

॥ श्रीः ॥

हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला २३२

रत्नावली नाटिका

‘प्रकाश’ नामक संस्कृत-हिन्दी-व्याख्याद्वयेपैसा

आचार्यः श्रीरामचन्द्रमिश्रः

O15, 2HAR, 119
152 M2

चैतन्य प्रकाशन अमरभारती प्रकाशन

पोस्ट बाक्स संख्या १३८

के० ३७/१३०, गोपाल मन्दिर लेन

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

OLS, 2HAR, 1:9 5083
LS2M2

Harsha.

Ratnavali-nattika.

SHRI JAGADGURU VISHWARADHYA JNANAMANDIR

(LIBRARY)

5083

JANGAMAWADIMATH, VARANASI

Please return this volume on or before the date last stamped
Overdue volume will be charged 1/- per day.

[illegible]

॥ श्रीः ॥

हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला

२३२

महाकविश्रीहर्षदेवप्रणीता

रत्नावली नाटिका

‘प्रकाश’ नामक संस्कृत-हिन्दी-व्याख्याद्वयोपेता

व्याख्याकारः—

व्याकरण-साहित्य-वेदान्ताचार्य—

आचार्यः श्रीरामचन्द्रमिश्रः

मुजफ्फरपुरस्थ राजकीयधर्मसमाजसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकः

PCetHc- 5083

चैतन्य अमरभारती प्रकाशन

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक व विक्रेता

पोस्ट बाक्स संख्या १३८

के० ३७/१३०, गोपाल मन्दिर लेन

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

प्रकाशक

चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन

पोस्ट बाक्स संख्या १३८

के. ३७/१३०, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी-२२१००१

सर्वाधिकार सुरक्षित

015, 2 MAR, 198

152 M2

पञ्चम संस्करण सन् १९८२ ई०

वि० सं० २०३८

मूल्य : ६-००

JAGADGURU VISHWAKSANA
JNANA SIMHASAN JNANALANDAR

Jangamawadi Math, Varanasi
Acc. No. ....

अपरं च प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय

कचोड़ी गली

वाराणसी-२२१००१

SRI JAGADGURU VISHWAKSANA
JNANA SIMHASAN JNANALANDAR
LIBRARY

Jangamawadi Math, Varanasi

मुद्रक—Acc. No. 5083

विद्या विज्ञान प्रेम Jangamawadi Math Collection. Digitized by eGangotri

वाराणसी-२२१००१

HARIDAS SANSKRIT SERIES

232

RATNĀVALĪ-NĀTIKĀ

OF

MAHAKAVI ŚRĪ HARSHA

Edited with

The 'Prakasha' Sanskrit and Hindi Commentaries

By

Pt. RAMCHANDRA MISHRA

CHAUKHAMBA AMARABHARATI PRAKASHAN

Oriental Publishers & Foreign Book-Sellers

Post Box No. 138

K. 37/130, Gopal Mandir Lane

CC-0. Jangamwadi Mani Collection. Digitized by eGangotri

Varanasi-221001 (India)

Chaukhamba Amarabharati Prakashan

Post Box No. 138

K. 37/130, Gopal Mandir Lane

Varanasi-221001 (India)

© Chaukhamba Amarabharati Prakashan, Varanasi-221001

Fifth : Edition

1982

Price Rs. 9-00

Also can be had from

Chaukhamba Sanskrit Pustakalay

Kachauri Gali

Varanasi-221001

Printers—Vidyavilas Press, Varanasi

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

प्रस्तावना

आश्लिष्टसन्धिवन्धं सत्पात्रसुवर्णयोजितं सुतराम् ।

निपुणपरीक्षकदृष्टं राजति रत्नादलीरत्नम् ॥

अनुसन्धानमें निरत महापण्डितोंने 'अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः', ऐसा कहकर कवियों का आदर किया है, या उनकी मखौल उड़ाई है, इस बातपर जबतक किसी पुरातत्त्ववेत्ताके द्वारा प्रकाश नहीं डाला गया है, और मम्मट भट्ट की 'नियतिकृतनियमरहिताम्' इस उक्ति को जब तक पक्षपातपूर्ण घोषित करने का प्रस्ताव विद्वत्समित्तिने नहीं स्वीकार कर लिया है, तब तक हमारे समान साधारण जनको कवियोंके लिए नतमस्तक होने के सिवा कोई दूसरा रास्ता नहीं है। यह तो हुई कविमात्र की बात। किसी निपुण कविके विषयमें तो और सावधानीसे बरतने की जरूरत होगी। उसी तरह के एक कविके विषयमें—उनकी कविता आदिके विषयमें यहाँ कुछ कहने का विचार है।

यह कौनसा मन्वन्तर है ? इस समय कौनसी चतुर्युगी का कौन भाग बीत रहा है ? ठीक रूपमें इसकी जानकारी नहीं रखने वाला अल्पशिक्षित आदमी भी इतना तो कहेगा ही कि सृष्टि बहुत दिनों से चली आ रही है। सृष्टि पहले पहल कब हुई इस पर भी बहस हो सकती है, परन्तु अन्तमें जो समय निश्चित किया जायगा, उसका मापनदण्ड लक्षाब्दी ही होगी, इसमें मुझे सन्देह नहीं है। सृष्टिके प्रथम प्रहर में मनुष्य थे या नहीं इसमें भी मतभेद की सम्भावना है, परन्तु विकासक्रमवादी भी किसी न किसी रूपमें मानुष्यक बीज को उस समयमें वर्तमान मानेंगे ही। उसी समयसे विकासोन्मुखी यह मानव-सृष्टि अनजाने ही सम्यता की ओर अग्रसर होने लगी। क्रमशः इशारे से काम चलाने की जगह वचनप्रयोगने ली, वचन का भी धीरे-धीरे परिष्कार हुआ। व्यवहार द्वारा वचनोंके विषय निर्धारित किये गये। इसी तहमें लिपटी सम्यता ने जब अपने अनुभवों को-अनुभवों से होने वाले मानसिक सन्तोषों को-दूसरे को देने की प्रेरणा का अनुभव किया, उसी समय काव्य की इस

घराघामपर अवतारणा हुई। इस काव्यशिशु को हजारों वर्षों तक उसी तरह पड़े रहना पड़ा होगा, उसके क्रन्दन को भी कोई सुनने वाला उस समय नहीं रहा होगा। किन्तु आरम्भमें चाहे जो हुआ हो, आगे चलकर उसकी बड़ी प्रतिष्ठा हुई, 'सङ्गीतमपि साहित्यं सरस्वत्याः स्तनद्वयम्' इस तरह के अभिनन्दनवाक्य भी उसके लिये लिखे गये। राजशेखरने तो—'आन्वीक्षिकी त्रयी वात्तां दण्डनीतयश्चेति चतस्रो विद्याः' इति कौटिल्यः। 'पञ्चमी साहित्यविद्ये' ति यायवरीयः। 'सा हि चतसृणामपि विद्यानां निष्यन्दः। शब्दार्थयोर्यथावत्सहभावेन साहित्यविद्या' इतना तक कह दिया। 'एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गं लोके च कामधुग् भवति' इस कथनमें सुप्रयुक्तत्व का अर्थ यदि काव्यत्वेन प्रयोग माना जाय, तो नितान्त असङ्गत नहीं होगा—तो इसपर भी कुछ श्रद्धा करनी होगी। काव्य की महत्ता में अग्निपुराण भी साक्षी है—'नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा। कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा'। काव्यकी महत्तामें उसकी लोकप्रियता भी जवरदस्त प्रमाण है और उसकी लोकप्रियता इसीसे सिद्ध होती है कि उसके लक्षण में आचार्यों ने कितना परिश्रम किया है। वामन से लेकर केशवमिश्र तक काव्यके लक्षण में अपना मत देते पाये जाते हैं—

१—गुणालङ्कारयुक्तौ शब्दार्थौ काव्यमिति वामनः।

२—तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापीति मम्मटः।

३—एवमेव प्रभाकरोऽपि।

४—निर्दोषं गुणालङ्काररसवद्वाक्यं काव्यमिति भोजराजः।

५—गुणालङ्काररीतिरसोपेतः साधुशब्दार्थसन्दर्भः काव्यमिति वाग्भटः।

६—निर्दोषं गुणालङ्काररीतिवृत्तिमद्वाक्यं काव्यमिति पोयूषवर्षः।

७—रसादिमद्वाक्यं काव्यमिति शौद्धोदनमतम्।

८—वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति विश्वनाथः।

९—इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली काव्यमिति दण्डी।

१०—रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्, रमणीयता च लोकोत्तराह्लादजनकज्ञानगोचरतेति पण्डितराजजगन्नाथः।

११—ध्वन्यात्मकं वाक्यं काव्यमिति महिममट्टः।

१२—रसालङ्कारयुक्तं सुखविशेषसाधनं वा काव्यमिति केशवमिश्रः।

आज जिसकी इतनी प्रतिष्ठा की जाती है वह काव्य सर्वप्रथम किस भाषामें हुआ यह निश्चित करना कठिन है, क्योंकि बहुत सम्भव है कालचक्र के प्रभाव से बहुत सी भाषायें उत्पन्न होकर अपने आश्रय समाजके साथ अस्त हो गई हों, किन्तु जो भाषायें किसी न किसी रूपमें इस समय मिलती हैं; उनमें सर्वप्राचीन वैदिक भाषा ही है। इसमें प्रधान कारण यही माना जाता है कि आज दुनियाँ में जितने ग्रन्थ उपलब्ध हो रहे हैं, उनमें से सबसे प्राचीनग्रन्थ ऋग्वेद ही है, और उसकी भाषा वैदिक संस्कृत भाषा ही है। ऋग्वेदमें कुछ मन्त्र ऐसे भी हैं जिन्हें काव्य मानने में किसी को आपत्ति नहीं होगी। इससे सिद्ध हुआ कि उपलब्ध काव्यमें सर्वाधिक प्राचीन काव्य ऋग्वेदके ही हैं, वे यों हैं :—

अन्नातेव पुंस एति प्रतीची गर्त्ताहगिव सनये धनानाम् ।

जायेव पत्ये उशती सुवासा उषाहस्त्रेव निरिणीतो अप्सः' ॥ (ऋक्. १)

‘सूर्यस्येव चक्षुषो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गभीरः ।

वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्येतवेवः’ ॥ (ऋक्. ७.)

सर्वप्रथम काव्यने गद्यरूपमें ही आत्मलाम किया होगा, क्योंकि पद्यसे पहले गद्य का होना स्वाभाविक है। कुछ लोग तो पद्यवद्ध वाक्सन्दर्भ को ही काव्य मानते रहे हैं, किन्तु इसका खण्डन बहुत पुराने समय में ही हो गया है।

गद्यगत चमत्कार जब बहुत परिचित हो गया होगा, जब सम्यक्ताख्य मानव समाज को झिल्लीझङ्कार, कोयल की कूक और निर्झरके कण-कणमें एक प्रकार की मादकता का अनुभव हुआ होगा, गतिकृत माधुर्यकी महिमा का ज्ञान हुआ होगा तब संगीतकृत आनन्दधारा और गद्यगत भावामिब्यक्ति-पाटव को मिला-जुला कर पद्यात्मक काव्यकी सृष्टिकी प्रेरणा हुई होगी; ऐसी सम्भावना की जाती है। फिर आगे चलनेपर सहस्राब्दियों तक व्यवहृत होते रहने के कारण जब पद्य काव्य के वर्ण-विन्यास अधिक परिचित होने के कारण अपनी नवीनता खो बैठे होंगे, जब इनके द्वारा प्रस्तुत किये जाने वाले रसोद्बोधमें कुछ फीकापन प्रतीत होने लगा होगा, और सम्यक्ता की उन्नतिद्वारा समुपस्थापित नृत्य-गीत आदि की मिलावटसे गद्य-पद्य को अधिक

प्रभावोत्पादक बनाने की भावना समाजके मानसपटलपर अङ्कुरित हुई होगी, जब कान के द्वारा सुने जाने वाले शब्दोंसे सम्मवी आनन्दके साथ आँखों द्वारा दीखने वाले दृश्योंके आनन्दको समृद्ध बनाने की भावना जागृत हुई होगी तब उसीसे दृश्यकव्य का अवतार हुआ होगा, ऐसा हमारा अन्दाज है।

पद्यकाव्यके द्वारा जो आनन्द प्राप्त होता था, जिस तरह चारित्रिक विशेषताओं का बोध होता था, तात्कालिक इतिहासों का ज्ञान होता था, दृश्यकव्यों ने उसमें चार चाँद लगा दिये। इतिहास जहाँ भूतकालिक समाज का निर्जीव चित्र उपस्थित करते थे, वहाँ नाटकोंने पूर्वकालिक समाजका बोलता चित्र देना प्रारम्भ कर दिया। इतिहास अस्थिपञ्जर थे तो नाटक एक षोडशी सुन्दरी, इतिहास जहाँ मुरझाये हुए फूल थे, नाटक वहाँ एक खिलती नवकलिका बनकर आया।

नाटक साहित्य की प्राचीनता

भारतीय नाटक साहित्य विचारधारा तथा विकासक्रममें मूलतः स्वतन्त्र हैं। इस बात को अब सभी आलोचक मानने लग गए हैं। वैदिक साहित्य की समीक्षा से पता चलता है कि वैदिक कालमें नाटकके सभी अङ्गों—संवाद, संज्ञीत, नृत्य, एवं अभिनय—का किसी न किसी रूपमें अस्तित्व था। ऋग्वेद में यम-यमी, उर्वशी-पुरूरवा, सरमा-पणि के संवादात्मक सूक्तों में नाटकीय संवाद का तत्त्व वर्तमान है। सामवेद तो संगीत-प्राण ही है। आलोचकों का अनुमान है कि ऐसे संवाद ही कालान्तरमें परिमार्जित होकर नाटकोंके रूपमें परिणत हुए होंगे। रामायण-महाभारत कालमें नाटकका कुछ और स्पष्ट उल्लेख पाया जाता है। विराट पर्वमें रङ्गशालाका नाम आया है। नट शब्द का भी वहाँ प्रयोग किया गया है जिसका अर्थ श्रीधर स्वामीके अनुसार 'नवरसाभिनयचतुर' है। हरिवंश में रामायण की कथा पर आश्रित एक नाटकके खेले जानेका वर्णन आया है। रामायणमें भी 'नट-नर्तक-नाटक-रङ्गमञ्च' आदिका वर्णन कई जगहों पर मिलता है। रामायणमें तो 'कुशीलव' शब्द का प्रयोग भी नट या अभिनेताके अर्थ में हुआ है। पाणिनिने 'पाराशर्यशिलालिम्बां मिश्रुतसूत्रयोः' इस सूत्रमें नटसूत्र अर्थात् नाट्यशास्त्र

का स्मरण किया है। इससे स्पष्ट है कि उनके समयमें या उनसे पूर्व ही अनेक नाटक रचे जा चुके होंगे, जिनके आधार पर इन नटसूत्रों की रचना हुई होगी, क्योंकि लक्ष्यग्रन्थों को देखकर ही तो लक्षणग्रन्थों का निर्माण किया जाता है। इधर द्वितीय ईस्वी सदी पूर्व की एक प्राचीन नाट्यशाला भी छोटा नागपुर की पहाड़ियों में पाई गई है, जो नाट्यशास्त्रमें वर्णित प्रेक्षागृहोंसे मिलती-जुलती है। इस तरह संस्कृत नाटकों की अपनी परम्परा सिद्ध होती है।

संस्कृत नाटकों के रङ्गमञ्चके पदों के लिये कहीं-कहीं यवनिका शब्द का प्रयोग हुआ है, इसीसे कुछ पाश्चात्य विद्वान् यह अनुमान लगाते हैं कि संस्कृत नाटकोंकी उत्पत्ति यवन-अर्थात् ग्रीक नाटकों के प्रभाव से हुई है, किन्तु यह धारणा भ्रान्त है। यवनिका शब्द का प्रयोग तो केवल इसलिए होता था कि पदों यवन Lovia देशसे आये हुए वस्त्रों से बनाये जाते थे।

प्राचीन पद्धतिके विचार से भी नाटक साहित्य की प्राचीनता सिद्ध होती है, भरतने अपने नाट्यशास्त्रमें लिखा है कि :—

महेन्द्रप्रमुखैर्देवैरुक्तः किल पितामहः !
 क्रीडनीयकमिच्छामो दृश्यं श्रव्यं च यद्भवेत् ॥
 न वेदव्यवहारोऽयं संश्राव्यः शूद्रजातिषु ।
 तस्मात्सूजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम् ॥
 एवमस्त्विति तानुक्त्वा देवराजं विसृज्य च ।
 सस्मार चतुरो वेदान् योगमास्थाय तत्त्ववित् ॥
 धर्म्यमर्थ्यं यशस्यञ्च लोपदेशं ससङ्ग्रहम् ।
 भविष्यतश्च लोकस्य सर्वकर्मनुदर्शकम् ॥
 सर्वशास्त्रार्थसम्पन्नं सर्वशिल्पप्रदर्शकम् ।
 नाट्यसंज्ञमिमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥
 एवं सङ्कल्प्य भगवान् सर्ववेदाननुस्मरन् ।
 नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसम्भवम् ॥
 जग्राह पाठ्यमृगवेदात्सामभ्यो गीतमेव च ।

यजुर्वेदादभिनयान् रसादायर्वणादपि ॥

वेदोपवेदः सम्बद्धो नाट्यवेदो महात्मना ।
 एवं भगवता सृष्टो ब्रह्मणा ललितात्मकम् ॥
 आज्ञापितो विदित्वाहं नाट्यवेदं पितामहात् ।
 पुत्रानध्यापयं योग्यान्प्रयोगं चास्य तत्त्वतः ॥
 एवं प्रयोगे प्रारब्धे दैत्यदानवनाशने ।
 अभवन् क्षुभिताः सर्वे दैत्या ये तत्र सङ्गताः ॥
 देवतानामृषीणां च राज्ञामथ कुटुम्बिनान् ।
 कृतानुकरणं लोके नाट्यमित्यभिधीयते ॥

शारदातनय ने भी अपने 'भावप्रकाशन' नामक ग्रन्थ में लिखा है:—

'कल्पस्यान्ते कदाचित् दग्ध्या लोकान्महेश्वरः ।
 स्वे महिम्नि स्थितः स्वैरं नृत्यन्नानन्दनिर्भरम् ॥
 मनसैवासृजद्विष्णुं ब्रह्माणं च महेश्वरः ।
 नियोगाद्देवदेवस्य ब्रह्मा लोकानथासृजत् ॥
 सृष्ट्वा स देवदेवस्य पुरावृत्तमथास्मरत् ।
 दिव्यं चरित्रमैशं मे कथमध्यक्षतामियात् ॥
 इति चिन्तापरे तस्मिन्नभ्यगान्न्दिकेश्वरः ।
 स नाट्यवेदमध्याप्य सप्रयोगं चतुर्मुखम् ॥
 उवाच वाक्यं भगवान् नन्दी तच्चिन्तितार्थवित् ।
 नाट्यवेदोपदिष्टानि रूपकाणि च यानि तु ॥
 विधाय तेषामेकं तु रूपकं लक्षणान्वितम् ।
 भरतेषु प्रयोज्यं तत्त्वया सम्यग् विजानता ॥
 तस्मिन् प्रयुक्ते भरतैर्भावाभिनयकोविदैः ।
 प्राक्तनानि च कर्माणि प्रत्यक्षाणि भवन्ति ते ॥
 एवं ब्रुवन्तरधान्नन्दी स भगवान् प्रभुः ।
 श्रुत्वैतद्वचनं प्रीतो ब्रह्मा देवैः समन्वितः ॥
 ततस्त्रिपुरदाहाह्वय रूपकं सम्यगभ्यधात् ।
 अध्याप्य भरतानेतत् प्रयुङ्क्ष्वमिति चाब्रवीत् ॥

ततस्त्रिपुरदाहाख्यं कदाचिद् ब्रह्मसंसदि ।

प्रयुज्यमाने भरतर्भावाभिनयकोविदैः ॥

तदेतत्प्रेक्षमाणस्य मुखेभ्यो ब्रह्मणः क्रमात् ।

वृत्तिभिः सह चत्वारः शृङ्गाराद्या विनिर्गताः ॥

उपर्युक्त समीक्षा तथा अवतरणों के आधार पर यह कहा जा सकता है कि संस्कृत नाटक ने अपने क्रमवद्ध विकास में वैदिक साहित्य, इतिहास, पुराण तथा लोक-गीतों से प्रेरणा ली। इस प्रकार भारतीय नाटक का पूर्ण विकास कई शताब्दियों—सहस्राब्दियों में हुआ। जिन नाटकों की उपलब्धि अब तक हो सकी है उनमें प्राचीनतम नाटक भास, कालिदास तथा अश्वघोष के हैं।

रत्नावली जिस कोटिकी नाटिका है, उसे संस्कृत नाटकोंके वर्गीकरणमें द्वितीय कोटिका स्थान मिलना चाहिये। कालिदास और भवभूति की नाटकीयकला जिस कोटिमें पहुँच गई है, वहाँ तक इसकी गति नहीं है।

महाकवि हर्षदेव

संस्कृत साहित्यके निर्माताओं में कम ही सज्जन ऐसे हैं जिनकी जीवन-कथा अभ्रान्तरूपमें उपस्थित की जा सकती है। हमारे सौभाग्यसे हर्षदेव की कथा उपलब्ध है, और उपलब्धमात्र ही नहीं, प्रामाणिक तथा सरसभाषामें निबद्ध भी है। महाकवि बाणभट्ट ने हर्षचरितमें अगले पाँच उच्छ्वासों में इसका पूरा इतिहास दिया है। उसके अनुसार—सरस्वती नदीके किनारे कुरुक्षेत्रके समीप स्थानेश्वर (थानेसर) नामक एक प्रसिद्ध नगर था। वहाँ पुष्पभूति नामक एक परमशैव राजा राज्य करते थे। उनके वंशमें कालक्रमसे महाप्रतापी महाराज प्रभाकरवर्द्धन—जिनका दूसरा नाम प्रतापशील भी था—हुए। उनको 'यशोमती' नामकी रानी से तीन सन्तानें हुईं। दो पुत्र तथा एक कन्या। क्रमशः पुत्रों का नाम राज्यवर्द्धन तथा हर्षवर्द्धन और कन्याका 'राज्यश्री' था। प्रभाकरवर्द्धनने हूणों को जीतकर गान्धार, लाट तथा मालव-देश तक अपना प्रभुत्व विस्तृत किया। कान्यकुब्जके राजा अवन्तिवर्मा के पुत्र ग्रहवर्माके साथ राज्यश्री का विवाह हुआ। इसी समय उत्तर देशमें हूणोंने फिर सिर उठाया और कुछ उपद्रव किया। उन्हें दबानेके लिए

महाराज प्रभाकरवर्द्धनने अपने ज्येष्ठ पुत्र पराक्रमी राज्यवर्द्धनको भेजा । अपने बड़े भाई के साथ कुमार हर्षवर्द्धन भी हिमालय तक गये । उनके भाई तो आगे बढ़े, किन्तु कुमार हर्षवर्द्धन वहीं शिकार खेलते रहे । इसी समय राजधानीसे राजाकी अस्वस्थताका समाचार लेकर दूत पहुँचा और कुमार हर्षवर्द्धन अपने भाई को इस बातकी खबर देनेके लिये दूत भेजकर अविलम्ब राजधानी लौट आये । उनके आते ही महाराज प्रभाकरवर्द्धनने अन्तिम साँस ली । इनकी माता तो विधवा होने के भय से पहले ही अग्नि-प्रवेश कर चुकी थीं ।

महाराज प्रभाकरवर्द्धनकी मृत्युके समाचारसे उत्साहित होकर दुर्धृत्त मालवाधीशने कान्यकुब्जाधीश्वर ग्रहवर्मापर घावा बोल दिया । युद्धमें ग्रहवर्मा मारे गये, उनका पत्नी राज्यश्री वन्दिनी हो गई । इस समाचारके मिलने पर नवराज्यारूढ राज्यवर्द्धन तिलमिला उठे । उनकी मानसिक स्थिति अस्तन्तुलित हो उठी । उन्होंने राज्यका प्रबन्ध अपने कनिष्ठ भाई हर्षवर्द्धन पर छोड़कर सेना सजा मालवाधीश पर चढ़ाई कर दी । मालवाधीश उस युद्धमें मारा गया । मालवाधीश के मित्र गौडेश्वर शशाङ्कदेव गुप्तके विश्वासघाती आचरण से मार्गमें ही राज्यवर्द्धनको भी अपने प्राण खोने पड़े ।

इस संवादको सुनकर भी हर्षवर्द्धन घबराये नहीं, उन्होंने तत्काल कान्यकुब्ज की यात्रा कर दी । रास्तेमें राज्यवर्द्धनके सहचर ससैन्य भाण्डीसे उनकी भेंट हुई । उसने हर्षवर्द्धनको और बातों के साथ यह बात भी कह दी कि राज्यश्री अब कारागृहमें नहीं है, वह मुक्त होकर विन्ध्यारण्यमें भाग गई है । इस पर हर्षवर्द्धनने भाण्डीको समस्त सेना लेकर आगे बढ़ने को कहा और स्वयं विन्ध्यारण्यमें बहन की खोजमें जाना पसन्द किया । विन्ध्यारण्यमें पहुँचने पर हर्षवर्द्धनकी बौद्धभिक्षु दिवाकर मित्रसे भेंट हुई । वहीं उन्होंने सुना कि एक सुन्दरी स्त्री चित्तामें प्रवेश करने की तैयारी कर रही है । सुनते ही वे वहाँ गये, और राज्यश्रीको प्राणत्याग करनेसे रोका । राज्यश्री प्राणत्याग करनेसे रुकी, किन्तु उसने फिर संसार में आना नहीं चाहा और वह वहीं दिवाकर मित्रके आश्रममें ब्रह्मचारिणी बनकर रहने लगी । इसपर सन्तुष्ट होकर हर्षवर्द्धन वहाँ से लौटकर अपनी राजधानी आ गये जो भाण्डी की

देखरेखमे गङ्गातट पर पड़ाव डाले पड़ी थी । (इसके बादकी कथा अन्य इतिहास ग्रन्थोंपर आधारित है ।) हर्षवर्द्धनने गौडेश्वर शशाङ्कदेव पर चढ़ाई की । अपने बड़े भाई राज्यवर्द्धनके वधका बदला उसे मारकर लिया । उन्होंने बाध्य होकर सूनी गद्दी पर आरूढ़ होना स्वीकार किया । उनका राज्य बहुत समृद्ध तथा निरुपद्रव रहा । उन्होंने बलभीमें ध्रुवसेनको परास्त किया ।

उनके दरबारमें वाणभट्ट तथा मयूर सहश कवि थे । उनके समय में ही प्रसिद्ध चीनी पर्यटक ह्वेनसांग आया था, जो कुछ दिनों तक उनका अतिथि रहा । श्रीहर्ष का समसामयिक राजा पुलकेशी था, जिसका दक्षिणमें राज्य था । उसका एक शिलालेख भी मिला है । उसी शिलालेखमें कालिदास और भारविका नाम भी आया है । हर्षवर्द्धनके साथ पुलकेशीका युद्ध भी हुआ था, जिसमें हर्षवर्द्धनकी हार हुई । इन सभी बातों की प्रामाणिकताके लिये महामहोपाध्याय पं० रामावतार शर्मा एम्० ए० का 'भारतीयमितिवृत्तम्' नामक ग्रन्थ साक्षी है उसमें लिखा है :-

प्रायोऽस्मिन्समये राजा श्रीप्रभाकरवर्धनः ।
 प्रतापशीलान्वाख्योऽभूत्स्थानीश्वरपुरेश्वरः ॥
 अथ प्रतापशीलस्य राज्ञो देवी यशोमती ।
 सुषुवे तनयो राज्यवर्धनं हर्षवर्धनम् ॥
 पितर्युपरते राज्यवर्धनो मालवैः सह ।
 युध्यमानः शशाङ्केन गौडेशन हतश्छलात् ॥
 निहते कान्यकुब्जेशे ग्रहवर्मणि मालवैः ।
 बन्दीकृतास्य राज्यश्रीभार्या हर्षस्वसा बलात् ॥
 पलाय्य बन्धनाद्विन्ध्यकानने भ्रमतिस्म सा ।
 देवतेव वनस्याग्रे दावानलभयद्रुता ॥
 स्वसारं गहनेऽन्विष्य शात्रवेभ्योऽतिवाह्य च ।
 जित्वा शशाङ्कं गौडेशं हर्षो निर्वृतिमाप्तवान् ॥
 बलभ्यां ध्रुवसेनं स नेपालांचोप्रविक्रमः ।
 जित्वा गङ्गातटपरं निरस्तं पुलकेशिना ॥

सचित्रवर्णविच्छित्तिहारिणोरवनीपतिः ।

कृतीव मृगयुश्चक्रे योगं वाणमयूरयोः ॥

सभायां हर्षदेवस्य तीर्थयात्रार्थमागतः ।

मतिमान् हयशृङ्गाख्यश्चीनश्चक्रे चिरं स्थितिम् ॥

रत्नावलीं तथा नागानन्दं च प्रियदर्शिकाम् ।

रूपकत्रितयं चक्रे श्रीहर्षो निपुणः कविः ॥

उनके राजत्वकालमें चीनी यात्री ह्वेनसांग आया था, उसने अपनी आँखों देखी बातें लिखी हैं। उसके अनुसार हर्ष एक महान् वीर तथा बुद्धिमान् राजा थे। उनके राज्यका विस्तार हिमालयसे नर्मदा तथा मालवा, गुजरात, सौराष्ट्र और कुछ दूर तक बङ्गमें भी था। उनके समयमें राजस्व का जरिया मुख्यतः मालगुजारी ही था, अन्य प्रकारके कर नाममात्रके थे। अपराध कम होते थे, प्रजा सुखी तथा सन्तुष्ट थी। उनका सुशासन राज्य-व्यापक था। उसमें शिक्षाका विस्तार किया गया था। राज्यकी ओर से शिक्षाविभागमें काफी व्यय किया जाता था। विद्वानोंको राज्यका आश्रय प्राप्त होता था, महाकवि वाणभट्ट तथा मयूर उनके दरबारके प्रसिद्ध कवि थे। हर्ष स्वयं ग्रन्थ लिखनेके व्यसनी थे। उन्होंने तीन रूपक, उपरूपक तथा एक व्याकरण ग्रन्थ लिखा था।

यद्यपि कुछ लोग इन सभी ग्रन्थोंको एककर्तृक नहीं मानते हैं परन्तु अधिकांश लोगोंकी रायमें यह सभी ग्रन्थ महाराज हर्षके ही बनाये हैं।

महाराज हर्ष अपने शासनके अन्तिम भागमें धर्मप्रवृत्तिक तथा दयालु हो गये थे, उन्होंने धार्मिक सभायें कीं तथा खुलकर दान दिया। उनके शासनके ३५ वर्ष तो बड़ी शान्तिसे बीते, परन्तु अन्तिम भागमें कुछ परिवर्तन हुआ। चालुक्यवंशी राजा पुलकेशीने उन्हें नर्मदा-पारमें प्रभुत्व विस्तार करनेसे रोका।

महाराज हर्षदेवके ऐतिहासिक पुरुष होनेके कारण उनका समय सर्वथा निर्धारित है। म० म० रामावतार शर्मा तथा विदेशी शोध-परायण ऐतिहासिकोंके मतमें हर्षका राज्यकाल ६०६ ख्रीष्टाब्दसे ६४६ ख्रीष्टाब्द तक है।

क्या हर्षदेवने किसी पण्डितको द्रव्य देकर ग्रंथ लिखवाये? यह आशङ्का भी कुछ लोगोंकी ओरसे की गई है। इस आशङ्काकी तहमें दो बातें हैं। एक

यह कि उस तरहके वीर तथा युद्धरत राजाको साहित्यसर्जनके लिये समय कहाँ से मिलता रहा होगा ? दूसरी काव्य-प्रकाशकी यह पङ्क्ति 'श्रीहर्षा-दैर्घावकादीनामिव धनम्' है । इन दोनों विषयों पर यहां थोड़ा विचार किया जायगा ।

प्रथम बातमें कुछ खास तत्त्व नहीं है । जब किसी महाराजकी साहित्य-सृष्टि की रचि होगी, तो उसे समय मिल जायगा । व्यस्त जीवनमें भी अपने व्यसन का त्याग नहीं कर दिया जाता है । पहले के दिनोंमें शासनका बहुत बड़ा भाग तो मन्त्री निभाते थे । राजा तो केवल निर्देशक भर रहा करते थे । जनक को यदि योग साधनका, अशोकको धर्मप्रचारका और महाराज शिव-सिंहको विद्यापतिकी कविता पर अपने विचार व्यक्त करने का समय मिल जाता था तब महाराज हर्ष को इतना समय अवश्य मिलता रहा होगा कि कि वह अपने शासनके ४० वर्षोंमें तीन-चार छोटे-छोटे ग्रंथ लिख सकें । पुरानी बातको छोड़ दें, तथापि समय मिलने का दृष्टान्त दिया जा सकता है । क्या विस्मयजनक कम कार्य व्यस्त थे, फिर भी आज उनकी ख्याति उत्तम अंग्रेजी गद्यलेख के लिये है । क्या पण्डित जवाहरलाल जी का समय कार्यभारसे कम घिरा रहता रहा होगा तथापि उनके पाण्डित्यपूर्ण ग्रन्थ निकले ही हैं ।

अब रही 'श्रीहर्षादैर्घावकादीनामिव धनम्' वाली बात । काव्यप्रकाशके टीकाकार (१) महेश्वर, नागेशभट्ट, वैद्यनाथ और जयरामने पूर्वोक्त काव्य-प्रकाशकी पङ्क्ति की व्याख्या इस तरह की, 'रत्नावली नाटिका श्रीहर्षके नाम पर लिखकर धावक कवि ने श्रीहर्ष से बहुत सा धन प्राप्त किया ।'

(१) 'श्रीहर्षो राजा धावकेन रत्नावलीं नाटिकां स्वनाम्ना कारयित्वा बहुधनं तस्मै दत्तवान्' इति काव्यप्रकाशादर्श महेश्वरः । 'धावकः कविः, स हि श्रीहर्षनाम्ना रत्नावलीं कृत्वा बहुधनं लब्धवान्' इत्युच्यते नागेशभट्टः । 'श्रीहर्षाख्यस्य राज्ञो नाम्ना रत्नावलीं नाटिकां कृत्वा धावकाख्यकविर्बहुधनं लब्धवानि'ति प्रसिद्धमिति प्रकाशप्रभायां वैद्यनाथः । 'धावकनामा कविः स्वकृतां रत्नावलीं नाम नाटिकां विक्रीय श्रीहर्षनाम्नो नृपाद् बहुधनं प्रापेति पुराणवृत्तम्' इति प्रकाशतिलके जयरामः ।

इस उक्ति की सारवत्ता नितान्त सन्दिग्ध है। कालिदासने जो किसी भी तरह ५वीं शताब्दीसे इधरके नहीं कहे जा सकते, अपने मालविकाग्निमित्र की प्रस्तावनामें धावकको स्मरण किया है, अतः श्रीहर्षके समयमें उन्हें किस तरह लाया जा सकता है जो असन्दिग्ध रूपमें ७वीं शदीके महाराज थे। इसके अतिरिक्त हर्षने किसीको धन दिया इसका अर्थ यही भर नहीं लगाना चाहिये कि उन्होंने उसकी कीर्ति खरीदकर ही दिया। इससे तो उसकी तथा उस क्रेता की निन्दा ही हो जाती है। यह प्रथा उस समय रही भी नहीं होगी। यदि भोजराज किसी कवि को यथेष्ट धन दे सकते हैं, तो क्या हर्ष नहीं दे सकते? यदि हर्ष को इस तरह कवि कहलाने की प्यास होती तो उन्होंने अपने आश्रित बाणभट्ट की कादम्बरी ही क्यों न खरीद ली?

काव्यप्रकाशकी निदर्शना टीकामें उपर्युक्त पङ्क्ति की व्याख्यामें 'धावक' की जगह 'बाण' का नाम लिखा गया है, उसीको अवलम्बन मानकर 'हॉल' नामक एक पाश्चात्य पण्डितने कल्पना कर ली कि रत्नावली बाणभट्टने हर्ष के नाम पर बना दी है। इस कल्पना की पुष्टिमें उनका कहना है कि रत्नावलीमें वर्तमान 'द्वीपादन्यस्मादपि' यह श्लोक बाणरचित हर्षचरित में भी पाया जाता है। इस कथन से सन्देह अवश्य उत्पन्न हो सकता है निर्णय नहीं। बाण श्रीहर्षके आश्रित थे, उन्होंने उनसे धन पाया इससे रत्नावलीका कर्तृत्व तो उन पर जाता नहीं, रही श्लोकसाम्य की बात। इस विषय में यह किञ्चारेणीय है कि क्या किसी कवि का एक श्लोक लेने भरसे उस ग्रन्थका कर्तृत्व छोड़ देना पड़ता है? यदि ऐसी बात होगी तब तो मनुस्मृति के श्लोक जिन स्मृतियों में पाये जाते हैं वे सभी स्मृतियाँ मनुजी की मानी जाने लगेंगी, और शिवपुराण के श्लोकका ऋषीकरण देखकर कुमारसम्भव भी व्यासदेवका ग्रन्थ माना जाने लगेगा। अतः यही मानना न्यायसङ्गत है कि हर्षदेवने प्रसन्न होकर ही धावकको, बाणको या और किसी कवि को धन दिया था, उनका ग्रन्थ खरीदकर नहीं।

इस तरह यह सिद्ध होता है कि हर्षदेवने रत्नावली बनायी। यहाँ एक सन्देह रह जाता है कि ये हर्षदेव कौन थे? संस्कृत साहित्यमें तीन हर्षका नाम आता है, एक प्रसिद्ध दार्शनिक तथा नैषधीय चरित प्रणेतृ हर्ष, दूसरे

काश्मीराधीश श्रीहर्ष, तीसरे प्रभाकरवर्द्धनके पुत्र हर्षदेव । प्रथम श्रीहर्षको उनकी भाषाशैली तथा प्रौढि ही रत्नावलीके कर्त्ता होनेसे बचा रही है । रह गये काश्मीराधीश श्रीहर्ष उनके विषयमें राजतरङ्गिणीमें एक श्लोक है—

‘सोऽशेषदेशभाषाज्ञः सर्वभाषासु सत्कविः ।

कृत्स्नविद्यानिधिः प्राप ख्यातिं देशान्तरेष्वपि’ ॥

राजत० ७ त० ६११ श्लो० ।

इसी पर कुछ पाश्चात्य पण्डितोंने मान लिया है कि काश्मीराधीश ही रत्नावलीके प्रणेता थे । इसका खण्डन तो इसी से हो जाता है कि महाराज भोज-देवने, जो काश्मीराधीश श्रीहर्षदेवके पितामह अनन्तदेवके समसामयिक थे, अपने प्रसिद्ध ग्रन्थ ‘सरस्वती-कण्ठाभरण’ में रत्नावली के श्लोक उद्धृत किये हैं । अनन्तदेव का समय ईस्वी सन् १०६५ के आसपास माना जाता है, इस स्थितिमें ७वीं सदी में बनकर प्रख्यात हो जाने वाली रत्नावली उनकी रचना कैसे हुई ? एक बात और, दशरूपक-प्रणेता धनञ्जय या धनिक, जो अपने को मुञ्जके (१) दरवार का मानते हैं, अपने दशरूपक नामक ग्रन्थमें रत्नावलीके उद्धरण दिये हैं । मुञ्ज का समय १०३० ईस्वी सन् से पहले ही सर्ववाद-सम्मत है, उस समय तक तो अनन्तदेवका भी इतिहासमें पता नहीं चलता है, तब काश्मीराधिपति हर्षदेव भला किस तरह हुए होंगे और रत्नावली कैसे उनके द्वारा लिखी गई होगी । अतः यह भ्रम ही है । इन प्रसङ्गों से सिद्ध हुआ कि रत्नावलीके निर्माता हर्षदेव ही थे ।

हर्षदेवके अन्य ग्रन्थ

श्रीहर्षदेवने रत्नावलीके अतिरिक्त प्रियदर्शिका और नागानन्द नामक दो और ग्रन्थ लिखे हैं । इसके प्रमाण स्वरूप ये बातें उपस्थापित की जा सकती हैं । १—इन तीनों दृश्यकव्योंकी प्रस्तावनामें एक ही रचयिता (श्रीहर्ष) का उल्लेख किया गया है । २—प्रियदर्शिका और नागानन्दमें दो श्लोक समान

(१) ‘विष्णोः सुतेनापि धनञ्जयेन विद्वन्मनोरागनिबन्धहेतुः ।

आविष्कृतं मुञ्जमहीशगोष्ठ्यां वैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत्’ ॥

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

दशरूपक ।

हैं। ३-एक श्लोक प्रियदर्शिका और रत्नावलीमें भी अभिन्न है। इन नाटकों की शैलीमें भी पूर्णसाम्य है। इन बातों पर विचार करने पर यह बात प्रमाणित होती है कि इन तीनों दृश्यकाव्योंका प्रणयन किसी एक ही कविके द्वारा हुआ है।

रचनाक्रमके अनुसार प्रियदर्शिका श्रीहर्षकी प्रथम रचना है, उनकी अन्य दो रचनाओंकी अपेक्षा इसमें नाट्यकलाका क्रम-परिष्कार लक्षित होता है। रत्नावली श्रीहर्षकी दूसरी रचना है, क्योंकि यह अधिक परिष्कृत तथा कलापूर्ण है। नागानन्दनाटक यद्यपि रत्नावलीके समान प्रौढ़ एवं परिमार्जित नहीं है, तथापि इसमें बौद्ध आदर्शों का निरूपण है, जिधर उनका झुकाव अन्त में हुआ होगा। अतः यह उनकी अन्तिम कृति मानी गई। रत्नावलीका कथासार आगे दिया जा रहा है।

प्रियदर्शिका:—चार अङ्कोंकी एक नाटिका है, इसमें राजा वत्सके अन्तःपुरकी प्रेमकहानी चित्रित है। उसमें तथा मालविकाग्निमित्रमें पर्याप्त साम्य देख पड़ता है। राजा दृढवर्मा युद्धमें पराजित होते हैं, उनकी कन्या प्रियदर्शिका दुर्घटनावश राजा वत्सके अन्तःपुरमें पहुँच जाती है, और वहाँ 'आरण्यका' नामसे दासी बनकर रहने लगती है। वत्स उसकी रूपमाधुरी पर मुग्ध होते हैं, अन्तःपुरके रङ्गमञ्चपर उसके विवाहका अभिनय होता है जिसमें स्वयं वत्स ब्रर बनते हैं और वासवदत्ता बनती है आरण्यका। यह प्रेमाभिनय अभिनय-मात्र नहीं रहकर वास्तविक हो जाता है। रानीकी ईर्ष्या के कारण आरण्यका राजा की दृष्टिसे हटाकर कारावासमें डाल दी जाती है। अन्तमें उसके राजकुलोत्पन्न होनेका रहस्य प्रकट होता है, और राजा तथा प्रियदर्शिकाके विवाहकी अनुमति स्वयं वासवदत्ता देती है।

हर्षको इस कथानकका बीज बृहत्कथासे प्राप्त हुआ है, फिर भी यह माननीय है कि उसके विकास में कविने अपनी कल्पना-चातुरीसे यथेष्ट मदद ली है। तीसरे अंकमें गर्माङ्क नाटक प्रियदर्शिका की उल्लेखनीय विशेषता है। प्रसाद-गुणयुक्त शैली, सरलता, अनेक रोचक घटनाओं की सृष्टि तथा कतिपय उत्कृष्ट वर्णनों द्वारा श्रीहर्ष अपनी प्रियदर्शिकाको रोचक बनानेमें सफल हुए हैं। नागानन्द—नाटकमें पाँच अङ्क हैं। जीमूतवाहन एक विद्याधर राज-

कुमार थे। राजा मित्रावसु की कन्या मलयवतीसे उनका विवाह हुआ था। एक दिन मित्रावसुके साथ घूमते हुए जीमूतवाहनने हड्डियोंका ढेर देखा। उसे पता लगा कि गरुड़को प्रतिदिन साँपों की भेंट चढ़ाई जाती है, यह उन्हीं मरे हुए साँपों की हड्डी का ढेर है। उसने दयाद्रुत हो निश्चय किया कि मैं अपनी भेंट देकर इस हत्याकाण्ड को रोकूंगा। इस विचारसे प्रेरित होकर उसने शंखचूड़ सर्प के बदले अपना वलिदान किया। गौरीने अपने तप-प्रभाव से उसे पुनः जीवित किया। अमृतकी वपसि गरुड़ द्वारा मारे गये सभी सर्प पुनरुज्जीवित हो उठे। अन्तमें गरुड़ ने वचन दिया कि भविष्यमें वह साँपों को न मारेंगे। इस तरह प्राणियोंके प्रति दया तथा आत्मोत्सर्ग भावना का इस नाटकमें सुन्दर निदर्शन है।

रत्नावली पर एक दृष्टि

रत्नावलीका प्रधान रस शृङ्गार है, और नायक धीर ललित। इसका कथानक कौतूहलसे ओतप्रोत है क्योंकि सारी घटनायें नाटकीय ढंगसे घटित होती हैं। रत्नावली अभिनयकी दृष्टि से भी सफलकृति है। वेष-विपर्यय वाला दृश्य तो अत्यन्त हृदयग्राही है। काव्यचारुत्वके साथ-साथ इसमें चरित्रचित्रण भी बड़ा मनोहर बन पड़ा है। नाट्यशास्त्रके नियमोंका पालन तो इसमें इतना सर्वाङ्गीण हुआ है कि दशरूपक तथा साहित्यदर्पणमें इसके शताधिक उद्धरण दिये गये हैं। रत्नावलीकी शैली सरस तथा प्रसाद-पूर्ण है। न इसमें दुरुह शब्द ही प्रयुक्त हुए हैं, और न कठिन समासबन्ध ही। यद्यपि यह नाटिका विलासमय प्रणय चित्रित करने के लिए लिखी गई है तथापि इसमें भारतीय मर्यादाकी उपेक्षा नहीं की गई है। शैली तो इतनी प्राञ्जल तथा सरस है कि हृदय नाचने लगता है—

यातोऽस्मि पद्मवदने समयो ममैष सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया।

प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥

कमलिनीके झुके हुए मस्तक पर हाथ फेरते हुए अथवा अस्ताचलके शिखर पर अपनी किरण फैलाते हुए प्रस्थानोन्मुख सूर्य कमलिनीको विश्वास दिला रहे हैं कि हे कमलमुखी, अब मैं चला मेरे जानेका समय हो गया है। तुम विश्वास करो, कल प्रातःकाल जब तुम सोती ही रहोगी, मैं आकर तुमको जगाऊँगा। कितना मर्मस्पर्शी यह आश्वासन है।

कविताका माधुर्य भी रत्नावलीमें देखने ही लायक है, सन्ध्यावर्णनके प्रसङ्गमें राजा वासवदत्ता के सौन्दर्यका भी वर्णन करते जा रहे हैं, और सन्ध्या भी उचित रूपमें वर्णित होती जाती है, साथ-साथ पदमाधुरी तो अत्यन्त रमणीय है ही—

देवि, त्वन्मुखपङ्कजेन शशिनः शोभातिरस्कारिणा

पश्याब्जानि विनिर्जितानि सहसा गच्छन्ति विच्छाद्यताम् ।

श्रुत्वा त्वत्परिवारवारवनिता-भीतानि मृङ्गाङ्गना

लीयन्ते मुकुलोदरेषु शनकैः सञ्जातलज्जा इव ॥

जिनको व्यङ्ग्यार्थकी शोभा देखने की इच्छा हो वे इस श्लोक को देखें :—

कृच्छ्राद्बुध्युगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्बस्थले

मध्येऽस्यास्त्रि बलीतरङ्गविषमे निःस्पन्दतामागता ।

मददृष्टिस्तृषितेव सम्प्रति शनैराकृष्टा तुङ्गौ स्तनौ

साकाङ्क्षं मुहुरीक्षते जललवप्रस्यन्दिनी लोचने ॥

इसकी व्यङ्ग्यार्थपरम्परा प्रकाशटीकामें देखें ।

इस उदाहरणकी तरह और भी उदाहरण दिये जा सकते हैं, जिनमें रत्नावली का चमत्कार विदित होगा, परन्तु विस्तार भयसे छोड़ दे रहा हूँ ।

श्रीहर्षका धर्म

बौद्ध भिक्षु दिवाकर मित्रसे परिचय होने तथा नागानन्दमें भगवान् बुद्धकी स्तुति करनेके कारण हर्षदेव बौद्ध हो सकते हैं ऐसा कुछ विद्वानोंका मत है । परन्तु इसमें कुछ सार नहीं है । दिवाकरमित्र एक उच्चकोटिके भिक्षु थे, उन्होंने हर्षकी वहन 'राज्यश्री' को अपने आश्रममें आश्रय दिया था, इन कारणोंसे उनके प्रति हर्षदेवका आदर था, सौहार्द था, किन्तु इतनेसे तो उनका बौद्धधर्ममें दीक्षित होना नहीं सिद्ध हो जाता है । कुछ लोग यह भी कहते हैं कि बौद्ध हो जानेपर बाणभट्ट की हर्षदेवपर अश्रद्धा हो गई, इसीलिए बाणभट्टने हर्षदेवकी जीवनी 'हर्षचरित्र' को अधूरा छोड़ दिया । परन्तु यह द्वेष-भावना बाणभट्ट सहश प्रेमी कविके विषयमें अच्छी नहीं प्रतीत होती है । अपनी इच्छा या द्वेषभावनासे उन्होंने इस ग्रन्थको अधूरा छोड़ दिया इसके अलावे क्या ऐसा नहीं कहा जा सकता है कि बाणभट्ट उतना ही

लिखकर इस धराधामको छोड़ गये। या उसके आगे कोई महान् विघ्न आ पड़ा। नागानन्दके मङ्गलाचरणवाली बात तो और हेय है। जब सभी हिन्दू भगवान् बुद्धको दशावतार मानते हैं तब क्यों उनके मङ्गलाचरणमें बन्दित होनेसे हर्षदेवको बौद्ध मान लिया जाय? यदि इसी तरह किसीके धर्मका निर्णय किया जाय तब रत्नावलीके मङ्गलाचरणसे उन्हें शैव ही क्यों न मानें। अतः श्रीहर्षदेवका बौद्ध होना किसी भ्रान्तबुद्धि की उपज है, वस्तुतः वे हिन्दू शैव थे। केवल वे ही शैव नहीं थे, उनके पिता तथा भाई भी परमशैव होनेका गर्व रखते थे।

संस्कृतसाहित्यमें हर्षका स्थान

सरलता तथा शैलीकी विशेषताकी दृष्टिसे हर्षका स्थान संस्कृतसाहित्यमें नाटककारोंकी श्रेणीमें कालिदासके बादमें ही है, लेकिन यही बात नाटकीयता तथा भाषा-प्रौढिके लिये नहीं कही जा सकती है। जहाँ तक भाषाका प्रश्न है उनका स्थान नीचेकी ओर आवेगा। संस्कृत नाटकोंमें जहाँ भवभूतिकी भाषा है, जिसकी तुलनामें कालिदासका समूचा गुणगौरव बराबर होने लगता है, जहाँ विशाखदत्त, नारायण, आदिकी प्रौढि तथा शास्त्रीय पाण्डित्यकी चमक है, वहाँ केवल सरलताके द्वारा ही स्थान निर्णय किया जाय यह एकाङ्गी विचार होगा। यदि इनके नाटकोंकी सूक्ष्म आलोचना की जाय तो ऐसा मालूम पड़ेगा, कि श्रीहर्षदेव अपनेको शास्त्रीयतत्त्वोंकी छूतसे बचाते चले हैं, जिससे उनकी कविता कुछ हलकी-सी हो गई है। इतना होने पर भी वे निपुण कवि हैं इसमें सन्देह नहीं है, प्रसन्नराघवकार जयदेव ने तो उन्हें 'हर्षो हर्षः' कहकर अत्यधिक सम्मानित किया है। हमारी रायमें हर्षदेवका वास्तविक स्थान द्वितीय श्रेणीके नाटककारोंमें होना चाहिये, प्रथमश्रेणी तो कुछ कवियोंके लिये ही सुरक्षित छोड़ दें, जिनमें कालिदास, भवभूति विशाखदत्त, नारायण आदि रहेंगे।

अक्षय तृतीय
वि० सं० २०१०

—रामचन्द्र मिश्र

कथासार

प्रथम अङ्क

पुराने जमाने में वर्तमान कुरुक्षेत्र के आसपास, कोशाम्बी नाम की एक समृद्ध नगरी थी। उसमें उदयन नामक एक अतिप्रतापी तथा प्रजारञ्जक राजा थे। अवन्ति देश के राजा प्रद्योत की लड़की वासवदत्ता उनकी पटरानी थी। वासवदत्ता के मामा विक्रमबाहु सिंहल के राजा भी उसी समय अपने प्रताप के मध्याह्न में थे। उनके एक कन्या थी, जिसका नाम रत्नावली था। रत्नावली को देखकर एक सिद्ध पुरुष ने धोषणा की थी कि जो पुरुष इस कन्या का स्वामी होगा वह चक्रवर्ती राजा होगा। इस धोषणा की खबर जब महाराज उदयन के मन्त्री यौगन्धरायणको मिली, तब प्रभुमुक्त उस मन्त्री ने सिंहल आकर विक्रमबाहु से रत्नावली की माँग महाराज उदयन के लिये की। सिंहलराज इस माँग पर बड़े असमञ्जस में पड़े। उनके मन में यह बात आई कि यदि महाराज उदयन के साथ रत्नावली का विवाह करता हूँ तो मेरी भाञ्जी (वासवदत्ता) को सपत्नी होने का कष्ट होगा, यदि इनकार करता हूँ तो ऐसा सम्बन्ध मिलना भी कठिन होगा, लेकिन जीत हुई भाञ्जीप्रेम की हीं। सिंहलराजने अन्त में अपनी असम्मति ही प्रकट कर दी।

इस तरह अपने मनोरथ को असफल होते देख यौगन्धरायण ने एक अफवाह फैला दी कि लावाणक ग्राम में वासवदत्ता जल गई। इस अफवाह के फैल जाने के कुछ दिन बाद यौगन्धरायण ने कंचुकी बाभ्रव्य को सिंहलेश्वर के पास भेजकर राजा उदयन लिए के रत्नावली की पुनः माँग की। इस बार सिंहलेश्वर को कोई आपत्ति नहीं हुई। उन्होंने अपने मन्त्री के साथ रत्नावली को कोशाम्बी भेज दिया। दुर्भाग्यवश नौका के डूब जाने से बाभ्रव्य, सिंहल के मन्त्री तथा रत्नावली सभी समुद्र में डूब गये। परन्तु रत्नावली को किसी तरह एक काष्ठफलक हाथ लग गया जिससे उसने अपनी जान बचा ली। इसी समय सिंहल से लौटनेवाले व्यापारियों के दल ने रत्नावली को देखा और उसके गले में पड़ी रत्नमाला को देखकर उसे पहचान लिया और सादर

उसे ले आकर यौगन्धरायण के हाथों में अर्पित कर दिया। यौगन्धरायण ने भी सागर से मिलने के कारण सागरिका नाम रख कर रत्नावली को राज-महिषी के हाथों में दे दिया। रत्नावली राजमहिषी की परिचारिका के रूप में दिन बिताने लगी।

अनन्तर कौशाम्बी में वसन्तोत्सव आरम्भ हुआ। सभी नगरवासी उस उत्सव में तन्मय हो गये। अबीर, गुलाल इतनी मात्रा में उड़ाये गये कि पूरा नगर लाल-पीला दीखने लगा। ऐसे ही समय में महारानी वासवदत्ता ने कामदेव पूजा का आयोजन किया। मकरन्दोद्यान में अशोकवृक्ष के नीचे उसके लिये तैयारी की गई। सब ठीक हो जाने पर महारानी ने महाराज उदयन को उस कामदेव पूजन में सम्मिलित होने को निमन्त्रित किया। राजा विदूषक के साथ उसमें भाग लेने चले। इधर महारानी भी वहाँ चली। वहाँ पहुँचने पर महारानी को पता चला कि इन परिचारिकाओं में सागरिका भी चली आई है। इस पर रानी को अपने परिजनों की असावधानता पर थोड़ा क्रोध भी हुआ। तत्काल उन्होंने कहा—‘सागरिके ! अपने कार्य (सारिका-रक्षण) को छोड़कर यहाँ तू क्यों आई ? फिर शीघ्र वहीं चली जा ।’ रानी की आज्ञा शिरोधार्य करके वह वहाँ से चली। जब रानी की दृष्टि से बाहर चली आई तब उसके मन में यह बात उठी कि किसी लताकुञ्ज में छिपकर कुछ देर तक इस कन्दर्पपूजन के दर्शन से अपनी आँखों को तृप्त तो कर लूँ। तदनुसार उसने छिपकर देखा और राजा की पूजा जब होने लगी तब उसे भ्रान्ति होने लगी कि मानो कन्दर्प ही शरीर धारण कर पूजा ग्रहण कर रहा है। उसने भी कुछ फूल चुनकर कन्दर्प को उद्देश्य करके चढ़ा दिये तथा अपनी मनोरथ-सिद्धि के लिये प्रार्थना की। वत्सराज के दर्शन का उसके हृदय पर गहरा प्रभाव पड़ा—उन पर वह आसक्त हो गई।

द्वितीय अङ्क

कामपरवश अवस्था में सागरिका चित्रकारी की सामग्री लेकर कदलानगृह में जाकर बैठी और आत्मविनोदार्थ अपने प्रियतम का चित्र बनाकर मनोभावों का लाना-बाना बनने लगी। इसी अवस्था में उसकी प्रिय सखी

सुसंगता वहाँ चली आई और उसने राजा का चित्र देखकर सारी परिस्थिति समझ ली। फिर भी सुसंगता ने सागरिका से जब यह पूछा कि यह किसका चित्र है तब सागरिका ने स्पष्ट न कहकर यह कह दिया कि मैंने इस मदन-महोत्सव के अवसर पर कामदेव की छवि आँकी है। सागरिका के प्रच्छादन को उसी की तरह चतुरता से व्यक्त करने के लिये सागरिका द्वारा प्रस्तुत राजचित्र के बगल में सुसंगता ने सागरिका की मूर्ति बना दी, और जब सागरिका ने इस पर अपनी आन्तरिक असहमति प्रकट की तो कह दिया कि जिस तरह तुमने कामदेव को चित्रित किया, उसी तरह मैंने रतिको चित्रित किया है। सागरिका और सुसंगता के बीच इसके बाद जो बातें हुईं, सागरिका ने जितने विलाप-कलाप किये, वहीं पर पिंजड़े में बैठी मेधाविनी नामक सारिका ने सब ज्यों का त्यों याद कर लिया। इसी समय राजा का पालतू बन्दर खुल गया और उसी ओर आया जहाँ सारिका तथा यह दोनों सखियाँ थीं। भयभीत होकर इन दोनों ने वहाँ से हटना पसंद किया और बन्दर आकर, सारिका का पिंजड़ा खोलकर चला गया। जब स्थिति अनुकूल देखकर सुसंगता के साथ सागरिका फिर कदलीगृह में आने लगी तो सुसंगता ने देखा कि पिंजड़े का दरवाजा खुला हुआ है और मेधाविनी सारिका उड़ी जा रही है। उसे खटका हुआ कि कहीं यह सारिका इस रहस्य को किसी पर प्रकट न कर दे। इसीलिये उसने सागरिका से कहा कि चलो, इस सारिका को पकड़ लें। परन्तु तब तक तो सारिकाने उनकी बातें दुहरा दी थीं, और राजाने उनका कथन यथावत् सुन लिया था वहाँ से जानेके समय शीघ्रता के कारण सागरिका उस चित्रपट को लेना भूल गई थी। वह वहीं पड़ा था। राजा की दृष्टि उस पर पड़ी और सब बातें स्पष्ट हो गईं। विदूषक तथा राजा उस चित्रपट के विषय में बातें कर ही रहे थे, तब तक उसे लेने के बहाने आई हुई सुसंगता ने राजा को सागरिका की मनोदशा का ज्ञान करा दिया और समीपवर्त्ती लतागृह में वर्त्तमान सागरिका से मिला भी दिया। इसी बीच राजा को ढूँढ़ती हुई रानी वासवदत्ता कदलीगृह में आ गई और उस चित्रपट को देख लिया। उनके क्षोभ की सीमा न रही। राजा ने कितना भी मनाया, मिन्नतें कीं, पर सब व्यर्थ हुआ—वह तमक कर चली ही गई।

तृतीय अङ्क

प्रेम का रोग बड़ा भयानक होता है। सागरिका ने राजा पर जो हृदय बारा, वह उनके लिए असह्य हो गया। वह सदा इसी चिन्ता में रहने लगे कि कब तथा किस प्रकार सागरिका से मिल सकूंगा। उनकी देह दिनानुदिन दुबली होने लगी। राजा की ऐसी स्थिति देखकर विदूषक वसन्तक को बड़ी चिन्ता हुई। उसने सुसंगतासे बातें कीं तथा उसे समझा दिया कि राजाकी अस्वस्थता सिर्फ सागरिका के न मिलने से ही बढ़ रही है। सुसंगता ने भी इसके उत्तर में कहा कि मैं उपाय करूंगी। वासवदत्ता ने प्रसन्न होकर मुझे अपने जो कपड़े दिये हैं उनसे सागरिका को वासवदत्ता का रूप ग्रहण करवा दूंगी, और स्वयं मैं काञ्चनमालाका वेष धारण कर लूंगी। प्रदोष समयमें हम दोनों माधवी-लतामण्डप में आवेंगी। आप महाराज को वहाँ ले आवें। फिर सागरिका से महाराज मिल सकेंगे। इस संकेत के अनुसार सन्ध्या समय महाराज माधवी-लतामण्डप में आये। इधर वासवदत्ताको इस बात का पता लग गया कि सन्ध्या समय माधवी-लतामण्डपमें राजा और सागरिका का समागम होगा। वह स्वयं वहाँ नियत समय पर आई। उसके साथ काञ्चनमाला भी थी। राजा तो कामातुर थे ही, उन्हें वेषसाम्यने भी धोखा दिया। वह वस्तुतः सागरिका ही आई है यह समझकर अपना प्रेमोद्गार प्रकट करने लगे। कुछ देर तक तो वह सुनती रही किन्तु जब उसे नहीं सह्य हुआ तो उसने धूँधट हटा दिया। राजाने जब समझा कि धोखा हुआ तब लगे उसे मनाने। किन्तु वह वैसी ही वहाँसे चली गई। राजा की मनोदशा अत्यन्त विषण्ण हो गई। जब सागरिका वहाँ आई तब तक तो पासा पलट चुका था। उसे पता चल गया कि हमारे अभिसार का समाचार महारानी को मिल चुका है। अब उसके लिये जीना दुर्भर हो गया। राजा मिले नहीं, और महारानी का कोप भी शान्त होनेका नहीं। इस स्थिति में उसने आत्म-हत्या करके ही इस विपत्ति से त्राण पाने का निश्चय किया। तदनुसार जब तक वह लतापाश से फाँसी लगाकर मरने की तैयारी में लगी तब तक राजा तथा विदूषक वहाँ आ गये। झटपट दौड़कर राजाने उसके हाथसे लतापाश छीन लिया तथा अपनी सौगन्ध देकर उसे ब्रैसा करने से रोका। इधर राजा के मरने पर भी वासवदत्ता ने जो अपना कोप नहीं छोड़ा था

इसके लिये उसे पश्चात्ताप होने लगा। वह कुछ देर सोचती रही, अनन्तर उसने तय किया कि मुझे चलकर अपनी वेदवी के लिये राजा से क्षमा माँगनी चाहिये। तदनुसार वह फिर माधवी-लतामण्डप में आई और वहाँ आकर उसने देखा कि राजा तथा सागरिका एक दूसरे से मिल-जुलकर बातें कर रहे हैं। इस दृश्य ने उसके मनोभाव में भारी परिवर्तन उपस्थित कर दिया। वह आगबबूला हो उठी। उसने इस कपट-नाटक में मुख्य हाथ विदूषक का समझा, अतः उन्हें वहीं पड़ी हुई माधवीलतासे बँधवा कर साथ कर लिया और सागरिका को भी साथ लेती गई। विदूषक को तो थोड़ी देर के बाद छुट्टी मिल गई, किन्तु सागरिका को किसी अज्ञात भाग में कैद करके रख छोड़ा। इतना ही नहीं, लोगोंमें यह बात फैला दी कि सागरिका को महारानी ने उज्जयिनी भेज दिया।

चतुर्थ अङ्क

सुसंगता इस दशा-विपर्यय से खिन्न हो गई। उसे इस बात का बड़ा खेद हुआ कि सागरिका पर इस तरह की आपत्ति कहाँ से आ पड़ी। जब इन घटनाओं के गुजरने पर विदूषक से उसकी मेंट हुई तो उसने विदूषक से कहा कि 'न जाने सखी सागरिका को महारानी ने गत निशीथ में कहाँ भेज दिया। अफवाह तो है कि वह उज्जयिनी भेज दी गई है। सागरिका जब अपने जीवन से उदात हो गई तब उसने यह रत्नमाला मुझे आपको दे देने के लिये दी थी। आप इसे स्वीकार कर लें।' विदूषकने वह माला ले ली। इसके बाद माला पहने हुए विदूषक राजाके पास आया और सागरिका की सारी कथा राजासे कही, उस मालाके विषयमें भी कहा। महाराजको बड़ा दुःख हुआ। उनके विरहका सन्ताप अतिशय बढ़ गया। इसी हालतमें प्रधान सेनापति रुमण्वान् का भागिनेय विजयवर्मा आकर उपस्थित हुआ और उसने निवेदन किया कि रुमण्वान के साथ जो सेना कोसल को पराजित करने गई थी वह विजयिनी हुई है। इस समाचार से राजा की मनःस्थिति कुछ सुधरी।

इधर योगन्धरायण ने सोचा कि अब हमारे प्रयोग में फल लग सकते हैं, क्षेत्र तैयार हो चुका है। अतः उसने अपना अन्तिम प्रयोग प्रारम्भ किया। उसने एक ऐन्द्रजालिक को दरबार में भेजा। वह ऐन्द्रजालिक अब दरबार में

आया तब उसने अपने को उज्जयिनी का बताया। राजा ने उसको खेल दिखाने की अनुमति दी, और वासवदत्ता को भी उसमें दर्शक होने के लिये बुला लिया। खेल हो रहा था, आकाश में देवी देवता दीख रहे थे, दिन में ही चाँद के दर्शन हो रहे थे। इसी बीच सिंहलेश्वर के प्रधानमन्त्री वसुभूति तथा वत्सराज के दरबारी कञ्चुकी वाभ्रव्य राजा से मिलने आ गये। महाराज ने ऐन्द्रजालिक को तब तक विश्राम करने की आज्ञा दी। ऐन्द्रजालिक विश्राम करने जाते-जाते कहता गया कि महाराज को हमारा एक और खेल अवश्य देखना होगा। महाराज जब सिंहलेश्वर के प्रधानमन्त्री वसुभूति तथा अपने कञ्चुकी वाभ्रव्य से बातें कर रहे थे इसी बीच अन्तःपुर में आग लगने का हल्ला हुआ। हल्ला ही भर नहीं हुआ, आग की लपटें चारों ओर फैलने लगीं, धूमराशि से दम घुटने लगा। जिस समय यह घटना घटी, उस समय रानी वासवदत्ता भी वहीं उपस्थित थीं। उन्हें याद आया कि हमने सागरिका को अन्तःपुर में बाँधकर रख छोड़ा है। वह तो भाग कर भी जान नहीं बचा पायेगी। अतः उन्होंने महाराज से प्रार्थना की कि मेरी निर्दयता के फलस्वरूप सागरिका इस अग्निकाण्ड में जली जा रही होगी, आप उसका त्राण करें। महाराज तत्काल उस आग में कूद पड़े और वासवदत्ता की प्रार्थना के अनुसार वँधी हुई सागरिका का उद्धार करके उसे ले आये। इसी समय एकाएक आग शान्त हो गई। लोगों को आश्चर्य हुआ कि यह भी इन्द्रजाल ही था। इधर सागरिका को देखकर वसुभूति तथा वाभ्रव्य को उसके विषय में यह सन्देश हुआ कि यह तो सिंहलकुमारी रत्नावली है। इसकी पुष्टि विदूषक के गले की रत्नमाला ने की। वसुभूति ने अपना अभिप्राय राजा से कहा। इसी समय यौगन्धरायण ने आकर सारी कथा आदि से अन्त तक कहकर बिना राजा से पूछे इतना बड़ा कार्य कर दिया, इसके लिये राजा से क्षमा माँगी। वासवदत्ता को अपनी वहन रत्नावली को नहीं पहचान कर कष्ट देने का क्षोभ हुआ। अनन्तर उन्होंने सागरिका को वहन कहकर गले लगाया। अपने आभूषणों से सज्जित करके उसे देवीशब्दभाजन बनाया। राजा को उसे स्वीकार करने के लिये कहा तथा बड़ी वहन की दृष्टि से रत्नावली को राजा के हाथों में सौंपा और राजा ने उसे सहर्ष स्वीकार किया।

एक नाटिका नाटक को
लोकार्ण देना

रत्नवली-पात्रालोचन

१. राजा उदयन

इस नाटिका में राजा उदयन का चित्रण धीरललित नायक के रूप में किया गया है। ऐसे नायक को निश्चिन्त, मृदु, कलापरायण होना चाहिये। राजा है भी वैसा ही। वह स्वयं कहता है, 'राज्यं निजितशत्रु योग्यमचिवे न्यस्तः समस्तो भरः'। उसका और चरित्र इस नाटिकामें नहीं अङ्कित हो सका है, क्योंकि इसमें केवल दो दिनों की घटना का वर्णन है, वह भी एक मात्र स्नेहस्रोतका। दूसरे नाटकों में जिस तरह और अंशों के समावेश से पात्रों के चरित्रों का अन्यान्य भाग अङ्कित किया जाता है, वह बात इस नाटिका में नहीं है। केवल इतना ही कहा जा सकता है कि उदयन का चरित्र मनोरम था—'लोके हारि च वत्सराजचरितम्।'।

यद्यपि यह राजनीतिक नाटक नहीं है, फिर भी इसमें उदयनकी राजनीतिज्ञता पर प्रकाश पड़ता है। कोसलपति की मृत्युकथा सुनकर एक उच्चात्मा के हृदय का भाव राजा के मुख से इस भाँति निकल पड़ता है—'साधु कोसलपते ? साधु, मृत्युरपि ते श्लाघ्यो यस्य शत्रवोऽप्येवं पुरुषकारं वर्णयन्ति।' ऐसी उक्ति किसी डरपोक तथा नीच व्यक्ति के मुख से नहीं निकलती है।

जिस तरह उदयन बहादुर तथा ऊँचे विचारका था, उसी तरह वह सदा जागरूक भी था। वह अपने मन्त्रियों पर ही सर्वात्मना आश्रित नहीं रहता था, किसी नवीन कार्य में उससे विचार लिये बिना मन्त्रियों को कुछ करने की स्वतन्त्रता नहीं थी, यह बात इससे स्पष्ट होती है—'कथमसौ मामनिवेद्य किञ्चित् करिष्यति'। इस तरह का प्रश्न वही कर सकता है, जिसे सभी बातों में मन्त्रिगण पूछते हों।

इसी नाटिका के अग्निकाण्ड वाले प्रकरण को देखने से पता चलता है, कि वह कितना समर्थ था। उसकी रानी ने कहा कि मेरी निर्दयता से सागरिका पर आपत्ति आ रही है, उसे बचाइये। वस, सुनते ही उसने जान

हथेली पर ले ली। देह झुलस रही है, फिर भी एक जवान औरत को हाथों में उठा लिया। अपनी चिंता भूल कर आर्त का त्राण किया।

इन गुणों को एक ओर रखकर यदि उदयनके प्रेमी हृदय की ही समीक्षा की जाय तो वह महामानव सिद्ध होता है। वासवदत्ता उसे फटकार कर चली जाती है, उसके पादपतन पर भी वह नहीं प्रसन्न होती है, फिर भी राजा के हृदय में उसके लिये चिंता बनी है, वह यही सोचता है कि—‘प्रिया मुञ्चत्यद्य ध्रुवमसहना जीवितमसौ। प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्खलितमविषह्यं हि भवति’।

राजा के प्रेम में चढ़ाव-उतार नहीं, वह अथाह सागर है। उसे अपनी प्रेमिका के विषय में सदा ध्यान रहता है कि मेरे कौन से व्यापार से उसकी क्या मनोदशा होगी। वह उद्यानलता पर भी दृष्टि डालता है तब भी उसके मन में अपनी प्रियतमा की ही बात याद आती है—

‘अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवम्।

पश्यन् कोपविपाटलद्युतिमुखं तस्याः करिष्याम्यहम्॥’

उदयन के प्रेम में आत्ममर्यादा के रोड़े नहीं हैं। उसका प्रेम इतना उद्वेलित है कि उसमें अहंभाव का सर्वात्मना विलयन हो गया है, उसकी प्रिया की सहचरी आकर कहती है—‘देवी आज्ञापयति।’ सहचरी मयभीत हो जाती है, उसे ऐसा लगता है कि मुझसे गलती-बड़ी भारी गलती-हो गई, वह बीचमें ही रुक कर कह उठती है—‘देवी विज्ञापयति।’ सहचरी को इसका ख्याल है कि राजा को आज्ञा नहीं दी जाती, वही आज्ञापक है, किन्तु राजा के प्रेमराज्य में ‘आज्ञापन’ और ‘विज्ञापन’ में कोई अन्तर नहीं है। वह सहचरी के भाव को ताड़ कर कह उठता है—‘ननु आज्ञापयतीत्येव रमणीयम्’।

इतना ही नहीं, उदयन का साधारण व्यवहार भी अपने परिजन के साथ बड़ा सहानुभूतिपूर्ण तथा प्रेममय था। वह कभी किसी के साथ ऐसा व्यवहार नहीं करता था, जिससे ऐसा मालूम पड़े कि वह धन तथा अधिकार के मद में है। सुसंगता उसके अन्तःपुर की एक साधारण दासी है, परन्तु उसके साथ भी राजा का कथोपकथन इतना प्रेमपूर्ण है, कि सुनते ही बनता है—

‘राजा—सुसङ्गते ! स्वागतम्, इहोपविश्यताम् । (सुसंगतोपविशति)

राजा—सुसङ्गते ! कथमहमिहस्थो भवत्या ज्ञातः ?

सुसङ्गता—(विहस्य) भर्त्तुः, न केवलं त्वमयमपि चित्रफलकेन सह सर्वो वृत्तान्तो मया विज्ञातः । तद्गत्वा देव्यै निवेदयिष्यामि ।

राजा—(सुसङ्गतां हस्ते गृहीत्वा) सुसङ्गते, क्रीडामात्रमेवैतत् । अकारणे त्वया देवी न खेदयितव्या । इदं ते पारितोषिकम् (कर्णामरणं प्रयच्छति) ।’

एक सामान्य दासी के साथ इतनी कोमल भाषा का प्रयोग एक बड़े भारी प्रेमी तथा भावुक जन से ही सम्भव है ।

२. रत्नावली

‘रत्नावली’ सिंहलेश्वर विक्रमवाहु की कन्या इस नाटिका की नायिका है, उसी के नाम पर इस नाटिका का नामकरण किया गया है । वह इस ग्रन्थ में अन्तभाग को छोड़कर सर्वत्र ‘सागरिका’ नाम से ही व्यवहृत हुई है । वह मुग्धा नायिका है । उसके चरित्र के निर्माण में भी कवि ने कुछ विशेष प्रयत्न नहीं किया है, न वैसा किया ही जा सकता था, क्योंकि कथा इतनी छोटी तथा अल्प-समय-सम्बद्ध है कि उतने में एक व्यक्ति की विविध चारित्रिक विशेषतायें नहीं चित्रित की जा सकती हैं । इतना ही कहा जा सकता है कि वह असाधारण सुन्दरी थी, जिसे देखकर कोई भी दिलवाला अपना दिल उसे दे देता । इसीलिये रानी की दृष्टि में वह राजा को आकृष्ट कर सकने वाली जूँची और रानी ने उसे राजा के सामने होने नहीं देना चाहा । सागरिका एक सुन्दरी कन्या मात्र ही नहीं, अपितु बड़ी भावुक भी थी । उसने राजा को देखते ही, प्रथम दर्शन में ही उनके ऊपर अपना मन अर्पित कर दिया । रानी की सेवा में नियुक्त दासी के लिये राजा से प्रेम करना खतरे से खाली नहीं होगा ऐसा समझ कर भी वह अपना नियन्त्रण नहीं कर सकी, यह उसकी भावुकता ही तो है । उसका प्रेम बड़ा गहरा था, वह हजार आफतें सहने को तैयार थी, लेकिन राजा से कुछ भी फरियाद नहीं करना चाहती थी ।

सागरिका की भावप्रवणता इस काटि की थी कि वह थोड़ी स्त्री वाधा

से भी अपनी वेकदरी समझने लगती थी, और उतने मर के लिये प्राण त्यागने पर उतारू हो जाती थी। राजा को देखने के बाद उसे जो कामव्यथा ने सताया वह उसके लिये इतना असह्य हो गया कि वह कह उठी—

('सर्वथा मम मन्दभागिन्या मरणमेवानेन दुर्निमित्तेनोपस्थितम् ।)

राजा के हाथ में चित्रफलक पड़ गया, वे उसे देखते हैं, विदूषक पूछता है कि—तुम्हें यह अच्छी दीख रही है ? सागरिका वहीं लताकुञ्ज की ओट में खड़ी होकर सारी बातें सुन रही है। राजा क्या उत्तर देंगे ? यदि हाँ कहते हैं तब तो ठीक है। अन्यथा सागरिका को प्राण छोड़ने होंगे। उसका प्रेम उस स्थिति को पहुँच चुका है जहाँ से लौटाया नहीं जा सकता। वह कहती है :—

('आत्मगतम्) किमेष भणिष्यतीति यत्सत्यं जीवितमरणयोरन्तराले वर्त्ते । ' एक बार आँखभर देख लेने से ही इतनी दूर बढ़ जाना भावुकता ही तो है।

उसका हृदय इतना कमजोर है कि राजा से मिलने के लिये आकर जब वह राजा को वहाँ नहीं पाती और यह जान जाती है कि हमारी यह अभिसार चेष्टा रानी को ज्ञात हो गई तब वह दूसरा कोई उपाय नहीं देखती, उसे मृत्यु मात्र शरण दीखती है। वह कहती है—

'वरमिदानीं स्वयमेवात्मानमुद्धृष्योपरता न पुनर्ज्ञातिसङ्केतवृत्तान्तया देव्या परिभूता ।'

जब-जब उसे अपने प्रेम की विफलता की सम्भावना हो जाती है तब वह मरने का ही आयोजन करती है, इससे उसकी भावना की दृढ़ता के साथ भावुकता भी प्रतीत होती है।

उसके चरित्र में एक विशेषता यह भी है कि उसे अपने कुल के प्रति बड़ा आदर है। वह दासी भाव से वर्त्तमान है। इस अवस्थामें यदि किसी पर-उसका कुल प्रकट हो जायगा तो उसके पैतृक वंश की वेदज्जती होगी इसका वह सदा ख्याल करती रहती है। उसकी प्राणाधिका सखी सुसंगता भी जब उससे इस प्रकार मुझ में पड़ती है तो उसकी आँखें दुःख से भर आती हैं और वह

चुप हो जाती है। उसके हृदय में मन्थन होने लगता है। इससे स्पष्ट है कि वह कृपणधन की तरह अपने वंश को छिपाती रहती है, जिससे उसकी महत्ता पर आंच न आवे।

३. वासवदत्ता

वासवदत्ता महाराज उदयन की प्रधान महिषी है। उसका स्वभाव अत्यन्त कोमल तथा प्रीतिप्रवण है। वह राजा के प्रेम में इस तरह पगी हुई है कि उसे अपनी जान का भी कुछ ख्याल नहीं है। इसी विश्वास से राजा भी उसका बड़ा आदर करते हैं, जब वह मान करती है तब राजा उसे पुरों पड़कर मनाते हैं, राजा उसे बिना मनाये चैन से बैठ नहीं सकते क्योंकि उनको विश्वास है कि मेरी प्रीति में यदि कोई अन्तर आया तो वासवदत्ता जीती नहीं रह सकेगी—

‘प्रिया मुञ्चत्यद्य स्फुटमसहना जीवितमसौ प्रकृष्टेऽप्य प्रेम्णः स्थलित-
मविषिह्यं हि भवति ।’

वासवदत्ता राजा की रूपपिपासा से परिचित है, इसीलिए वह सुन्दरी सागरिका को राजा के सामने नहीं होने देती। जब वह औरों की असावधानी से राजा की आँखों के सामने आई सी होने लगती है, तब स्वभावतः वासवदत्ता अपने परिजनों पर विगड़ उठती है, उसे यह नहीं सहा जाता। वह झट फटकार सुना देती है—“अहो ! प्रमादः परिजनस्य ।”

यद्यपि वह राजा पर गाढ़ प्रेम रखती है, तथापि उसे यह सह्य नहीं है कि कोई दूसरी सुन्दरी राजा के प्रेम की अधिकारिणी बने। इसीलिये वह राजा पर विगड़ कर रूठकर चली जाती है, किन्तु उसका प्रेमी हृदय उसे चैन से नहीं रहने देता। वह सोचती है—मैंने राजा को उस स्थिति में छोड़ दिया यह अच्छा नहीं हुआ, चलो, उनके पीछे से जाकर उनके गले से लिपट कर उनको मना लूँ। कितनी कोमल मनः स्थिति है यह !

उसका हृदय अत्यन्त सरल तथा दयालु था, वह किसी के प्रति कठोरता करने को बाध्य होकर भले ही वैसा करे, किन्तु उसका वह भाव परि-
स्थितिबश एकाएक बदल जाता था। रमि ने सागरिका के अविनय

को असह्य मानकर उसे कारावास की सजा दी, अन्तःपुर के किसी निमृत कोने में उसे बाँधकर डलवा दिया, परन्तु जब ऐन्द्रजालिक ने अग्निकाण्ड का तमाशा किया, तब रानी सागरिका के विषय में अनर्थ की सम्भावना से अधीर हो उठी। उसने सागरिका को बचाने के लिये राजा से प्रार्थना की, अपनी निर्दयता पर पश्चात्ताप किया—

‘एषा खलु मया निर्धुण्येह निगडेन संयमिता सागरिका विपद्यते, तत्तां परित्रायतामार्यपुत्रः ।’

वासवदत्ता के व्यवहार का इस नाटिकामें बहुत सुन्दर चित्रण किया गया है। जब उसे सागरिका का पूर्ण परिचय प्राप्त हो जाता है, तब वह अपने प्राचीन भावों को एकाएक भूल जाती है। भूल ही नहीं जाती, अपितु वह उसके लिये खेद भी प्रकट करती है। अपने हाथों अपने आमूषणोंसे उसे अलङ्कृत करती है, और स्नेह की ज्योति से वातावरण को परिवर्तित कर देती है। वह अपनी भाविनी सपत्नी के मन में अपनापन का भाव भरने के लिये अपने को बड़ी बहन के रूप में उपस्थित करती है और अब तक के आचरणों को एक शब्द में पोंछ देती है—

‘एतावदपि तावन्मे भगिनिकाऽनुरूपं भवतु’

वासवदत्ता का चित्रण इस नाटिका में बड़ा स्वामाविक बन पड़ा है। वह प्रेम तथा विनोद की पुतलियों की चित्रित की गई है।

४. विदूषक

संस्कृत रूपकों में विदूषक का एक खास स्थान होता है। वह इसकी एक-एक भावना को बदल कर आस्वाद की अधिकता में सहायता करता है। इस नाटिका के विदूषक वसन्तक का चित्रण केवल विदूषक के रूप में ही नहीं, बल्कि नर्मसचिव के रूप में भी सफल हुआ है।

विदूषक के लक्षणों में लिखा है—‘हास्यकरः’। इस अंश में वसन्तक का चित्रण उत्तम हुआ है। वह जब देखता है कि दो अन्तःपुर-परिचारिकायें मदनोत्सव में गाती तथा नाचती आ रही हैं तो वह भी उनके साथ नाचने लग जाता है, और उनके सङ्गीतमाधुर्य से प्रभावित होकर स्वयं भी सङ्गीत सीखने की इच्छा प्रकट करता है। वह सागरिका के मुँह से गाथा सुनता है और कहता है—‘किम् अहम् ‘नन्दा’ कट्टर ही है’।

विदूषक का पेटूपन भी संस्कृत रूपक की एक विशेषता है। वह द्विपदी खण्ड के खण्ड से भी मोदक बनाने की आशा करतों है, और रानी के द्वारा दिये गये भोजन पर इस तरह पिल पड़ता है कि दो रोज तक फिर खाने की आवश्यकता ही नहीं रह जाती है।

यद्यपि उसके साधारण व्यवहार से उसकी मूर्खता ही अधिकतः प्रकट होती है, फिर भी वह समय पर बुद्धिमत्ता का परिचय देता है। जब राजा रानी की प्रतीक्षा में बैठे रहते हैं तब उसकी बुद्धि का परिचय मिलता है। वह भ्रमरों की गुञ्जार तथा नूपुर के शब्द का भेद समझकर कह उठता है—
‘वयस्य, नैते मधुकरा नूपुरशब्दमनुहरन्ति, नूपुरशब्द एवैष देव्याः परिजनस्य।’

विदूषक का राजा के लिये प्रेम बहुत अंशों में निष्कपट है। वह अपनी रत्नमाला जिसे उसने सागरिका से सुसंगता द्वारा पाया था, राजा के विनोद के लिये प्रसन्नतापूर्वक दे देता है।

राजा के प्रति उसका विचार बहुत ऊँचा है। वह राजा को असाधारण-गुणाश्रय समझता है। उसे उसके रूप पर भी श्रद्धा है। उसकी धारणा में राजा के अतिरिक्त कामदेव की तुलना करने वाला कोई सुरुप पुरुष संसार में है ही नहीं, यह बात उसकी इस उक्ति से झलकती है—

‘कोऽन्यः कुसुमचापव्यपदेशेन निहन्त्यते ?’

इसके अतिरिक्त राजा के प्रणयव्यापार में उसकी जो सहायता है वह सफल हो अथवा असफल, किन्तु वह उसमें सतत प्रयत्नशील रहता है। नाटकों में विदूषक का जैसा चित्रण चाहिये वैसा इसमें हो सका है, यह कविकी सफलता है।

५. योगन्धरायण

योगन्धरायण का चरित्र इस नाटिका की पृष्ठभूमि है, इसलिये उसे कथाओं के संघर्ष से समझा जाता है, इस नाटिका की पंक्तियों से नहीं। फिर भी इसमें जितने अंश में उसका चित्रण है वह नितान्त सुन्दर है। उसने राजा की तरक्की के लिये उनसे बिना पूछे ही एक चाल चली, जाल बिछाया, इसका उसे प्रचालन है, तथापि जाचारी में वह वैसा करता है।

किन्तु समय पर उसके मुँह से निकल ही पड़ता है—‘स्वेच्छाचारी भीत एवास्मि भर्तुः ।’

उसकी बुद्धिमत्ता तो चाणक्य की याद दिलाती है। वह समूचा कार्यक्रम निभा लेता है किन्तु राजा को मनक तक नहीं लगती। उसके प्रबन्धपाटव का भी एक नमूना है कि उसके द्वारा भेजी गई सेना कोसल को जीतती है और साथ ही वहाँ उसका आदमी शान्ति कायम करने के लिये गद्दी पर बैठ जाता है। एक दिन के लिए भी अराजकता नहीं है। बुद्धिमानी के लिये उसके द्वारा प्रस्तुत ऐन्द्रजालिक का खेल ही पर्याप्त है, एक दृश्य में इतना बड़ा काम करवा लिया कि जिसका सानी नहीं। राजा सागरिका को ले आता है, उसकी पहचान हो जाती है, वासवदत्ता का भाव बदल जाता है; वसुभूति की उपस्थिति में वह राजा को सौंप दी जाती है, राजा को सारी स्थिति का ज्ञान करा दिया जाता है।

इनके अतिरिक्त पात्रों के चरित्र में कुछ खास बात नहीं है, उनका निर्देश केवल कथानिर्वाह के लिए किया गया है अतः उनकी आलोचना नहीं की जा रही है।

रत्नावली का प्रधान रस

इस नाटिका में प्रधान रस शृङ्गार है। शृङ्गार का प्रभेद सम्भोग ही इसका सार है। सम्भोग शृङ्गार का लक्षण यह है।

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ। यत्रानुरक्तावन्योन्यं संभोगोऽयमुदाहृतः॥

यद्यपि इसमें पूर्वराग का भी पूर्ण वर्णन है जो विप्रलम्भ की कोटि में पड़ता है, किन्तु वह पोषक ही है। विश्रान्तिघाम संभोग ही है। नायक वत्सराज धीरललित नायक है। धीरललित का लक्षण है :—

‘निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात्।’

नायिका है रत्नावली। वह मुग्धा कन्या है। मुग्धा का लक्षण है :—

‘प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा’॥

मुग्धा नायिका की चेष्टायें इस प्रकार होती हैं :—

दृष्ट्वा दर्शयति व्रीडां सम्मुखं नैव पश्यति।

प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वा तिर्यक् तं पश्यति प्रियम्॥

बहुधा पृच्छ्यमानापि मन्दमन्दमधोमुखी।

सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते॥

अन्यैः प्रवर्तितां शश्वत्सावधाना च तां कथाम्।

शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी॥

शृङ्गार रस की पुष्टि के लिये वसन्त, सन्ध्या आदि का बड़ा सुन्दर वर्णन किया गया है। रूपकों के लिये सामान्यतः कहा गया है कि ‘अङ्गमन्ये रसाः सर्वे’। तदनुसार इस नाटिका में विदूषक की उक्तियों में हास्यरस, संग्रामवर्णन में वीररस और दानर के खुल जाने पर स्त्रियों में भयानक रस का वर्णन बहुत सुन्दर किया गया है।

श्री हर्षदेव की कृतियों में सर्वत्र वैदर्भी रीति का अवलम्बन किया गया है। वैदर्भीरीति का लक्षण है—

‘माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका ।
अल्पवृत्तिरवृत्तिर्वा वैदर्भो रीतिरिष्यते ॥’

इस रीति की साहित्यसंसार में बड़ी प्रशंसा है । विल्हण ने कहा है—

‘अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः ।
वैदर्भरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम्’ ॥

इस नाटिका में माधुर्य गुण है, जिसका लक्षण है :—

‘चित्तद्रवीभ्रवनयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ।’

माधुर्यव्यञ्जक वर्ण यह है—

‘नुध्न वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्टठडान् विना ।
रणी लघू च तदव्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ॥
अल्पवृत्तिरवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ।’

इस नाटिका के पद्यों में असमस्त पदों का प्रयोग अधिक है । गद्य तो अति सरल तथा स्पष्ट है, जिससे अर्थव्यक्ति में कठिनाता नहीं होने पाती ।

श्लोकानुक्रमणिका

अ० श्लो०		अ० श्लो०	
१ अध्वानं नैकचक्रः	३-५	२५ कुमुमसुकुमारनूतिः	१-१६
२ अनङ्गोऽयमनङ्गत्वम्	१-२२	२६ कुसुमायुधप्रियदूतकः	१-१३
३ अम्भोजगर्भसुकुमार	४-२	२७ कृच्छ्रादूरयुगं व्यतीत्य	२-११
४ अलमलमतिमात्रम्	३-१७	२८ क्रोधेद्वेदृष्टिपातैः	१-३
५ अस्तापास्तसमस्तभासि	१-२३	२९ क्वासौ गतो हुतवहः	४-१६
६ अस्त्रव्यस्तशिरस्त्र	४-६	३० जितमुडुपतिना	१-४
७ अस्मिन् प्रकीर्णपटवास	१-१२	३१ तीव्रः स्मरसन्तापः	३-१०
८ आक्षिप्तो जयकुञ्जरेण	४-१२	३२ दुर्लभजनानुरागः	२-१
९ आताम्रतामपनयामि	३-१४	३३ " "	२-७
१० आरुह्य शैलशिखरम्	३-१२	३४ दुर्वारां कुसुमशर	२-८
११ इह प्रथमं मधुमासः	१-१५	३५ दृशः पृथुतरीकृता	२-१६
१२ उदयतटान्तरितमियम्	१-२४	३६ दृष्टि रूपा क्षिपसि	२-१७
१३ उद्दामोत्कलिकाम्	२-४	३७ देवि त्वन्मुखपङ्कजे	१-२५
१४ उद्यद्विद्रुमकान्तिभिः	१-१७	३८ देवीदाहप्रवादः	४-१५
१५ उर्वामुद्दामसस्यां जनयतु	४-२२	३९ देव्या मद्रचनाद्यदा	४-२०
१६ एष ब्रह्मा सरोजे	४-११	४० द्वीपादन्यस्मादपि	१-५
१७ औत्सुक्येन कृतत्वरं	१-२	४१ धारायन्त्रं विमुक्त	१-११
१८ कण्ठाश्लेषं समासाद्य	४-४	४२ नष्टं वर्षवरैः	२-३
१९ कण्ठे कृत्तावशेषम्	२-२	४३ नीतो विक्रमबाहु	४-२१
२० कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमस्य	२-५	४४ प्रणमत चरणाविन्द्रस्य	४-७
२१ किं देव्याः कृतदीर्घरोष	३-१६	४५ परिच्युतस्तत्कुचकुम्भ	२-१५
२२ किं घरण्यां मृगाङ्कः	४-८	४६ परिम्लानं पीनस्तन	२-१३
२३ किं पद्मस्य रुचं न हन्ति	३-१३	४७ पादाग्रस्थितया मुहुः	१-१
२४ कीर्णैः पिष्टातकीर्णैः	१-१०	४८ पालीयं चरणाग्रम्	३-८

४६ पुरः पूर्वमिव स्थगयति	३-७	६६ विद्यायापूर्वपूर्णदु	२-१०
५० प्रणयविशदाम्	३-६	७० विरम विरम बहूने	४-१६
५१ प्रत्यग्रमज्जनविशेष	१-२०	७१ विवृद्धि कम्पस्य प्रथयति	४-१३
५२ प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति	२-२०	७२ विश्रान्तविग्रहकथ	१-८
५३ प्राणाः परित्यजत	४-३	७३ व्यक्तं लग्नोऽपि भवतीम्	४-१८
५४ प्राप्ता कथमपि दैवात्	२-१६	७४ शीतांशुमुखमुत्पले	३-११
५५ प्रारम्भेऽस्मिन्	१-७	७५ श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः	२-१८
५६ वाणाः पञ्च मनोभवस्य	३-३	७६ श्रीहर्षो निपुणः कविः	१-५
५७ माति पतितो लिखन्त्याः	२-१२	७७ श्वासोत्कम्पिनि कम्पितम्	३-१८
५८ भ्रूमङ्ग सहसोद्गते	२-२१	७८ सन्तापो हृदयस्मरानल	३-१
५९ मम प्रतिज्ञैषा	४-६	७९ समारूढा प्रीतिः प्रणय	३-१५
६० मनश्चलं प्रकृत्यैव	३-२	८० सव्याजैः शपथैः	४-१
६१ मम कण्ठगताः प्राणाः	३-१६	८१ स्थितमुरसि विशालम्	२-१४
६२ मुहूर्तमपि सह्यताम्	४-१७	८२ स्पष्टाक्षरमिदं यस्मात्	२-६
६३ मूले गन्धूषसेका	१-१८	८३ स्पृष्टस्त्वयैष दयिते	१-२०
६४ यातोऽस्मि पद्मनयने	३-६	८४ स्रस्तः स्रग्दामशोभाम्	१-१०
६५ योद्धुं निर्गत्य विन्ध्याद्	४-५	८५ हरिहरब्रह्मप्रमुखान्	४-१०
६६ राज्यं निर्जितशत्रु	१-६	८६ हर्म्याणां हेमशृङ्ग	१ १०
६७ लीलावधूतपद्मा	२-६	८७ ह्रिया सर्वस्यासौ हरिति	३-४
६८ विकसितवकुलाशोककः	१-१४		

पात्र-परिचयः

पुरुषपात्राणि—

१. राजा—उदयनः, कौशाम्बीनाथः । (नायकः)
२. विदूषकः—उदयनस्य मित्रं ब्राह्मणो नर्मसचिवश्च ।
३. यौगन्धरायणः—उदयनस्य प्रधानमन्त्री ।
४. विजयवर्मा—उदयनस्य प्रधानसेनापते रुमण्वतो भागिनेयः ।
५. बाभ्रव्यः—कञ्चुकी ।
६. वसुभूतिः—सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोः प्रधानमन्त्री ।
७. ऐन्द्रजालिकः—इन्द्रजालदर्शनोपजीवी ।
८. सूत्रधारः—नाटकाभिनयप्रबन्धकः ।

स्त्रीपात्राणि—

१. रत्नावली (सागरिका)—सिंहलेश्वरविक्रमबाहुसुता । (नायिका)
२. वासवदत्ता—उदयनस्य राज्ञः प्रधानमहिषी ।
३. काञ्चनमाला—वासवदत्तायाः सहचरी ।
४. सुसङ्गता—रत्नावल्याः सहचरी ।
५. चतलतिका— दास्यौ ।
६. निपुणिका—
७. वसुन्धरा—प्रतीहारी ।

—:०:—

॥ श्रीः ॥

रत्नावली

‘प्रकाश’ संस्कृत-दिन्दीव्याख्योपेता

प्रथमोऽङ्कः

पादाग्रस्थितया मुहुः स्तनभरेणानीतया नम्रतां
शम्भोः सस्पृहलोचनत्रयपथं यान्त्या तदाराधने ।

भूतेषु नियमाय मौनिनि गते दूरं क्वचिन्नन्दिनि
म्लाने बालविधौ तथाऽमृतमुजां सिन्धौ भजन्त्यां क्रुधम् ।
यस्मिन् हैमवती बन्ध सकलां भावानुबन्धोद्गुरां
चेतोवृत्तिमसौ कृषीष्ट कुशलं देवो द्विपेन्द्राननः ॥ १ ॥
कज्जलाविलगोपालबालानयनवासतः ।

इव इयामः शिवं दिश्यान्मम केशिनिपूदनः ॥ २ ॥
श्रद्धानतेन शिरसा पितरं ‘मधुसूदनम्’ ।

प्रसू ‘जयमणि’ चाहं व्यायामि हृदि सन्ततम् ॥ ३ ॥

श्रीहर्षदेवकविताभादानवबोधवद्वैमुख्यान् ।

मन्ये कतिचन बालान् प्रोत्साहयिता ‘प्रकाशो’ऽयम् ॥ ४ ॥

सन्तो गुणेन तुष्यन्ति स नैकान्तेन दुर्लभः ।

दोषाचितेऽपि तेनात्र दृक्पातः क्रियतां बुधैः ॥ ५ ॥

दृश्यकाव्यप्रणयनयशस्वी श्रीहर्षदेवनामा कविः सरसकथां ‘रत्नावली’ नाम
नाटिकां निमित्तसुः प्रारम्भे तस्याश्विक्लीबितग्रन्थसमाप्ति-तत्सानन्दाभिनयसम्पत्ति-
विद्वत्समुदयप्रतिपत्तिश्रुतिबन्धिदुरितक्षयसाधनं मङ्गलमाचरन् सामाजिकजनानामप्या-
नुषङ्गिकमङ्गलसिद्धयेऽत्र निबध्नाति—पादाग्रस्थितयेति । तदाराधने तस्य शम्भोः
आराधने षेवायाम्, पादाग्रस्थितया पादयोः चरणयोः अग्रे अग्रभागी ताम्याम्
पादाग्राभ्याम् चरणाग्रभागाभ्याम् स्थितया दण्डायमानभावेनावस्थितया, स्तन-

महादेव की आराधना में उपस्थित पार्वती ने अपने हाथों में कुछ फूल इस

ह्रीमत्या शिरसीहितः सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पया
विश्लिष्यन्कुमुमाञ्जलिगिरिजया क्षिप्तोऽन्तरे पातु वः ॥ १ ॥

भरेण स्तनयोः भरः स्तनभरः तेन कुचभारेण मुहुः वारंवारम् नम्रतःम् अवनतिम् आनीतया प्रापितया, शम्भोः शम् कल्याणम् भावयतीति शम्भुः तस्य शिवस्य, सस्पृ- हलोचनत्रयपथम् स्पृहया अनुरागेण सहितम् सस्पृहम् लोचनानाम् नयनानाम् त्रयम् लोचनत्रयम् सस्पृहञ्च तल्लोचनत्रयञ्च सस्पृहलोचनत्रयम् सानुरागनयनत्रयम् तस्य पत्न्याः सस्पृहलोचनत्रयपथः तम् यान्त्या गच्छन्त्या, सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पया पुलकाः रोमाञ्चाः स्वेदोद्गमः धर्माविर्भावः उत्कम्पः वेपथुः तैः सहितया, (अत एव) ह्रीमत्या सञ्जातलज्जया गिरिजया पार्वत्या शिरसि (शम्भोः) अस्तके ईहितः (पातयितुम्) इष्टः (किन्तु) क्षिप्तः प्रकीर्णः (अत एव च) अन्तरे शिवपार्व- त्योर्मध्यदेशे विश्लिष्यन् श्लयीभूय विशीर्यमाणः कुसुमाञ्जलिः पुष्परशिः वः युष्मान् सामाजिकान् पातु रक्षन्तु । शिवं प्रसादयितुं पार्वती कुसुमाञ्जलिं व्याना- वस्थिनस्य तस्य शिरसि पातयितुमिच्छति, उच्चदेशावस्थितस्य तस्य महाकायस्य शिरसि कुसुमाञ्जलिपातनं कठिनमवगत्य सा पादाग्राभ्यां स्थिता, तथावस्थिता सा कुचभारेण वारंवारमवनतीक्रियते, अस्यामेव दगायां शिवस्तां सानुरागेननयनेरीक्षते, तद्दर्शनपथावतारसमकालमेव तस्या लज्जोदयते सात्त्विकभावोदयेन रोमाञ्चस्वेदवेपथु- भिस्तनुरस्वाधीनीक्रियत इति सा शिरसीहितमपि कुसुमाञ्जलिमयास्थानं पातयति, स च शिवपार्वत्योरन्तराले विशीर्यमाणः कुसुमाञ्जलियुष्मान् सामाजिकान् रक्षत्वि- त्थर्थः । नम्रताऽनयने मुहुरिति विशेषणं तस्याः सरलावस्थानप्रयासम्, लोचन- त्रयविशेषणीभूतं सस्पृहपदं लज्जोदयस्य सहेतुकत्वम्, लोचनत्रयघटकत्रयादं सम- धिकदर्शनेच्छाम्, सपुलकेत्यादि तद्विशेषणं तस्या मदनवशात्त्वम्, क्षिप्तः विश्लि- ष्यन्निति कुसुमाञ्जलेः प्रयत्नसंहितत्वप्रत्यायनविधया तदनुरागप्रकर्षञ्च गमयति । 'लोचनत्रयपथ'शब्दे 'ऋक्पूरुषः पयामानक्षे' इति समालान्तोऽप्रत्ययः ।

अभिप्राय से रख लिए थे कि उन्हें वह महादेव के मस्तक पर चढ़ाएंगी । इसीलिए स्तन-भारावनता पार्वती पेरों के अगले भाग पर खड़ी थी । इसी स्थिति में महादेव ने अपने तीनों सस्पृह नयन उसकी देह पर डाल दिये, जिससे उसने लज्जित तथा पसीना, रोमाञ्च और कम्प से युक्त होकर अपनी सम्हाली हुई कुसुमाञ्जलि को बीच में ही गिराकर बिखेर दिया, वही कुसुमाञ्जलि आप लोगों की रक्षा करे ॥१॥

अपि च ।

औत्सुक्येन कृतत्वरं सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया

तंस्तर्वन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्वाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सगमे

संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः ॥ २ ॥

अत्र 'स्तनभरेणेत्यादिहोमत्ये'त्यन्तानां पदानामञ्जलिक्षेपे हेतुत्वात्काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः तत्क्षणं यथा—'हेतोर्विषयदार्थस्यै काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम्, 'सूर्यादेवैर्यदि यः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्' इति तत्क्षण-
णम् । अस्यादौ सगणः प्रयुक्तः तत्फलं श्रीसमृद्धिः, तदुक्तम्—'मो भूमिः श्रिय-
मातनोति' इति ॥ १ ॥

औत्सुक्येनेति । औत्सुक्येन प्रियसाहचर्यलाभोत्कण्ठया कृता आश्रिता त्वरा
सहसा गमनारम्भरूपा शीघ्रता यया तादृशी प्रियसमीपोपसर्पणलोभेन गमनोन्मुखी-
त्यर्थः । सहभुवा सहोत्पन्नया नवपरिणीतात्वेन स्वभावसिद्धया ह्रिया लज्जया
व्यावर्तमाना परावर्तनप्रवृत्ता । पुनः तैः तैः (विशिष्य निर्देष्टुमशक्यैः) तत्कालो-
पयुक्तैः बन्धुवधूजनस्य भ्रातृजायादेः बन्धुभूतस्य वधूजनस्य सत्यादेर्वी वचनैः
आनिमुख्यम् प्रियसाम्मुख्यम् नीता प्राश्रिता । अग्रे पुरतः वरम् श्रेष्ठम् पतिञ्च
दृष्ट्वा आत्तः गृहीतः साध्वसरसः भयभावः यया सा तादृशी नवे प्राथमिके
सङ्गमे विवाहोत्तरकालिकसमागमे हसता प्रियाविश्वासजननाय स्मयमानेन हरेण
श्लिष्टा आलिङ्गिता (अत एव च) संरोहत्पुलका प्रियकरस्पर्शसञ्जातसात्त्विकभावो-
दयोद्गातरौमाञ्चा गौरी पार्वती वः युष्माकं सामाजिकानाम् शिष्याय कल्याणाय
अस्तु जायताम् । 'कृतत्वरं' इत्येतावदुक्ता त्वराया रोषभयादितोऽपि सम्भवा-
दिष्य त्वरा भयादुत्कण्ठातो वेत्यनिर्णयप्रसङ्गोऽत औत्सुक्येनेति विशेषितम् । 'व्याव-
र्तमाना' इतीयन्मानोपादाने व्यावर्तनस्य कोपादिप्रभवत्वमपि सम्भाव्येतातो ह्रिये-
त्युक्तम् । अत्र वधुविशेषणीभूतं बन्धुपदं 'तद्वचनानां विश्वासजननयोग्यत्वम्,

नव सङ्गम में औत्सुक्यवश शीघ्रतापरायण, स्वामाविक लज्जा के कारण रुकी
हुई, सखी-सम्बन्धिनी रमणियों के प्रबोधन वाक्यों से पुनः अभिमुखीभूत, और
सामने महादेवरूप वरको देखकर भयभीत तथा रोमाञ्चित पार्वती—जिसे महादेव
ने हम कर गले लगा लिया—आओ कहमाण है ॥ २ ॥

अपि च ।

क्रोधेद्वेदृष्टिपातैस्त्रिभिरुपशमिता बह्व्योऽमी त्रयोऽपि
त्रासार्ता ऋत्विजोऽघञ्प्रपलगणहृतोष्णीषपट्टाः पतन्ति ।
दक्षः स्तोत्रस्य पत्नी विलपति करुणं विद्रुतं चापि देवैः
शंसन्नित्यात्तहासो मखमथनविधौ पातु देव्यै शिवो वः ॥३॥

अग्रेपदम् वरस्यात्यासत्तिम्, सा च साध्वसस्य युक्तत्वम्, हसता इति च हरस्य
रतिकोविदत्वं व्यञ्जयति । अत्र नवोढाया यथावत् क्रियावर्णनात् स्वभावोक्तिर-
लङ्कारः, तदुक्तम्—‘स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्’ इति । यद्यपि
‘रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्यायिसञ्चारिणोरपि’ इत्युक्तं रसदोषप्रकरणे, तथापीहोत्सु-
क्यस्य सञ्चारिणः स्वशब्दवाच्यता न दोषः, असाधारणानुभावामावेनानुभावव्यञ्ज-
ताया असम्भवात्, तदुक्तं चिवरणे—‘अत्रोत्सुक्यस्य नैकोऽपि तादृशोऽसाधारणोऽ-
नुभावादिरस्ति येनोपात्तेनोत्सुक्यमसंशयं प्रतीयते । येऽपि च त्वरादयस्ते नासाधा-
रणाः, गुरुजनमयादिनापि तेषां सम्भवादिति स्वशब्देनोपादीयते’ इति । पूर्वोक्तमेव
वृत्तमत्रापि ॥ २ ॥

क्रोधेद्वैरिति । क्रोधेन अवमाननाजनितरोषेण इद्वैः प्रदीतैः, त्रिभिः दृष्टिपातै-
र्नयनत्रितयनिपातनैः अमी प्रसिद्धाः, त्रयोऽपि दक्षिणगार्हपत्याहवनीयाख्याः बह्व्यः,
उपशमिताः निर्वापिताः । त्रासेन वीरभद्रकरालरूपावलोकनजनितभीत्या आर्ताः
विह्वलाः, चपलाः चञ्चलाः गणाः रुद्रगणाः प्रमथादयस्तैः हताः अपनीताः उष्णीष-
पट्टाः, शिरोवेष्टनवस्त्राणि येषाम् ते तथोक्ताः ऋत्विजः याजकाः अधः पतन्ति स्वत्रा-
णार्थमितस्ततो घावन्तो भूमौ निपतन्ति । दक्षः अघ्वरदीक्षितस्तदाख्यो यजमानः
स्तौति कोपोपशमार्थं मम स्तवमाचरति । अस्य दक्षस्य पत्नी गृहीतव्रता यज्ञसंयुक्ता
स्त्री करुणं विलपति परिदेवयति । देवैः यज्ञभागग्रहणाय समुपस्थितैः सुरैश्चापि विद्रुतं
पलायितम् । देव्यै पार्वत्यै इति उक्तप्रकारेण शंसन् ब्रूवाणः मखमथनविधौ दक्षमारब्ध-
क्रतुविनाशनकर्मणि आत्तहासः गृहीतहसनव्यापारः अट्टहासं कुर्वन् शिवः वः युष्मान्

और भी—इन क्रोधदीप्त नयनों ने तीनों प्रकार के अग्नियों को शान्त कर
दिया, प्रमथगण जिनकी पगड़ी छीन रहे हैं ऐसे भयात्त ऋत्विक् गिर-पड़ रहे हैं,
दक्ष स्तुति करते हैं, उनकी स्त्री विलाप कर रही है, देव गण भागे जा रहे हैं, दक्ष-
यज्ञविनाश के समय अट्टहासपूर्वक पार्वती से इस प्रकार कहते हुए शिव आपका
कल्याण करेंगे ॥ ३ ॥

अपि च ।

जितमुडुपतिना नमः सुरेभ्यो द्विजवृषभा निरुपद्रवा भवन्तु ।

भवतु च पृथिवी समृद्धसस्या प्रतपतु चन्द्रवपुर्नरेन्द्रचन्द्रः ॥ ४ ॥

सामाजिकान् , पातु रक्षतु । पुरा दक्षेण यज्ञः प्रारब्धस्तत्तनया सती शिवमनाहूतं विज्ञाय स्वपितरं दक्षं तमपि निमन्त्रयितुमनुरोध दक्षश्च शिवं निनिन्द, पत्यवमान-
क्षुभिता सती सती योगविसृष्टदेहा बभूव, तेन कुपितः शिवश्च स्वजटास्फोटनेन वीरभद्रं प्रादुर्भाष्य तद्यज्ञं विध्वंसयामासेति पौराणिको कथाऽस्य श्लोकस्य पृष्ठभूमिः ।
‘जग्धरावृत्तम्, तल्लक्षणं यथा— ‘अग्नेर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता जग्धरा कीर्ति-
तेयम्’ इति ॥ १ ॥

जितमिति । उडूनाम् नक्षत्राणाम् पतिः स्वामी चन्द्रस्तेन, जितम् सर्वोत्कर्षेण
वर्तितम्, तेन तं प्रति प्रणतोऽस्मीत्यर्थो लभ्यते । ‘तारकाप्युडु वा स्त्रियाम्’ इत्यमरः ।
चन्द्रवंशीयेन राज्ञोदयनेनेत्यर्थोऽपि ध्वन्यते । सुरेभ्यः देवेभ्यः नमः नमस्कारः ।
द्विजवृषभाः ब्राह्मणश्रेष्ठाः निरुपद्रवाः विगतवाधाः भवन्तु जायन्ताम् । ‘द्विज-
वृषभाः’ इत्यत्र ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ इति समासः । ‘स्युस्तरपदे
व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्ङ्गलनागाद्याः तुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः’ इत्यमरः ।
पृथिवी च समृद्धम् विपुलम् सस्यम् ब्राह्मादि यस्यां तादृशी सम्पन्नविपुलव्रीहिः
भवतु जायताम् । नरेन्द्रः राजा चन्द्र इवेति नरेन्द्रचन्द्रः चन्द्रवपुः चन्द्रवदाह्लादि-
शरीरः सन् प्रतपतु प्रतापं प्रकटयतु । समासगोपमालङ्कारः । पुष्पिताश्रावृत्तम्,
तल्लक्षणं यथा— ‘अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरजाश्च पुष्पिताश्रा’
इति ॥ ४ ॥

अस्यां नाटिकायां श्लोकत्रयघटिता नान्दी, चतुर्थस्तु श्लोको मञ्जुलमात्रार्थः ।
केचित्तु चतुर्थमपि श्लोकं नान्द्यामेव स्वीकुर्वन्ते । तत्राद्यमते द्वादशपदताऽस्या नान्द्याऽ
अन्त्ये मते तु पदनियमानादरः । नान्द्यां मनाक् काव्यार्थसूचनमपि कर्तव्यमित्युक्त-
मस्तत्तत्प्रदर्शयते । तत्र प्रथमश्लोके गिरजाशब्देन सागरिका, पुष्पाञ्जलिश्लेषेण तत्कृतं
कामदेवपूजनम्, लोचनत्रयपथं यान्त्येत्यनेन राज्ञो दृष्टिपथाद्रक्षितायाः सागरिकाया
वासवदत्तया राजाध्युषिते माकन्दोद्याने विलोकनम्, तेन च ‘अहो प्रमादः परिजनस्य’

चन्द्रमा की जय हो, देवों को नमस्कार, ब्राह्मणों के उपद्रव शान्त हों, पृथ्वी
सस्यसम्पन्न होवे और राजाओं में चन्द्रवपुः हमारे महाराज का प्रताप लड़े ॥ ४ ॥

(नान्द्यन्ते ।)

इत्यारभ्य 'काञ्चनमालाया हस्ते समर्पय' इत्यन्तः सन्दर्भः इत्याद्यर्थाः सूचिताः । द्वितीये श्लोके 'औत्सुक्येन कृतत्वरा' इत्यनेन हृदय प्रसीद प्रसीद' इत्यारभ्य 'भक्तः' अतिकोपना खल्वेषा, तद्वस्ते गृहीत्वा प्रसादयेनाम्' इत्यन्तः काव्यार्थः सूचितः । 'दृष्ट्वाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा' इत्यनेन 'सागरिका-(राजानं दृष्ट्वा सहर्षं ससाध्वसम्) एनं प्रेक्ष्य अतिसाध्वसेन न शक्नोमि पदात्पदमपि गन्तुं तत्किंवाञ्च करिष्ये' इति काव्यार्थः सूचितः । हरेणेति राजा, गौरीति गौरवर्णा सागरिका । द्रिष्ट्वेत्यनेन 'वासवदत्तानुरोधेन राजकृतं सागरिकापाणिग्रहणम्' इत्यादि सूचिनम् । तृतीय-श्लोके क्रोधेद्वैरित्यनेन वासवदत्ताक्रोधः, दक्षः स्तीतीत्यनेन राजा कृतं वासवदत्ता-सान्त्वनम्, अस्य पत्नी करुणं विलपतीत्यनेन सागरिकाकृतं 'हा तात ! एषाहमना-थाऽशरणा विद्ये' इति सागरिकाविलपनम्, उपशमिना वल्लभ इति त्रासार्त्ता इति चन्द्रजालिकप्रदाशिताग्निकृतसंरम्भस्तत्प्रशमनं चेत्याद्यर्थजानं सूचितम् । चतुर्थमपि पद्यं नान्द्यन्तर्गतमिति मते जितमुहुषतिनेति रुमण्वतो विजयो राज्ञो रत्नावलीलाभश्च सूचितः ।

नान्द्यन्त इति । नान्द्याः रङ्गविघ्नोपशान्तये विधीयमानायाः आशीर्नगस्क्रि-याद्यन्यतमभेदभूतमङ्गलाचरणरूपायाः, अन्ते अवसाने, चरमवर्णध्वंसोऽत्रान्तपदार्थः । सूत्रधारः प्रविश्याहेत्यग्रिमेणान्वयः । नाटकादिप्रयोगे सूत्रधारो नान्दीं पठतीति समुदाचारः 'सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रितः' इति भरतोक्तिमाधारीकृत्य प्रवृत्तः । यद्यपि नाट्योपक्रमे विघ्नोपशान्तये कुशीलवैर्द्वाविंशत्यङ्गसहितः पूर्वरङ्गः कर्तव्यः, 'प्रथमं पूर्वरङ्गश्च ततः प्रस्तावनेति च । आरम्भे सर्वनाट्यानाभेतत्सामान्य-मिष्यते ॥ यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते' ॥ किञ्च 'समापतिस्तथा सभ्या गायका वादका अपि । नटी नटश्च मोदन्ते यत्रान्योन्यानु रञ्जनात् ॥ अतो रङ्ग इति ज्ञेयः पूर्वं यत्स प्रकल्प्यते । तस्मादयं पूर्वरङ्ग इति विद्वद्भिर्लुच्यते' ॥ इति वचनं पूर्वरङ्गस्य प्रथमविधेयत्वं बुध्यते, तथाहि द्वाविंशत्यङ्गसहितरङ्गमध्ये नान्दीरूपस्यैवाङ्गस्यावश्याविधेयतया सेवात्र पूव विहिता । तया चोक्तम्—'यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके । तेषामवश्यं कर्तव्या नान्दी

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । अद्याहं वसन्तोत्सवे सवहुमानमाहूय
नानादिदेशगतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मापजीविना राजसमूहेनोक्तो

नन्दीश्वरप्रियाः । नान्दीलक्षणन्तु—‘आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्याथं सूचकः ।
नान्दी पदेर्द्वादशभिरष्टाभिर्वाप्यलङ्कृता’ ॥ इति ॥ अत्र पदशब्देन सुसिङ्गन्तरूपं
पदं श्लोकचतुर्थीशरूपम् अवान्तरवाक्यार्थरूपञ्च शृङ्खलते । तदुक्तं नाट्यप्रदीपे—
‘श्लोकपादं पदं कश्चित् सुसिङ्गन्तमथापरे । परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे’ ॥
इति ॥ विद्यानाथस्तु ‘कैश्चिन्नान्द्यां पदनियमो नाभ्युपगम्यते’ इत्याह । अतोऽत्र
नान्द्यामुक्त उकारकपदनियमानादरेऽपि न क्षतिः । नान्दीपदव्युत्पत्तिरुक्ता नाट्यप्रदीपे
यथा—‘नन्दस्ति काव्यानि कवीन्द्रवर्गाः कुशीलवाः पारिषदाश्च सन्तः । यस्मादलं
सज्जनसिन्धुर्हंसा तस्मादियं सा कथितेह नान्दी’ ॥ नान्दीस्वरूपचिन्तायाम्—
‘माङ्गल्यशङ्खचन्द्रावज्जकोकैरवशंसिनी’ति श्रूयते, तदत्रोडुतिनेति नरेन्द्रचन्द्र
इति च प्रकृतनान्द्याश्चन्द्रशंसिता बोध्या । चन्द्रपदोपादानेन नान्द्यां काव्ये रसस्फी-
तताऽऽशंस्यते, तथा चोक्तम् ‘चन्द्रनामाङ्किता कार्या रसानां स यतो निधिः । प्रीते
चन्द्रमसि स्फीता रसशोरिति बालुकिः’ ॥

सूत्रधार इति । सूत्रं धरतीति सूत्रधारः, ‘कर्मण्यण्’ सूत्रश्चात्र नाटक-
प्रयोगव्यवस्था, तथा चामरः—‘सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः’ इति । उक्तञ्च—‘नाटकोय-
कथासूत्रं प्रथमं येन सूच्यते । रङ्गभूमि, समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते’ इति ।

अलमिति । अति विस्तरेण बहुना विस्तारेण । अलम् किमपि साध्यं नास्ती-
त्याशयः । अलमित्यव्ययं वैयर्थ्यबोधकम्, तेन विस्तारस्य फलराहित्यं सूच्यते ।
गम्यमानसाधनक्रियां प्रति करणत्वेन अतिविस्तरपक्षे तृतीया । विस्तरश्चात्र मङ्गल-
श्लोकसङ्ख्यभूस्त्वेन बोध्यः । नाटकावलोकनोत्सुकसामाजिकमनोरथप्रतिबन्धक-
तया चात्र विस्तरवैयर्थ्यमवसेयम् । ‘विस्तारो विस्तरो व्यासः स तु शब्दस्य
विस्तरः’ इत्यमरः ॥

अद्येति । ‘रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्याथं सूचकैः । रूपकस्य कवेराख्यां
गोत्राद्यपि स कीर्त्तयेत्’ ॥ इत्यभियुक्तोक्तिमनुमृत्यात्र सूत्रधारः अद्याहमित्यारभ्य

सूत्रधार—अधिक विस्तार व्यर्थ है ! इस वसन्तोत्सव में नाना दिग्दिगन्त से
आकर जुटे हुए महाराज हर्ष देव के अनुगामी नृपां ने मुझे सादर बुलाकर कहा कि

यथा—अस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्ववस्तुरचनालंकृतां रत्नावली नाम-
नाटिका कृता । सा चास्माभिः श्रोत्रपरम्परया श्रुता न तु प्रयोगतो
दृष्टा । तत्तस्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाह्लादिनो बहुमानादस्मासु चानुग्रह-

‘यथाऽभिलषितं सम्पादयामि’ इत्यन्तेन ग्रन्थेन कवेर्नाम गोत्रादि निबद्धवान् ।
सा चेयं भारतीवृत्तिः, ‘भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः’ इति स्मरणात् ।
वसन्तोत्सवे वसन्ततुंगारम्भे विधीयमाने प्रमादातिशयावहे महे, स चायमुत्सवः
फाल्गुनपौर्णमासीमवाप्य विधीयते, फाल्गुनी पूर्णिमामारम्भ्य तदुत्तरगामिपञ्चमी-
पर्यन्तं वसन्तोत्सवः सम्पाद्य इति मविष्योत्तरपुराणमतम् । अस्मिन् वसन्तसमयेऽ-
नुष्ठेये भगवतो मदनस्य महोत्सवे सम्प्राप्ते इति तात्पर्यम् । ‘नानादिग्देशागतेन =
नाना दिग्धः येषाम् ते च ते देशाश्च तेष्व आगतेन भिन्नजनपदसमायातेन । एतेन
परिषदो भिन्नभूभागप्रचलितकलाकोविदत्वमावेदितम् । राज्ञः नरपतेः । श्रीहर्ष-
देवस्य=तदभिधानस्य । पादपद्मोपजीविना=पादो पद्मे इवेति पादपद्मे ते उपजीवति
स्वाश्रयीकरोतीति पादपद्मोपजीवी तेन चरणकमलमुपासीनेनेत्यर्थः, तदिदं राजसमूहे-
नेत्यस्य विशेषणम् ‘अहमाहूय उक्तः’ इत्यन्वयः । किमुक्त इत्यपेक्षां शमयितुमाह—
यथेत्यादि । अस्मत्स्वामिना = अस्मत्पालकेन । श्रीहर्षदेवेन = तदाख्येन नरपतिना ।
अपूर्ववस्तुरचनालंकृता = अपूर्वेण अन्यानुद्भावितेन वस्तुना प्रतिपाद्यकथया अपू-
र्वया रचनया वर्णनया च अलङ्कृता भूषिता । रत्नावलीनाम = रत्नावलीतिसंज्ञया
प्रसिद्धा । नाटिका = रूपकविशेषः । कृता = उपनिबद्धा । सा च नाटिका, अस्माभिः
श्रोत्रपरम्परया = कर्णाकर्णिकया । श्रुता = श्रुतिपथातिथीकृता । प्रयोगतः = अभि-
नयद्वारा । सार्वविभक्तिकस्तसिः । दृष्टा = क्लोकिता । एतेन ममधिकोत्कण्ठा-
कारणमुक्तम् । तत् = तस्मात्, अस्मत्कुतूहलशमनस्यावश्यविधेयत्वादित्यर्थः ।
तस्यैव राज्ञः = प्रोक्तस्यैव भूपतेः । सकलजनहृदयाह्लादिनः = समस्तप्रजाजनमनोरञ्ज-
कस्य । बहुमानात् = आदरातिशयात् । तत्प्रणीतरूपकाभिनयो हि तस्मिन्नादरं
प्रदर्शयतीत्यभिप्रायेणेत्यमुक्तम् । अस्मासु = नानादिग्देशादागतजनेषु । अनुग्रह-
बुद्ध्या = कृपया । तद्व्यङ्ग्यकाभिनयप्रेक्षणावसरप्रदानमस्मदनुग्रहरूपतया परिणमे-

हमारे महाराज श्रीहर्षदेव ने कथावस्तु तथा वर्णन में अद्वितीय रत्नावली नामक
नाटिका बनाई है, उसके विषय में हमने सुना भी है, उसका अभिनय नहीं देखा ।
सभी को प्रसन्न रखने वाले उस महाराज के प्रति आदर तथा हम लोगों के प्रति

बुद्ध्या यथावत्प्रयोगेण त्वया नाटयितव्येति । तद्यावदिदानीं नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाभिलषित सम्पादयामि । (परिक्रम्य अवलोक्य च ।) अये आव-
जितानि सकलसामाजिकानां मनांसीति मे निश्चयः । कुतः—

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।

दिति भावः । यथावत्प्रयोगेण = समुचिताभिनयेन । एतेन प्रयोगस्य यथावत्कर्त-
व्यतोपदेशेनोपेक्षात्यागप्रभवाभिनयचारिमजन्यशोभो मनाक् सन्धुक्षितः ।
अस्मत्कुतूहलं शमयितुं तस्या नाटिकाया यथाहंमिन्युस्त्वया क्रियतामेवंकृतेऽस्मासु
तवानुग्रहः, तद्रूपकप्रणेतारि नृपवरे बहुमानश्च प्रकाशितः स्यादिति त्वयाऽवश्यम-
वधेयमन्त्रेणमिप्रायः । तत् = तस्मात्, सामाजिकोत्कण्ठाया अवश्यशमनीयत्वात् ।
नेपथ्यरचनाम् = वेषविन्यासम् । 'आकल्पवेषो नेपथ्यम्' इत्यमरः । स च 'रामादि-
व्यञ्जको वेषो नटे नेपथ्यमुच्यते' इति भरतोक्तः । यथाभिलषितम् = अभीप्सितम् ।
सम्पादयामि = अनुतिष्ठामि । अये इति सम्भ्रमसूचकमव्ययम् । 'अये क्रोधविषा-
दयोः संभ्रमे' इति हेमः । सकलानाम् = सर्वेषाम् । सामाजिकानाम् = सभ्यानाम् ।
मनांसि = चित्तानि । आवजितानि = आकृष्टानि । सामाजिकोत्सुकभाव एव तदा-
कृष्टताप्रत्यायक इति तदोत्सुक्येन तदाकर्षणविषये निश्चयवानहमिति सूत्रधार-
स्याशयः ।

श्रीहर्ष इति । श्रीहर्षः रत्नावलीप्रणयनप्राप्तप्रकामकीर्तिस्तदाख्यो राजा
निपुणः प्रवीणः (मर्मज्ञः) कविः कवयिता । न केवलं कविः श्रीहर्षः किन्तु निपुण-
कविरिति तन्निमित्तरत्नावलीदिदृक्षाबद्धोत्कण्ठता सामाजिकानां नास्याभाविकीति
भावः । नन्वस्तु श्रीहर्षो निपुणः कविः निर्ममीतां स च ग्रन्थरत्नम्, जायन्तां च
सामाजिका धृतोत्कण्ठाः, परन्तेषु गुणज्ञता नास्तीति वृथा तेऽभिनयप्रदर्शनप्रयास
इत्यभिसन्धायाह—परिषदपीति । एषा पुरो दृश्यमाना परिषत् गोष्ठो अपि गुण-

अनुग्रहं बुद्धिं से वही नाटिका आप अभिनीत करें । इसलिये अब वेष-विन्यास करके
उनका अभीष्ट सम्पादन किया जाय ।

(चलकर तथा देखकर)

मुझे निश्चय है कि दर्शकमण्डलो का हृदय आकृष्ट हो रहा है, क्योंकि—
श्रीहर्ष एक निपुण कवि हैं, यह समा भी गुणज्ञ है, उदयन का चरित्र बड़ा

वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-

मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥ ५ ॥

ग्राहिणी रचयितुरभिनेतुश्च गुणान् ग्रहीतुं परिचेतुं शीलमस्यास्तादृशी स्वभावतो गुण-
ग्रहणप्रवणा । नन्वस्तु निपुणः कविर्जायतां च परिषद्गुणज्ञाऽपि गुणका कथा न
शक्यते स्वादयितुम्, इत्यत्राह—लोक इति । वत्सराजस्य उदयनस्य चरितम्
आख्यानकम् च लोके जगति हारि मनोहरणशीलम् । 'वत्सराजचरितं हारि' इत्ये-
तावतैव तस्य रमणीयताप्रतीतौ सम्भवन्त्यां 'लोके' इति कथनेन 'लोके शूरः' इत्यत्र
यथा समसामयिकप्रमस्तचूरापेक्षं वैलक्षण्यं प्रतीयते तद्वत्कथान्तरापेक्षया समधिकं
हृदयावर्जकत्वं बोध्यते । एवं सत्यपि गुणत्रयेऽप्योग्यनटाभिनये नमत्काचो नोदिया-
दिति तदपनुवति । नाट्ये चेति । अहं च त्वं च इमे चेति वयम् एतदभिनयानु-
ष्ठातारः वयं नटाः नाट्ये दक्षाः अवस्थानुकृती कुशलाः । एतेन स्वस्य स्वसहायानां
च दक्षतानिवेदनेन तद्वैगुण्यकृतत्रुटिसम्भावना निराकृता । तदेवम् इह अत्र प्रस्तुतेऽ-
भिनये एकैकम् प्रत्येकम् वस्तु निपुणकविगुणग्राहिपरिषत्कथाचारिमदक्षनटाद्यन्यतम-
स्वरूपम् अपि वाञ्छितस्य काम्यमानस्य फलस्य सभास्वान्तसमाकर्षणरूपस्य प्राप्तेः
पदम् स्थानम् । तदन्यतमेनापि सभासमाकर्षणमस्ति सुकरमिति भावः । अयम्
उक्तरूपः गुणानां गणः समष्टिः पुनः मद्भाग्योपचयात् मदीयसुकृतोद्रेकवशात्
समुदितः एकत्रीभूयोपस्थितः । तदवश्यमनेन गुणगणेन सामाजिकजनहृदयानन्दन-
जन्ययशोलाभाय प्रयतनीयं मयेति तस्याशयः । गुणग्राहिणीति विशेषणवशादत्र
परिषत्पदं तत्रत्यजनपरम् । 'अवस्थानुकृतिर्नाट्यम्' इति दशरूपके । प्रवीणे
निपुणाभिज्ञ इत्यमरः । 'समज्या परिषद् गोष्ठी'ति विश्वः । 'पदं व्यवसितत्राण-
स्थानलक्षमाघ्रिवस्तुषु' इति चामरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । इयञ्च भारतीवृत्त्य-
ज्जम्बूता प्ररोचना, तत्स्वरूपञ्च—प्रस्तुतार्थप्रशंसनेन श्रोतॄणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणम्,
तदुक्तं दशरूपके—उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना इति ॥ ५ ॥

हृदयग्राही है, और हम लोग अभिनय के पारदर्शी हैं । इस तरह इसमें एक भी
गुण का होना अभीष्ट सिद्धि का कारण हो सकता है, किन्तु हमारे भाग्य से तो यहाँ
समस्त गुण एकत्र रूप में प्राप्त हो रहे हैं ॥ ५ ॥

तद्यावद् गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय संगीतकमनुतिष्ठामि (परिक्रम्य नेप-
थ्याभिमुखमवलोक्य च ।) इदमस्मदीयं गृहम् । यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य ।)
आर्ये ! इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

नटी—अज्जउत्त ! इअम्हि आणवेदु अज्जो को णिओओ अणुविट्ठी-
अदुत्ति । (आर्यपुत्र ! इयमस्मि । आज्ञापयत्वार्यः को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति ।)

सूत्रधारः—आर्ये ! रत्नावलीदर्शनोत्सुकोऽयं राजलोकः । तत् गृह्यतां
नेपथ्यम् ।

नटी—(हिःस्वस्य । सोद्वेगम् ।) अज्जउत्त ! णिच्चिन्तो दाणि सि तुमं

गृहिणीम्-स्वगृहस्वामिनीं प्रियतमाम् । आहूय आकायं । सङ्गीतकम् = 'नृतं'
गीतं तथा वाद्यं त्रयं संगीतमुच्यते' इति लक्षणम् । नेपथ्याभिमुखम्-जवनिकादिशि
'नेपथ्यं स्याज्जवनिका रंगभूमिः प्रसाधनम्' इत्यजयः । इतस्तावत्-इत्यस्यागम्यता-
मिति शेषः । 'आर्ये' इति स्त्रीसम्बोधनम् । 'पत्नी चार्येति संभाष्या' इति भरतोक्तेः ।

आर्यपुत्र-स्वामिन्, 'सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने' इति भरतोक्ति-
मनसि कृत्येत्यं सम्बोधनम् । इत आरभ्यात्र नाटिकायां प्राकृतप्रयोगः तत्र सर्वत्र
शौरसेन्येवावृता, 'प्राक् प्रतीचीभुवोः सिन्धोर्विहमवद्विन्ध्यशैल्योः । अन्तरावस्थितं
देशमार्यावत्तं विदुर्बुधाः ॥ 'आर्यावत्तंप्रसताभु सर्वास्वेव हि जातिषु । शौरसेनी समा-
श्रित्य भापां काव्ये अयोजयेत् ॥' इति भरतोक्तेः । इयमस्मीति सूत्रधारकृताह्वान-
स्योत्तरम् । नियोगः आदेशः । अनुष्ठीयताम् सम्पाद्यताम् ।

रत्नावलीति । अत्र रत्नावलीपदं तदाख्यनाटिकाभिनयपरं बोध्यम्, तस्ये-
वात्र दर्शनीयत्वात् । राजलोकः राजजनः । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । तत्-
तस्मात् । 'यतश्चानस्ततो हेतौ' इत्यमरः । सोद्वेगम्-सखेदम् । यद्यपि उद्वेगपदं

इसलिये तबतक घर से नटी को पुकार कर संगीत प्रारम्भ कर दूँ । (चल
कर, नेपथ्य की ओर देख कर) यही तो हमारा घर है, तो प्रवेश करूँ । (प्रवेश
कर, आर्ये ! इधर तो सुनो ।

नटी आर्यपुत्र ! यही तो हैं । आपकी क्या आज्ञा है ?

सूत्रधार—आर्ये ! राजगण रत्नावली देखने को उत्सुक हो रहे हैं, इसलिये वे
धारण करो ।

नटी—(निःश्वास लेकर, दुःख से) आर्यपुत्र ? आप निश्चिन्त हैं, क्यों नहीं

(नेपथ्ये)

साधु भरतपुत्र ! साधु । एवमेतत् । कः संदेहः ? (द्वीपादन्यस्मादिति पठति)
सूत्रधारः—(आकण्ठ्यं । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य । सहर्षम्) आर्ये ! एष
मम यवीयान्भ्राता गृहीतयौगन्धरायणभूमिकः । प्राप्त एव । तदेहि ।
आवामपि नेपथ्यग्रहणाय सज्जीभवामः ।

दुर्गमत्वकृतं वा व्यवधानं विधूय कालानतिपातेन हितेन योजयतीति भावः । जलानि
निधीयन्तेऽस्मिन्निति जलनिधिः । 'कर्मण्यधिकरणे चे'ति किप्रत्ययः । द्विगंता
आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । 'द्व्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्' इतीदादेशः । घटयतीति
चौरादिकस्य रूपम् । औवादिकस्य ण्यन्तस्य तु घाटयतीति । अन्यस्माद् द्वीपात्
सिंहलात् अभिमतं रत्नावलीरूपं प्रियजनमानीय घटयेदिति प्रस्तुताक्षेपः । आर्या
जातिः, तल्लक्षणं यथा—'यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश-
द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या' ॥ इति ॥ ६ ॥

साधु जनोहरं समयानुकूलञ्च । भवतोक्तमिति शेषः । भरतपुत्रेति सम्बोधनं
नाट्याचार्यतनयत्वप्रतिपादनेन सूत्रधारस्यातिशयितमादरं व्यञ्जयति सरस्वती-
पुत्रशारदातनयेत्यादिप्रसिद्धपदवत् । इदञ्च वक्ष्यमाणस्वरूपस्य मुखसन्धेःक्षे-
पाक्ष्यमङ्गम्, 'काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपक्षेप इति स्मृतः' इति च तल्लक्षणं तत्स म-
न्वयश्च द्वीपादन्यस्मादपीत्यादिना योगन्धरायणो वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्ती हेतुभूत-
मनुकूलदेवसहायं स्वव्यापारं वीजत्येनोपक्षिप्तवानित्यवसेयः ।

यवीयान् कनिष्ठः । 'यवीयोऽन्तरजानुजाः' इत्यमरः । गृहीतयौगन्धरायणभूमिकः
विहितवत्सराजप्रधानामात्यपरिच्छेदः । 'भूमिका रचनायां स्याद्वैशान्तरपरिग्रहे'
इति मेदिनी । युगन्धारयतीति युगन्धरः, 'संज्ञायां भृनुवृजिघारिसहिपत्तिदमः'
इत्यनेन खच् । ततोऽपत्यार्थे फकि यौगन्धरायणः । इदं नाम प्रधानमन्त्रिणः ।

(नेपथ्य में)

साधु भरतपुत्र ! साधु । है तो ऐसा ही । इसमें क्या संदेह ! 'द्वीपादन्यस्मा-
दपि' यह दुहराता है ।

सूत्रधार—(सुन कर । नेपथ्य की ओर देश कर सहर्ष) आर्ये ! यह देखो,
हमारा छोटा भाई योगन्धरायण बनकर आ गया । आओ, हम भी वेष बदलने में
लग जायें—

(इति निष्क्रान्ती ।)

इति प्रस्तावना

(ततः प्रतिशति योगन्धरायणः)

योगन्धरायणः—एवमेतत् । कः सन्देहः ? (द्वीपादन्यस्मादिति पुनः पठित्वा ।) अन्यथा कसिद्धादेशप्रत्ययप्रार्थितायाः सिंहलेश्वरदुहितुः समुद्रे

नेपथ्यग्रहणाय समयोचितपात्रग्राह्यवेषपरिवर्तनाय । सज्जीभवावः—असज्जाः सज्जा-भवावः इत्यभूततद्भावे च्चिः ।

प्रस्तावना—आमुक्तम् । तल्लक्षणं यथा—‘नटी विद्रुषको वापि पारिपाश्विक एव वा । सूत्रवारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वन्ते । चिन्नेर्विक्रयैः रसकार्योत्थैः प्रस्तुताश्चेपिभिर्मयः । आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनाऽपि सा’ ॥ यथा निर्दिष्टः—द्वीपादन्यस्मादपीत्यादि पठित्यर्थः ।

एवमेतत्—यथार्थं भरतोक्तमित्यर्थः । कः सन्देह इति भरतोक्तौ विस्मयं व्यञ्जयति । अनुकूलं देवं सर्वमपि साधयितुं समर्थमित्युपपादयितुं स्वस्वामिवृत्तमवतारयति—अन्यथेति । अन्यथा—दैवानुकूलज्ञायाः सिद्धिहेतुतानज्ज्ञोकारे । सिद्धस्य अणिमादिशास्त्रोक्तसिद्धिसम्पन्नस्य पुरुषस्य । आदेशः—कथनम् । रत्नावलीपरिणता चक्रवर्तितामुपगन्तेति हि सिद्धादेशोऽत्र । तत्र प्रत्ययः—अवियताप्रत्ययः तेन, सिद्धवचनस्य वक्ष्यफलवत्ताविश्वासेनेत्यर्थः । ‘प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु’ इत्यमरः । तेन प्रार्थितायाः याचितायाः ! सिंहलेश्वरदुहितुः—सिंहलद्वीपाधिपकन्यायाः रत्नावल्याः । सिंहलद्वीपस्यावस्थितिश्च लङ्कासमीपे ऋचन प्रतीता । लङ्केव सिंहलद्वीपमिति भ्रमः, तथा चोक्तम्भागवते—‘जम्बूद्वीपस्य च राजन्नुप-द्वीपानष्टौ ह्येक उपदिशन्ति’ । तद्यथा—‘स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल आवर्त्तनो रमणको मुदाहरणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्केति’ । सिंहलस्य लङ्कात्वे अष्टद्वीपोपक्रान्त्या-सङ्गतिः । समुद्रे—सागरे । समीचीना उद्रा जलचरा यस्मिन्स समुद्रः, मुद्रया मर्यादया

(दोनों का प्रस्थान)

प्रस्तावना समाप्त

(योगन्धरायण का प्रवेश)

योगन्धरायण—ठीक कहा । इसमें क्या सन्देह ! (‘द्वीपादन्यस्मादपि इसको दुहराकर) अन्यथा कैसे सिद्ध की बात पर विश्वास करके मंगनी की गई सिंहलेश्वर-कुमारी जब समुद्र में नौका के भग्न हो जाने से डूब गई तो फिर उसको

प्रवहणभङ्गनिमग्नायाः फलकासादनं क च कौशाम्बीयेन वणिजा सिंह-
लेभ्यः प्रत्यागच्छता तदवस्थायाः संभावनं रत्नमालाचिह्नायाः प्रत्यभिज्ञा-
नादिहानयनं च । (सहपम् ।) सर्वथा स्पृशन्ति नः स्वामिनमभ्युदयाः ।

सहितः समुद्र इति वा समुद्रपदव्युत्पत्तिः । प्रवहणभङ्गनिमग्नायाः—प्रकृष्टमुह्यते-
नेनेति प्रवहणं पोतः । करणे ल्युटि 'कृत्यच्' इति णत्वम् । 'पोतः प्रवहणं स्मृतम्'
इति हलायुधः । प्रवहणस्य भङ्गः जलनिमज्जनम् तेन निमग्नायाः पयसि वृद्धितायाः ।
नौकाभङ्गेन पयसि कृतसमाधेरित्यर्थः ।

फलकासादनम्—पयसि येन तरेतादृशं काष्ठखण्डं फलकं तस्यासादनं प्रातिः ।
पयोमग्नायास्तीरप्रायकफलकासादनं देवानुकूल्यमात्रसम्पाद्यमिति भावः । कुशा-
म्बेन निर्वृता कौशाम्बी नाम नगरी वत्सपत्तनम् । सा च 'कोशम्' इति ख्यायते
प्रयागसमीपे । 'कौशाम्बी वत्सपत्तनम्' इति हेमचन्द्रः । कथासरित्सागरेऽपि—
'अस्ति वत्स इति ख्यातो देशो दर्पोपशास्तये । स्वर्गस्य निमित्तो धाना प्रतिमल्ल इव
'क्षितौ' ॥ कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी' । तत्र भव इत्यर्थे ततो
'वृद्धाच्छः' इतिच्छेने कौशाम्बीय इति तेन वणिजा व्यापारिजनेन । सिंहलेभ्य
इत्यपादाने पञ्चमी । सिंहलद्वीपरम्यैकत्वेऽपि तदन्तःपातिप्रान्तवाहुल्यकृतं बहुत्वम् ।
उद्भूतावयवभेदविषयेष्वेव । प्रत्यागच्छता परावर्तमानेन । तदवस्थायाः विपत्ति-
पतितायाः । तरङ्गचपलफलकावस्थितत्वेनानुक्षणप्राणापावभयव्याकुलाया इत्याशयः ।
संभावनम्=आवासनं भा रोदीरयमहमागत्य त्वामुद्धरामि प्रापयामि चोद्दिष्टं
स्थानमित्यादिरूपम् । रत्नमाला हीरकादिबहुमूल्यमणिनिर्मिता स्रक् चिह्नं राज-
परियारत्वबोधकं लक्षणं यस्याः सा तथा तस्याः । प्रत्यभिज्ञानात् राजपुत्रीत्वेन
परिचयात् । इह कौशाम्ब्याम् आनयनम् प्रापणम् । इह कवचवद्वयं समुद्रपतित-
रत्नावलीकर्तृकफलकासादनस्य वणिजा तदवस्थायाः संभावनपूर्वकैहानयनस्य चात्य-
न्तासम्मवित्वद्योतनद्वाराऽनुकूलदेवस्य माहात्म्यं बोधयति ।

सर्वथा—सर्वेण प्रकारेण । अभ्युदयाः सिद्धयः । नः स्वामिनम्—वत्सराजम् ।
स्पृशन्ति—आश्रयन्ति स्वसम्बन्धभाजं विदधतीत्यर्थः । एतच्च मुखसन्धेः परिकराख्य-

कैसे काष्ठ-फलक का अवलम्बन प्राप्त हो जाता ? कैसे उस अवस्था में
सिंहल से लौटने वाले कौशाम्बी के व्यापारी उससे मिलते, और रत्नमाला के
सहारे पहचान कर यहाँ पहुँचा देते ? (कुछ सोचकर) मैंने भी सादर उस देवी

(विचिन्त्य ।) मयापि चैनां देवीहस्ते सगौरवं निक्षिपता युक्तमेवानु-
ष्ठितम् । श्रुतं च मया—वाभ्रव्योऽपि कञ्चुकी सिंहलेश्वरामात्येन वसु-
भूतिना सह कथं कथमपि समुद्रादुत्तीर्य कोसलोच्छित्तये गतवता रुमण्वता
मिलित इति । तदेवं निष्पन्नप्रायमपि प्रभुप्रयोजनं न मे धृतिमावहतीति
कष्टोऽयं खलु भृत्यभावः ।

मङ्गलम्, कथं सिद्धादेशेत्यारभ्य स्वामिनमभ्युदया इत्यन्तेन सन्दर्भेणोत्पन्नार्थस्य
बहुलीकरणात् । तल्लक्षणं यथा—‘यदुत्पन्नार्थं बाहुल्यं ज्ञेयः परिकरस्तु सः’ इति ।

मया—योगन्धरायणेन । एनाम्—रत्नावलीम् । देवीहस्ते—राजप्रधानमहिष्या
वासवदत्ताया अधिकारे । सगौरवम्—सादरम् । निक्षिपता—न्यासीकुर्वता । युक्तमेव
उचितमेव । अनुष्ठितम्—विहितम् । रत्नावल्या वासवदत्ताभगिनीत्वेन तद्वस्तन्य-
स्तव्यताया एवोचित्यात् । वाभ्रव्यः—नृपामको वत्सराजस्य कञ्चुकी (यः प्रच्छन्नं
योगन्धरायणेन वत्सराजार्थं रत्नावलीं याचितुं सिंहलेश्वरसमीपं प्रेषितो मध्ये-
समुद्रं पोतनिमज्जनेन मृतत्वेनोत्प्रेक्षितः सः) कञ्चुकिलक्षणं यथा—‘अन्तःपुरचरो
राज्ञो वृद्धो विप्रो गुणान्वितः । उक्तिप्रत्युक्तिकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते’ ॥
सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोर्नामभूपतेः । अमा सह भवोऽमात्यो मन्त्री तेन ।
‘अव्ययात्यप्’ इति त्यप्प्रत्ययः वसुभूतिना तदभिधानेन । कथं कथमपि केनापि
प्रकारेण, महता कष्टेनेत्यर्थः । समुद्रादुत्तीर्य—समुद्रमध्याग्निरगत्य । कोसलोच्छित्तये
कोसलदेशाधिपविजयायेति तात्पर्यम्, तद्विजये च तद्राज्यलाभ आर्थिकः । रुम-
ण्वता तदाख्येन वत्सराजसेनानायकेन । मिलितः—सङ्गतः । एतेन रुमण्वद्वलवृद्धि-
र्वाभ्रव्यकर्तृकनिरापच्छरणावाप्तिश्च व्यञ्जिता । ‘मयापि चैनाम्’ इत्यारभ्य ‘मिलित’
इत्यन्तेन ग्रन्थेन अन्तःपुरचारिण्याः सागरिकाया उदयेनेन यथावसरं दर्शनस्य
प्रयोजनत्वेनावधारणात् वाभ्रव्यसिंहलेश्वरामात्ययोः स्वनायकसमागमहेतुत्वेन चाव-
धारणात् युक्त्याख्यमङ्गमिदमिति नारायणः । तदुक्तम्—‘सम्प्रधारणमर्थानां
युक्तिरित्यभिधीयते’ इति । एवम्—सागरिकाया अन्तःपुरागमनेन वाभ्रव्यस्य निरापत्त-

के हाथों में सौंप कर अच्छा ही किया । मैंने यह भी सुना है कि वाभ्रव्य नामक
कञ्चुकी सिंहलेश्वर के मन्त्री वसुभूते के साथ किसी तरह समुद्र से निकल कर
कोसल विजय के लिये प्रस्थित रुमण्वान् से जा मिला है । इस तरह यद्यपि हमारे
प्रभु का प्रयोजन करीब करीब सिद्ध हो गया है, फिर भी मुझे शान्ति नहीं मिल
रही है, यह भृत्यभाव बड़ा कष्टप्रद होता है ।

कृतः—प्रारम्भोऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ
दैवेनेत्थं दत्तहस्तावलम्बे ।

सिद्धेर्भ्रान्तिर्नास्ति सत्यं तथापि

स्वेच्छाचारी भीत एवास्मि भर्तुः ॥ ७ ॥

परावर्त्तनेन कोसलेश्वरपराजयेन चेत्यर्थः । निष्पन्नजायम्—सिद्धकलम् । प्रमुप्रयोजनम्—
राजहिनम् । धृतिम् धैर्यम् । आवहति जनयति । राज्ञो हिते साधितेऽपि तमनापृच्छथ
प्रवृत्तत्वादन्तःसन्तापो मम नोद्भवतीति भावः । अन्तःसन्तोषानुपलब्धौ कारणमाह—
कष्ट इति । भृत्यभावः सेवकता । कष्टः—कष्टप्रदः । निमित्तफलयोरभेदाव्यवसायात्
कष्टप्रदार्थे कष्टप्रदमायुर्धृतमित्यादिबद्ध । 'प्रायः प्रभूणां चलचित्तवृत्तिः' इति व्यायता
तदननुज्ञया तद्धि प्रवृत्तिरपि विप्रप्रदत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति हृदयम् ॥

प्रारम्भ इति । स्वामिनः प्रभोर्वत्सराजस्य वृद्धेरभ्युदयस्य सार्वभौमत्वावाप्ति-
रूपस्य हेतौ कारणभूते अस्मिन् प्रारम्भे सागरिकायाचनदेवीहस्तनिक्षेपादिरूपे दैवेन
भागेन इत्थम् सागरिकाकर्तृकफलकासादनदणिरञ्जनोपलब्धिदेवीसमीपागमनादिरूपेण
प्रकारेण दत्तहस्तावलम्बे विहितानुकूल्ये कृतसाहायक इत्यर्थः । सिद्धेः निष्पत्तेः
साफल्यस्य भ्रमः संशयः 'सिद्धिर्भविष्यति न वेत्याकारको नास्तीति सत्यममृषा तथापि
एवं सत्यपि निश्चये स्वेच्छाचारी स्वस्य इच्छा कामना स्वाम्यनुज्ञामनवाप्येतादृश-
कार्यकरणाभिलाषः तयाऽऽचरति तच्छीरुः 'सुप्यज्ञातौ णिनिस्ताच्छीर्ये' इति णिनिः ।
अहम् भर्तुः' स्वामिनो भीतः प्रस्त एवास्मि । अहं 'रत्नावलीपरिणता सार्वभौमो
भविते'ति सिद्धादेशे विश्वस्य बाभ्रव्यं सिंहलेश्वरं तद्दुहितरं याचितुं प्रेषितवान्, अत्र
विषये राजा नापृष्टः, भागेनात्र मध्यपातिविग्रदपासनविधया साहायकमाचरितं,
सागरिका देवीसमीपं कथञ्चिदायाता, बाभ्रव्यश्चापि रुग्णवता मिलितः, सर्वयिमदमोय-
सिद्धिविषयकसंशयनाशि, सत्यप्येवमहं राजानुज्ञामनासाद्यात्र व्यापारे प्रवृत्त इति सदा
स्वामिनो विभेमोत्पाशयः । शालिनीवृत्तमत्र । तल्लक्षणं यथा — 'मात्तो गौ चेच्छालि-
नीवेदलोके' इति ॥ ७ ॥

क्योंकि—स्वामी के अभ्युदय के लिये जो कार्यारम्भ किया गया है, उसमें
भाग्य ने इस तरह मदद की है कि उसकी सिद्धि में सन्देह नहीं है, फिर भी अपने
मन से सब कुछ किया है, इस लिये मैं स्वामी से भयभीत हूँ ॥ ७ ॥

(नेपथ्ये कलकलः ।)

योग०—(आकर्ष्यं ।) अये ! मधुरमभिहन्यमानमृदुमृदङ्गानुगतसंगीत-
मधुरः पुरः पौराणां समुच्चरति चर्चरीध्वनिस्तथा तर्कयामि यदनं मदन-
महमहीयांसं पुरजनप्रमोदमवलोकयितुं प्रासादाभियुक्तं प्रस्थितो देव
इति । य एषः—

अत्र 'कः सन्देहः' इत्यादिना 'प्रारम्भेऽस्मिन्नि'त्यन्तेन ग्रन्थेन बीजोपन्यासः ॥
'भये' इति संभ्रमद्योतकमात्मान्मन्त्रणे । 'अये क्रोधे' विषादे च सभ्रमे स्मरणेऽपि
च' । मधुरम् अनुत्कटम् अभिहन्यमानः करतलेन ताड्यमानः, मृदुः कोमलोपकरणः
मृदङ्गः वाद्यविशेषः, तेन अनुगतं मिलितं यत्सङ्गीतं गानं तेन मधुरः श्रोत्रहारी
चर्चरीध्वनिः हस्तातालशब्दः समुच्चरति वृत्त्यते । स्निग्धगम्भीरघोषमृदङ्गशब्द-
सहचरगीतानुगतपुरवासिहस्तालरवो दिशो मुखरयतीत्यर्थः । 'मृदु चातीक्ष्ण-
कोमलौ', 'मृदङ्गा मुरजाः', 'गीतं गानमुभे समे' इति सर्वत्रामरः । उदुपसर्गस्य चरते-
रकर्मकतयाऽत्र उच्चरतिपदे नात्मानेपदम् 'उदश्चरः सकर्मकात्' इति दर्शनात् । चर्चरी-
शब्दस्यार्थे मतभेदः, चर्चरीवाद्यविशेष इति केचित् । गीतभेद इत्यन्ये । अनेकशब्द-
सङ्घात इत्यपरे । हर्षक्रीडेतीतरे । करशब्द इति परे । तत्र मया करशब्दरूप एवार्थ
आहृतः, आमोदातिशयव्यञ्जकत्वात्तस्य । तथा—अनेनोच्चरता कलकलेन । तर्कयामि
सम्भावयामि । मदनस्य मह उत्सवः कामपूजनादिरूपस्तेन महीयांसमतिमहान्तं
पुरजनप्रमोदम् पुरवासिजनताकृतानन्दव्यञ्जकगीतवादित्रकरतालिकाद्युपयोगरूपम् ।
अवलोकयितुम् स्वदृष्ट्या विलोक्य सम्भावयितुम् । प्रासादाभिमुखम् राजमन्दिरदिशि ।
प्रस्थितः चलितः देवः अस्मत्स्वामी वत्सराजः । प्रासादशब्दो यद्यपि सामान्येनेष्टकादि-
निर्मितराजमन्दिरमाह तत्राप्यत्र द्विभूमराजमन्दिरपरो बोध्यस्थतदवस्थितस्यैव राज्ञः
पुरजनप्रमोदावलोकनावसरलाभसम्भवात् ।

(नेपथ्य में कोलाहल)

योगधरायण — (गुनकर) आहत मृदङ्ग के शब्द से मिलित गीत द्वारा मधुर
बनाया गया यह पुरवासियों का ताल शब्द जिस तरह उठ रहा है, उससे मुझे
मालूम पड़ता है कि मदन—महोत्सव से बढ़ने वाले पुरवासियों के प्रमोद को देखने
के लिये महाराज प्रासाद की ओर चले हैं ।

विश्रान्तविग्रहकथो रतिमाञ्जनस्य

चित्ते वसन्प्रियवसन्तक एव साक्षात् ।

पर्युत्सुको निजमहोत्सवदर्शनाय

वत्सेश्वरः कुसुमचाप इवाभ्युपैति ॥ ८ ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) अये ! कयमधिरूढ एव देवः प्रासादम् ।

विश्रान्तविग्रहेति । विश्रान्ता समाप्ता । विग्रहस्य युद्धस्य कथा यस्य सः विश्रान्तविग्रहकथः, विग्रहस्य शरीरस्येति वा तथा । एकत्र निजिताखिलरिपुतया निक्षेपितसङ्ग्राममादनोऽन्यत्र शरीरस्यासद्भावादनङ्ग इत्यर्थः । 'विग्रहः कायः विस्तारे त्रिभागे मारणेऽन्नियाम्' इति मेदिनी, 'अथ विग्रहः । संग्रामे प्रविभागे च देहविस्तारयोरपि' इति त्रिकाण्डशेषश्च । रतिः अनुराग इन्द्रियार्थेषु विद्यते यस्य स रतिमान्, अन्यत्र रत्या तदभिधानया प्रियया सनाथः । 'रतिः स्त्री स्मरदारेषु रागे सुरतगुह्ययोः' इति मेदिनी । जनस्य प्रकृतिलोकस्य प्रजाजनस्येत्यर्थः । चित्ते चेतसि वसन् सततसन्निहितः, एकत्र सुपालनप्रजारञ्जनादिगुणगरिम्णाऽविछिन्नाशेष-प्रजाजनमना अवरत्र मनोभवत्वात्तथा । प्रियः वसन्तकस्तदभिधानो विदूषको यस्य स प्रियवसन्तकः, अन्यत्र प्रियः वसन्तः मधुमासः यस्य सः प्रियवसन्तकः, 'शेषा-द्विभाषा' इति समासान्तः कप् । 'वा प्रियस्य' इति पाक्षिकः परनिपाताभावः । निजः स्वीयः महोत्सवः तस्य दर्शनाय स्वानुष्ठितमदनमहोत्सवप्रेक्षणाय अन्यत्र आत्मानमुद्दिश्य विहितस्योत्सवस्यात्रलोकनाय पर्युत्सुकः धृनोत्कण्ठः पसेश्वरः उदयनः साक्षात् मूर्त्तिमान् कुसुमचापः पुष्पधन्वा इव अभ्युपैति समागच्छति । वस-न्नित्यत्र लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणसामर्थ्यात्त्रयमासामानाधिकरण्येऽपि शत्रादेशः । दर्शनायेत्यत्र 'क्रियाथोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी । दर्शनं कर्तुम् इत्यर्थः । श्लेषानुप्राणितोपमात्रालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम्, तल्लक्षणं यथा— 'ज्ञेयं वसन्ततिलकं तमजा जवी गः' इति ॥ ८ ॥

आचिरूढः=आरूढः । अत्र रह्येत्यर्थकतया 'गन्त्यर्थकर्मकेति' सूत्रेण कर्त्तरि क्तः ।

जिनकी शासन-पद्धति में विग्रह की कथा ही नहीं होती, जिन पर लोगों का अनुराग है ओ सब के चित्तों में वसते हैं, जिनको वसन्तक बहुत प्यारा है, वह यह वत्सेश्वर-साक्षात् अशरीरी साथ में रति को लिये, लोगों के मन में निवास करने वाले कामदेव की तरह आना महोत्सव देखने को यहाँ आ रहे हैं ॥ ८ ॥

(ऊपर देखकर) अरे, महाराज प्रासाद (महल) पर आ गये ?

तद्यावद् गृहं गत्वा कार्यशेषं चिन्तयामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्यो गृहीतवसन्तोत्सववेधो राजा विदूषकश्च ।)

राजा—(सहर्षमवलोक्य ।) सखे वसन्तक !

विदूषकः—आणवेदु भवं । (आज्ञापयतु भवान् ।)

राजा—

राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः

कार्यशेषम् अवशिष्यमाणं कर्तव्यजातम्, रत्नावल्या राज्ञः परिणयाय करिष्यमाणमुपायविशेषमित्यर्थः ।

विष्कम्भकः—तत्तलक्षणं यथा—‘वृत्तवर्तिष्यमाणानां कार्याशानां निदर्शकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ शुद्धः सङ्कीर्णकश्चेति विष्कम्भो द्विविधो मतः । एकद्विमध्यपात्रोक्तः शुद्धः स्यात्संस्कृतात्मकः’ ॥ प्रकृते च योगन्धरायणरूप-मध्यपात्रप्रयोजितत्वेनायं शुद्धः ।

‘वसन्तक’ इति विदूषकं प्रति राजकर्तृकं सम्बोधनम्, तथा घोषतं विदूषक-लक्षणप्रस्तावे साहित्यदर्पणे—‘कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेपभाषाद्यैः । हास्यकरः कलहरतिविदूषकः स्यात्स्वकर्मज्ञः’ । ‘आणवेदु’ इति प्राकृतं विदूषकस्य रीति-सम्मतं, तदुक्तम्—‘विदूषकविटादीनां पाठ्यं तु प्राकृतं भवेत्’ इति ।

राज्यमिति । राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् आधिपत्यम्, राजन् शब्दाद्यप्रत्यये ‘ये चाभावकर्मणोरिति नलोपप्रतिप्रसवः । निर्जिताः निश्शेषेण पराभूताः शत्रवो यस्मिन् तत् तादृशं निश्शेषसमुद्धृतकण्टकतथाऽसपत्नमिति यावत् । इदमेकं निश्चिन्तताकारणम् । योग्यः कर्मठः सचिव इमात्यो योगन्धरायणामिधानः तत्र न्यस्तः समर्पित आहितः समस्तः सम्पूर्णः भरः राज्यपालनभारः । योगन्धरायणा-भिधाने मन्त्रिप्रवरे समग्रोऽपि प्रजापालनराज्यावेक्षणाद्यात्मा भारः समर्पित

तव तक मैं भी घर जाकर अपना कार्य-शेष सोचूं । (जाता है)

विष्कम्भक

(आसन पर बैठे हुए, वसन्तोत्सव के उपयुक्त वस्त्रधारी राजा और विदूषक का प्रवेश)

राजा (सहर्षं, देख कर) मित्र वसन्तक !

विदूषक—आज्ञा ?

राजा—राज्य के सभी शत्रु परास्त कर दिये गये, योग्य मंत्री पर सम्पूर्ण कार्य-

सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।

प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्व चेति नाम्ना धृति

कामः काममुपैत्वयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥ ६ ॥

विदूषकः—(सहर्षम् ।) भो वयस्स एवं ण्णेदम् । अहं पुण जाणामि
ण भवदो ण कामदेअस्स मम उज्जेव एकस्स बम्हणस्स अअं मअणमहूमवा
जस्स पिअवअस्सेण एवं मन्तीअदि । ता कि इमिणा । पेक्ख दाव इमस्स
महुमत्तकामिणीजणसअंगाहगहिंदसिङ्गजलप्पहारणच्चन्तणा अरजणज-
णिदकोदूहलस्स समन्तदो घुम्मन्तमद्दुद्दामचच्चरीसद्दमुहररच्छामुहसो-
हिणोपइण्णपडवासपुञ्जपिञ्जरिज्जन्तदसदिसामुहस्स सस्सिरीअदं मअण-

इत्याशयः । इदञ्चापरं चिन्ताराहित्यकारणम् । ननु शत्रुषु जितेष्वपि प्रजासु परस्परं
विधीयमाने आक्रन्दे राज्ञ औदासीन्यं नोचितं, किञ्च शत्रूणां प्रजासु परस्परक्रन्दस्य
चाभावेऽपि प्राकृतिकावृष्टिशब्दाद्युपस्थितौ राज्ञो निश्चिन्तभावो न युज्यत इति शंका-
द्वयं समाधातुं प्रजानां विशेषणद्वयमाह—सम्यगिति । प्रजाः प्रकृतयः समीचा प्रश-
मितसकलोपद्रवेण स्नेहपूर्णं च पालनेन रक्षणावेक्षणादिना लालिताः प्रेम्णा
रक्षिताः । प्रशमिता निवारिता अशेषाः समग्रा उपसर्गाः विपदो यासां तादृश्यः
निवेशेषवारिताशेषोपप्लवा इत्यर्थः । एवञ्च किमपि चिन्ताकारणं न सम्भवतीति
भावः । एवं चिन्ताविरमुपपाद्य वक्तव्यमाह—प्रद्योतस्येति । प्रद्योतस्य राज्ञः सुता
वासवदत्ता, वसन्तस्य तदाख्यतः समयः कालः, त्वं विदूषकश्च इति अतः (वासव-
दत्तानामप्रियस्त्रीवसन्तसमयतद्वादृशनर्मसखानां सङ्गमेन) अयं महानुत्सवः समधिकः
प्रमोदः पुनः ममेव इत्यहं मन्ये, कामः कन्दर्पस्तु कामं यथेच्छं नाम्ना मदनमहो-
त्सव इति संज्ञायां स्वाभिधानस्य घटकतया प्रविष्टतया धृति सन्तोषम् उपेतु आग-
च्छतु । मदनमहोत्सव इत्यत्र नामानि कन्दर्पस्य स्वनामद्वारकः सम्बन्धः केवलः

भार सौंप दिया गया, प्रजायें अच्छी रीति से पालित होने के कारण निरुपद्रव हैं,
तब प्रद्योत-सुता वासवदत्ता हैं, तुम ही, सब तरह से यह महोत्सव मेरे ही लिये
है, कन्दर्प का तो इसके साथ नाम मात्र का सरोकार है ॥ ६ ॥

विदूषक—(सहर्षं) ऐसी ही बात है मैं तो समझता हूँ न यह आपका
उत्सव है और न कन्दर्प का हो, यह तो मुझ ब्राह्मण-कुमार का ही, यह उत्सव
जिसके प्रिय मित्र आप इस तरह कहते हैं ।

महोत्सवस्य । (भो वयस्य एवं नेदम् । अहं पुनर्जानामि न भवतो न कामदेवस्य ममेवैकस्य ब्राह्मणस्यायं मदनमहोत्सवो यस्य प्रियवयस्येनैवं सन्त्यते । (विलोक्य ।) तत्किमनेन । प्रेक्षस्व तावदस्य मधुमत्तकामिनीजनस्वयंग्राहगृहीत-शृङ्गकजलप्रहारनृत्यनागरजनजनितकौतूहलस्य समन्ततः शब्दायमानमर्दलोद्दाम-

न तु मदनमहोत्सवोपयुक्तान्युपकरणानि, तानि तु ममेवेति वस्तुतो ममेवायमुत्सव इति भावः । 'उपसर्गः पुमान् रोगभेदोपप्लव शोरपि' इति मेदिनी । एतेन राज्ञो धीरललितत्वमुपपादिनम्—'निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यादिति साहित्यदर्पणोक्तेः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ९ ॥

भो वयस्येति । राज्ञः सम्बोधनमिदम्, तथा चोक्तं भरतेन—'वयस्य राजन्निति वा भवेद्वाच्यो महीपतिः । विदूषकेण' । इति । एवं नेदम्—यथा त्वयोक्तं तथा नास्ति वस्तुनस्त्वमित्यर्थः । एवं राजाभिप्रायमपनुद्य स्वाभिप्रायमाह—अहमित्यादिना । पुनरिति भेदे, 'पुनरप्रथमे' भेदे' इति कोशः । एवञ्च त्वदभिप्रायाद् भिन्नो मदभिप्राय इत्याशयः फलितः । ब्राह्मणबटुकस्य विप्रतनस्य, यद्यपि बटुकशब्दो ब्रह्मचारिणि शक्तः 'ब्रह्मचारी बटुः समी' इति त्रिकाणशेषात् तथापि सदृशलक्षणयाञ्च बटुकशब्दस्य बालक इत्यर्थे पर्यवसानम् । बटुरेव बटुकः, अनुकम्पायां क्व, सा च राजस्नेहभाजनतानुमेया । अनेन—कस्यायं मदनमहोत्सव इति विवेचनेन । प्रेक्षस्व-पश्य, मदनमहोत्सवस्य सश्रीकतामिति दूरस्थेन कर्मणा प्रेक्षस्वेत्यस्य सम्बन्धः । एतस्य—पुरोदृश्यमानस्य । मधुना मद्येन मत्ता जातमदा ये कामिनीजनाः स्त्रियस्ताभिः स्वयंग्राहगृहीतानि आत्मना करे कृतानि स्वयं धृतानीति यावत्, यानि शृङ्गाणि जलयन्त्राणि (पिचकारीति भाषा) तैर्ये जलप्रहाराः पयःप्रक्षेपाः तैः पानीयप्रहारेर्हेतुभिर्नृत्यद्भिः रात्मन्नाणायेतस्ततो धावद्भिर्नागरजनेः जनितमुत्पादितं (दशकलोकानाम् कौतूहलं कुतुकमुत्कण्ठा यत्रेत्येकं मदनमहोत्सवविशेषणम् । मत्ताः कामिन्यः पानीयसेचनयन्त्राणि करे कृत्वा नागरनरानार्द्रयितुमभियान्ति ते चेतस्ततः स्वमुक्तये नृत्यन्त इव धावन्ति, क्रीडामिमां विलोकयन्तश्चापरे कुतुकावृतचेतसो भवन्तीति विशेषणस्यास्यार्थः । स्वयंग्राहशब्दः

(देख कर) इन बातों में क्या रखा है । इस मदनमहोत्सव का शोभा तो देखिये ? मतवाली कामिनियाँ अपने हाथों में पिचकारी लेकर नागर पुरुषों पर रंग डाल रही हैं और वे पुरुषगण कुतूहल से नाच रहे हैं, चारों ओर बजते हुए डफ़-

चर्चरीशब्दमुखररथ्यामुखशोभिनः प्रकीर्णपटवासपुञ्जपिञ्जरितदशदिशामुखस्य सश्रीकतां मदनमहोत्सवस्य ।)

राजा—(समन्तादवलोक्य ।) अहो परां कोटिमधिरोहति प्रमोदः पौराणाम् । तथाहि—

✓ कीर्णः पिष्टातकोधेः कृतदिवसमुखैः कुङ्कुमक्षोदगौरैः

—गुलाल

कालिदासेनारीदृश एवार्थे प्रयुज्यमानो दृश्यते, यथा कुमारे—कामेकपत्नीः व्रतदुःखशीलां लोलं मनश्चरुनया प्रविष्टाम् । नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जां कण्ठे स्वयं ग्राहनिषक्त-
बाहुम् । 'शृङ्गं' प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रोडाभ्युयन्त्रके' इति मेदिनी । मदनमहोत्स-
वस्यैव विशेषणान्तरमाह—समन्तत इति । समन्ततः सर्वतः शब्दायमानः मधुरं
ध्वनन्तो ये मर्दला मृदङ्गास्तेरुद्दामो वृंहितो यश्चर्चर्यावाद्यविशेषस्य गीतविशेषस्य वा
शब्दस्तेन मुखराणि शब्दवन्ति यानि रथ्यामुखानि वीथीमुखानि तैः शोभते राजते
तस्य सर्वतो ध्वनन्मृदङ्गरवोपवृंहितचर्चरीशब्दयुक्तरथ्याभागविवृज्जम्भितस्येत्यर्थः । चरमं
विशेषणमाह—प्रकीर्णैति । प्रकीर्णाः प्रक्षिप्ताः पटं वस्त्रं वासयन्ति सुगन्धीकुर्वन्ति ये
तादृशा ये पटवासाः पिष्टातकाः ('गुलाल' इति भाषा) तेषां पुञ्जाः समूहास्तेः
पिञ्जरितानि पिञ्जरीकृतानि पीततां लम्बितानि दशदिशानां मुखानि यस्मिन् तथा-
विधस्य क्षिप्तपटवासपीतकृतदशदिश इति यावत् । सश्रीकताम्—शोभाशालिनीम् ।

अहो इत्याश्चर्यव्यञ्जकमवग्रहम्, तच्चान्न पौरजनानन्दविलोकनजन्यम् । पराम् =
सर्वतःपुष्टाम्, कोटिम् = श्रेणीम्, अधिरोहति = आश्रयति, प्रमोदः = आनन्दः,
पौराणाम् = पुरवासिनाम् । तदेव समर्थयति पद्येनाग्निमेण ।

कीर्णैरिति । एषा कौशाम्बी तन्नाम्ना प्रथिता वत्सराजभुजपालिता नगरी
शतकुम्भे तन्नामके पर्वतभेदे भवं शातकुम्भं सुवर्णं तस्य द्रवो रसः तेन खचिताः

ओर ताली के शब्दों से गलियाँ मुखरित हो रही हैं । उड़ाये गये गुलाल से दश
दिशाओं का मुख पीत वर्ण हो रहा है ।

राजा—(चारो ओर देख कर) अहा, नगरवासियों का प्रमोद चरम सीमा
पर पहुँच रहा है, क्यों कि—

कुङ्कुम की बुकनो से लाल गुलाल उड़ रहे हैं, जिससे प्रातःकाल सा हो रहा है

हेमालंकारभाभिर्भरनमितशिखैः शेखरैः कङ्किरातैः ।

एषा वेषाभिलक्ष्यस्वविभवविजिताशेषवित्तशकोशा

कौशाम्बी शातकुम्भद्रवखचितजनेवकपीता विभाति ॥१०॥

व्याप्ताः जनाः यस्यां सा स्वर्णद्रव्यासपुरवासिलोकेति यावत् । इव एकपीता केवल-
 पीता एको मुख्यः पीतः पीतवर्णो यस्यां तादृशी विभातीति वक्तव्यभागः तदुपपादक-
 हेतुनुपन्यस्यति—कीर्णैरिति । कुङ्कुमं घुसृणं तस्य शोदः चूर्णम् तेन गीरैः अरुणवर्णैः
 अत एव च कृतं प्रारब्ध दिवसस्य मुखमारम्भः प्रत्यूष इत्यर्थः, यैस्तथाविधैः । घुसृ-
 णारुणैः क्षिप्तैः पिष्टातकसमूहैः प्रत्यूषमिव सृजद्भिरिति पिण्डार्थः । तथा हेमनः सुवर्णस्य
 अलङ्काराणां लोकेन्द्रगेषु घृतां भूषणानां भाभिः दोषिभिः । अपि च भरेण स्वभारेण
 नमिताः शिखाः शिरांसि येस्तादृशैः किङ्किरातानामशोकानां तदाख्यया प्रथमानानां
 पुष्पाणां विकारैः शेखरैः शिरोभूषणैः । पीताशोकपुष्पनिर्मितैः स्वभारेण शिरांसि नम-
 यद्भिरशोकपुष्पविरचितैः शिरोभूषणैरित्याशयः । अत्र कौशाम्ब्यानाम नगर्याः पीतत्व-
 प्रत्यये कारणत्रयमुक्तं तत्र प्रथमं घुसृणारुणपिष्टातकविकीर्णत्वम्, द्वितीयं पुरवासिघृत-
 स्वर्णभूषणकिरणावली, तृतीयं च शिरोभूषणीभूताशोककुसुमजन्यपीतप्रभेति बोध्यम् ।
 अथ च वेषेण पुरवासिपरिहितवसनालङ्कारादिविन्यासेन अभिलक्ष्यः अनुमेयः यः
 स्वविभवः निजैश्वर्यं तेन विजितः अशेषः समस्तः वित्तेशस्य कुबेरस्य कोशो वित्तस-
 च्चयो यया तादृशी इयं कौशाम्बी कौशाम्बीपुरवासिपरिधानविलोकेनेन वित्तेशकोशतो-
 ऽपि समधिका समृद्धिरत्र प्रतीयत इत्यर्थः । 'गीरोरुणे', 'प्रत्यूषोऽहमुखं कल्यम्',
 'स्तोमौघनिकरत्नाते'त्यादि चामरः । 'कोशोऽस्त्री कुङ्कुले खड्गपिधानेऽर्धोघदिव्ययोः'
 इति कल्गद्रुमकोषः । अत्र समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः, 'उदात्तः, वस्तुनः
 सम्पत्' इति तल्लक्षणात् । स च शातकुम्भद्रवखचितत्वोत्प्रेक्षणादिवशब्दगम्ययोत्प्रेक्षया
 सङ्कीर्णते । स्तनधरा वृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—'अम्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता
 सन्धरा कीर्तितेयम्' इति ॥ १० ॥

उनसे एवं सुवर्णामरणों से, और अपने भार से अग्रभाग को झुका देनेवाले अशोक
 पुष्प के शिरोभूषणों से यह कौशम्बी नगरी दोख पड़ती है मानों यहां रहने
 वालों की देह पर सोने का पानी चढ़ा दिया गया हो, और इस नगरी में अपने
 विभव से कुबेर के कोश को हरा दिया गया हो जिसका प्रमाण वहां के लोगों का
 यह असाधारण वेश ही है ॥ १० ॥

अपि च ।

पिचकारी

कीचड़

गाल का
जा खु है

धारायन्त्रविमुक्तसंततपयःपूरप्लुते सवंतः
सद्यः सान्द्रविमर्दकर्मकृतक्रीडे क्षणं प्राङ्गणे ।

उद्दामप्रमदाकपोलनिपतत्सिन्दूररागारुणैः फरा

सैन्दूरीक्रियते जनेन चरणन्यासैः पुरः कुट्टिमम् ॥ ११ ॥

विदू०—(विलोक्य ।) इमं पि दाव सुविभक्तजणभरिदसिङ्गकजलप्प-
हारमुक्तसिक्कारमणह वारविलासिणीजणविलसिदं आलोएदु पिअव-

धारायन्त्रेति । सवंतः सर्वासु दिक्षु (व्यापृतेः) धारायन्त्रेः जलोद्गारयन्त्रैः
(पिचकारी इति प्रथितैः) विमुक्तानि यानि पयांसि जलानि तेषां सन्ततैः अवि-
च्छिन्नप्रवाहैः पूरेः सञ्जातेः प्लुते प्लाविते जलोद्गारयन्त्रक्षिप्यमाणपयःप्रवाहेण
जलप्लवमिव प्रापिते इत्यर्थः । तथा सद्यः तत्क्षणमेव सान्द्रः निबिडितः यः विमर्दः
पादनिष्पेयः तज्जनितो यः कर्मः पङ्कः तत्र कृता क्रीडा सिन्दूरक्रीडा यस्मिन् तथा-
विधे प्राङ्गणे चत्वरे उद्दामाः अप्रतिबन्धाः याः प्रमदाः स्त्रियः तासां कपोलेभ्यः
गण्डभागेभ्यः निपतन् समधिकमृष्टनया स्खलन् यः सिन्दूररागः तेन अरुणैः रक्तैः
चरणन्यासैः पादविक्षेपैः पुरः कुट्टिमं समीपस्था बद्धा भूमिः (क्षणम्) जनेन लोकेन
सिन्दूरस्य इदं सैन्दूरम् सिन्दूरेण रक्तं वा, आद्ये विकारार्थेऽन्ये 'तेन रक्तं रागात्'
इति वाङ्मूलप्रत्ययः, न सैन्दूरमसैन्दूरम्, असैन्दूरं सैन्दूरं क्रियत इत्यभूतताद्भावे चि-
प्रत्ययः । धारायन्त्रेः स्त्रीणां करस्यैः पंसु पयः क्षिप्यते तेन जलप्लव इव जन्यते,
लोकाश्चात्मत्राणायेतस्ततः सञ्चरन्तीति तत्र पङ्कः समुत्पाद्यते, वनितानां कपोल-
देशेभ्यः पटवासभृतेभ्यः स्खलतः पटवासस्यः रक्तेन चूर्णेन चासौ पङ्कः रक्ततामा-
नीयते स च रक्तः पङ्कः पुरुषचरणेषु संसक्तस्तद्द्वारेव पुरःस्थितं कुट्टिमं व्याप्नुवन्
कुट्टिमस्य सिन्दूरनिमित्तत्वं तद्रक्तत्वं वा प्रत्याययतीति तात्पर्यम् । 'अङ्गणं चत्वर-
जिरे' इत्यमरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्, तल्लक्षणं तूक्तम् ॥ ११ ॥

और—धारायन्त्र से निकला हुआ पानी चारो ओर फैल रहा है, उस पर लोगों
के चलने से प्राङ्गण में कीचड़ हो जाती है, उद्धत स्त्रियोंके कपोल से उस कीचड़ पर
'सिन्दूर (गुलाल) इतनी मात्रा में गिरता है कि वह कीचड़ भी रक्त हो जाती है,
और लोगों के पैर में लगी हुई वह लाल कीचड़ फर्श को भी रक्ताम बना रही है ॥
विदूषक—(देखकर) सुचतुर नागरिकों द्वारा किये गये पिचकारी के जल के

अरसो । (इदमपि तावत्सुविदग्धजनभरितशृङ्गकजलप्रहारमुक्तसीत्कारमनोहरं वार-
विलासिनीजनविलसितमवलोकयतु प्रियवयस्यः ।)

राजा—(विलोक्य ।) वयस्य समग्रदृष्टं त्वया । कुतः ।

अस्मिन् प्रकीर्णपटवासकृतान्धकारे

दृष्टो मनाङ् मणिविभूषणरश्मिजालैः ।

पातालमुद्यतफणाकृतिशृङ्गकोऽयं

मामद्य संस्मरयतीह भुजङ्गलोकः ॥ १२ ॥

सुविदग्धास्तादृशक्रोडाचतुरा ये जनाः ते भरितानि पुनः पयसा संभृतानि
यानि शृङ्गकाणि जलोद्गारयन्त्राणि तेभ्यो (निर्गच्छन्तः) ये जलप्रवाहास्तेर्मुक्तो
यः सीत्कारः शैत्यव्यञ्जको रसोद्बोधसमर्थकश्चाव्यक्तमनोहरः शब्दस्तेन मनोहरम्
अतिरमणीयम् । वारस्य जनसमूहस्य विलासिन्यः सामान्यस्त्रिः 'वारस्त्री गणिका
वेश्या' इत्यमरः । तासां विलसितम् विहारम् । पूर्वं स्त्रीप्रवर्तितसिन्दूरक्रोडाविलो-
कनप्रार्थना कृताऽत्र पुं प्रवर्तिततदवलोकनाग्र इति बोध्यम् ।

अस्मिन्निति । अस्मिन् पुरोऽनुसूयमाने प्रकीर्णः क्षितः यः पटवासस्तेन कृतः
समुत्सादितः यः अन्धकारस्तत्र क्षिप्यमाणपटवासप्रवर्तिते तमसीत्यर्थः । मणि-
विभूषणरश्मिजालैः मणिमयालङ्कारकिरणैः मनाक् अविस्पष्टं दृष्टो विलोकितः ।
उद्यताः ऊर्ध्वमुखीकृताः फणाकृतयः फणवद्वामासमानाः शृङ्गकाः क्रीडापयुक्तजलो-
द्गारयन्त्रविशेषा यस्य असौ तथा । अयम् भुजङ्गलोकः विटसमूहः इह माम् अद्य
पाताललोकम् अधोभुवनं संस्मरयति स्मृतिपथातिथीकरोति । सदृशदर्शनाद् दस्तु
स्मृतिरिति हि स्थितिः । तदत्र पटवासनान्धकारः प्रसारितो यत्र मणिगणप्रभयाऽवि-
स्पष्टमवलोक्यते भुजङ्गवर्गः, तस्यापि करेषु फणसमानाकृतयः शृङ्गकाः स्थिता इति
तमोव्याप्तमणिगणप्रभेवत्प्रदशितसंप्रलोकोत्थितफणस्य पातालस्य स्मृतिरनायासमु-
द्भवतीति भावः । 'स्मृ आध्याने' इत्यस्य घटादौ पाठाद् मित्त्वेन संस्मरयतीत्यत्र

प्रहारों से वेश्यायें सीत्कार कर रही हैं यह भी तो आप देखें ।

राजा—मित्र, तुमने खूब देखा ।

उड़ाये गये गुलाल से अन्धकार फैल रहा है, उसमें साँप की फणा की आकृति
वाली पिचकारी भूषणमणि की प्रभा से कभी-कभी जो दीख जाती है वह मुझे
पाताल लोक को याद दिलाती है ॥ १२ ॥

विदूषकः—भो ऐसा बखु मअणिआ मअणवसविसंठुलं वसन्ताभि-
णअं णच्चन्ती चूअलदिआए सह इदो ज्जेव आअच्छदि । ता अवलोएदु
एदं पिअवअस्सो । (विलोक्य ।) भोः एषा खलु मदनिका मदनवशविसंठुलं वस-
न्ताभिनयं नृत्यन्ती चूतलतिकया सहेत एवागच्छति । तदवलोकयस्तेतां प्रियवयस्यः ।

(ततः प्रविशतो मदनलीलां द्विपदीखण्डं गायन्त्यो चेट्यो ।)

चेट्यो—

कुसुमाउहपिअदूअओ मउलीकिदबहुचूअओ ।
सिढिलिअमाणग्गहणओ वाअदि दाहिणपवणओ ॥ १३ ॥
विअसिअवउलासोअओ कङ्खिअपि अजणमेलओ ।
पडिवालणासमत्थओ तम्मइ जुवईसत्थओ ॥ १४ ॥
इह पढं महुमासो जणस्स हिअआइं कुणइ भिउलाइं ।
पच्छा विद्धइ कामो लद्धप्पसरेहि कुसुमवाणेहि ॥ १५ ॥
(कुसुमायुध-प्रियदूतको मुकुलायित-बहुचूतकः ।

मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । भुजङ्गपदं वितसर्पोभयार्थकम् । स्मरणालङ्कारः । वसन्त-
तिलकं वृत्तम्, तल्लक्षणं यथा — 'उक्तं वसन्ततिलकं तभजा जगो गः' इति ॥ १२ ॥
मदनिका तन्नामा राजान्तःपुरपरिचारिका । मदनवशविसंठुलम्—मदनस्य
वशेन अधीनत्वेन कामदेवपारतन्त्र्येणेत्यर्थः, विसंठुलम् अयथोचितपदन्यासम्
(इदं क्रियाविशेषणम्) नृत्यन्ती नृत्यपरा । वसन्तस्य अभिनयो यत्रेत्यपरं
क्रियाविशेषणम् ।

मदनलीलाम् कामविलासम् । द्विपदी गीतिविशेषः, तथा चोत्तम्—भवेद्
द्विपदिका गीतिभरतेन प्रकीर्तिता । युक्ता चतुर्भिश्चरणैस्त्रयोदशकलात्मकैः । तस्याः
च मात्रा च सम्पूर्णैति चतुर्विधा । द्विपदीकरणाख्येन तालेन परिगीयते' । 'खण्डा-
स्याच्छुद्धयार्ध्या' इति च ।

कुसुमायुधेति । कुसुमानि पुष्पाण्येव आयुधानि प्रहरणानि यस्यासौ कुसुमा-

विदूषक—(देख कर) यह मदनिका काम, परवश होने के कारण गलत वसन्ता-
भिनय नाचती हुई चूतलतिका के साथ इधर ही आ रही है, उसे आप देखें तो
(मदनलीला का अभिनय करती तथा द्विपदी खण्ड गाती हुई चेटियों का प्रवेश)
कामदेव का प्रियदूत, आम्र वृक्ष को मञ्जरित करने वाला और मान गांठ को

शिथिलितमानग्रहणको वाति दक्षिणपवनकः ॥ १३ ॥

विकसितबकुलाशोककः काङ्क्षितप्रियजनमेलकः ।

प्रतिपालनासमर्थकस्ताम्यति युवतिसार्थकः ॥ १४ ॥

इह प्रथम मधुमासो जनस्य हृदयानि करोति मृदुलानि ।

युधः कामदेवस्तस्य प्रियदूतकः स्नेहभाजनदूतः । दूत एव दूतकः, अनुकम्पायां कन् । मुकुलाः सन्ति येषां ते मुकुलिनः सञ्जाताङ्कुराः, अमुकुलिनः मुकुलिनः कृता इति मुकुलीकृताश्चूनाः आम्रतरवो येन तादृशः, कुङ्कुमलिताम्रतरुरित्यर्थः । शिथिलीकृतं त्याजितं प्रियविषये मानग्रहणं कोपग्रन्थिर्येन तथाभूतः, एतादृशविशेषणत्रययुतः दक्षिणपवनकः (अल्यार्थकः कन्) मन्दो मलयवायुर्वातीत्यर्थः अत्राद्याभ्यां विशेषणाभ्यां दक्षिणदिगुद्भूतस्य वायोः समधिककामव्यञ्जकतानिबेदनेन मानापाकरण-सामर्थ्यं समर्थितम् । पवनक इत्यत्र कना तस्य मन्दत्वं व्यञ्जितम् । कामस्य कुसुमा-युधत्वं प्रोक्तममरसिंहेन—‘अरविन्दमशोकश्च चूनाश्च नवमल्लिका । नीलोत्पलश्च पञ्चैते पञ्चवर्णस्य सायकाः’ इति ॥ १३ ॥

विकमितेति । विकसिताः पुष्पिताः बकुलाः अशोकाश्च येन तादृशः । ‘शेषा-द्विभाषा’ इति कप् । उत्कण्ठिताः सञ्जातोत्कण्ठाः ये प्रियाः कामिनः तेषाम् मेलकः प्रापकः, समधिकोत्कण्ठाजननद्वारा कामिभिः कामिनीनां सङ्गने कारणत्वविभ्राण इत्याशयः । मेलकपदे कर्त्तरि ण्वुल्, तेन शेषवष्ट्या समासः । एवं वसन्तसमयप्रवृत्तं दक्षिणत्रायुं वर्णयित्वा तत्प्रभावातिशयमाह—प्रतिपालनेति । प्रतिपालने प्रोषितानां प्रियाणां प्रतीक्षायाम् असमर्थकः असमर्थ एव असमर्थकः अशक्तः युवतिसार्थकः तरुणोगणः ताम्यति । मलयानिलस्पर्शो हि तरुणोगणस्य ग्लानिमुपजनयति कामानल-सन्धुसङ्गद्वारेति तात्पर्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

इहेति । इह अस्मिन् वसन्तावतारे मधुमासः चैत्रमासः (वसन्तस्याद्यो भागः) प्रथमम् पूर्वम् जनस्य लोकस्य हृदयानि चेतांसि मृदुलानि कोमलानि वासनावह्नि-

लीला करने वाला दक्षिणानिल चल रहा है ॥ १४ ॥

जिनके आस्य—मध्य से बकुल विकसित होता है, जिन्हें प्रिय मिलन की कामना है, क्षीर जो प्रतीक्षा करने की क्षमता छो बैठी हैं ऐसी युवतियाँ उद्विग्न हो रही हैं ॥ १४ ॥

इस समय में वसन्त पहले लोगों के हृदयों को मृदुल बना देता है, तब कन्दर्प

पश्चाद्विध्यति कामो लब्धप्रसरेः कुसुमवाणेः ॥ १५ ॥

राजा— निर्वण्यं सविस्मयम् ।) अहो निर्भरः क्रीडारसः परिजनस्य ।

तथाहि—

स्रस्तः स्रग्दामशोभां त्यजति विरचितामाकुलः केशपाशः

क्षीवायां नूपुरौ च द्विगुणतरमिमौ क्रन्दतः पादलग्नः ।

सन्धुक्षणद्वारा द्रुतानीत्यर्थः । करोति सम्पादयति, पश्चात् परतः (जाते कोमल-
भावेन कुसुमशरभेदनाहर्त्वे) कामः कन्दर्पः लब्धः प्रसरः प्रवेशावकाशः यैः तादृशैः
कुसुमवाणैः पुष्परूपैः आशुगैः विध्यति भिनत्ति । मधुमासेन कोमलीकृतानां लोक-
चेतसां भेदने कामवाणाः क्षमन्ते इत्याशयः ॥ १५ ॥

निर्वण्यं = सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्ष्येत्यर्थः । क्रीडारसः = विहारारम्भः । निर्भरः =
अतिभूमि गतः ।

क्रीडारसनिर्भरत्वं परिजनस्योक्तं तत्समर्थयति—स्रस्त इति । अस्याः पुरो
दृश्यमानायाः क्षीवायाः वस्तन्तोत्सवमुपलक्ष्य प्रकाशमधुसेवनात् कामाविर्भावाच्च-
मत्तायाः अत एव स्तनयोर्भरः स्तनभरस्तेन यिनमन् नम्रोभवन् यो मध्यभागः कटि-
देशस्तस्य भङ्गः भारासह्यताप्रयुक्तं द्रुतनम् तत्र अनपेक्षा अनवहितत्वं यत्र कमणि
तत्तथा क्रीडन्त्याः जलयन्त्रादिसञ्चालनपटवासप्रक्षेपणादिकृते त्वरितचरणन्यासमित-
स्ततो धावन्त्या इत्याशयः । स्रस्तः बन्धनाद्विगलितः उन्मुक्त इति यावत्, अत एव
आकुलः अस्तव्यस्तः केशपाशः कचकलापः पीडयेव खेदनेव विरचिताम् विशेषेण
कृताम् स्रग्दामशोभाम् दामेव स्रक् स्रग्दामा तस्याः शोभां कान्तिं त्यजति जहाति
विचित्ररचनाया निर्मितायाः मालायाः शिरोदेशावस्थितायाः पातेन केशपाशः स्वशो-
भाक्षति मन्वानः खेदमिवानुभवतीति भावः । इमौ पादलग्नी चरणन्यस्तौ नूपुरौ
मञ्जीरौ (पीडयेव) द्वौ गुणौ आवृत्तौ यस्य तद् द्विगुणं द्विरावृत्तमतिशयेन द्विगुणं
द्विगुणतरम् क्रन्दतः रुदित इव । स्वाभाविकचरणन्याससम्भवविशब्दापेक्षया प्रमत्त-
जनकर्तृकस्वरपदन्यासि प्रभूततरं शब्दायेते इति भावः । कम्पस्य उद्दामनर्तनजनित-

को मोका मिलता है वह अपन फूल के वाणों से उन्हें वेधता जाता है ॥ १५ ॥

राजा— (देखकर, आश्चर्य से) अहा ! यह परिजन क्रीडा में मस्त है, क्योंकि
ये लटकते हुए केशपाश जिन्हें बड़े प्रयत्न से पुष्प-माल्य से सम्हाला गया था,
पुष्पमाल्य की सीमा से बाधित हो रहे हैं, इस मत्वाली स्त्री के नूपुर-द्विगुनी आवाज

(दोनों पैरों में धारण किये हुये)

उद्दामजनन के समय के प्रति अनिवाण गले में धारित मुताबहार
 कम्पन के कारण ~~अन्य~~ तीव्र गति से झूलते हुये उस के वक्षस्थल पर
 ३० बार बार प्रहार कर रत्नावली रहा है।

व्यस्तः कम्पानुबन्धादनवरतमुरो हन्ति हारोऽयमस्याः

क्रीडन्त्याः पीडयेव स्तनभरविनमन्मध्यमङ्गानपेक्षम् ॥ १६ ॥

विदूषकः—भो वयस्स अहं पि एताणं मज्झे गदुअ णच्चन्तो गाअन्तो
 मअणमहूसवं माणइस्सम् । (भो वयस्य अहमप्येतयोर्मध्ये गत्वा नृत्यन् गायन्
 मदनमहोत्सवं मानयिष्यामि ।)

राजा—(सस्मितम् ।) वयस्य एवं क्रियताम् ।

विदूषकः—(उत्याय चेट्योर्मध्ये नृत्यम् ।) भोदि मअणिए भोदि चूअ-
 लुदिए म पि एदं चच्चरि सिक्खावेहि । (भवति मदनिके भवति चूतलतिके
 मामप्येतां चचरीं शिक्षयतम् ।)

दोलनस्य अनुबन्धात् सततानुवृत्तः हेतोः व्यस्तः इतस्ततः क्षिप्यमाणोऽयं हारः
 मुक्ताहारः (पीडयेव) अनवरतं सततम् उरः वक्षःस्थलम् हन्ति ताडयति । केश-
प्राशः स्रग्दामशोभां त्यजति, मञ्जरी क्रन्दतः, हार उरो हन्तीति सर्वत्र स्तनभर-
विनमन्मध्यमङ्गानपेक्षं युत्तर्तनं तत्क्रता पीडेव हेतुतयोत्प्रेक्ष्यते । 'मञ्जरो हृपुरोऽस्त्रि-
याम्' इति नामलिङ्गानुशासनम् । 'अनुबन्धस्तु सम्बन्धे' इति मेदिनी । हेतुत्प्रेक्षाऽ-
लङ्कारः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १६ ॥

एतयोः—मदनिकाचूतलतिकाभिधायोश्चेत्योः । मध्ये=अन्तरा । मानयिष्यामि=
 आदरानुवृत्तिप्रदर्शनेन सत्करिष्यामि । मान-पूजायमित्यतो लुट् ।

सस्मितम्=शेषद्वासम्, तत्कारणन्तु विदूषकस्य विचित्रा वेषसज्जा भाषा
 चात्रोत्सवे कामपि शोभां पुष्येदिति स्मरणम् ।

कर रहे हैं, कम्प के कारण डोलता हुआ हार इसके कलेजे पर प्रहार सा कर रहा
 है, तथापि यह नाच रही है, और इतनी तन्मयता से नाच रही है कि इसे स्तनभार
 से झुकी हुई कमर के टूटने की भी चिन्ता नहीं हो पाती है ॥ १६ ॥

विदूषक—अजी मित्र, मैं भी इनके बीच में जाकर अपने नाचने और गाने से
 इस मदनमहोत्सव का मान करूँगा । अप्यारण

राजा—(हंस कर) मित्र, जरूर करो ।

विदूषक—(उठ कर, चेटियों के बीच नाचता हुआ) अरी मदनिका, अरी
 चूतलतिका, मुझे भी यह चचरी सिखा दे ।

उभे—(विहस्य) हृदास ण कखु एसा चच्चरी । हताश न खल्वेषा चच्चरी)

विदूषकः—ता कि कखु एदं । (तत् कि खल्वेतत् ।)

मदनिका—दुअईखण्ड खु एदं । (द्विपदीखण्डं खल्वेतत् ।)

विदूषकः—(सहर्षम् ।) कि एदिणा खण्डेण मोअआ करीअन्दि ।
(किमेतेन खण्डेन मोदकाः क्रियन्ते ।)

चेटचौ—(विहस्य ।) ण हि ण हि पढीअदि कखु एदं । (नहि नहि पठयते खल्विदम् ।)

विदूषकः—(सविषादम् ।) जइ पढीअदि ता अलं मम एदिणा ।
वअस्सस्स सआसं जेव्व गमिस्सम् । (यदि पठ्यते तदलं ममेतेन । वयस्यस्य सकाशनेव गमिष्यामि ।) (गन्तुमिच्छति ।)

हताश = पिशुन, 'हताशो निर्दये चाशारहिते पिशुनेऽपि च' इति मेदिनी । न खल्वेषा चच्चरी = अयं भवदुक्तो गानधिषेपो नास्तीत्यभिप्रायः ।

सहर्षम् = सप्रसादम्, खण्डपदश्रवणेन शर्कराखण्डमनुध्यायतो मिष्टलाभ-सम्भावनाप्रसूनोज्ञ हर्षोज्ञगन्तव्यः । एतेन = खण्डेन, खण्डशब्देन खण्डशर्करां सम्भावयतो विदूषकस्य तथाविधः प्रश्नः ।

विहस्य = हसित्वा, भोजनभट्टस्यास्य विदूषकस्य गानखण्डेऽपि मोदकसाधन-त्वसम्भावनाज्ञानमत्र हासकारणम् ।

सविषादम् = सखेदम्, स चात्र मोदकसम्भावनापगमजन्मा वेदितव्यः । मम एतेन अलम् = मम किमपि प्रयोजनं नैतत्साधयेदित्यर्थः ।

दोनों --अबे मुभा, यह चच्चरी नहीं है ।

विदूषक --तो यह क्या है ?

मदनिका--यह द्विपदी खण्ड है ।

विदूषक--इस खण्ड (खांड) से क्या लड्डू बनाया जाता है ?

चेटियाँ --(हंस कर) नहीं नहीं, यह पढ़ा जाता है ।

विदूषक --(विषाद के साथ) यदि पढ़ा जाता है तब मुझे इसकी आवश्यकता

नहीं है । मैं मित्र के पास ही जाऊंगा । Collection. Digitized by eGangotri

उभे—(हस्ते गृहीत्वा) एहि कीलम्ह । वसन्तअ कहि गच्छसि ।
(एहि क्रीडामः । वसन्तक कुत्र गच्छसि ।) (इति बहुविधं वसन्तकमाकर्षतः ।)

विदू०—(आकृष्य हस्तं प्रपलाय्य राजानमुपसृत्य ।) वअस्स णच्चि-
दोम्हि । णहि णहि । कीलिअ पलाइदोम्हि । (वयस्य नत्तितोऽस्मि । नहि
नहि । क्रीडित्वा पलायितोऽस्मि ।)

राजा—साधु कृतम् ।

चूत०—हज्जे मअणिए । चर वखु अम्हाइ कीलिदम् । ता एहि ।
णिवेदेम्ह दाव भट्टिणीए संदेसं महाराअस्स । (हज्जे मदनिके चिरं खल्वा-
वाभ्यां क्रीडितम् । तदेहि । निवेदयावस्तावद्भार्याः संदेशं महाराजाय ।)

मदनिका—सहि एवं करम्ह । (सखि एवं कुर्वः ।)

उभे—(परिक्रम्य उगमृत्य च ।) जेदु जेदु भट्टा । भट्टा देवी आण-
वेदि णहि णहि । विण्णवेदि । (जयतु जयतु भर्ता । भर्तः देव्याज्ञापयति—(इत्य-
र्धोक्ते लज्जां नाटयन्त्यौ ।) (नहि नहि । विज्ञापयति ।)

बहुविधम्—अनेकप्रकारम् । इदं चाकर्षणक्रियाया विशेषणम् ।

नत्तितोऽस्मि = पुत्तलिकावदाभ्यां चेटीभ्यां गात्रविक्षेपं लम्भितोऽस्मि । एतेना-
त्मावमानमाशङ्क्य प्रतिषेधति नहि नहीति ।

‘हज्जे’ इदं चेटीं प्रति सम्बोधनबोधकम्, तदुक्तममरसिन्हेन—‘हण्डे हज्जे हलाह्वाने
नीचां चेटीं सखीं प्रति’ इति । चिरम्—बहुकालपर्यन्तम्, राज्ञीसन्देशोऽविलम्बं विनिवे-
द्यस्तत्रावाभ्यां क्रीडासक्ताभ्यां विलम्बः कृत इति सम्भ्रमो मनसि प्रतिष्ठितः प्रतिभासते ।

लज्जां नाटयन्त्यौ = लज्जाव्यञ्जकशिरोनमनादिचिह्नगालिन्यौ सत्यावित्यर्थः ।

दोनो—(हाथ पकड़ कर) आओ, खेलें । उधर कहाँ चले । (वसन्त को
नाना प्रकार से खींचती हैं)

विदूषक—(हाथ छोड़ा, भाग कर, राजा के पास जाकर (मित्र, नाच आया ।
नहीं, नहीं, क्रीडा कर आया ।

राजा—अच्छा किया ।

चूनलतिका—मदनिका हम लोग बड़ी देर तक खेलती रहीं, अब चलो, महा-
रानी का संवाद महाराज से निवेदन करें ।

मदनिका—हां सखी, ऐसा ही करें ।

दोनो—(चल कर समीप आकर) जय हो महाराज की, जय हो । महारानी
की आज्ञा है कि—(इसी ही पर लज्जा प्रकट करती हुई) नहीं नहीं, निवेदन है कि—

राजा—(सहर्षं विहस्य सादरम् ।) मदनिके नन्वाज्ञापयतीत्येव रमणीयम् । विशेषतोऽद्य मदनमहोत्सवे । तत्कथय किमाज्ञापयति देवी ।

विदू०—आः दासाए धीए । किं देवी आणवेदि । (आः दास्याः पुत्रि । किं देव्याज्ञापयति ।)

उभे—एवं देवी विष्णवेदि—अज्ज वखु मए मकरन्दोद्याणे गदुअ रत्तासोअपाअवतले संठाविदस्स भअवदो कुसुमाउहस्स पूआ णिव्वत्त-इदव्वा । तहि अज्जउत्तेण संणिहिदेण होदव्वम् । (एवं देवी विज्ञापयति—अद्य खलु मया मकरन्दोद्यानं गत्वा रक्ताशोकपादपतले संस्थापितस्य भगवतः कुसुमायुधस्य पूजा निर्वर्तयितव्या । तत्रार्यपुत्रेण संनिहितेन भवितव्यम् ।)

लज्जाकारणन्तु स्वापेक्षयाऽपकृष्टं प्रत्याज्ञापनं सम्भवति, राजा च न राज्ञ्यपेक्षयाऽपकृष्टः, निर्गतं च मुञ्चात् 'देव्याज्ञापयती'ति ।

सहर्षम् = सानन्दम्, तत्कारणश्चात्र प्रियासन्देशोपलब्धिः । रमणीयम् = शोभनम्, प्रियाकृताज्ञापनस्य कामिकृते सौभाग्यसूचकत्वात्तथोक्तम् ।

आः = इदं कोपव्यञ्जकमव्ययम् । 'आस्तु स्यात्कोपशीड्योः' इत्यमरः । यथा-श्रुतार्थग्राहिणो विदूषकस्य स्त्रीकृतं पत्याज्ञापनं नोचितमिति तत्कोपोदयकारणम् ।

मकरन्दोद्यानम् = तदाख्यमुद्यानविशेषम् । रक्ताशोकपादपतले = रक्ताशोक-तरोरधः । संस्थापितस्य = विहितप्रतिष्ठस्य । कुसुमायुधस्य = कामदेवस्य । निर्वर्तयितव्या = सम्पादनीया । तत्र = पूजोपक्रमे । आर्यपुत्रेण = भवता । संनिहितेन = समुपस्थितेन, रक्ताशोकतरुच्छायायां प्रतिष्ठापितस्य कामस्य पूजायामुपक्रान्तायामद्य भवदुपस्थितिं कामये इति राजमहिष्या अनुरोधः ।

राजा—(आनन्द से हँसकर, आदर से) आज्ञा ही देना सुन्दर लगता है, खास कर इस मदनमहोत्सव के अवसर पर । इसलिये कहो—देवी की क्या आज्ञा है ?

विदूषक—अरी दासियो, देवी क्या फरमाती हैं ?

दोनों—देवी का यही निवेदन है कि मुझे आज मकरन्दोद्यान में जाकर रक्ताशोकतरु के नीचे स्थापित कामदेव की पूजा करनी है, अतः आर्यपुत्र भी उसमें उपस्थित हों ।

राजा—(सानन्दम् ।) वयस्य ननु वक्तव्यमुत्सवादुत्सवान्तरमापत्ति-
तमिति ।

विदूषकः—भो वयस्स ता उठ्ठेहि । तर्हि ज्जेव गच्छम्ह जेण तर्हि
गदस्स मभावि बम्हणस्स सोत्थिवाअणं किंवि भविस्सदि । (भो वयस्य
तदुत्तिष्ठ । तत्रैव गच्छामो येन तत्र गतस्य ममापि ब्राह्मणस्य स्वस्तिवायनं किमपि
अविष्यति ।)

राजा—मदनिके, गम्यतां देव्यं निवेदयितुमयमहमागत एव मक-
रन्दोद्यानमिति ।

चेट्यौ—जं भट्टा आणवेदि । [इति निष्क्रान्ते] (यद्भर्ताऽज्ञापयति ।)

राजा—वयस्य, एहि । अवतरावः । (उभौ प्रासादावतरणं नाटयतः)

सानन्दम् = सहर्षम्, स चात्र प्रियतमानुष्ठीयमानकामपूजावसरे समुपस्थानुं
निमन्त्रणस्य लामेन बोध्यः । उत्सवान्तरम् = अन्य उत्सवः मयूरव्यंसकादित्वादि-
हान्यार्थान्तरशब्देन सह समासः, स चायमस्वपदविग्रहः । आपत्तितम् = उपस्थितः
एको वसन्तोत्सवोऽपरश्चायं कामपूजोत्सव इति समुपस्थितमुत्सवद्वयमिति भावः ।

तत्रैव = मकरन्दोद्यान एव । स्वस्तिवायनम् = पुण्याहवाचनोपलभ्यमोदकः
किञ्चिदुपदारूपम् । पुण्याहवाचनं च प्रारम्भे स्वस्थयननाम्ना प्रायो बहुत्र विधीयते,
तत्र 'स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः' इति ऋक् पठ्यते । ववचित्पुस्तके स्वस्तिवाचनमिति
पाठः । तस्य स्वस्ति वाच्यतेऽनेनेति विग्रहः । 'ममापि' 'किमपि' इत्यस्य तत्र तु
प्रियाप्रेमोपलब्धिरिति महाललाभाः, इति व्यञ्जना ।

अयमहमागत एव = सद्य एव समागच्छामि ।

अवतरावः = अवरोहावः प्रासादादिति शेषः । 'अये कथामधिरूढ एव देवः'

राजा—(सानन्द) मित्र, कहना तो यही चाहिये कि एक उत्सव में से यह
दूसरा उत्सव निकल आया ।

विदूषक—मित्र, चलिये, वहीं चलें, जिससे वहाँ पहुँचने पर मुझ ब्राह्मण को
कुछ वायन भी मिल जाय ।

राजा—मदनिके, जाओ देवी से निवेदन कर देना कि मैं मकरन्दोद्यान में
आ गया ।

दोनों—जो आज्ञा ।

राजा—मित्र, आओ, सबने (दोनों के द्वारा) कोठे से खजाने का अभिनय)

वयस्य, आदेशय मकरन्दोद्यानस्य मार्गम् ।

विदूषकः—एदु एदु भट्टा । (एतु एतु भर्ता ।)

(इति परिक्रामतः)

विदूषकः—(अग्रतोऽवलोक्य) एदं तं मअरन्दुज्जाणं ता एहि पविसम्ह ।

(एतत्तन्मकरन्दोद्यानं तदेहि प्रविशावः ।)

विदूषकः—(अवलोक्य सविस्मयम्) भो माहाराज, पेक्ख पेक्ख दाव एद खु मलअमारुदान्दोलणपहुल्लन्तसहआरमञ्जरीरेणुपडलपडिवद्धपडवि-
आणं मत्तमहुअरमुत्तञ्जङ्कारमिलिदमहुरकोइलारावसंगं।दसुदिसुहं तुहागम-
णदंसिआअरं विअ मअरन्दुज्जाणं लक्खीअदि । ता पेक्खुदु भवं । (भो
महाराज, प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व तावदेतत् खलु मलयमारुतान्दोलनप्रफुल्लसहकार-
मञ्जरीरेणुपटलप्रतिवद्धपटवितानं मत्तमधुकरमुत्तञ्जङ्कारमिलितकोकिलारावसंगीत-

प्रासादम्' इति प्रागुक्तं तदनुसन्धायेत्यमुक्तिः ।

तन्मकरन्दोद्यानम्—यदुद्दिश्य प्रचलितोऽसीति योजनीयम् ।

मलयस्य दक्षिणदिगवस्थिताचलप्रभेदस्य मारुतो वायुः दक्षिणपवनः तेन
तत्कर्तृकं यद् आन्दोलनम् सञ्चालनम् तेन हेतुभूतेन प्रफुल्लन्त्यः प्रकाशीभवन्त्यो
याः सहकारस्य आम्रवृक्षस्य मञ्जर्यः तासां रेणवः परागाः तेषाम् पटलम् परम्परा
तेन प्रतिवद्धं निरर्थकतया निवारितायोजनम् पटवितानम् यत्र तन्त्वा । मलयानिलो-
द्भिन्नाम्रमञ्जरीपरागैर्यत्र पटवितानापितं तादृशमित्यर्थः । किञ्च मत्ताः मधुपान-
समुत्पन्नमदाः ये मधुकराः भ्रमराः तेः कर्तृभिर्मुक्तो यो झङ्कारः अव्यक्तमधुरः
शब्दः तेन मिलितः सङ्गतः एकीभवन् यः कोकिलारावः परमृतरक्तम् स एव सङ्गीतम्

मित्र, मकरन्दोद्यान का मार्ग बताओ ।

विदूषक —जो आज्ञा, आइये आप । (दोनों चलते हैं)

विदूषक—यही तो वह मकरन्दोद्यान है । चलिये, प्रवेश करें । (दोनों का प्रवेश)

विदूषक—(देख कर, आश्चर्य) मित्र, देखिये देखिये । यह मकरन्दोद्यान आप
के आगमन से आपके प्रति अपना आदर प्रकट कर रहा है, वह जो मलयानिल
द्वारा हिलाई गई आम की मञ्जरी का पराग उड़ रहा है वह आपके स्वागत में
फेलाया गया झामियाना है, और मनुवाले भ्रमरों की झंकार से मिलित मधुर

श्रुतिमुखं तवागमनदर्शितादरमिव मकरन्दोद्यानं लक्ष्यते । तत्प्रेक्षतां भवान् ।)

राजा—(समन्तादवलोक्य) अहो मकरन्दोद्यानस्य पराश्रीः । इह हि-

उद्यद्विद्रुमकान्तिभिः किसलयैस्ताम्रां त्विषं विभ्रतो

भृङ्गालौविकृतैः कलैरविशदव्याहारलीलाभृतः ।

घूर्णन्तो मलयानिलाहतिचलैः शाखासमूहैर्मुहु-

गीतावाद्यादिकम् तेन श्रुतेः कर्णकुहरस्य सुखम् सुखावहम् । चूताङ्कुरास्वादकषायक-
ष्ठानां कोकिलानामारावा माद्यद्भ्रमरश्चङ्कारैरन्विताः सङ्गीतानीव यत्र कर्णयोरमृत-
मुद्गिरन्ति तादृशमिति भावः । ननु किमर्थमिदमाभ्रमञ्जरीपरागकृतपटवितानां योजनं
किमर्थं वा भ्रमरश्चङ्कारान्वितकोकिलारावरूपसङ्गीतप्रवर्तनमित्यपेक्षायामाह—तवाग-
मनेत्यादि । तव स्वामिनः आगमने समुपस्थितौ दर्शित आदरः स्वागतसत्क्रिया
येन तादृशमिव । तवागमनेत्यत्र तवेत्यस्य सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासो बोध्यः ।
त्वदागमनेत्यादिपाठस्तु युक्ततमः । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

उद्यदिति । अधुना सम्प्रति वसन्तावतारे अमो पुरोवर्त्तमानाः द्रुमाः वृक्षाः मधोः
वसन्तस्य मधुनः मद्यस्य च प्रसङ्गमवसरम् सम्पक्वं प्राप्य मत्ताः सञ्जातमदाः इव
भान्ति राजन्ते । अमो मकरन्दोद्यानवृक्षा वसन्तसमयमासाद्य पीतासवाः पुमांस इव-
तास्ताः मदमत्तचेष्टाः कुर्वन्तो भान्तीति भावः । मदचेष्टा एव विवृणोति—उद्यदित्या-
दिना । उद्यताम् उदगच्छताम् (प्रकाशमासादयताम्) विद्रुमाणाम् प्रवालानाम्
कान्त्यः इव कान्तयो येषां तेनैव विद्रुमरक्ताभैः किसलयैः नवपल्लवैः ताम्राम् ताम्रव-
र्णाम् त्विषम् कान्तिम् विभ्रतः धारयन्तः, अन्योऽपि पीतासवः प्रकामरक्ताभो
भवति मदकृतोत्तेजनाप्रमादात् । किसलयैरिति हेतो तृतीया । कलैः अव्यक्तमधुरैः
भृङ्गालीनां भ्रमरकुलानाम् विरुतैः गुञ्जनेः (हेतुभूतैः) आविशदः अस्फुटाक्षरायः यः
व्याहारः भाषितम् तस्य लीलां शोभां विभ्रतोति तथा । भ्रमराणां गुञ्जितानि वृक्षाणां
कलभाषितानीवेत्यर्थः । अन्योऽपि मत्तः किमप्यस्पष्टमाचष्टेऽत इयमुत्प्रेक्षा । किञ्च-

कोकिल स्वर संगीत है, जो अति श्रवणप्रिय है । आप देखें तो इसे ।

राजा—(चारों ओर देख कर) अहा ! मकरन्दोद्यान कितना सुन्दर है ? यहाँ-
इस मधु के आ जाने से ये वृक्ष भी मतवाले से मालूम पड़ रहे हैं क्योंकि मूँगे
की सदृश कान्ति वाले नव पल्लवों से इनकी लाली बढ़ रही है, भौरों का शब्द
मानो इसके असमृद्ध बान्ह हैं, प्रक्षिप्त वायु इनकी शाखाओं को चला रही है वह

अज्ञातमाया

हिला रही है

प्रथमोऽङ्कः

३७

भान्ति प्राप्य मधुप्रसंगमधुना मत्ता इवामो दुमाः ॥ १७ ॥

अपि च ।

गण्डवृक्षस्य

सुगन्धीक्रियते

मूले गण्डवृक्षेकासव इव बकुलैर्वास्यते पुष्पवृष्ट्या

मध्वात्ताम्रे तरुण्या मुखशशिनि चिराच्चम्पकान्यद्य भान्ति ।

आकर्ण्यशोकपादाहतिषु च रसितं निर्भरं नूपुराणां

मल्यानिलस्य दक्षिणपवनस्य आहतिभिः आन्दोलनेः (कारणभूतेः) चलेः कम्प-
मानेः शाखासमूहेः विटपेः मुहुः पुनः पुनः ध्रुणन्तः अस्थिराः । मद्यपोऽपि बाहू
चालयन्नसंयतचरणन्यासं किञ्चिच्चलति तत इत्यमुक्तिः । 'व्याहार उक्तिर्लपितं
भाषितं वचनं वचः' 'मधु-मद्ये पुष्परसे' इति चामरः । श्लेषीत्यापितोत्प्रेक्षालङ्कारः ।
आर्दूलविक्रीडितं वृतम् ॥ १७ ॥

मूले इति । बकुलेः केसरवृक्षेः मूले मूलावच्छेदेन यः गण्डवृक्षेकासवः सः
पुष्पवृष्ट्या कुसुमपातनेन वास्पते सुगन्धीक्रियते । कविसमयप्रसिद्धिमनुष्य बकुल-
मूले तरुणीभिर्गण्डगासवो विसृज्यते, मन्येऽधुना बकुलतरुस्तत्सेकप्रसादलब्धपुष्प-
समृद्धिस्तद्वर्णापाचिकीर्षयेव पुष्पभारं समर्प्य गण्डवृक्षेकासवं तर्वालावलेख्यविशेषमाणं
वासयति । अद्य तरुण्याः युवत्याः मुखमेव शशी चन्द्रः तस्मिन् मधुना मद्येन आत्ताम्रे
ईषद्वक्तकान्तौ चम्पकानि चम्पकपुष्पाणि चिराद् बहोः कालात्परतः भान्ति विविक्त-
तया प्रतिभासन्ते । स्वाभाविकदशायान्तु हिरण्यवने तरुणीवदने न्यस्यमानमपि चम्पकं
तुल्यवर्णतया निलीयतेस्म परमधुना मदोदयेन तत्र रक्तिमनि विवृद्धे चिरात्पृथगव-
भासोऽस्य समजनीति भावः । यद्वा मधुमत्तयुवतिजनविधोयमानहासरूपं दोहदमा-
साद्य चम्पकान्यद्य विकसन्तीति तात्पर्यम् । शृङ्गसार्थैः अमरसमूहेष्व अशोकेषु
तदाख्यवृक्षेषु याः पादाहतायः दोहदपूरणाय युवतिकृतचरणताडनानि तासु निर्भरं
प्रकाशम् रणताम् शब्दायमानानाम नूपुराणाम मञ्जीराणाम झङ्कारस्य शिञ्जितस्य

ऐसा लगता है कि नशे की मस्ती में ये वृक्ष झूम रहे हों ॥ १७ ॥

और— इन वृक्षों की जड़ में तरुणियों द्वारा किये गये गण्डवृक्षमद्य इन वृक्षों से
गिरते हुए फूलों से वासित से किये जा रहे हैं, स्त्रियों के कपोल पर नशे की लाली
दौड़ रही है इससे बहुत दिनों पर ये चम्पक पुष्प अपनी छवि प्रकट कर सके हैं,
अशोक वृक्ष पर होने वाले तरुणियों के पाद-प्रहार के समय नूपुर बजने लगते हैं ।

अङ्कारस्यानुगीतैरनुकरणमिवारभ्यते भृङ्गसार्थः ॥ १८ ॥

विदूषकः—(आकर्ण्य) भो वअस्स ण एदे महुअरा णेउरसहं अणुहरन्ति । णेउरसहां ज्जेव एसो देवीए परिअणस्स । (भो वयस्य नैते मधुकरा नूपुरशब्दमनुहरन्ति । नूपुरशब्द एवैष देव्याः परिजनस्य ।)

राजा—वयस्य सम्यगुपलक्षितम् ।

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला पूजोपकरणहस्ता सागरिका विभवतश्च परिवारः ।)

वासवदत्ता—हज्जे कञ्चणमाले आटेसेहि मे मअरन्दज्जाणस्स मग्गि ।

आकर्ण्य निश्चय्य (शेषे वष्टी) अनुगीतेः पश्चाद्भवेत्तङ्कारैः अनुरणनामिव आरभ्यते । अशोकदोहदपूतये युवतयोऽशोकतरुषु पादाघातान् कुर्वन्ति तत्र नूपुररवो भवति, तांश्चिन्त्य भ्रमरास्तदनुरणन्तीवेति निष्कृष्टार्थः । चमाकानीत्यत्र चम्पकपदात्पुष्परूपविकारेऽप्ये विहितस्याणः 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति लुप् । 'अतिवेलभृगात्पर्याप्तिमात्रोद्गाढनिर्भरम्' इत्यमरः । 'स्त्रीणां स्पर्शात् प्रियङ्गुविकसति बकुलः सीघ्रगुण्डवसेकात्, पादाघातादशोकस्तिलककुरवको वीक्षणालिङ्गनाभ्याम् ॥ मन्दारो नर्भवाक्यात्पटुमृदुहसनाचम्पको वक्त्रवाताच्छूतो गीतान्नमेरुविकसति च पुरो नर्त्तनात् कर्णिकारः ॥' इति कविप्रमयोगानुसन्धेयः । उत्प्रेक्षात्रालङ्कारः । लघ्वरा वृत्तम् ॥ १८ ॥

अनुहरन्ति = अनुकुर्वन्ति । अनुहरतेरनुकरणार्थत्वम् 'हरतेर्गन्तताच्छीत्ये' (वा० ५१६) इति पाणिनीयसूत्रव्याख्याने सिद्धान्तकौमुद्यां लक्ष्यते ॥

उपलक्षितम् = तर्कितम् । नायं भृङ्गरवः किन्तु समागच्छतो देवीपरिजनस्य नूपुररव एवायमिति तदुक्तिरमृषेति भावः ।

पूजोपकरणहस्ता = करे पूजोपकरणानि दधाना । उपक्रियतेऽनेनेत्युपकरणं सामग्री ।

उसे सुन कर वह भ्रमर-समुदाय प्रतिस्पर्द्धा से अनुरणन करने लग जाता है ॥ १८ ॥

विदूषक—(सुनकर) यह भ्रमरों द्वारा नूपुर का अनुकरण नहीं है, यह तो साक्षात् देवीपरिजन का नूपुर शब्द ही है ।

राजा—मित्र तुमने ठीक समझा है ।

(वासवदत्ता, काञ्चनमाला, पूजा की सामग्री के साथ सागरिका और विभवानुरूप परिवारका प्रवेश)

वासवदत्ता—काञ्चनमाला, मुझे मकरन्दोद्यान का मार्ग तो बताओ ?

(हञ्जे काञ्चनमाले आदेशय मकरन्दोद्यानस्य मार्गम् ।)

काञ्चनमाला - एदु एदु भट्टिणी । (एत्वेतु भर्त्री ।)

वामव० (परिक्रम्य ।) हञ्जे कञ्चनमाले अध केत्तिअ दूरो सो रत्ता-
सोअपाअवो जहिं मए भववदो कुसुमाउहस्स पूआ णिव्वत्तइदव्वा । (हञ्जे
काञ्चनमाले अथ कियददूरे स रत्ताशोकपादपो यत्र मया भगवतः कुसुमायुधस्य पूजा
निर्वर्तयितव्या ।)

काञ्चन०—भट्टिणि आसण्णो ज्जेव । किं न पेक्खदि भट्टिणी । इअं
क्खु सा निरन्तररुविभण्णकुसुमसोहिणी भट्टिणीए परिणिहेदा माहवी
लता । एसा वि अघरा णोमालिआ लदा जाए अआलकुसुमसमुगसस-
द्धालुणा भट्टिणा अणुदिणं आआसीअदि अप्पा । ता एद अतिक्कमिअ
दोसदि ज्जेव सो रत्तासोअपाअवो जहिं देवी पूआं णिव्वत्तइस्सदि ।
(भर्त्रि आतन्न एव । किं न प्रेक्षते भर्त्री । इयं खलु सा निरन्तरोद्भिन्नकुसुमशोभिनी
भर्त्र्या परिगृहीता माधवी लता । एषाप्यपरा नवमालिका लता यस्या अकालकुसुम-

आदेशय = जाज्ञापय ।

निवर्त्तिनव्या = सम्पादनीया ।

आपन्नः = अनतिदूरवर्ती । निरन्तरोद्भिन्नकुसुमशोभिनी = निरन्तमन्तरं यस्मात्सि-
रन्तरं सततमुद्भिन्नानि पुष्पाणि तैः शोभितुं शीलं यस्यास्यादृशी सततविकासिपुष्प-
विराजिता । परिगृहीता = स्वीयतया स्थीकृता । माधवीलता बासन्तीलता । अकाल-
कुसुमसमुद्गमश्चद्धालुना = अकाले स्वाभाविककुसुमोत्पत्तिकालभित्तकाले यः कुसुमानां
समुद्गमः समुद्भवस्तत्र चद्धालुना आदरिणा । विशेषपरिचयं याऽसमय एव पुष्पोदयं
काश्यमानेतेत्याशयः । अनुदिनम् = प्रतिदिनम् । आयास्यते = परिश्रम्यते । कथ-
मेतस्या अकाल एव पुष्पोद्गमो भविष्यतीति चिन्तयाऽन्तःकरणं खेद्यत इति भावः ।

काञ्चनमाला - चलिये ।

वत्सवदत्ता—(चलकर) काञ्चनमाला, वह रत्ताशोक कितनी दूर पर है जिसके
नीचे मुझे कामदेव की पूजा करनी है ।

काञ्चनमाला—महारानी समीप में ही तो है । आप नहीं देखतीं ? यह है
आपकी माधवीलता जो यरावर फूलती रहती है, यह दूसरी वही नवमालिका है

समुदगमध्वालुना भर्त्राऽनुदिनमायास्यत आत्मा । तदेतामतिक्रम्य दृश्यत एव स रक्ताशोकपादपो यत्र देवी दूजां निर्वर्तयिष्यति ।)

वासव०—ता एहि । तर्हि जजेव लहु गच्छम्ह । (तदेहि । तत्रेव लघु गच्छामः !)

काञ्चन०—एदु एदु भट्टिणी । (एत्वेतु भर्त्री ।)

(सर्वाः परिक्रामन्ति ।)

काञ्चन०—भट्टिणि अयं खु सो रक्तासोअपाअवो जर्हि देवी पूआं णिव्वत्तइस्सदि । (भर्त्रि अयं खलु स रक्ताशोकपादपो यत्र देवी पूजां निर्वर्तयिष्यति ।)

वासव०—तेण हि मे पूआणिमित्ताइ उवअरणाइंउवणेहि । (तेन हि मे पूजानिमित्तान्युपकरणान्युपनय ।)

साग०—(उयसृत्य ।) भट्टिणि एदं सव्वं सज्जम् । (भर्त्रि एतत्सर्वं सज्जम् ।)

वासव०—(निरूप्य आत्मगतम् ।) अहो पमाओ परिअणस्स । जस्स एतामतिक्रम्य = एतस्या अग्रतः । निर्वर्तयिष्यति = विधास्यति ।

लघु = शीघ्रम्, 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्, सत्करं चपलं तूष्णमविलम्बितमाशु च' इत्यमरः ।

पूजानिमित्तानि = पूजनावसरेऽपेक्षिष्यमाणानि । उपकरणानि = सामग्रीः । उपनय = आहर ।

सज्जम् = संभूतम्, यथावदुपकल्पितम् ।

जिसे असमय में विकसित करने की ध्वा से महाराज सतत चिन्ता में रहते हैं । इसके बाद तो वही रक्ताशोक है जिसके नीचे आप पूजा करेंगी ।

वासवदत्ता—चलो, शीघ्र वहीं चलो ।

काञ्चनमाला—चलिये ! (दोनों चलती हैं)

काञ्चनमाला—महारानी, यही वह अशोक वृक्ष है, जिसके नीचे आप पूजा करेंगी ।

वासवदत्ता—तब हमारी पूजा सामग्री लाओ ।

सागरिका—(समीप जाकर) महारानी यह सब तैयार है ।

वासवदत्ता—(देखकर स्वगत) परिजनकी कैसी असावधानता है । जिसकी

ज्जेव दंसणपधादो पअत्तेण रक्खीअदि तस्स ज्जेव दिट्ठिगोअरे पडिदा भवे । भोदु । एवं ताव भणिस्सम् । हज्जे सागरिए कीस तुमं अब्ज मअणमहूस्सवपसहीणे परिअणे सारिअं उज्झिअ इह आगदा । ता तहि ज्जेवल्लहुं गच्छ । एदं वि सव्वं पूओवअरणं कच्चणमालाए हत्थे समप्पेहि । (अहो प्रमादः परिजनस्य । यस्यैव दर्शनपथात्प्रयत्नेन रक्ष्यते तस्यैव दृष्टिगोचरे पतिता भवेत् । भवतु । एवं तावद्भूणिष्यामि । (प्रकाशम् ।) हज्जे सागरिके कस्मात्त्वमद्य मदनमहोत्सवपराधीने परिजने सारिकामुज्जित्वेहागता । तत्तत्रैव लघु गच्छ । एतदपि सर्वं पूजोपकरणं काञ्चनमालाया हस्ते समर्पय ।

साग०—जं भट्टिणी आणवेदि । सारिया मए उण सुसंगदाए हत्थे-समप्पिदा । एदं वि अत्थि में पेक्खिदुं कोदूहलं कि जहा तादस्स अन्ने-उरे भअवं अणङ्गो अच्चीअदि इह वि तह ज्जेव किं अण्णहेत्त । ता अलक्खिदा भविअ पेक्खिस्सम् । जाव इह पूआसमआ होइ ताव अहं पि भअवन्तं अणंगं ज्जेव पूअइदुं कुसुमाइं अवचिणिस्सम् । (यद्भय्याज्ञापयति । [इति तथा कृत्वा कतिचित्गदानि गत्वा । आत्मगतम् ।] सारिका मया पुनः सुसं-

प्रमादः = असावधानता, प्रमादोजनवधानता' इत्यमरः । यस्य = महाराजस्य । दर्शनपथात्=दृष्टिविषयतः । प्रयत्नेन रक्ष्यते=मेनां राजा द्राक्षीदिति शतशः प्रयस्य गोपाय्यते । दृष्टिगोचरे=नेत्रव्यापारक्षेत्रे । गावः इन्द्रियाणि चरन्ति विषयान् शृण्वन्ति यत्र स गोचरः विषयदेशः—'गोचरसञ्चर' इत्यादिनाधिकरणे च प्रत्ययः । मदनमहोत्सवपराधीने=परस्मिन्नधीति पराधीनः, मदनमहोत्सवस्य पराधीनस्तस्मिन्, मदनमहोत्सवव्यग्रे इत्यर्थः ।

सारिका—पक्षिविशेषः शुकजातीयः । उज्झित्वा = त्यक्त्वा । अनुचितमिदं

नजरों से बचा रही थी उसकी नजरोंमें पड़ जायगी । अच्छा । इस तरह कहूँगी । (प्रकट) अरी सागरिका, सभी परिजन जब मदनमहोत्सव में संलग्न हैं तब तुम सारिका को छोड़कर चली आई ? जल्दी वहीं चली जा और यह पूजासामग्री काञ्चनमाला को दे दे ।

सागरिका—जो आज्ञा (कुछ दूर चलकर) [स्वगत] सारिका तो सुसंगता को दे आयी है । मुझे यह देखने की भी उत्कण्ठा है कि जैसी हमारे पिता के अन्तःपुर में कामदेव की पूजा होती है, यहाँ भी वैसी ही होती है ? इसलिए छिपकर

गताया हस्ते समर्पिता । एतदप्यस्ति मे प्रेक्षितुं कीदृहं किं यया तातस्यान्तःपुरे भगवाननङ्गाऽर्च्यते इहापि तथैव किमन्यथेति । तदलक्षिता भूत्वा प्रेक्षिष्ये । यावदिह पूजासमयो भवति तावदहमपि भगवन्तमनङ्गमेव पूजयितुं कुसुमान्यवचेष्यामि ।)
[इति कुसुमावचयं नाटयति ।]

वासव०—काञ्चनमाले पडिठ्ठावेहि असोअमूले भभवन्तं पञ्जणम् ।
(काञ्चनमाले प्रतिष्ठापयाशोकमूले भगवन्तं प्रद्युम्नम् ।)

काञ्चन०—जं भट्टिणी आणवेदि । (यद्वद्भर्त्राज्ञापयति ।) [तभा करोति ।]
विदू०—भो वयस्स जघा वोसन्नो णेउरसहो तहा तक्केमि आअदा देवी असोअमूलंति । (भो वयस्य यया विश्रान्तो त्पुरशब्दस्तथा तर्कयामि आगता देव्यशोकमूलमिति ।)

त्वदीयमाचरणं यत्स्वनिगोणं शून्यं कृत्वा रक्षकान्नरं चाप्रतिष्ठाप्यान्नागता त्वं तद्विक्त्वा भविवेकामिति भावः । हस्ते समर्पिता—अतस्तदपायचिन्तया मया न व्यग्रो भवितव्यमिति भावः । तातस्य = मम पितुः पिहलेश्वरस्य विक्रमनाहोः । अलक्षिता देवीतत्परिजनदृष्टिभ्य आत्मानं गोपयित्वेत्यर्थः । कुसुमावचयम् = पुष्पसङ्ग्रहम् । पुष्पाण्यत्र न हस्तप्राप्याणि किन्तु समधिकप्रयासशालानमनादिना ग्राह्याणि तेन 'हस्तादाने चेरस्तेये' इति सूत्रेण न घञ् किन्त्ववचयशब्देऽप्येकारान्तताप्रयुक्तः ।

प्रतिष्ठापय = प्रतिष्ठितं कुरु । प्रद्युम्नम् = कामदेवम् ।

अत्र 'वासवदत्ता—उपनय मे पूजोपकरणानि' इत्यारभ्य 'तदलक्षिता प्रेक्षिष्ये' इत्यन्तेन ग्रन्थेन वासवदत्ताकृतात् रत्नावलीवत्सराजयोरन्योन्यवीक्षणस्य सम्भविष्यतः प्रतीकारात्, सारिकायाः सुसंगताहस्तापण्डेन अलक्षितप्रेक्षणेन च वत्सराजसमागमहेतोर्बीजस्योपादानात्समाधानं नाम मुखसन्धेरङ्गम् । 'बीजार्थस्योपगमनं तत्समाधानमुच्यते' इति च तल्लक्षणम् ॥

विश्रान्तः = उपरतः ।

देखूँगा । जबतक पूजा का समय होता है, तब तक मैं भी अपने लिए कुछ फूल चुन लेती हूँ । (फूल तोड़ने का अभिनय)

वासवदत्ता—काञ्चनमाला, अशोक वृक्षके नीचे भगवान् कामदेव को रखो ।

काञ्चनमाला—जो आज्ञा (वैसे करती है) ।

विदूषक—मित्र, त्पुरका शब्द रुक गया, मालूम पड़ता है देवी अशोकवृक्ष के नीचे आ गईं—

राजा (अवलोक्य ।) दयस्य सम्यगवधारितम् । पश्येयं देवी या किलैषा—

कुसुमसुकुमारमूर्तिर्दधती नियमेन तनुतरं मध्यम् ।

आभाति मकरकेतोः पार्श्वस्था चापयष्टिरिव ॥ १९ ॥

तदेहि ! उपसर्पावः । (उपसृत्य ।) प्रिये वासवदत्ते !

वासव०—(विलोक्य ।) कथं अज्जउत्तो । जअदु जअदु अज्जउत्तो
एदं आसणं । एत्थ उवविसद अज्जउत्तो । (कथमार्यपुत्रः अयतु जयत्वार्य-
पुत्रः । एतदासनम् । अत्रोपविशत्वार्यपुत्रः ।)

(राजा नाट्येनोपविशति ।)

कुसुमेति । कुसुमं पुष्पं तद्वत्सुकुमारा कोमला मूर्तिः कायो यस्याः सा देवी
चापयष्टिरपि कुसुमान्येव सुकुमार मूर्तियस्यास्तादृशी । मदनधनुषः पुष्पमयत्वं गोर्वी
रोलम्बमाला धनुरथ विगिह्वाः कौसुमाः' इति कविसमयसिद्धं तदनुरोधनोक्तम् ।
नियमेन उपवासादिव्रतेन तनुतरं कृशतरं मध्यं कटिं दधती, पक्षे नियमेन निश्चयेन
तनुतरं पूर्वापरभागपेक्षया लघुसूतं मध्यं मध्यभागं दधती धारयन्ती । चापयष्ट्यर्धं
मुष्टिग्राह्यं विधीयते तथैवोपयोगस्य सम्भावादिति तथोक्तिः । मकरकेतोः कन्दर्पस्य
पार्श्वस्था एकभागावस्थिता चापयष्टिः धनुःकाण्डमिव देवी आभाति शोभते । एषा
वासवदत्ता अशोकपादपतले स्थापितस्य कामदेवस्य समीपे स्थिता तदीया चाप-
यष्टिरिव शोभत इति राजाशयः । श्लेषानुप्राणितोप्रेक्षाऽलङ्कारः । आर्यावृत्तम् ॥ १९ ॥

कथमिति सञ्जमं द्योतयितुम्, अत एव च जयतु पदस्य द्विस्तिरपि । 'कथं
प्रश्ने प्रकारार्थे सञ्जमे संभवेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ।

राजा—मित्र, तुमने ठीक अन्दाज लगाया । देखो यही तो देवी हैं, जो—

फूलों की तरह सुकुमारी कृशमध्या और स्थापित कन्दर्प प्रतिमा की पार्श्ववर्तिनी
होने के कारण एवं फूलमय होने के कारण सुकुमार, बीचमें पतली तथा कन्दर्पके
साथ रहने वाली उसकी धनुलंतासी प्रतीत हो रही है ॥ १९ ॥

इसलिये आओ, उसके पास चलें । (समीप आकर) प्रिये वासवदत्ते !

वासवदत्ता—(देखकर) ये आर्यपुत्र हैं, जय हो आर्यपुत्र की । यह आसन है,
आप इसपर विराजिये ।

[राजा बैठता है ।]

काञ्चन०—भट्टिणि सहस्रदिण्णकुङ्कुमचच्चिआसोहिदं कदुअ रत्ता-
सोअपाअवं अच्चोअदु भअवं पज्जुणो । (भग्नि स्वहस्तदत्तकुसुमचर्विका-
शोभितं कृत्वा रत्ताशोकपादपमर्चयतां भगवान्प्रद्युम्नः ।)

वासव०—उवण्हि मे पूजोवअरणाइं । (उपनय मे पूजोपकरणानि ।)

[काञ्चनमालोपनयति । वासवदत्ता तथा करोति ।]

राजा—प्रिये ।

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तकान्तिः

कौसुम्भरागरुचिरम्फुग्दंशुकान्ता ।

स्वहस्तदत्तकुङ्कुमचर्विकाशोभितं कृत्वा—आत्महस्तेन घुसृणस्य लेपं प्रदाय
तथा करोति = अशोकपादपं कुसुमचर्वयाऽलङ्करोति तन्मूलावस्थापितां काम-
अतिमां चार्चयति ।

प्रेत्ययेति । मकरकेतनं कामदेवमर्चयन्ती पूजयन्ती प्रत्यग्रोऽचिरनिवृत्तो यो
मज्जनविशेषः स्नानविशेषः तेन विविक्ता निर्मला कान्तिः देहप्रभा यस्यास्तादृशी त्वं
मे प्रिया बालानि अबहुदिनोद्भूतानि प्रबालानि किसल्यानि यस्याः तादृशी यो विटपी
वृक्षः तस्मात्प्रभवः उत्पत्तिः यस्याः सा तथाभूता लता इव विभ्राजसे शोभसे । विशे-
षणान्तरमाह—कौसुम्भेति । कौसुम्भेन कुसुम्भपुष्पसंभवेन रागेण रञ्जनद्रव्येण रुचिरं
सुन्दरं यथा स्यात्तथा स्फुरन् लसन् अंशुकान्तो बल्लप्रान्तो यस्याः तादृशी, लतापक्षे
कौसुम्भं कुसुम्भपुष्पं रागो लौहित्यं तेनाचिरा रमणीया चासी स्फुरद्भिरंशुभिः
किरणैः परागैश्च कान्ता रमणीया । प्रत्यग्रेत्याद्यं विशेषणमपि—प्रत्यग्रं सद्यः
सञ्जातं यन्मज्जनं जलेन सेचनं तदेव विशेषः अतिशयः तेन विविक्ता पूता कान्ति-
र्यस्यास्तादृशीति व्याख्यया लतायां सुयोजम् । 'स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजत-
मित्यपि' इत्यमरः । कामपूजामाचरन्ती सद्यः स्नानप्रस्फुरद्दिव्यदेहप्रभा कुसुम्मारुण-
बल्लप्रान्ता त्वं मे प्रिया सद्यः सिच्यमानमूलतया पूतप्रभा कुसुमशोभिता परागपिञ्ज-

काञ्चनमाला महारानी, अपने हाथोंसे आप इस अशोक वृक्षको कुङ्कुमके
लेपसे मूषित करके अनङ्गको पूजा करें ।

वासवदत्ता—लाओ । मेरी पूजासामग्री । (काञ्चनमाला देती है, वासवदत्ता
पूजा करती है ।

राजा—प्रिये, सद्यः स्नान करने से तुम्हारी कान्ति चमक आई है, और यह
कुसुम्भ रङ्ग की (जगह) वाली तुम्हारी देह पर है, इस समय कामपूजा हुई करती

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती

बालप्रवालविटपिप्रभवा लतेव ॥ २० ॥

अपि च ।

स्पृष्टस्त्वयैष दयिते स्मरपूजाव्यापृतेन हस्तेन ।

उद्भिन्नापरमृदुतरकिसलय इव लक्ष्यतेऽशोकः ॥ २१ ॥

अपि च ।

अनङ्गोऽयमनङ्गत्वमद्य निन्दिष्यति ध्रुवम् ।

यदनेन न संप्राप्तः पाणिस्पर्शोत्सवस्तव ॥ २२ ॥

रिता नवप्रवालमण्डिततरुप्रभवा लतेव शोभते इति निर्गलितार्थः । अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजसे त्वं विभ्राजसे न तु विभ्राजते इति प्रथममव्ययरूपपुरुषभेद-मुपादाय भग्नप्रकमतादोषं शङ्कमानैः प्रिये इत्यनन्तरं भवति इति योजयित्वा 'विभ्रा-जसे' इत्यस्य स्थाने 'विभ्राजते' इत्येव पठनीयम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २० ॥

स्पृष्ट इति । दयिते, प्रियतमे त्वया वासवदत्तया स्मरपूजायां कामदेवाचन-कर्मणि व्यापृतेन संलग्नेन हस्तेन कराग्रेण स्पृष्टः सज्जातस्पर्शः अयमशोकः तदभि-धानो वृक्षः उद्भिन्नः प्रकटीभूतः अपरः पूर्वतो विद्यमानेभ्यः अन्यः मृदुतरः कोम-लतरः किसलयः पल्लवः यस्य तथाविध इव लक्ष्यते प्रतीयते । कामपूजायामितस्ततः सञ्चार्यमाणस्य तव हस्ताग्रस्य स्पर्शेन तदीयो नवः पल्लव इव तवाङ्गुलिः शोभते इत्यर्थः । एतेन तदङ्गुलीनां पल्लवसाम्पं व्यञ्जितम् । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ २१ ॥

अनङ्ग इति । अयम् अनङ्गः कामदेवः अद्य आत्मनः स्वस्य अनङ्गत्वं गात्र-राहित्यम् ध्रुवम् अवश्यम् निन्दिष्यति धिक्करिष्यति, यत् यतः अनेन अनङ्गेन तव पाणिस्पर्शः करस्पर्शः स एव उत्सवः प्रमोदावसरः स न प्राप्तः आसादितः । यद्य-धुनाऽस्य कामस्याङ्गान्यमयिष्यंस्तदायं त्वत्पाणिस्पर्शोत्सवोपलब्ध्याऽऽत्मानं धन्य-मकरिष्यदतोऽयमद्यात्मनोऽङ्गवैकल्यं निश्चितं निन्दिष्यतीति तात्पर्यम् ॥ उत्प्रेक्षा-लङ्कारः ॥ २२ ॥

तुम ऐसी मालूम पड़ रही हो मानो नये पल्लवोंसे युक्त वृक्षकी लता हो ॥ २० ॥

ओर, जब यह अशोक वृक्ष कन्दर्प पूजनमें निरत तुम्हारे हाथ का स्पर्श प्राप्त करता है तब ऐसा मालूम होता है कि इसमें एक नवीन पल्लव निकल आया हो ॥

ओर, कन्दर्प आज अपनी अनङ्गता पर इसलिये अवश्य पश्चात्ताप करेगा कि-
उसे तुम्हारे हाथके स्पर्शका सुख नहीं प्राप्त हो सका ॥ २२ ॥

काञ्चन०—भट्टिणि अच्चिदो भअवं पज्जुण्णो । ता करेहि भत्तुणो उइदं पूआसक्कारम् । (भन्नि अचितो भगवान्प्रद्युम्नः । तत्कुरु भर्तुश्चितं पूजा-सत्कारम्)

वासव०—तेण हि उवणेहि मे कुसुमाइं विलेषणं च । (तेन हि उपनय मे कुसुमानि विलेपनं च)

काञ्चन०—भट्टिणि एदं सव्वं सज्जं (भन्नि एतत्सर्वं सज्जम् ।)

(वासवदत्ता नाट्येन राजानं पूजयति ।)

सागरिका—(गृहीतकुसुमाः) हृद्धी हृद्धी । कहं कुसुमलोहोविखत्तहि अआए अदिचिरं ज्जेव मए किदम् । ता जाव इमिणा सिन्धुवारविडवेण ओवारिअसरीरा भविअ पेवखा।म । कहं पच्चवखो एव्व भअवं कुसु-याउहो इह पूआं पडिच्छदि । अम्हाणं तादस्स अन्तेउरे उण चित्तगदो अच्चीअदि । ता अहं वि इह त्थिदा ज्जेव इमेहि कुसुमेहि धअवन्तं कुसुमाउहं पअइस्सं । णमो दे भअवं कुसुमाउह असो हदंसणो मे दाणि तुमं भविस्ससि । दिट्ठं जं दिट्ठच्चम् । ता जाव ण कोवि में पेवखदि तावज्जेव गमिस्सम् । (हा धिक् हा धिक् । कथं कुसुमलोभोत्क्षिप्तहृदययाति-चिरमेव मया कृतम् । तद्यावदनेन सिन्धुवारविटपेनापवारितशरीरा भूत्वा प्रेक्षे ।

पूजासत्कारम् = पूजामेव सत्कारम् , पूजया सत्कारमिति वाच्यः । कामपूजायां कृतायां प्रियपतिपूजायाः प्राप्तावसरत्वात्तथानुरोधः ॥

कुसुमानि विलेपनञ्च—तत्र कुसुमेः कामः पूज्यः, विलेपनेन तु रक्ताशोकतरो चन्दनचर्चा सम्पादनीयेति, पूर्वमुक्तम् ।

सज्जम् = यथास्थानमुपकल्पितम् ।

कुसुमलोभोत्क्षिप्तहृदयया = पुष्पलोभाकृष्टचित्तया । अतिचिरं कृतम् = बहुविलम्बितम् । सिन्धुवारविटपेन = निगुण्डीतरुशाखया । अपवारितशरीरा = अन्तर्हित-

काञ्चनमाला—महारानी, कामपूजा हो गई, अब आप महाराज का ययोचित पूजा सत्कार करें ।

वासवदत्ता—अच्छा मुझे फूल-चन्दन दो ।

काञ्चनमाला—सब तैयार है । (वासवदत्ता राजाकी पूजा करती है)

सागरिका—हाय हाय, फूलोंकी लालचमें पड़कर मैंने बड़ी देर कर दी । तब तक सिन्धुवार वृक्षकी ओटमें देह छिपा कर देखूँ । (वैसा करके, देखकर,

(तथा कृत्वा विलोक्य सविस्मयम् ।) कथं प्रत्यक्ष एव भगवान् कुसुमायुध इह पूजां प्रतीच्छति । अस्माकं तातस्यान्तःपुरे पुनश्चित्रगतोऽर्च्यते । तदहमपोह स्थिते-
वैभिः कुसुमैर्मगवन्तं कुसुमायुधं पूजयिष्ये । कुसुमानि प्रक्षिप्य ।) नमस्ते भगवन्कुसु-
मायुध अमोघदर्शनो मे इदानीं त्वं भविष्यसि । (इति प्रणम्य ।) दृष्टं यत् द्रष्टव्यम् ।
तद्यावन्त कोऽपि मां प्रेक्षते तावदेव गमिष्यामि ।) [इति कतिचित्पदानि गच्छति ।]

काञ्चन०—अज्ज वसन्तअ एहि संपद तुमं वि सोत्थिवाअणं पडि-
च्छ । (आर्यं वसन्तक एहि सांप्रतं त्वमपि स्वस्तिवायनं प्रतीच्छ ।) [विदूषक
उपसर्पति ।]

वासव०—(विलेपनकुसुमाभरणदानपूर्वकम् ।) अज्ज सोत्थिवाअणं पडि-
च्छ । (आर्यं स्वस्तिवायनं प्रतीच्छ ।) [इत्यर्पयति ।]

तनुः । प्रत्यक्षः = शरीरधारितया सर्वजनलोचनगोचरः । प्रतीच्छति = आदत्ते ।

अत्र 'कथं प्रत्यक्ष एव इत्यारम्भः पूजयिष्यामि' इत्यन्तेन सन्दर्भेण परिभाषनाख्यं
मुखसन्धेरङ्गोक्तमूह्यम् । तदुक्तं दशरूपके—'अनेन वत्सराजस्थानङ्गरूपतयाऽ-
पह्लावादनङ्गस्य च प्रत्यक्षस्य पूजाग्रहणस्य लोकोत्तरत्वादद्भुतरससमावेशः परि-
आवना' इति ।

अमोघदर्शनः—अवृथावलोकनः मद्विष्टार्थप्रद इति भावः ।

अत्र 'नमस्ते' 'प्रेक्षते तावदेव गमिष्यामि' इति सन्दर्भेणानन्तराङ्कप्रकृतनिर्वि-
घ्नदर्शनारम्भणात् करणं नाम मुखसन्धेरङ्गं दर्शितं वेदितव्यम् ॥

आर्यं = श्रेष्ठ, विदूषकस्य ब्राह्मणतया तथा सम्बोधनम्, 'आर्येति ब्राह्मणं
'ब्रूयादि'ति भरतीकृतेः । स्वस्तिवायनम्-पुष्पफलमुपदारूपं दानम् ।

(विस्मय से) क्या, यहाँ प्रत्यक्ष भगवान् कामदेव पूजा ग्रहण कर रहे हैं ? पिताजी
के अन्तःपुरमें तो चित्र पर पूजा हुआ करती थी । अतः मैं भी यहीं रहकर इन
फूलों से भगवान् कामदेव की पूजा करूँगी (फूल गिराकर) भगवन् कुसुमायुध !
नमस्कार करती हूँ । आजका यह तुम्हारा दर्शन मेरे लिये व्यर्थ न हो । (प्रणाम
करके) जो देखना था देख लिया, जब तक कोई देख नहीं लेता तब तक चली
जाती हूँ (कुछ चलती है)

काञ्चनमाला—आर्यं वसन्तक, आइये आप भी अपना स्वस्तिवायन ले लीजिये
(विदूषक समीप जाता है)

वासवदत्ता—(हाथ में फूल माला धोर चन्दन लेकर) आर्यं, स्वस्तिवायन
लो । (देखो हूँ)

10-12-20

विदू०—(सहर्षं गृहीत्वा ।) (सोत्थि भोदीए । (स्वस्ति भवत्ये ।)
(नेपथ्ये वैतालिकः पठति ।)

अस्तापास्तसमस्तभासि नभसः पारं प्रयाते रवा- रतो
वास्थानीं समये समं नृपजनः सायंतने संपतन् ।
संप्रत्येष सरोरुहद्युतिमुषः पादांस्तवासेवितुं आसेवितुं पादान्
प्रीत्युत्कर्षकृतो दशामुदयनस्येन्दोरिवाद्दीक्षते ॥ २३ ॥

वैतालिकः—गीतोपजीवी राजपुत्रकः । विवंधश्चासौ तालः वितालस्तेन चर-
तीति वैतालिकः ।

अस्तापास्तेति । अस्ते अस्ताचले अपास्ताः क्षिताः समस्ताः निखिलाः
भासः किरणाः येन तस्मिन् चरमाचलप्रकीर्णाखिलदीधितो इत्वर्थः, तादृशे रनी सूर्ये
नभसः आकाशस्य पारम् अन्तं प्रयाते गते आत्किं गतिं समाप्य लोकान्तरं भास-
यितुं प्रस्थिते सायन्तने सन्ध्याकालिके समये वेलायाम् समं तुल्यकालम् आतिष्ठत्य-
स्यामित्यास्थानी राजसभा ताम् सम्पतन् अहम्पूर्वमहम्पूर्वमितिभावेन समागच्छन्
एषः पुरोदश्यमानः नृपजनः राजलोकः उत् ऊर्ध्वमयनं गतिर्यस्य तादृशस्य सतता-
भ्युदयशीलस्य उदयनस्य तदाख्यस्य तब राज्ञो वत्सराजस्य सरोरुहाणाम् कयला-
नाम् द्युतोः भासः भुण्णन्ति अपहरन्ति तान् कमलशोभातिशायिशोभाशालिनः
दशाम् नयनानाम् प्रीतेः प्रमोदस्य उत्कर्षम् अतिशयं कुर्वन्ति ये ते प्रीत्युत्कर्षकृतः,
नयनानन्दवर्धनान् पादान् सरोरुहद्युतिमुषः कमलशोभापहारिणः दशां प्रीत्युत्कर्षकृतः
नयनासेचकान् इन्दोः चन्द्रमसः पादान् किरणानिव आसेवितुम् उद्दीक्षतो उन्मुखाः
प्रतीक्षते यथा सन्ध्यासमये लोकाः समस्तदिनानुभूतसन्तापपरिजीहीर्षया नवोदयस्य
चन्द्रमसः पादानासेवितुमूर्ध्वमुखाः प्रतीक्षन्ते तथा नित्यनवाभ्युदयभाजस्तव राज्ञः

विदूषक—(सहर्षं लेकर) आपका कल्याण हो ।

(नेपथ्य में वैतालिक पढता है)

अपनी समस्त प्रभा को अस्ताचल की चोटी पर बिखरा कर सूर्य आकाश को
पार कर गये, इसी सन्ध्या समय में एक साथ सभी राजागण कमल-कान्ति-
हारी तथा आँखों को प्रीति बढ़ाने वाले महाराज उदयन के चरणों की आराधना की
प्रतीक्षा में सभाभवन में पधार रहे हैं । जैसे कमलों को सङ्कुचित करने वाले तथा
नयनों को आनन्दित करने वाले चन्द्रमा की किरणों की सेवा में तारागण आ रहे
हैं ॥ २३ ॥

सागरिका — (श्रुत्वा सहर्षं परिवृत्य राजानं सस्पृहं पश्यन्ती ।) कहं अयं सो राधा उदयणो जस्स अहं तादेण दिण्णा । ता परप्पेसणदूसिदं पि मे जीविदं एदस्स दंसणेण दाणिं बहुमतं संवुत्तम् । (कथमयं स राजा उदयनो यस्याहं तातेन दत्ता । (दीर्घं निःस्वस्य ।) तत्परप्रवेणदूषितमपि मे जीवितमेतस्य दर्शनेनेदानीं बहुमतं संवुत्तम् ।)

राजा—अये कथमुत्सवापहृतचेतोमिः संध्यातिक्रमोऽप्यस्माभिर्नोपलक्षितः । संप्रति परिणतमहः । देवि वक्ष्य—

उदयनस्याश्रयमिमे सभात्रां समवेता राजानः प्रतीक्षन्त इति भावः । दृशां प्रीत्युत्कर्षकृतः' इति 'सरोरुहद्युतिमुखः' इति च विशेषणं राजपादेषु चन्द्रपादेषु च समानम् । सायन्तनशब्दे 'सायंचिर'मित्यादिना ट्युप्रत्ययस्तुङागमश्च । उपमात्रालङ्कारः । क्षत्र वैतालिकमुखेन चन्द्रोपमवत्सराजगुणवर्णनया सागरिकायाः समागमहेतुमुत्तानुरागवीजानुगुण्येनैव विलोभनाद्विलोभनं नाम मुखसन्धेरङ्गम्, तल्लक्षणं यया- 'गुणनिर्वर्णनञ्चैव विलोभनमिति स्मृतम्' । तथा कुसुमायुधव्यपदेशगूढस्य वत्सराजस्या- न्नोदयनस्येति नामनिर्देशेनोद्भेदनादुदमेन इति च मुखसन्धेरङ्गम्, 'बीजार्थस्य प्ररोहो यः स वज्ज्हे इति स्मृतिः' इति च तल्लक्षणे भरतः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥२३॥

कथमिति सम्भ्रमे, स चाकस्माद्राजदर्शनात्, इतः पूर्वं तु सागरिका राजानं कामत्वेनैव सम्भावयति स्म, सम्प्रति वैतालिकेन तस्यास्तन्द्राऽपाकृता, तत इत्य- मुक्तिः । यस्येति षष्ठी सम्बन्धसामान्ये । तिःस्वस्य = स्वासं नियम्य । तथाकरणम् खेदभूयस्त्वेन, तच्चात्मदशाविपर्यासकृतम् । परप्रवेणम् = परदास्यभावः । दूषितम् = अवमाननाकलंकितम् । बहुमतम् = अभीष्टम् । अत्र सागरिकायाः सुखागमात्प्राप्तिरूपं मुखगन्धेरङ्गमुक्तम् ॥

उत्सवापहृतचेतोभिः = तदेकाग्रचित्तनया किञ्चिदन्यदचेतयद्भिरित्यर्थः, सन्ध्या-

सागरिका—(सुनकर, सहर्षं मुड़कर, सस्पृह नयनों से राजाको देखनी हुई) तो क्या ये वे ही उदयन हैं जिनके लिये मैं पिताजी द्वारा दी गई । (लम्बी सांस लेकर) यद्यपि मैं इस समय दासी हूँ, दूसरे को हुशम बजाते रहने से हमारा जीवन दूषित हो रहा है, फिर भी इनके दर्शन हो जानेसे मुझे उस जीवन का लोभ हो आया है ।

राजा—हम लोगों का हृदय उसबर्षे इस तरह लग गया कि हम लोगों को सन्ध्याके आनेका मता भी न चला । अब तो दिन समाप्त हो गया । देवि देखो तो—

उदयतटान्तरितमियं प्राची सूचयति दिङ्निशानाथम् ।

परिपाण्डुना मुखेन प्रियमिव हृदयस्थितं रमणी ॥ २४ ॥

देवि तदुत्तिष्ठ । आवासाभ्यन्तरमेव प्रविशावः । (सर्वे उत्थाय परिक्रामन्ति ।)

सागरिका—कथं पत्थिदा देवी ! भोदु । ता अहंवि तुरिदं गमिस्सम् । हृद्धी हृद्धी । मन्दभाइणीए मए पेक्खिदुमपि चिरं ण पारिदो अअं जणो । (कथं प्रस्थिता देवी । भवतु । तदहमपि त्वरितं गमिष्यामि । [राजानं सस्पृहं दृष्ट्वा । निःश्वस्य ।] हा धिक् हा धिक् । मन्द-भागिन्या मया प्रक्षितुमपि चिरं न पारितोष्यं जनः ।)

(इति राजानं पश्यन्ती निष्क्रान्ता ।)

राजा—(परिक्रामन् ।)

तिक्रमः=सायंकालातिपातः । परिणतम् = समाप्तम् , अहः = दिनम् ।

उदयतटेति ! इयं प्राची दिक् पूर्वा दिशा परिपाण्डुना आसन्नचन्द्रोदयकृत-प्रकाशधवलमिना मुखेन मध्यभागेन उदयतटान्तरितम् उदयाचलसन्निहितम् निशानाथम् चन्द्रमसम् , रमणी नायिका परिपाण्डुना विरहजनितपाण्डुभावेन मुखेन हृदयस्थितम् मनसि सन्तम् (न तु बहिः, तस्य दूरगतत्वात्) प्रियम् इव सूचयति ज्ञयति । यथा कस्याश्चन पाण्डुमुख्या वनिताया विलोकनेन घृतोऽनया मनसि कोऽपि प्रिय इति प्रतियन्ति जनास्तद्वदासन्नचन्द्रोदयवशात्सञ्जातधवलभावं प्राचीमुखं प्रेक्ष्य नातिविलम्बभाविनं चन्द्रोदयमाशंसेऽहमिति राजाभिप्रायः । उपमालंकारः । आर्या वृत्तम् ॥ २४ ॥

यह प्राची दिशा उदयाचलको कन्दरा में वर्तमान चन्द्रमा की सूचना अपने पाण्डुवर्ण मध्यभागके द्वारा दे रही है जैसे कोई रमणी अपने पीले मुखमण्डलसे हृदयस्थित प्रियतम की सूचना देती है ॥ २४ ॥

देवि उठो हम आवासकी ओर चलें (सभी उठकर चल देते हैं)

सागरिका—वर्षों, देवी चल पड़ीं अच्छा तब मैं भी शीघ्र जाऊँगी । (राजा को सस्पृह नयनों से देखकर, निःश्वास छोड़कर) हाथ, मैं अभागिनी इनको कुछ देर तक देख भी न सकी ।

(राजाको देखती हुई जाती है)

राजा—(चलते-चलते)

देवि त्वन्मुखपङ्कजेन शशिनः शोभातिरस्कारिणः
पश्याब्जानि विनिर्जितानि सहसा गच्छन्ति विच्छायताम् ।
श्रुत्वा त्वत्परिवारवारवनितागीतानि भृङ्गाङ्गना
लीयन्ते मुकुलान्तरेषु शनकैः सञ्जातलज्जा इव ॥ २५ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

देवीति । देवि, इदं राजमहिषीसम्बोधनम् । शशिनः चन्द्रमसः शोभां श्रियं
तिरस्करोति प्रत्यादिशति तादृशेन चन्द्राधिककान्तिनेत्यर्थः, तव मुखमेव पङ्कजं कमलं
तेन त्वन्मुखपङ्कजेन त्वदाननारविन्देन विनिर्जितानि पराजितानि अब्जानि जल-
जानि सहसा एकपद एव विच्छायताम् गतश्रीकृताम् गच्छन्ति (तत्) पश्य ।
चन्द्रपराभविभासा त्वदीयेन मुखकमलेन जलजानि निःश्रीकाणि कृतानि, तानि
म्लायन्ति, विलोक्य त्वमिदमिति भावः । किञ्च तव परिवाराः परिजनाः सखी-
दास्यादिमुखाः, वारवनिताः उत्सवे नृत्यगीतादि सम्पादयितुमाकारिता वेश्याश्च
तासां गीतानि श्रुत्वा सञ्जातलज्जाः आत्मगोतस्य तद्गीतापेक्षया हीनतया ज्ञानात्
समुत्पन्नत्रपा इव भृङ्गाङ्गनाः श्रमयः शनकैः शनैः मुकुलानाम् कमलकुड्मला-
नामन्तरेषु गर्भेषु लीयन्ते गूढा भवन्ति । अन्योऽपि सञ्जातलज्जः क्वचित्लीयते । अत्र
प्रतीपहेत्वलङ्कारोत्प्रेक्षाणामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥
निष्क्रान्ताः = वहिर्गताः मन्त्रदेशादिति शेषः । तथाविधान्वाङ्मान्तेऽपेक्षितम् ।

तदुक्तं दशरुके—

‘एकाहाचरितेकार्थमित्यमासन्ननायकम् ।

पात्रेऽस्त्रिवतुरेऽङ्गं तेषामन्तेऽस्य निर्गमः ॥’

भरतोऽपि—

‘रङ्गं तु ये प्रविष्टाः सर्वेषां भवति तत्र निष्कामः ।

बीजाद्युक्तमुक्तं कृत्वा कार्यं यथार्थरसम्’ ॥ इति ।

देवि, चन्द्रमाकी शोभाको मात करने वाले तुम्हारे मुखरूप कमलने इन
अब्जों (पानीवाले कमलों) को जीत लिया है इसीसे इनमें सहसा म्लानता
आती जा रही है । तुम्हारे इन परिजनों तथा गणिकाओंकी गीतके सुननेसे
भृङ्गाङ्गनायें फूलोंकी कलियोंमें छिपती जा रही हैं मानों उन्हें अपनी तुच्छता पर
लज्जा आ रही है ।

इति मदनमहोत्सवो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

अङ्कलक्षणं भरते—

‘अङ्क इति रुढिशब्दो भावेश्च रसेश्च रोहयत्यर्थान् ।
 नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्मात् भवत्यङ्कः ॥
 यन्त्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति सहारः
 किञ्चिदवलग्नबिन्दुः सोऽङ्क इति सदाऽवगन्तव्यः ॥
 ये नायका निगदियास्तेषां प्रत्यक्षचरितसंयोगः ।
 नानावस्थान्तरितः कार्यस्त्वङ्को गिकृष्टस्तु ॥

इति मेथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रप्रणीते रत्नावली‘प्रकाशे’
 प्रथमाङ्कप्रकाशः ।

प्रथम अङ्क समाप्त ॥

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति सारिकापञ्जरव्यग्रहस्ता सुसंगता ।)

सुसंगता—हट्टी हट्टी । कर्हि दाणि मम हत्थे सारिकापञ्जरं णिक्खि
विअ गदा मे पिअसही सामारिका । ता कर्हि पुण एणं पेक्खिस्सम् ।
कह एसा खु णिउणिआ इदो ज्जेव आअच्छदि । ता जाव एदं पुच्छि-
स्सम् । (हा धिक् हा धिक् । कुत्रेदानीं मम हस्ते सारिकापञ्जरं निक्षिप्य गता मे
प्रियसखी सागरिका । तत्त्व पुनरेतां प्रेक्षिये । [अग्रतोऽवलोक्य ।] कथमेषा खलु
निपुणिकेत एवागच्छति । तद्यावदेतां प्रक्ष्यामि ।)

(ततः प्रविशति निपुणिका ।)

निपुणिका—(सविस्मयम् ।) अच्चरिअं अच्चरिअं । अणणसदिसो
पभावो मण्णे देवदाए । उवलद्धो खु माए भट्टिणो वुत्तन्तो । ता गदुअ
भट्टिणीए णिवेदइस्सम् । (आश्चर्यमाश्चर्यम् । अनन्यसदृशः प्रभावो मन्ये देव-
तायाः । उपलब्धः खलु मया मनुवृत्तान्तः । तद्गतज्ञा भट्टिन्यै निवेदयिष्यामि ।)
[इति परिक्रामति ।]

प्रथमाङ्के सागरिकाया वत्सराजदर्शनेन प्रहृष्टस्य रतिरूपस्य स्थायिभावस्य तदु-
पयुक्तविभावानुभावादितिः परिपोषं दर्शयितुकामः कविद्वितीयाङ्कस्यादौ सागरिकायाः
प्रवेशं सूचयितुं प्रवेशकमारभते—तत इत्यादिना । सारिकापञ्जरव्यग्रहस्ता = सारि-
कायाः पञ्जरं करेण दधती ।

एनाम् = निपुणिकाम् । प्रक्ष्यामि = जिज्ञासिष्ये, सागरिकाप्रवृत्तिमिति शेषः ।

अनन्यसदृशः = अतुलनीयः । देवतायाः प्रभावोऽन्यासदृशो भवतीति मन्ये
इत्यन्वयः, मन्ये इत्यस्य भवत्यन्तवाक्यार्थः कर्म । उपलब्धः = ज्ञातः । वृत्तान्तः ॥
समाचारः ।

[सारिका का पिजड़ा हाथ में लिये सुसंगता का प्रवेश]

सुसंगता—हाय, मेरी सखी सागरिका, सारिका का पिजड़ा मेरे हाथ में थम्हा
कर कहाँ चली गई ? वह मुझें कहाँ मिलेगी ? (आगे देखकर) क्या निपुणिका इधर
ही आ रही है ? तब इसे ही पूछूंगी ।

(निपुणिका का प्रवेश)

निपुणिका—(विस्मय से) आश्चर्य है, आश्चर्य है, देवता का प्रभाव असाधारण
होता है । मैंने महापन्न की खबर पा ली, अब जाकर महाराज्ञी से कहूँ । (जाती है)

सुसं०—(उपसृत्य ।) सहि णिउणिए कहि दाणि तुमं विम्हओक्खि-
त्तहिअआ विअ इह द्विदं मे अवधीरिअ इदो अदिक्कामसि । (सखि निपु-
णिके क्वेदानो त्वं विस्मयोत्तिसहृदयेन इह स्थितां मामवधीर्येतोऽतिक्रामसि ।)

निपु०—कथं सुसंगदा । हला सुसंगदे सुट्ठु तुए जाणिदं । एदं क्खु
मम विम्हअस्स काअणम् । अज्ज किल भट्टा सिरिपव्वतादो आअदस्स
सिरिखण्डदासणामधेअस्स घम्मिअस्स सआसादो अकालकुसुमसंजणण-
दोहलअं सिक्खिअ अत्तणो पडिगिहीदं णोमालिअं कुसुमसमिद्धिसोहिदं
करिस्सदित्ति तहि एदं वुत्तान्तं जाणिदुं देवीए पेसिदम्हि । तुमं उण कहि
पत्थिदा । (कथं सुसंगता । हला सुसंगते सुट्ठु त्वया ज्ञातम् । एतत्खलु मम
विस्मयस्य कारणम् । अद्य किल भर्ता श्रोपर्वतादागतस्य श्रीखण्डदासनामधेयस्य
धार्मिकस्य सकाशादकाञ्चुकुसुमसंजननदोहदं शिक्षित्वात्मनः परिगृहीतां नवमालिकां

विस्मयोत्तिसहृदया = आश्चर्यतरङ्गितहृदया । इह = मध्येमार्गं स्थिताम् =
वर्तमानाम् एतेन दर्शनयोग्यता समर्थिता । अवधीर्य = तिरस्कृत्य, भाषणादिना
प्रणयव्यवहारेणासम्भाव्येत्यर्थः । प्रणयिजनेन कृतस्तथाविधो व्यवहारोऽपमान इव
प्रतीयत इति मनोविज्ञानाऽऽधारेयमुक्तिः । अतिक्रामसि = पुरस्सरसि ।

कथमिति सम्भ्रमे, स चाकस्माद्दर्शनात् । ज्ञातम् = अवगतम्, मदीयं विस्मयो-
त्तिसहृदयत्वं यत्त्वया तर्कितं तदवितथमिति भावः । भर्ता = राजा । श्रोपर्वतात् =
तदाख्यया प्रसिद्धात् पुष्पपर्वतात् । धार्मिकस्य = धर्माचरणपरायणस्य । सका-
शात् = समीपतः । अकाले = उचितकालातिरिक्ते समये, तदन्यत्वं नगोऽर्थः,
कुसुमसंजननदोहदम् = पुष्पप्रकटनसाधनक्रियाविशेषणम् । शिक्षित्वा = विज्ञाय । यया
क्रिययाऽऽप्तमये पुष्पं प्रकाशयन्ति तरवस्तामधिगत्येत्याशयः । दोहं ददातीति दोहदः,
'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः । स च पुष्पोत्पत्तिसाधनभेदः । तथा चोक्तं शब्दार्णवे—
तरुगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम् । पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदः स्यात्तु

सुसंगता — (समीप जाकर) सखि निपुणिके, विस्मयपूर्णं हृदय से तुम किधर
जा रही हो जो यहाँ वर्तमान रहने पर भी मुझे नहीं टोकती हो ।

निपुणिका—क्या सुसंगता है, सखी सुसंगता, तुमने ठीक समझ लिया, मेरे
विस्मय का यही कारण है कि आज महाराज श्रोपर्वतनिवासी श्रीखण्डदास नामक
महात्मा से असमय में कुछ पैदा करने की कला सीखकर अपनी नवमालिका को फूलसे

कुसुमसमृद्धिशोभितां करिष्यतीति तत्रैतं वृत्तान्तं ज्ञातुं देव्या प्रेषितास्मि । त्वं पुनः कुत्र प्रस्थिता ।

सुसंगता—पिअसहि साअरिअं अण्णेसिदुम् । (प्रियसखीं सागरिका-मन्वेष्टुम् ।)

निपुणिका—सहि दिट्ठा मए दे पिअसही साअरिआ गहिदचित्त-फलकवत्तिआसमुग्गआ समुव्विग्गा विअ कदलीधरअं पविसन्ती । ता गच्छ तुमं । अहं पि देवाए सआसं गमिस्सम् । (सखि दृष्ट्वा मया ते प्रिय-सखी सागरिका गृहीतचित्रफलकवत्तिकासमुद्गका समुद्विग्नेव कदलीगृहं प्रविशन्ती । तद्गच्छ त्वम् । अहमपि देव्याः सकाशं गमिष्यामि ।)

(निष्क्रान्ते ।)

इति प्रवेशकः

तत्क्रिया' । आत्मनः परिगृह्यताम् = विशिष्य स्वीयतयाऽङ्गीकृताम् । एतेन ममताऽ-तिशयावेदनेन तद्गोहृदार्थं धार्मिकसकाशतः शिक्षाग्रहणस्योपपादनं कृतम् । कुसुम-समृद्धिशोभिताम् = पुष्पविपुलताऽलंकृताम् ।

चित्रफलकः = आलेख्यपट्टः, वत्तिका = तूलिका, समुद्गकः = पेटिका, गृहीत-चित्रफलकवत्तिकासमुद्गका = करे कृतालेख्यपट्टतूलिकापेटिका । चित्रलेखनसाधनानि हस्ते विभ्रनीत्यर्थः । समुद्विग्ना = खिन्ना । गच्छ—कदलीगृहम् इति शेषः । तत्रैव त्वयाऽन्विष्यमाणायास्त्वत्प्रियसख्या उपलब्धेः सम्भवात्तत्र त्वया गन्तव्यमित्यर्थः ।

निष्क्रान्ते = निर्गते, स्त्रीलिङ्गद्विवचनम्, सुसङ्गतानिपुणिके यथाकार्यं प्रस्थिते इत्यर्थः ।

प्रवेशकः, रूपकनिर्माणेष्वेष्ट्यमाणः कृपविशेषवद्बवाक्यसमुदयः । तत्फलं च

समृद्ध वना दंगे इसोका पता लगानेके लिये देवीने मुझे यहां भेजा था । तुम किधर चली हो ?

सुसंगता—प्रियसखी सागरिका को खोजने ।

निपुणिका—सखि, मैंने तुम्हारी सखी सागरिकाको चित्रकारीके लायक पट्टिका और कूची लेकर उद्विग्न दशामें कदलीगृहमें प्रवेश करते देखा है । तुम वहीं आओ मैं भी देवीके समीप आऊँगी ।

(दोनों का प्रस्थान)

(ततः प्रविशति गृहीतचित्रफलकवतिका मदनावस्थां नाटयन्ती सागरिका ।)

सागरिका—(निःश्वस्य ।) हिअय पसीद पसीद । किं इमिणा आआ-
समेत्तफलेण दुल्लहजणप्पत्थणाणुबन्धेण । अण्णं च । जेण एव्व दिट्ठेण दे
ईदिसो संतावो णं वट्ठदि तं एव्व पुणो वि पेक्खिदुं अहिलससित्ति अहो
दे मूढदा । कहं अ मदिबिसंस जम्मदो पहुदि सहसंवड्ढिदं इम जणं परि-
च्चइअ खणमेत्तद्वंसणपरिचिदं जण अणुगच्छन्तो ण लज्जसि । अह वा को
तुह दोसो । अणङ्गसरपडणमीदेण तुए एव्वं अज्ज ववसिदम् । भोदु ।
अणङ्ग दाव उबालहिस्सं । भअवं कुसुमाउह निज्जिअसअलमुरासुरो
भविअ इत्थिआजणं पहरन्तो कधं ण लज्जसि । अह वा अणङ्गासि ।
सव्वहा मम मन्दभाइणीए मरणं एव्व इमिणा दुण्णिमित्तेण उवत्थिदम् ।
ता जाव ण को वि इह आअच्छादि ताव आलेक्खसमप्पिदं त अहि-
मदं जणं पेक्खिअ जहासमीहिदं करिस्सम् । जह विमे अदिसद्धसेण
वेवदि अयं अतिमेत्तं अग्गहत्थो तहा वि णत्थि तस्स जणस्स अण्णो
दंसणावाओ त्ति जहा तहा आलिहिअ णं पेक्खिस्सम् । (हृद्य प्रसीद
प्रसीद । किमनेनायासमात्रफलेन दुल्लभजनप्रार्थनानुबन्धेन । अन्यच्च येनैव

कथायोजनम् , तल्लक्षणं साहित्यदपणे यथा —

‘प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नोच्चपात्रप्रयोजितः ।

अङ्गद्वयान्तविज्ञेयः शेषं विष्क्रमके यथा’ ।

मदनावस्थाम् — कामयमानस्थितिम् । नाटयन्ती = अङ्गभङ्ग्या प्रकाशयन्ती ।

निःश्वस्य = उच्चैः श्वासं गृहीत्वा, तथाकरणं चान्तःसन्तापव्यञ्जकम् ।

आयासमात्रफलेन=आयास एव आयासमात्रम् (मयूरव्यंसकादित्वात्समासः)

तत्फलं यस्य स आवासमात्रफलस्तेन केवलक्लेशजनकेन । दुल्लभजनप्रार्थनाऽनुबन्धेन=
दुल्लभश्चासौ जनश्च दुल्लभजनः बत्सराजरूपः तस्य प्रार्थना तत्प्राप्तयाभिलाषः, तस्या

(इसके बाद चित्रकारीको सामग्री लिये सकामावस्थामें सागरिकाका प्रवेश)

सागरिका—(निःश्वास लेकर) मेरे मन, मान जा, मान जा, इस दुल्लभ जनकी
प्रार्थनामें तो केवल अम ही तुम्हारे हाथ रहेगा । और जिन्हें देखनेसे तुम्हारा सन्ताप
इतना बढ़ जाता है, उन्हें हो फिर देखना चाहते हो कौसी यह भूखंता है ? जो क्रूर
मन, जन्मसङ्गी इस जनको छोड़कर क्षणमात्र परिचित उस आदमीका अनुगमन

दृष्टेन त ईदृशः संतापो ननु वर्धते तमेव पुनरपि प्रेक्षितुमभिलषसीत्यहो ते मूढता ।
कथं चानिनृशंस जन्मतः प्रभृति सह संवर्धितमिमं जनं परित्यज्य क्षणमात्र-
दर्शनपरिचित जनमनुगच्छन्न लज्जसे । अथवा कस्तव दोषः अनङ्गशरपतनभीतेन
त्वयैवमद्य व्यवसितम् । (सास्त्रम् ।) भवतु । अनङ्गं तावदुपालस्ये (अञ्जलि-
वद्वा ।) भगवन्कुसुमायुध निजितसकलसुरासुरो भूत्वा स्त्रीजनं प्रहरन्कथं न

अनुबन्धः सततानुवृत्तिस्त्वेन, असुलभवत्सराजप्राप्तिविषयामिलाषपोषणेनेत्यर्थः ।
किमप्यनेन फलं नास्तीति वृथा तयायास इति भावः । अत्र 'हृदय प्रसीद' इत्या-
रभ्य प्रतिमुखसन्धिः तथा चोक्तं दशरूपके—'अत्र वत्सराजसागरिकासमागमहेतो-
रनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षितस्य सुसङ्गताविदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किञ्चिलक्ष्यस्य
वासवदत्तया च चित्रफलकवृत्तान्तेन किञ्चिदुन्नीयमानस्य दृश्यादृश्यरूपतयोद्भेदः'
इति । येनेव दृष्टेन—यदीयेन दर्शनेन । ईदृशः = एवंविधः दुरुशम इत्यर्थः ।
मूढता = अविवेकः, स्वसन्तापकारकराजविषयकामिलाषत्यागोऽत्र हृदयस्याविवेकः ।
अतिनृशंस = अतिशयक्रूर, 'नृशंसो घातकः क्रूरः' इत्यमरः । सह संवर्धितम् =
सहोषितम्, अनवरतसहभावेन स्नेहोदयस्थौचित्यमभिमत्येत्यमुक्तम् । इयम् = मल्ल-
क्षणम् । क्षणमात्रदर्शनपरिचितम् = क्षणमात्रं किञ्चित्कालपर्यन्तं यद्दर्शनं विलोकनं
तेन परिचितम् । अनुगच्छन् = अनुधावन् । न विरपरिचितमात्रं किन्त्वाजन्मनः
सहोषितं मल्लक्षणं जनं परित्यज्य क्षणमात्रविलोकनपरिचितं राजानमनुसरतः साग-
रिकाहृदयस्य क्रूरभावः स्फुट इति तदाशयः । एवं हृदयस्य क्रूरतामुपपाद्य प्रका-
रान्तरेण तन्निन्दति अथवेति । अनङ्गशरपतनभीतेन = कामबाणप्रहारसञ्ज्ञातभयेन,
त्वया = मम हृदयेन । एवम् = इत्थम्, आजन्म परिचितं जनं परित्यज्य क्षणमात्र-
परिचितानुवृत्तिरूपम् । व्यवसितम् = आचरितम् । मदीये वपुषि कन्दर्पशरप्रहारं
सम्भाव्यान्यत्र गतमसीति तवाचरणे नातिनिन्दनीयम्, सर्वस्यापि साधारणतया
प्राचीने चिरानुवृत्तेऽप्याश्रये भयसंभवे सत्याश्रयान्तरावलम्बनस्य प्रवृत्तरवेक्षणादिति
तात्पर्यम् । सास्त्रम् = अश्वसहितम्, रुदतीत्यर्थः । उपाङ्गस्ये = निन्दिष्यामि ।
भगवन् = भगः सामर्थ्यम्, सोऽस्यास्ति, तत्सम्बुद्धौ भगवन् । निजितसकलसुरा-
सुरः = निजिताखिलदेवदानवः एतेन समर्थस्य पराक्रमिणश्च कन्दर्पस्य मादृशोऽ-

करते तुम्हे लाज नहीं लगती है ? अथवा, तुम्हारा क्या दोष, कन्दर्प के बाणों से डर
कर अब तू ऐसा कर रहा है । अच्छा, कन्दर्प को ही उलाहना दूंगी ।

(हाथ जोड़कर,) मायादेव, तुमने जब सभी देवदानवों को जीत लिया

लज्जे । (विचिन्त्य ।) अथवा अनङ्गोऽसि । (दीर्घं निःश्वस्य ।) सर्वथा मम मन्दभागिन्या मरणमेवानेन दुर्निमित्तेनोपस्थितम् । (फलकमवलोक्य ।) तद्यावन्न कोऽपीहागच्छति तावदालेख्यसमर्पितं तमभिमतं जनं प्रेक्ष्य यथासमीहितं करिष्यामि । (सावष्टम्भमेकमना भूत्वा नाट्येन फलकं गृहीत्वा निःश्वस्य ।) यद्यपि मेऽतिसाध्वसेन वेपतेऽयमतिमात्रमग्रहस्तस्तथापि नास्ति तस्य जनस्यान्यो दर्शनोपाय इति यथातथालिख्येनं प्रेक्षिष्ये ।) [इति नाट्येन लिखति ।]

(ततः प्रविशति सुसङ्गता ।)

सुसं०—एदं तं कदलीघरम् । ता पविसामि । एसा मे पिअसही साअरिआ । किं उण एसा गुरुआणुराओक्खित्तहिअआ विअ किंवि

बलाजने पीडकताया अनौचित्यं व्यञ्जितम् । अनङ्गः = कायरहितः कायसम्बन्ध-सद्भाव एवान्तःकरणादिसामग्रीसत्त्वे लज्जासम्भवः, स एव तव नास्तीति काञ्चा-तव सलज्जतायास्तदुपकलितायाः स्त्रीजने दयाया वेति भावः । मन्दभागिन्याः = दुर्भाग्यायाः । दुर्निमित्तेन = दुःसंयोगेन । आलेख्यसमर्पितम् = चित्राङ्कितम् । अभिमतम् = प्रियम् सावष्टम्भम् = दुःखविक्षितं हृदयं बलान्निगृह्येत्यर्थः । एकमनाः = प्रणिहितचित्ता । अतिसाध्वसेन = महत्या लज्जयाऽतिशयितेन भयेन वेत्यर्थः, वेपते = कम्पते । अतिमात्रम् = अत्यर्थम् । अग्रहस्तः = हस्ताग्रभागः । अग्रश्चासौ हस्तश्च अग्रहस्त इति समानाधिकरणसमासः । अवयवावयविनोरभेदात्सामानाधिकरण्यम्,

तव इस अबला पर प्रहार करते तुझे लज्जा नहीं आती है ? (सोचकर) अथवा—तुम तो अनङ्ग ही ठहरे (दीर्घं श्वास लेकर) मुझ अभागी के मरण का ही यह कारण उपस्थित हुआ है । (चित्रफलक को देखकर) जब तक कोई यहाँ आ नहीं जाता, तब तक अपने प्रिय का चित्र आँक कर अपना मनोरथ पूर्ण करूँगी । (दृढतासे एकाग्र मन होकर अभिनयपूर्वक फलक लेकर निःश्वास के साथ) यद्यपि मय से मेरे हाथ की अँगुलियाँ कांप रही हैं फिर उन्हें देखने का कोई दूसरा मार्ग नहीं है अतः जैसे तैसे चित्र उतार कर हो देखूँगी । (नाट्यपूर्वक चित्र बनाती है)

(सुसंगता का प्रवेश)

सुसंगता—यही तो कदलीगृह है । प्रवेश करती हूँ । (प्रवेश करके आगे देखकर, आश्चर्य से) यही तो है मेरी प्यारी सखी—सागरिका । क्या यह प्रेमविभोर होकर कुछ चित्रित करती हुई मुझे नहीं देखती ? अच्छा, तो इसकी आँख बचाकर देखूँगी कि यह क्या चित्रित कर रही है । (उसकी पीठ की ओर खड़ी होकर और

आलिहन्ती ण मं पेक्खदि । भोदु । ता जाव से दिट्ठिपहं परिहरिअ णिरू-
वइस्सं किं एसा आलिहदित्ति । कहं भट्टा आलिहदो । साहु सा अरिए
साहु । अह वा ण कमलाअरं वज्जिअ राअहंसी अण्णहिं अहिरमाद ।
(एतत्तत्कदलीगृहम् । तत्प्रविशामि । [प्रविश्याग्रतो विलोक्य सविस्मयम् ।] एषा
मे प्रियसखी सागरिका । किं पुनरेषा गुरुकानुरागोत्तिष्ठहृदयेव किमप्यालिखन्ती
न मां प्रेक्षते । भवतु । तच्चावदस्या दृष्टिपथं परिहृत्य निरूपयिष्यामि किमेषाऽलि-
खतीति । [स्वेरं पृष्ठतोऽस्याः स्थित्वा दृष्ट्वा सहर्षम् ।] कथं भर्ता लिखितः । साधु
सागरिके साधु । अथवा न कमलाकरं वर्जयित्वा राजहंस्यन्यत्राभिरमते ।)

साग०—आलिहिदो खू मए एसो । किं उण अणवरदणिवणन्तवाप्फ-
सलिलेण ण मे दिट्ठी पेक्खिदुं पभ्वदि । कहं पिअसही सुसंगदा । सहि
इदो उवविश । (आलिखितः खलु मयेपः । किं पुनरनवरतनिपतद्वाष्पसलिलेन

तदुक्तं वामनेन—‘हस्नाग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्’ इति । यथा तथा=यथा-
कथञ्चित् । भर्ता=उदयनः ।

सविस्मयम् = आश्चर्यम्, तच्चात्र सागरिकादशाविपर्यासदर्शनजन्यम् । गुरुका-
नुरागोत्तिष्ठहृदया = अत्यारूढप्रेमवशीकृतचित्ता । आलिखन्ती = चित्रयन्ती । दृष्टिपथं
परिहृत्य = तद्दर्शनपथादात्मानं वञ्चयित्वा, तदलक्षितेत्यर्थः । निरूपयिष्यामि =
द्रष्टव्यामि, दृष्ट्वा निश्चेष्टव्यामीति वा । सहर्षम् = सानन्दम्, स चात्र सागरिकायाः
स्वानुरूपे पुंस्वनुरागोदयस्य दर्शनाद् बोध्यः । भर्ता = उदयनः, कमलाकरम् =
कमलवनम्, वर्जयित्वा = परित्यज्य । यथा राजहंसी स्वभावपरतन्त्रा कमलवन
एव रमते तथैव महागुणायाम् महावंशप्रभवायाश्चास्याः स्वानुरूपे वत्सराज एवानुरागः
सम्भवति नान्यत्रेति वृथा साधुवाद इत्यथवाकोट्युदयः ।

आलिखितः = चित्रितः । एषः = उदयनः । अनवरतनिपतद्वाष्पसलिलेन =
सततप्रवृत्ताश्रुजलेन । प्रेक्षितुं प्रभवति = अश्रुव्याप्ततया दर्शनप्रतिबन्धादिति भावः ।
(एतावत्पर्यन्तं सागरिका पृष्ठदेशे निभृतं स्थितां स्वसखीं सुसङ्गतां नावैति, तेन च

देखकर हर्ष से) क्या महाराज का चित्र बना रही है, घन्य सागरिका, घन्य ।
अथवा कमलाकरको छोड़कर दूसरी जगह राजहंसी क्या अनुराग करेगी ?

सागरिका—चित्र तो मैंने बना लिया, किन्तु रह-रहकर मेरी आँखें भर आती
हैं, देखूँ कि—तरह ? [मुह उठाकर आँसु रोकती हुई सुसंगता को देखकर]

न मे दृष्टिः प्रोक्षितुं प्रभवति [मुखमुत्तानोक्त्याश्रूणि निवारयन्ती सुसंगतां दृष्ट्वोत्त-
रोयेण फलकं प्रच्छादयन्ती सविलक्षस्मितम् ।] कथं प्रियसखी सुसंगता । सखि
इत उपविश ।)

सुसं०— उपविश्य बलात्फलकमाकृष्य ।) सखि को एसो तुए एत्थ
आलिहिदो । (सखि क एष त्वयाऽत्रालिखितः ।)

साग०—(सलज्जम् ।) सहि पउत्तमअणमहूसवे भअवं अणज्जो ।
(सखि प्रवृत्तगदनमहोत्सवे भगवाननङ्गः ।)

सुसं०—(सस्मितम् ।) अहो दे णिउणत्तणं । किं पुण युण्णं विअ
एदं चित्तं पडिभादि । ता अहं पि आलिहिअ रनिसणाहं करिस्सम् ।
(अहो ते निपुणत्वम् । किं पुनः शून्यमिवैतच्चित्रं प्रतिभाति । तदहमप्यालिख्य

हृदयगतं प्रकटं मन्त्रयति, तत एवमुक्तम्) उत्तानीकृत्य=ऊर्ध्वं कृत्वा, तथाकरणं
चाश्रुनिवारणार्थमन्यथाऽन्नतमुख्यास्तस्या नयनाभ्यां निपतन्नश्रुप्रवाहात्प्रेयसश्चित्रं
पयसाऽऽविलेयेत्तच्चात्यन्निष्टं स्यादिति भावः । प्रच्छादयन्ती = आवृण्वती, सविलक्ष-
स्मितम् = सलज्जाहासम्, लज्जा स्वरहस्योद्घाटनसम्भवेन, हासश्च प्रियसखी-
सङ्गमप्रभवेण प्रमोदेन ।

बलात् = निवारयन्तीमपि सागरिकां पराभूय ।

प्रवृत्तमदनमहोत्सवे=वर्तमाने मदनपूजोत्सवे । अनङ्गः = कामदेवः, आलि-
खित इति योजनीयम् ।

सस्मितम् = ईषद्धासपूर्वकं, तच्चात्र सागरिकाकृतापलापेऽप्रत्ययं द्योतयति ।

अहो इत्याश्चर्ये । निपुणत्वम् = चातुर्यम्, यदनङ्गमपि चित्रितवत्यसि, अथवा
स्फुटप्रतीतमप्यर्थमर्थान्तरतया समर्थयसीत्युपहासः, स च सख्या कृतत्वेन मर्मस्पृक् ।
शून्यमिव = अपूर्णतया रिक्तमिव । प्रतिभाति = प्रतीयते । आलिख्य = चित्रान्तर-

चादर से चित्रफलक को ढांकती हुई लज्जित मुस्कान के साथ क्या सखी सुसंगता
है, अरी आ इधर बैठ ।

सुसंगता—(बैठकर बलपूर्वक चित्रफलक खींचकर) सखि, तूने यह किसका
चित्र लिखा है ?

सागरिका—(जरा लजाकर) इस मदनमहोत्सव में भगवान् कन्दर्प का ।

सुसंगता—(मुस्करा कर) क्या है तुम्हारी निपुणता ? किसने यह चित्र सुना

रतिसनाथं करिष्यामि ।) [वतिकां गृहीत्वा नाट्येन रतिव्यपदेशेन सागरिकां लिखति ।]

साग०—(विलोक्य सासूयम् ।) सुसंगदे कीस तुए अहं एत्थ आलिहिदा । (सुसंगते कस्मात्त्वयाहमत्रालिखिता ।)

सुसं०—(विहस्य ।) सहि किं अमारण कुप्पसि । जादिसो तुए कामदेवो आलिहिदो तादिसी मए रह आलिहिदा । ता अण्णधासंभावणि किं तुह एदिणा आलविदेण कहेहि दाव सब्बं वुत्तन्तम् । (सखि-किमकारणं कुप्पसि । यादृशस्त्वया कामदेव आलिखिनस्तादृशीं मया रतिरालिखिता । तदन्यासंभाविनि किं तवैतेनाल्पितेन । कथय तावत्सर्वं वृत्तान्तम् ।)

मङ्कयित्वा, रतिसनायम् = सम्मिलितरतिकम्, कामदेवचित्रस्य रतिचित्रं विनाऽऽपूर्णतया तच्चित्रनिर्माणेन त्वयाऽऽरब्धं कार्यं पूरयित्वा सखीकार्यं करिष्यामीति भावः । रतिव्यपदेशेन = रतिच्छलेन, रतिचित्रनिर्माणव्याजेनेत्यर्थः ।

कस्मात् = कुतो हेतोः, कामचित्रपार्श्वे सच्चित्रस्याल्लेखे कारणस्य त्वयैवोपपाद्यत्वमित्यर्थः ।

अकारणम् = हेतुं विना । कोपकारणस्यापराधस्यानुपलब्धेरित्युक्तम् । यादृश इति = यथा त्वया राजानं चित्रयित्वापि कामदेवचित्रित इति व्याहृत्य सत्यमल्पितं तथा मयाऽपि त्वां चित्रयित्वा रतिचित्रितेऽप्युक्त्वा वस्तुभावो निह्नूतस्तदलं तव कोपेन, 'यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि तादृशः । नेकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृशार्थ-विचारणे' इति न्यायादिति प्रघट्टकार्यः । अन्यथासम्भाविनि = अन्यथा वास्तवादन्त्येन प्रकारेण संभावयति उत्प्रेक्षते तच्छीले सत्यापलापपरे । किन्तवैतेनाल्पितेन कामदेवचित्रमिदमिति तदुक्तेः किमपि फलं नास्ति यथायं वस्तुनस्तव सख्या मयोहि-तत्वादित्याशयः ।

सा लग रहा है । मैं इसे रतियुक्त कहूँगी । (कूची लेकर रतिके बहाने सागरिका का चित्र बनाती है)

सागरिका—(देखकर, रंजसे) सुसंगते, तुमने यहां हमारा चित्र क्यों बनाया ?

सुसंगता—(हँसकर) व्यर्थ क्यों रंज होती हो ? जैसे तुमने कामदेव चित्रित किया उसी तरह मैंने रति लिख दी । तुम उकटा मतलब लगाकर मुझ पर बिगड़ रही हो इससे क्या लाभ । सच्ची बात बताओ ।

साग०—(सलज्जा स्वगतम् ।) णं जाणिदस्मिह पिअसहीँए । पिअसहि महदी वखु मे लज्जा । ता तहा करेसु जहा ण को वि अवरो एदं वुत्तन्तं जाणेदि । (ननु ज्ञातास्मि प्रियसख्या । [सुसंगतां हस्ते गृहीत्वा प्रकाशम् ।] प्रिय-सखि महती खलु मे लज्जा । तत्तया क्व यथा न कोऽप्यपर एतं वृत्तान्तं जानाति ।)

सुसं०—सहि मा लज्ज । ईदिसस्स कण्णारअणस्स अवस्सं एव्व ईदिसे बरे अहिलासेण होदव्वम् । तहवि जहा ण कोवि अवरो एदं वुत्तन्तं जाणिस्सदि तह करेमि । एदाए उण मेधाविणीए सारिआए एत्थ काअणेण होदव्वम् । कदा वि एसा इमस्स आलावस्स गहिदक्खरा भविअ कस्स वि पुरओ मन्तइस्सदि । (सखि मा लज्जस्व । ईदृशस्य कन्यारत्नस्यावश्यमेव-द्वेषे बरे अमिलाषेण भविष्यम् । तथापि यथा न कोऽप्यपर एतं वृत्तान्तं ज्ञास्यति तथा करोमि । एतया पुनर्मेधाविन्या सारिकयात्र कारणेन भवितव्यम् । कदाप्ये-

ज्ञातास्मि = अवगतमनोभावसंवृत्तास्मि । इस्ते = हस्तावच्छेदेन, सुसंगताया हस्तमालम्ब्येत्यर्थः । अपरः = त्वद्भिन्नः । एतं वृत्तान्तम् = मम हृदये राजविषय-कोऽनुरागो विद्यते इति प्रकृतिम् ।

ईदृशस्य = त्वादृशस्येत्यर्थः । कन्यारत्नस्य = अनूढशालिकाश्रेष्ठस्य, अत्र कन्यापदेनाविबाहितायाः योग्यवरविषयामिलाषस्योचित्यं व्यञ्जितम् । ईदृशे = राजो-पमे 'चकास्ति योग्येन हि योग्यसङ्गमः' इति न्यायात्त्वादृशस्य कन्याश्रेष्ठस्य राज-तुल्ये पुरुषपुङ्गवे युक्तेन रतिरिति तथा कुर्वती त्वं मा लज्जिष्ठा इति भावः । तथापि = यद्यप्यस्य वृत्तान्तस्य प्रकाशीभावोऽपि न मर्यादां व्याहन्ति तथापि त्वदनुरोधरक्षार्थं गोपायितास्मि प्रवृत्तिमिमामिति भावः ।

मेधाविनी = तन्नामा सारिका, धीर्धारणावती मेधा, साऽस्त्यस्याः सा मेधा-विनीति तन्नाम्नो योयार्थः । अत्र = अस्य त्वदनुरागवृत्तान्तस्य बहुलीभावे । अस्या-

सागरिका—(लज्जासहित, स्वगत) इसने मेरा रहस्य जान लिया ! (सुसंग-ताका हाथ पकड़कर, प्रकाशमें) मुझे बड़ी लज्जा मालूम पड़ती है, अतः ऐसा-यत्न करो कि कोई दूसरा इस रहस्यको नहीं जान पाये ।

सुसंगता—लज्जा मत कर, तुम्हारी सी तड़कीका अभिलाष ऐसे हो बरके लिये होना चाहिये । फिर भी कोई इस वृत्तान्तको नहीं जाने इसका यत्न कहूँगी । यह मेधाविनी सारिका ही इसमें कारण हो सकती है, क्योंकि यह हमारे कथीप-

वास्यालापस्य गृहीताक्षरा भूत्वा कस्यापि पुरसो मन्त्रयिन्यते ।)

साग०—ता किं दाणि एत्थ करइस्सम् । अदोवि अहिमदरं मे संतापो वडढदि । (तत्किमिदानीमत्र करिष्यामि । अतोऽप्यधिकतरं मे संतापो वर्धते ।)
[मेदनावस्यां नाटयति ।]

सुसं०—(सागरिकाया हृदये हस्तं दत्त्वा ।) सहि समस्सस समस्सस । जाव इमाओ दिग्धिआओ णलिणीवत्ताई मुणालिआओ अ गिण्हमल्लुं आमच्छामि : (सखि समाश्वसिहि समाश्वसिहि । यावदस्या दीपिकाया नलिनीपत्राणि मृणालिकाश्च गृहीत्वा लब्ध्वागच्छामि ।) [निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य च नाट्येन नलिनीपत्रैः शयनीयं मृणालैर्वलयानि च रचयित्वा परिशिष्टानि नलिनी-पत्राणि सागरिकाया हृदये निक्षिपति ।]

लापस्य = आवयोर्वात्तालापस्य । गृहीताक्षरा = अक्षराणि गृहीतवती अभ्यस्तवती । सारिका हि मनुष्येः कृतं वात्तालापं तथैवाच्युतत्रिभुविसरं पुनरावर्त्तयति, तदीयमपि मेधाविनी नाम सारिकाऽऽवयोर्वात्तालापं प्रकाशयितुमोष्ट इत्यस्ति भयमिति भावः ।

किमिदानीमत्र करिष्यामि = कथमेनां वाचालां सारिकामस्य रहस्यस्य प्रकाशनतो निवारयिष्यामीत्यर्थः । अतोऽपि = एतद्रहस्वप्रकाशयतोऽपि । राज्ञयिष्य-काभिलापस्तु सन्तापकारणस्त्येवेत्यपिना व्यज्यते ।

हृदये हस्तं दत्त्वा = वक्षसि करमारोप्य तथाकरणं चाश्वासनप्रकारः । समाश्वसिहि = संज्ञां लभस्व, दीपिकायाः = वाप्याः । नलिनीपत्राणि = कमलिनीदलानि । मृणालिका = विसदण्डान् । यद्यपि मृणालमिति तद्गुणो तपुंसके प्रयुज्यमानं दृश्यते, तथापि स्त्रियामपि वचनित्प्रयुज्यत एव, यथा भवभूतिः—‘परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं’ प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु’ इति । लघु = शीघ्रम् । नलिनीदलानां विसदण्डानामाहरणञ्च सन्तापापनुक्त्ये क्रियत इति सम्प्रदायः ॥

कथनको किसीके आगे दुहरा देगी ।

सागरिका — तब क्या किया जाय । इससे तो हमारा ताप और बढ़ रहा है ।
(काम-पीड़ाका अभिनय करती है ।)

सुसंगता—(सागरिकाकी छाती पर हाथ रखकर) सखी, धीरज धरो, धीरज धरो, जब तक मैं इस बागीमें से कमलके पत्ते और कमल-नाल लेकर शीघ्रतरसे आ रही हूँ । (जाकर, फिर प्रवेश कर, नलिनी-पत्रोंसे शयन तथा बलयोंका निर्माण कर बचे हुए पत्तोंको सागरिकाकी छातीपर रखती है ।)

साग०—सहि अवणेहि इमाईं अ णलिणीवत्ताईं मुणालवलआईं अ ।
अलं एदेहि । कीस अआरणे अत्तार्णं आआसेसि । णं भणामि । (सखि
अपनयेमानि नलिनीपत्राणि मृणालवलयानि च । अलमेतेः । किमित्यकारण आत्मा-
नमायासयसि । ननु भणामि ।)

दुल्लहजणाणुराओ लजा गुरुई परव्वसो अप्पा ।

पिअसहि बिसमं प्पेमं मरणं सरणं णवरमेकम् ॥

(दुर्लभजनानुरागी लज्जा गुर्वीं परवश आत्मा ।

प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं शरणं नवरमेकम् ॥ १ ॥)

(इति मूर्च्छति ।

अपनय = अपसारय, मृणालवलयानि = विसदण्डरचितानि बलवानि । अकारणे =
बिना फलम् । आयासयसि = छेदयसि । त्वया विधीयमानेऽपि नलिनीदलमृणालिकादीनां
मदर्थमुपयोगे मदीयस्य तापस्य शमयितुमशक्यत्वात्तद्वायं प्रयासो निष्फल इति भावः ।

दुर्लभजनेति । दुर्लभे मादृशजनेन दुष्प्रापे जने उदयनलक्षणे अनुरागः
मदीयः स्नेहबन्धः अस्तीति शेषः, तदनायासेन प्रियलाभान्नास्ति मन्ददनकष्टनि-
वारणसम्भावनेति भावः । लज्जा त्रपा च गुर्वीं सत्कुलप्रसूतत्वाद्विशाला, अतश्च
स्वयं गत्वापि कामवेदना शमयितुं न शक्यत इत्याशयः । आत्मा परवशः परस्य
वासवदत्तालक्षणस्य जनस्य वशः अधीनः । एवञ्च लज्जां विहायापि तन्नाश्रमतभर्पणं
न सम्भवतीति भावः । नन्वेवं सर्वानर्थमूलं प्रेमेव परित्यज्यतां तन्नाह—प्रेम विषयम्
उदयनविषयकोऽनुरागश्चातिमहान् । अतश्च तत्त्यागोऽपि न सुकर इति भावः ।
अतः एकं केवलम् मरणम् मृत्युः एव वरम् सर्वश्रेष्ठम् निरापत्तं शरणम् रक्षितम् ।
अन्यो मृत्योर्नास्ति मत्त्राणोपाय इति तात्पर्यम् । 'शरणं गृहराक्षित्रोः' इत्यमरः ।
अत्र सागरिकया मदनवेदनानिवारणोपायादर्शनात् तापनं नाम प्रतिमुखाङ्गमुक्तम्,
'उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत्' इति च तल्लक्षणम् ॥ १ ॥

सागरिका—सखि, हटाओ नलिनीपत्र और मृणालवलय, यह व्यर्थ है, व्यर्थ
क्यों तकलीफ उठा रहो हो । कहती तो हूँ—

मैंने दुर्लभ जन पर अनुराग किया है, लज्जा अधिक है, स्वतन्त्र भी नहीं हूँ,
प्यारी सखी, इस स्थितिमें प्रेम करना एक भयानक व्यापार है, अब तो केवल
मृत्यु ही शरण है ॥ १ ॥

(मूर्च्छित होती है)

सुसं०—(सकरणम् ।) सहि सागरिए समस्सस समस्सस । (सखि सागरिके समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।)

(नेपथ्ये ।)

कण्ठे कृत्तावशेषं कनकमयमधः शृङ्खलादाम कर्षन्-
क्रान्त्वा द्वाराणि हेलचलचरणरणत्किङ्किणीचक्रवालः ।

दत्तातङ्कोऽङ्गनानामनुसृतसरणिः संभ्रमादश्वपालैः

प्रभ्रष्टोऽयं प्लवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुरायाः ॥ २ ॥

सकरणम् = सा च करुणा सखीं मूर्च्छितां पश्यन्त्याः सुसङ्गतायाः तद्विपदुप-
निपातसंभावनाजनिता ।

कण्ठे कृत्तेति ! मन्दुरायाः अश्वरक्षणानारनः, 'वाजिशाला तु मन्दुरा'
इत्यमरः । प्रभ्रष्टः निर्गतः अश्वपालैः अश्वरक्षणावेक्षणाद्यधिकृतैः पुरुषैः सम्भ्रमात्
त्वावशात् अनुसृता अनुगता सरणिः पडतिः यस्य तादृशः । वाजिशालातः
पलायमानः स्वरक्षाधिकृतैर्ग्रहणार्थमनुगम्यान् इत्यर्थः । अयम् प्लवङ्गः वानरः कण्ठे
स्थितम् कृतस्म त्रोटितस्य शेषम् अवशिष्टम् कनकमयम् सुवर्णनिर्मितं तत्प्रचुरं वा
शृङ्खलादाम् मन्थनरज्जुम् अधः कर्षन् भूमौ आकर्षन् हेलया लीलया चलाः गति-
युक्ताः ये चरणाः तेषु रणत् शब्दायमानम् किङ्किणीनाम् क्षुद्रघण्टिकानाम् चक्रवालं
मण्डलं यस्य तस्याभूतः । द्वाराणि क्रान्त्वा अतिक्रम्य अङ्गनानाम् वनितानाम् दत्तः
जनितः आतङ्कः भयं येन तादृशः । नृपतेः राज्ञः मन्दिरं भवनम् प्रविशति ।
अश्वशालातो निर्गतः स्वरक्षकानुगम्यमानमार्गः कनकमयं दाम कण्ठे लग्नं भूमावा-
कर्षन् चञ्चलचरणरणत्किङ्किणीको वनितजनभयकारी च वानरो द्वाराणि क्रान्त्वा
राजभवनं प्रविशतीति सरलार्थः । 'चक्रवालं तु मण्डलम्' इत्यमरः । स्वभावोक्तिर-
लंकारः । सगंधरा वृत्तम् ॥ २ ॥

सुसंगता—(दयापूर्वकं) सखि सागरिके धीरज घोरो, धीरज घोरो ।

(नेपथ्यमें)

रहनेकी जगहसे खुला हुआ बन्दर राजभवनमें प्रवेश कर रहा है, उसके पालक
घबड़ाए हुए उसका पीछा कर रहे हैं, खियां भयभीत हो रही हैं, उसके पाँवोंमें
बैँधा धुंधलू बज रहा है, वह दरवाजे लाँघता जा रहा है, और उसके गलेमें बची
हुई सोनेकी जंजीर लटक रही है, जिसे लोड़कार बड़ा भारी है ।

अपि च—

नष्टं वर्षवरं मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-

मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृश नाम्नः किरातैः कृत

कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकरात्मेअणाशङ्कितः ॥ ३ ॥

सुसं—(आकर्ण्यग्रतोऽवलोक्य ससन्नममुत्थाय सागरिकां हस्ते गृहीत्वा ।)

सहि उट्ठेहि उट्ठेहि । एसो खु दुट्ठवाणरो इदो ज्जेव आअच्छाद । ता

नष्टमिति । मनुष्येषु मानवजातिषु गणनायाः स्वपरिसङ्ख्यानस्य अभावात्
विरहात् त्रपाम् पलायनजनिताम् लज्जाम् अपास्य परित्यज्य त्रासाद् भयात्
वर्षवरेः नपुंसकेनष्टम् पलायितम् । पुत्रीरूपकोटौ मानवप्रभेदेऽगण्यतया लज्जा-
कारणस्य मानुष्यकस्य स्वस्मिन्ननभिधानेन नपुंसकानां गणेन राजान्तपुरे वर्त-
मानेन पलायनमारब्धमिति भावः । (त्रासात्) अयम् वामनः खर्वाकृतिः पुरुषः
कञ्चुकिनः वृद्धब्राह्मणस्य यत् कञ्चुकम् वृहद्गात्रावरणम् तस्य अन्तः अभ्यन्तरम्
विशति, खर्वः कञ्चुकिकञ्चुके स्वं गोपयितुं निलीयत इति तात्पर्यम् । किरातैः
(त्रासात्) पर्यन्ताश्रयिभिः नगरप्रान्तमाश्रयद्भिः निजस्य नाम्नः 'किरात' इत्यभि-
धानस्य सदृशम् योग्यम् कृतम्, किरम् प्रान्तदेशम् अतन्तीति किराता इति
तद्व्युत्पत्त । आत्मनाम् स्वेषाम् ईक्षणम् वानरकर्तृकम् दर्शनम् आशङ्कन्ते इति
आत्मेक्षणाशङ्कितः कुब्जाः (त्रासात्) जनकैः मन्दं मन्दम् नीचतयैव स्वभाव-
खर्वत्वेऽपि पुनरतिशयेन खर्वीकृतदेहतया यान्ति पलायन्ते । एषां वर्षवरवामन-
किरातकुब्जानां राजान्तपुरे रक्षणादौ परिचर्यायां चोपयोगित्वेनावस्थानम्, तदुक्तं
साहित्यदर्पणे—'अथानुसृष्टहायाः' इत्यधिकृत्य तद्वदवरोधे 'वामनलब्धकिरातम्लेच्छा-
भीरः शकारकुब्जाद्याः' इति । अत्रापि स्वभावोक्तिः । शाब्दलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

और, हमारी मनुष्योंमें तो गणना है ही नहीं फिर लज्जा किस बातकी ? ऐसा
सोचकर नपुंसक भाग खड़े हुए, ये वामन कञ्चुकीके झूलमें भयसे प्रवेश कर रहे
हैं, किरातगण अपने नामके अनुकूल कतराते जा रहे हैं, कुब्जोंको यह भय है कि
कहीं हम देखे न लिये जाय इसलिये खूब झुक कर चल रहे हैं ॥ ३ ॥

सुसंगता - सुनकर, आगे देखकर, धबड़ाकर उठकर, सागरिकाका हाथ पकड़-
कर । सखी, उठो, यह दुष्ट वानर इधर ही आ रहा है । इसलिये चुपचाप

अलखिलदं तमालविडवान्धआरे पविसिअ इमं अदिवाहेम । (सखि उत्ति-
श्रोत्तिष्ठ । एष खलु दुष्टवानर इत एवागच्छति । तदलक्षितं तमालविटपान्धकारे
प्रविश्यैनमतिवाहयावः) । (तथा कृत्वा उभे समयं पश्यन्त्यौ स्थिते ।)

साग०—सुसंगदे कहं तुए चित्तफलहआं उज्झिदो । कदावि कोपि तं
पेक्खदि । (सुसङ्गते कथं त्वया चित्रफलक उज्झितः । कदापि कोऽपि तं प्रेक्षते ।)

सुसं०—अइ सुत्थिदे किं अत वि चित्तफलएण करिस्ससि । एसो
क्खु दधिभक्तलम्पडो सारिआपञ्जरं उग्घाडिअ अवक्कन्दो दुट्टवाणरो ।
मेहाविणी वि उड्डीणा एषा गच्छदि । ता एहि । लहुं अणुसरम्ह । इमस्स
आलावस्स गहिदक्खरा कस्स वि पुरदो मन्तइस्सदि । (अपि सुस्थिते
किमद्यापि चित्रफलकेन करिष्यसि । एष खलु दधिभक्तलम्पटो सारिकापञ्जरमुद्धा-
ट्यापक्रान्तो दुष्टवानरः । मेधाविन्यप्युड्डीनेषा गच्छति । तदेहि । लघ्वनुसरावः ।
अस्यालापस्य गृहीताक्षरा कस्यापि पुरतो मन्त्रयिष्यते ।)

अलक्षितम् = रहस्यभावेन, अन्यो यथा न पश्येत्तथेत्यर्थः । तमालानाम्
व्यामनया प्रसिद्धानां वृक्षविशेषाणाम् विटपाः शाखाः तः (कृते) अन्धकारे
तमसि । एनम् = दुष्टवानरम् । अतिवाहयावः = व्यतिष्यापयावः, यावदयगग्रे याति
तावत्प्रतिपालयाव इति भावः । समयम् = अयेन सह, तच्च दुष्टवानरोपनिपातसम्भा-
वनाकृतं बोध्यम् ।

सुस्थिते = स्थिरे, त्वराकारणे समापन्नेऽप्यचलत्वेनायमुपहासः । तच्च त्वरा-
कारणं वानरकृतं सारिकापञ्जरोद्धाटनम्, यतस्तत्कृतरहस्यभेदनसम्भवः । दध्ना
संस्कृतं भक्तम् दधिभक्तम् 'अग्नेन व्यञ्जनम्' इति समासः । तत्र लम्पटः लुब्धः ।
अपक्रान्तः = पलायितः । ननु उद्धाटयतु वानरः सारिकायाः पञ्जरम्, किमेतावता

इस तमाल वृक्षके नीचे छिडकर इसे आगे बढ़ जाने दे । (वैसा करके दोनों सभय
देखतो रहती हैं)

सागरिका—सुसंगते, क्या तुमने चित्रफलक वहीं छोड़ दिया ? कहीं कोई उसे
देख लेगा ?

सुसंगता = अरी भोली, अब चित्रफलक लेकर क्या करेगी ? यह दही-भातका
लोभी वानर सारिकाके पिछड़ेको खोलकर चला गया, मेधाविनी (सारिका) भी
यह उड़ी जा रही है । चलो, जल्दी इसका पीछा करें, नहीं तो हमारे वार्तालापको
वह किसीके पास दुहरा देगी ।

साग०—सहि एवं करेम्ह । (सखि एवं कुर्वः ।) [इति परिक्रामतः ।]
(नेपथ्ये ।)

ही ही भो अच्चरिअं अच्चरिअम् । (ही ही भोः आश्चर्यमाश्चर्यम् ।)

साग०—(विलोक्य सभयम् ।) सुसङ्गदे जाणिअदि पुणो वि सो दुट्ठ-
वाणरो आअच्छदित्ति । (सुसङ्गते ज्ञायते पुनरपि स दुष्टवानर आगच्छतीति ।)

सुसं०—(विदूषकं दृष्ट्वा विहृत्य) अइ काअरे मा भेहि भत्तुणो पासवत्ती
अज्जवसन्तओ वखु एसो (अयि कातरे मा विभीहि । भतुः पार्श्ववर्ती आर्य-
वसन्तकः खल्वेषः ।)

साग०—(सस्पृहमवलोक्य ।)-सहि सुसंगदे दंसणीओ वखु अअं जणो ।
(सखि सुसङ्गते दर्शनीयः खल्वयं जनः ।)

नश्चिन्नं सारिका तु तदन्तरेव वर्तत इति नास्ति त्वराकारणमिति वृथा तवायमुप-
हास इति मनसिकृत्याह—मेधाविन्यपीति । उड्डीना=उत्प्लुता । उत्प्लवकात्
'डीअ विहायसा गतो' इत्यस्मात् क्तप्रत्ययः । ओदित्वान्निष्ठानत्वम् । अनुसरावः =
धायावः, येन तां गृह्णीवो रहस्यं चेदमित्यं गोपयितुं प्रभवाव इत्याशयः ।

एवम् = यथाचिन्तितं कुर्वः पलायमानां सारिकान्धर्तुं चेष्टावह इत्यर्थः ।

विभीहि=भयङ्कुरु, भयकारणस्य वानरोपसर्पणस्य दूरपराहतत्वादिति भावः ।

पार्श्ववर्ती = नित्यसहचरः, आर्यवसन्तकः=पूज्यः वसन्तकनामा ब्राह्मणो
राज्ञो विदूषकः । वसन्तक इति विदूषकस्य संज्ञा च 'कुसुमवसन्ताद्यभिधः कमंवपुमै-
षभाषाद्यैः' हास्यकरः कलहरतिविदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः' इति साहित्यदर्पणमनु-
स्मारयति ।

दर्शनीयः=द्रष्टुं योग्यः, तथात्वं च राजसहचरत्वेन । प्रियपरिजनेषु वनितानां
स्वभावतोऽनुरागस्योदयात् सागरिकाया एवमुक्तिः ।

सागरिका—हाँ ऐसा ही करे । (दोनों चलती हैं ।)

(नेपथ्यमें)

अहा हा ! आश्चर्य, आश्चर्य ।

सागरिका—(देखकर, भयसे) सुसङ्गते मालूम पड़ता है कि वह दुष्ट वानर
फिर आ रहा है ।

सुसङ्गता—(विदूषक को देखकर, सहास) ओरी कायर, डर मत, ये राजाके
साथ रहनेवाले आर्य वसन्तक हैं ।

सागरिका—(सस्पृह देखकर) सखि सुसंगते, तब तो ये दर्शनीय हैं ।

सुसंगता—अइ सुत्थिद कि इमिणा दिट्ठेण । दूरे भोदि क्खु सारिका ।
ता एहि । अणुसरम्ह ! (अयि सुत्थिते किमनेन दृष्टेन । दूरे भवति खलु
सारिका । तदेहि । अनुसरावः ।)

(उभे निक्कान्ते ।)

(ततः प्रविशति प्रहृष्टो विदूषकः ।)

विदूषकः—ही ही भो अच्चरिअं अच्चरिअम् । साहु रे सिरिखण्डदास
धम्मिअ साहु । जेण दिण्णमेत्तेण ज्जेव्व तेण दोहएण ईदिसी णोमालिआ
संवत्ता जेण निरन्तरुब्भिण्णकुसुमगुच्छशोभिअविडवा उवहसन्ती विअ
लक्खिअदि देवीपरिगहिदं माधवीलदं । ता जाव गदुअ पिअवअस्सं
वट्ठावइस्सम् । एसो क्ख पिअवअस्सो तस्स दोहदस्स लद्धपच्चअदाए
परोक्खंवि तं णोमालिअं पच्चक्खं विअ कुसुमिदं पेक्खन्तो हरिसुप्फुल्ललो-
अणो इहो ज्जेव आअच्छदि । ता जाव णं उवसप्पामि । (ही ही भोः
आश्चर्यमाश्चर्यम् । साधु रे श्रीखण्डदास धार्मिक साधु । येन दत्तमात्रेणैव तेन
दोहदेनेदृशी नवमालिका संवृता येन निरन्तरोद्भिन्नकुसुमगुच्छशोभितविटपा उपहस-
न्तीव लक्ष्यते देवीपरिगृहीतां माधवीलताम् । तद्यावदगत्वा प्रियवयस्यं वर्धयिष्यामि ।

दूरे भवति = दूरवर्तिनी जायते, विप्रकृष्टा जायत इति यावत् ।

ही ही भोः इति हर्षसूचको निपातः, 'ही ही विदूषकः' इत्युक्तत्वात् । दत्तमेव
दत्तमात्रम् तेन दत्तमात्रेण = प्रयुक्तमात्रेण । निगंतमन्तरं समयव्यवधानं यस्मिन्
कर्मणि तद्यथा तथा उद्भिन्नाः विकसिताः ये कुसुमगुच्छकाः पुष्पस्तवकाः तेः
शोभिताः विराजिताः विटपाः शाखाः यस्याः सा तादृशी सततोद्भिन्नपुष्पस्तवकशो-
भमानशाखाचयेत्यर्थः । उपहसन्ती = निन्दन्ती । देवीपरिगृहीताम् = वासवदत्तया
राज्ञ्या स्वीयतयाऽङ्गीकृताम् । वर्धयिष्यामि = दिष्ट्या वर्धसे नवमालिकायाः कुसुम-

सुसंगता—अरी पगली, इसे देखकर क्या होगा ? सारिका दूर भागती जा
रही है, चलो उसका पीछा करें ।

(दोनों का प्रस्थान)

(प्रहृष्ट विदूषक का प्रवेश)

विदूषक—अहा हा । आश्चर्य, आश्चर्य, धन्य श्रीखण्डदास धन्य, उसके द्वारा
दिधे गये दोहदसे शीघ्र ही नवमालिकाकी डालियां निरन्तर विकसित फूलोंसे
इस तरह लद गईं जिससे मालूम पड़ता है कि वह देवीकी माधवीलताका परि-

(परिक्रम्यावलोक्य च ।) एष खलु प्रियवयस्यस्तस्य दोहदस्य लब्धप्रत्ययतया परोक्षामपि तां नवमालिकां प्रत्यक्षामिव कुसुमितां प्रेक्षमाणः हर्षोत्फुल्ललोचन इत एवागच्छति । तद्यावदेनमुरसर्पामि ।)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा ।)

राजा — (सहर्षम् ।)

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरतैरातन्वतीमात्मनः ।

प्रसवेनेत्यभिधाय प्रियवयस्यस्य हर्षं समेधयिष्यामीति भावः । लब्धप्रत्ययतया = संजा-
तविश्वासनया । परोक्षाम् = नयनागोचरम् , प्रत्यक्षाम् = अक्षिविषयम् । कुसुमिता-
म् = सञ्जातपुष्पोद्गमाम् । हर्षोत्फुल्ललोचनः = प्रमोदविक्रान्तनेत्रः । अयमाशयः—
राजा धार्मिकश्रीखण्डदासप्रदत्तायामोपधौ परत्र परीक्षितायां तथा विश्वसिति यथाऽसी
दत्तमात्र एव तद्दोहदे पुष्पं प्रकटितमब्रवीत्यर्थं प्रसन्नवदनस्तदवलोकनायेत आयाति,
तदुचितं मम तदुपसर्पणमिति ।

यथानिर्दिष्टः = हर्षोत्फुल्लनेत्रः ।

सहर्षम् = सानन्दम् , अत्र हर्षश्च नवमालिकायाः पुष्पोद्गमस्यावश्यंभावित्वे
प्रत्ययेन ।

उद्दामेति । अहम् उद्दामम् अत्यर्थम् उद्गताः प्रकाशमिताः कलिकाः कोरकाः
यस्यास्ताम् अन्यत्र उद्दामा दुर्दमनीया उत्कलिका उत्कण्ठा यस्यास्तादृशम् ।
विपाण्डुररुचिम् पाण्डुराभाम् लतायाः पुष्पितत्वात् कामिन्याश्च विरहकृतवैकल्या-
त्तथा भावः । क्षणात् सद्य एव प्रारब्धा प्रक्रान्ता जृम्भा विकासः गात्रभङ्गश्च यया तां
तथाभूताम् । कामिन्या गात्रभङ्गश्च सात्त्विकभावोदयजन्मेति बोध्यम् । अविरलेः निर-
न्तरेः श्वसनोद्गमेवतिसञ्चरणेः निःश्वासेश्च आत्मनः स्वस्याः आयासम् सञ्चारजन्या-

हास कर रही हो । तब तक आकर प्रियमित्रको बधाई दे आऊँ । (चलकर तथा
देखकर) हमारे मित्रको उस दोहद क्रिया पर इतना अधिक विश्वास है कि नवमा-
लिकाको बिना देखे ही उसे कुसुमित मानकर आँखोंमें हर्ष भरे वे इधर ही आ
रहे हैं । तब उनके पास चले ।

नारीम्

अद्योद्यानलतामिमां समदनां गौरीमिवान्यां ध्रुवं

पश्यन्कोपविपाटलद्युतिं मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥ ४ ॥

तद्वृत्तान्तमुपलब्धुं गतो वसन्तकोऽद्यापि नायाति ।

विदूषकः—(सहसोपसृत्य ।) जअदु जअदु पिअवअस्सो । भो वअस्स दिट्ठिअः वड्ढसि । (जयतु जयतु प्रियवयस्यः । भो वयस्य दिष्ट्या वर्धसे ।) [जेण दिण्णमेत्तेण उजेव्व तेण दोहएण इदिमी णोमालिआ संवुत्तेत्यादि पठति ।]

राजा—वयस्य कः सन्देहः । अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः ।

पश्य—

क्लान्तिम् कामवेदनाञ्च आतन्वतीम् प्रकाशयन्तीम् अन्याम् देवीमित्राम् समदनाम् सकामाम् नारीम् अङ्गनामिव समदनां मदनवृक्षाश्रिताम् इमाम् नवमालिकां नामोद्यानलनाम् पश्यन् दर्शनेन सम्भावयन् अत एव च विलम्बमानः देव्याः वासवदत्तायाः मुखम् ध्रुवम् निश्चिनम् कोपेन मद्विलम्बजनितरोषेण इतरनायिकादर्शनानुमिततद्विषयानुरागोद्भावितमन्युना च विपाटला विशेषेण रक्तवर्णा द्युतिः कान्त्यस्य तत्तादृशं करिष्यामि । यथा कश्चन नायकः कश्चिदन्यां स्त्रियं कामयमानां सानुरागया दृशा बोक्षमाणः स्वस्त्रियाः कोरमुत्तादयति तथैवात्र लतायां दृष्टेरासक्ततया विलम्बमानोऽहं देव्याः कोपं जनयिष्यामीति भावः । श्लेषालङ्कार उपमा च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र कविना चतुर्थं पताकास्थानक्रममुपनिबद्धम् तथा च तल्लक्षणम्—‘द्वयर्थो वचनविन्यासः सुहृद्विषयः काव्ययोजितः । प्रधानार्थान्तराक्षेपो पताकास्थानकं परम्’ ॥ इति ‘उद्दामोत्कलकाम्’ इत्यादिविशेषणानां सुस्निग्धतया द्वयर्थं इति विशेषलक्षणस्य सङ्गतिः ॥ ४ ॥

वृत्तान्तमुपलब्धुम्=समाचारं ज्ञातुम्, नवमालिका पुष्पिता न वेति ज्ञातुमिति भावः ।

मणिमन्त्रौषधीनाम्=मणयश्च मन्त्राश्च औषधपञ्चतीतरेतरयोगद्वन्द्वः, तासाम् ।

लिपटी इस उद्यानलताको देखता हुआ मैं आज वासवदत्ताके मुखको कोपसे आरक्त बना दूंगा जैसे मैं किसी उत्कण्ठावाली, पाण्डुवर्ण, अंगड़ाइयां लेती हुई निःस्वाससे खेद प्रकट करनवाली तथा सकाम ललनाको देखता होऊँ ॥ ४ ॥

उमीकी खबर लाने वसन्तक गया था वह अब तक नहीं आया है ।

विदूषक—(सहसा समीप जाकर) जय हो मित्रकी । बधाई है । (दोहदके करते ही नवमालिकाके फूल निकल आये यही दुहराता है)

राजा—मित्र इसमे क्या सन्देह ? मणि, मन्त्र तथा दवाओं का प्रभाव

अचिन्त्य होता है । देखो—

कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमस्य समरे दृष्ट्वा मणिं शत्रुभिः —

नष्टं मन्त्रबलाद्वसन्ति वसुधामूले भुजङ्गा हताः ।

पूर्वं लक्ष्मणवारवानरभटा ये मेघनादाहताः

पीत्वा तेऽपि महौषधेर्गुणनिधेर्गन्धं पुनर्जीविताः ॥ ५ ॥

तदादेशय मार्गं येन वयमपि तदवलोकनेन चक्षुषः फलमनुभवामः ।

प्रभावः = सामर्थ्यम्, येन प्रयुक्तमात्रेणाकाल एव कुसुमोद्गमः कारित इति महान् प्रभावस्तस्येति भावः ।

कण्ठे श्रीति । समरे युद्धे पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः पुरुषश्रेष्ठः श्रिया युक्तः पुरुषोत्तमः श्रीपुरुषोत्तमः तस्य (पुरुषोत्तमशब्दे सुप्सुपेति समासः परञ्च च शाक-पाथिवादित्वासमासः) विष्णोः कण्ठे गलप्रदेशे मणिम् कौस्तुभाख्यं रत्नं दृष्ट्वा अवलोक्य शत्रुभिः रिपुभिः नष्टम् विद्रुतम् (अदृश्यत्वं गतम्) इदं मणिप्रभावं गमयति । (एवम्) मन्त्राणाम् वराः श्रेष्ठाः मन्त्रवराः तेः (हेतुभिः) हताः अष्टन-राक्रमतया हतकल्पाः भुजेः भोगैः गच्छन्तीति भुजङ्गाः सर्पाः, खच्चोऽङ्गित्वाट्टिकोपः । वसुधायाः रत्नगर्भायाः मुद्राः मूले पाताले वसन्ति । यदि मन्त्रप्रभावो नामविध्यदिमे पातालवासिनः सर्पाः स्वविषैः समग्रमपि संसारं व्याकुल्यिव्यन्निति भावः । ये लक्ष्मणश्च वीराश्च ते वानरभटाश्च ते पूर्वं मेघनादाहताः = इन्द्रजिता पञ्चत्वं गमिताः, तेऽपि गुणनिधेः गुणाकरस्य महौषधेः सञ्जीवन्त्याः गन्धम् पीत्वा नासिकयाऽऽघ्राय (पानमन्त्राघ्राणपरम्) जीविताः पुनरुज्जीविताः । अभिर्दृष्टान्तेः प्रमापितो मणिमन्त्रो-षधीनां प्रभाव इति भावः । लक्ष्मणाद्युज्जीवनविषये वाल्मीकिरामायणमपि प्रमाणम्, तथा च तत्र युद्धकण्ठे ७४ तमे सर्गे 'तावप्युग्रो मानुषराजपुत्रो तं गन्धमाघ्राय महौषधीनाम् । बभूवतुस्तत्र तदा विशल्यावुत्तस्थुरन्ये च हरिप्रवीराः ।' सर्वे विशल्या विरुजः लक्ष्मणः हरिप्रवीराश्च हताश्च ये स्युः । गन्धेन तासां प्रवीरोषधीनां सुप्ता निशान्तेष्विव संप्रबुद्धाः ॥ इति । शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

आदेशय = प्रदर्शय । मार्गम् = नवमालिकाऽऽश्रयभूतस्योद्यानस्य पन्थानम् ।

लड़ाईके मैदानमें भगवान्के गलेमें मणि देखकर ही दुश्मन भाग खड़े हुए, मन्त्रके बलसे ही सर्पगण पातालमें वास करते हैं और लक्ष्मण तथा वीर वानर-गण, जो मेघनादद्वारा मारे गये थे, गुणोंकी निधि औषधिकी गन्धके लगनेसे ही पुनरुज्जीवित हो गये ॥ ५ ॥

अब रास्ता बतलाओ जिससे हम भी उसे देखकर आँखोंको कृतार्थ करें ।

विदूषकः—(साटोपम् ।) एदु एदु भवं । (एत्वेतु भवान् ।)

राजा—गच्छाग्रतः ।

(उभौ सगर्वं परिक्रमतः ।)

विदूषकः—(आकर्ण्य समयं परावृत्त्य राजानं गृहीत्वा ससंभ्रमम् ।) भो वयस्स एहि पलायम्ह । (भो वयस्य एहि पलायावहे ।)

राजा—किमर्थम् ।

विदूषकः—एअस्सि वउलपाअवे कोवि भूदो पदिवसदि । (एतस्मिन्नुलपादपे कोऽपि भूतः प्रतिवसति ।)

राजा—(धिङ्मूर्खं विस्रब्धं गम्यताम् । कुत ईदृग्विधानामत्र प्रभावः ।)

विदूषकः—भो एसो वखु फुडवखरं एवं मन्तेदि । ता जइ मम वअणं न पत्तिआअसि ता अग्गदो भविअ सअं एव्व दाव आअण्णेहि ।

तदवलोकनेन = नवमालिकयोद्भावितस्य पुष्पस्तवकस्य वीक्षणेन । चक्षुषः फलम् = नयनस्य साफल्यम्, अभीष्टवस्तुदर्शनमेव नयनलाभस्य फलमित्यभिप्रेत्येत्यमुक्तम् ।

साटोपम् = आटोपेन गर्वेण सहितम् ।

वकुलपादपे = केसरवृक्षे । 'अथ केसरे वकुलः' इत्यमरः । भूतः = पिशाचः, 'भूतं' क्मादौ पिशाचादौ' इति मेदिनी ।

धिङ् मूर्खेत्यत्र धिगिति मयनिन्दाद्योक्तकत्तेन मूर्खपदे द्वितीया न । विस्रब्धम् = सविश्वासम्, स च प्रेतसम्भावनाञ्च नास्तीति प्रत्ययरूपः । ईदृशानाम् = भूतप्रेत-पिशाचराक्षसादीनाम् । प्रभावः = सामर्थ्यम् ।

विदूषक - (गर्वसे) आइये ।

राजा —आगे चलो ।

(दोनों सगर्वं चलते हैं)

विदूषक—(सुनकर, भयपूर्वकं लौटकर राजा को पकड़ कर घबड़ाया हुआ) मित्र, आओ भाग चले ।

राजा = क्यों जी ।

विदूषक—इस वकुल वृक्ष पर कोई भूत रहता है ।

राजा—धिङ् मूर्ख, निर्भय होकर चलो, यहाँ भूत की कौसी सम्भावना ?

विदूषक—अजी, यह तो साफ बोल रहा है, यदि मेरी बात पर श्रद्धा न हो तो

(मोः एष खलु स्फुटाक्षरमेव मन्त्रयते । तद्यदि मम वचनं न प्रत्येषि तदग्रतो भूत्वा स्वयमेव तावदाकर्ण्य ।)

राजा—(तथा कृत्वा श्रुत्वा च ।)

स्पष्टाक्षरमिदं यस्मान्मधुरं स्त्रीस्वभावतः ।

अल्पाङ्गत्वादनर्ह्यादि मन्ये वदति सारिका ॥ ६ ॥

(ऊर्ध्वं निरूप्य ।) कथं सारिकंवेयम् ।

विदूषकः—(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) आः कथं सच्च एव सारिका । आः दासीएधीए किं तुए जाणिदं सच्चं जेव्व वसन्तओ भाअदित्ति । ता चिट्ठ मुहुत्तअम् । जाव इमिणा पिसुणजणहिअअकुडिलेण दण्डकट्ठेण परिपव्वं विअ कइत्थफलं इमादां बउलपाअवाणो आहणिअ भूमीए तुमं पाडइ-

स्फुटाक्षरम् = विस्पष्टवर्णम् । अतो मदुक्ताविश्वासस्य कारणं नास्तीत्यर्थः । प्रत्येषि = विश्वसिषि ।

स्पष्टाक्षरमिति । इदम् श्रूयमाणम् स्पष्टानि अविकलतया स्फुटानि अक्षराणि यस्य तत् स्पष्टाक्षरं (मन्त्रणं) यस्मात् स्त्रीस्वभावतः मधुरम् अश्रुतिकटुं अल्पम् लघु अङ्गं शरीरं यस्याः सा अल्पाङ्गा सूक्ष्मदेहा तस्या भावस्तस्मात् अल्पाङ्गत्वात् अनर्ह्यादि नोच्चैः श्रूयमाणम् तस्मात् सारिका वदतीति मन्ये सभावयामि । एतस्य श्रूयमाणमन्त्रणस्यापरुषवर्णतयाऽऽकर्ण्यमानत्वात्स्त्रीजनभाषितमिति निर्णये जातेऽनुच्चैः श्रूयमाणतया चाल्पाङ्गजीवोच्चारितमिदमिति च निश्चये सारिकाध्वनित्वप्रत्ययो न प्रमाणान्तरमपेक्षत इति भावः ॥ ६ ॥

निरूप्य = निपुणं रूपयित्वा विलोक्य । अनुमितमप्यर्थं प्रत्यक्षतो गृह्णन्ति यथा परीक्षकास्तथेदं राजकर्तृक सारिकाऽवेक्षणं बोध्यम् ।

आगे बढ़ कर खुद सुन लीजिये ।

राजा - (आगे बढ़कर और सुनकर) स्पष्ट अक्षर स्त्री-स्वभाव से मधुर और छोटे अङ्गों से निकलने के कारण धीमी यह आवाज अवश्य सारिका की है ॥ ६ ॥

(ऊपर की ओर देखकर) क्यों, सारिका ही तो है ।

विदूषक—(ऊपर देखकर) आः ! क्या सारिका ही है । (क्रोध से दण्ड उठा कर कलमुही, क्या तुमने ठीक ही समझ लिया था कि वसन्तक डरता है ?

स्सम् । (आः कथं सत्यमेव सारिका । [सरोषं दण्डकाष्ठमुद्यम्य ।] आः दास्याः पुत्रि किं त्वया ज्ञातं सत्यमेव वसन्तको विभेतीति । तत्तिष्ठ मुहूर्तम् । यावदनेन पिशुनजनहृदयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन परिपक्वमिव कपित्थफलमस्माद् बकुलपादपादा- हृत्य भूमौ त्वां पातयिष्यामि ।) [इति हन्तुमुद्यतः ।]

राजा—(निवारयन् ।) मूर्खं किमप्येषा रमणीयं व्याहरति । तत्किमेनां त्रासयसि । शृणुवस्तावत् ।

(उभावाकर्णयतः ।)

विदूषकः—(आकर्ण्यं ।) भो वअस्स सुदं तुए जं एदाए मन्तिदं । एसा भणादि सहि को एसो तुए एत्थ आलिहिदो । सहि पउत्तमअणम- हूस्सवे भअवं अणङ्गोत्ति । पुणोत्रि एसा भणादि सहि कीस तुए अहं एत्थ आलिहिदा । सहि किं अआरणं कृप्पसि । जादिसो तुए कामदेओ आलि- हिदो तादिसी मए रइ आलिहिदेत्ति । ता अण्णधासम्भाविणि किं तुए एदिणा आलविदेण । कहेहि सत्वं वुत्तन्तम् । भो अवस्स किं णेइम् । (भो वयस्य श्रुतं त्वया यदेतया मन्त्रितम् । एषा भणति सखि क एष त्वयान्ना- लिखितः । सखि प्रवृत्तमदनमहोत्सवे भगवाननङ्ग इति । पुनरप्येषा भणति सखि कस्मात्त्वयाहमत्रालिखिता । सखि किमकारणं कुप्यसि । यादृशस्त्वया कामदेव

दास्याः पुत्रि, असत्कुलजे, एतेन निन्दा गम्यते, 'पष्ठ्या आक्रोशे' इति वैक- त्यिकः पष्ठ्या अलुक् । पिशुनजनहृदयकुटिलेन=पिशुनजनः दुर्जनः, तस्य हृदयं चित्तमिव कुटिलं वक्रं तेन । आहत्य = आघातं कृत्वा । यथा पक्वं कपित्थफलमेकेन- वाघातेन 'भूमिं श्रयति' तथा भयाऽऽहता त्वमप्यवश्यं भूमिमाश्रयिष्यसीति भावः ।

रमणीयम् = मनोहरम्, व्याहरति = वक्ति. 'व्याहार उक्तलपितं भाषण वचनं वचः' इत्यमरः । त्रासयसि=भीषयसे । त्रासश्चात्र दण्डदर्शनादिरूपः ।

जरा ठहर जा । जब तक दुष्टजन हृदय के समान वक्र इस काष्ठदण्ड से पके हुए कैंठ के समान तुमको इस वक्रुल वृक्ष से नीचे गिराता हूँ । (मारने को उद्यत होता है)

राजा—(रोकता हुआ) यह कुछ सुन्दर बात कर रही है । बेवकूफ, इसे तू क्यों डराता है, तब तक सुनो तो ।

(दोनों सुनते हैं)

विदूषक—मित्र, सुना आपने, जो इसने कहा ? यह कहती है—'सखी तुमने यहाँ किसे ब्रिजित किया ?' (सखी) इस मदन महोत्सव में भगवान् कामदेव को ।

आलिखितस्तादृशी मया रतिरालिखितेति । तदन्यथासंभाविनि किं तवेतेनालिखितेन ।
कथय सर्वं वृत्तान्तम् । भो वयस्य किन्विदम् ।

राजा—वयस्यैवं तर्कयामि । कयापि हृदयवल्लभोऽनुरागादालिख्य
कामदेवव्यपदेशेन सखीपुरतोऽपहृतः । तत्सख्याऽपि प्रत्यभिज्ञाय वेदगद्या-
दसावपि तत्रैव रतिव्यपदेशेनालिखितेति ।

विदू०—(छोटिकां दत्त्वा ।) भो वयस्स जुज्जदि । एवं बखु एदं ।
(भो वयस्य युज्यते । एवं खल्वेतत् ।)

किं न्विदम् = सारिकामन्त्रितम्, यदनयोच्यते तस्य कः प्रसङ्ग इति विदूषकस्य
जिज्ञासा । सारिका यथाश्रुतं नातिचिरवृत्तं सुगङ्गासागरिकयोर्वार्त्तालापभावत्तयति-
स्मेति स्पष्टम् ।

तर्कयामि = संभावयामि, अर्थस्य समन्वयनं हि राजस्तर्कस्य लिङ्गम् । हृदयव-
ल्लभः = प्राणप्रियः । अनुरागात् = स्नेहात् । आलिख्य = चित्रयित्वा । कामव्यपदेशेन =
कामदेवस्य चित्रमिति व्याजं कृत्वा । अपहृनुतः = गोपितः, प्रत्यभिज्ञाय = मत्प्रियसख्या-
स्नेहिनश्चित्रमिदमिति विज्ञाय । वेदगद्यात् = नेपुण्यात् । असौ = प्रियतमचित्र-
निर्मात्री स्वसखी । अयमत्राभिसन्धिः—द्वयोः समप्राणयोः सख्योरेकस्याः वचन
कन्दपंप्रतिमे पुंसि जाते मनोबन्धे तथा स्वमनोविनोदनाय स्वप्रियचित्रमालिखितं
तत्सख्या चित्रं दृष्ट्वा कस्य चित्रमिदमिति जिज्ञासायां प्रकटीकृतायां कामदेवस्येति
मृषा कथितं परन्तु सख्याः कामयमानदशामवेक्ष्य तथा यथार्थं वस्तूहितं ततश्च
तामुपहसितुमिव तथापि तच्चित्रपाश्वे रतिचित्रमङ्कितमिति ।

फिर यह कहती है 'तूने मुझे यहाँ क्यों चित्रित किया?' 'सखी बिना कारण क्यों
रंज होती है । जैसा तुमने कामदेव का चित्र बनाया, वैसा ही मैंने रति का' ।
'दूमरी ही तरह सोचनेवाली तुम्हारे इस कथन से क्या, सारी बातें कहो ।' मित्र
यह क्या गोरख धन्धा है ?

राजा—मित्र, मैं सोचता हूँ किसी ने स्नेह से अपने प्रियतम का चित्र आँका,
और काम के बहाने उसे सखी से छिपाना चाहा । सखी ताड़ गई, और उसने भी
चतुरतापूर्वक रति के छल से उसे चित्रित कर दिया ।

विदूषक (छुटकी बजाकर) यह हो सकता है ऐसा ही है ।

राजा—वयस्य तूष्णीं भव । पुनरप्येषा व्याहरति ।

विदू०—भो एसा भणादि सहि मा लज्ज । इदिसस्स कण्णारअणस्स अवस्स एव्व ईदिसे वरे अहिलासेण होदव्वम् । भो वअस्स जा एसा आलिहिदा सा वखु कण्णा दसणीआ । (भो एषा भणति सखि मा लज्जस्व । ईदृशस्य कन्यारत्नस्यावश्यमेवेदृशे वरेऽभिलाषेण भवितव्यम् । भो वयस्य येषाऽलिखिता सा खलु कन्या दर्शनीया ।)

राजा—यद्येवमवहितौ ऋणुवस्तावत् । अस्त्यत्रावकाशो नः कुतूहलस्य । (इत्युभावाकणयतः ।)

विदूषकः—भो वअस्स सुदं तुए जं एदाए मन्तिदम् । सहि अवणेहि इमाइं णालणीवत्ताइं मुणालवलआइं अ । अलं एदिणा । कीस अमारणे अत्ताणं आआसेसि । (भो वयस्य श्रुतं त्वया यदेतया मन्त्रितम् । सखि अपनयेमानि नलिनीपत्राणि मृणालवलयाणि च । अलमेतेन । कथमकारण आत्मानमायासयसि ।)

राजा—वयस्य न केवलं श्रुतमभिप्रायोऽपि लक्षितः ।

विदूषकः—भो मा तुमं पण्डअव्वगव्वं उव्वह । अहं दे एदाए

तूष्णीं भव = मौनं भजस्व, येन शृणुवः सारिकया मन्त्र्यमाणं शेषं वृत्तामति-

भावः ।

दर्शनीया = द्रष्टुं योग्या, असाधारणरूपसम्पदुपेत्यर्थः ।

अवहितौ = दत्तावधानौ । अवकाशः = स्थानम् । कुतूहलस्य = कोतुकस्य ।

राजा—चुपचाप रहो । यह फिर बोलती है ।

विदूषक - अजी, यह कहती है, 'सखी लज्जा मत करो, ऐसी कन्यारत्न का ऐसे वर में अनुराग होना उचित ही है । मित्र, इसमें जो कन्या चित्रित की गई वह देखने लायक है ।

राजा—यदि ऐसी बात है तब तो ध्यान देकर सुनो । इसमें हमारे लिये कुतूहल का स्थान है ।

विदूषक—मित्र सुना आपने, यह कह रही है कि हटाओ इन नलिनी पत्रों और मृणालवलयों को । व्यर्थ क्यों अपने को थका रही हो ?

राजा—मित्र, केवल सुना ही नहीं, अभिप्राय भी समझ लिया ।

विदूषक—अजी, मत पापिड्य का गर्व करो । मैं भी तुम्हारी इस सारिका के:

मुहादो सुाणअ सव्वं वाक्खणइस्सम् । ता सुणम्ह । अज्ज वि कुरकुराअदि एव्व एसा सारिका दासीएधीआ । (मो मा त्वं पाण्डित्यगर्वमुद्रह । अहं तु एतस्य मुखाच्छ्रुत्वा सर्वं व्याख्यास्यामि । तच्छ्रणुवः । अद्यापि कुरकुरायत एव एषा सारिका दास्याः पुत्री ।)

राजा—युक्तमभिहितम् । (पुनराकर्णयतः ।)

विदूषकः—भो वयस्स एसा वखु सारिका दासीएदुहिदा चतुर्वेदी बम्हणो विअ रिचाइं पढिदुं पवुत्ता । (मो वयस्य एषा खलु सारिका दास्या दुहिता चतुर्वेदी ब्राह्मण इव ऋचः पठितुं प्रवृत्ता ।)

राजा—वयस्य कथय किमप्यन्यचेतसा मया नावधारितं किमनयो-
क्तमिति ।

विदूषकः—भो एदं एदाए पडिदम् । (मो एतदेतया पठितम् ।)

दुल्लहजणाणुराओ लज्जा गुरुई परव्वसो अप्पा ।

पिअसहि विसमं पेम्मं मरणं सरण णवरमेव्वकम् ॥ ७ ॥

एतस्याः = सारिकायाः । सारिकामुखादाकर्ण्य स्वपाण्डित्यगर्वप्रकाशनं तव नोचितमित्याशयः । कुरकुरायते = शब्दायते ।

चतुर्वेदी = चतुरः वेत्ति इति तच्छीलः, चत्वारो वेदा यस्य स इति, चतस्रो वेदयो वा यस्येति वा न विग्रहः कार्य आद्ये 'न कर्मधारयादिति' व्युत्पत्तिविरोधा-
दन्त्ये नान्तत्वानापत्तेष्व । तस्मान्मदुक्त एव विग्रहः, तत्र वेदान् इति विशेष्यमध्या-
हार्यमिति चिन्तकाः । ऋचः = मन्त्रान् ।

मुख-से सुनकर सबका व्याख्यान कर सकता हूँ । अभी भी यह कलमुँही कुड़कुड़ा
ही रही है ।

राजा—ठीक कहते हो । (दोनों सुनते हैं)

विदूषक—अजी मित्र, यह सारिका अभी भी चतुर्वेदी ब्राह्मण की तरह ऋचायें
बोल रही है ।

राजा—बताओ तो इसने क्या कहा ? मैं जरा अन्यमनस्क हो गया था ।

विदूषक—इसने कहा कि दुर्लभजन से स्नेह करती है, लज्जा अधिक है,

[दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं शरणं न वरमेकम् ॥ ७ ॥]

राजा—(सस्मितम् ।) साधु भवन्त महाब्राह्मण मुक्त्वा कोऽन्य
एवमृचामभिजः ।

विदूषकः— तदा किं पु वस्तु एदं । (ततः किं नु छल्विदम् ।)

राजा—ननु गाथेयम् ।

विदूषकः किं गाथा ।। किं गाथा ।।)

राजा—कयापि श्लाघयौवनया प्रियतममनासादयन्त्या जीवितनिर-
पेक्षयोक्तम् ।

विदूषकः— (उच्चञ्जिह्वस्य ।) भो किं एदेहि वक्त्रभणिदेहि । उज्ज एव

दुर्लभजनानुराग इति । अस्य व्याख्या द्वितीयऽङ्क प्रथमश्लोके द्रष्टव्या ॥७॥

महाब्राह्मणम् = अभिधया प्रशंसा, व्यञ्जनया तु निन्दा, 'शङ्खे तैले तथा मांसे
वेद्ये ज्योतिषिके द्विजे । यात्रायां पक्षि निद्रायां महच्छन्दो न दीयते' इति स्मरणा-
निन्दाव्यञ्जना ।

गाथा = प्राकृतभाषोपनिबद्धार्यादिच्छन्दो गीतिः । गाथा श्लोके संस्कृतान्य-
'भाषायां गेयवृत्तयोः' इति मेदिनी ।

श्लाघ्यम् = लोभनीयं यौवनं यस्यास्तया सुन्दर्या, प्रियतमम् = अभीष्टवल्लभम् ।
अनासादयन्त्या = अलभमानया । जीवितनिरपेक्षया = मर्तुं सन्नद्धया ।

स्वतन्त्र भी नहीं हूँ । प्रियसखि, इस स्थिति में प्रेम करना भयानक है, अब तो मेरे
लिये मृत्यु ही शरण है ॥ ७ ॥

राजा—(हँसकर) ठीक है, ऐसे महाब्राह्मणको छोड़कर इन ऋचाओंको कौन
समझेगा ?

विदूषक—आखिर यह है क्या बला ?

राजा—अजी यह गाथा है ।

विदूषक—क्या गाथा ?

राजा—किसी तरुणीने प्रियतमके नहीं मिलनेसे हताश होकर इस तरह

कहा है ।

विदूषक—(जोरसे हँसकर) इस तरह वक्रोक्ति क्यों करते हो । सीधे क्यों

किं ण भणसि जहा मं अणासादअन्तीएत्ति । अण्णहा को अण्णो कुसुम-
चावव्ववदेसेण एवं णिण्हवीअदि । (भोः किमेतैवंक्रमणितैः । ऋज्वेव किं न
भणसि यथा मामनासादयन्त्येति । अन्यथा कोऽन्यः कुसुमचापव्यपदेशेनैवं निह्नूयते)
हस्ततालं दत्त्वोच्चैर्विहसति ।)

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) धिङ् मूर्ख किमुच्चैर्हंसता त्वयेयमुत्त्रा-
सिता येनोड्डोयान्यत्र कापि गता ।

(उभौ निरूपयतः ।)

विदूषकः—(विलोक्य ।) भो एसा वखु कअलीघरं एव्व गदा । ता
एहि । लहुं अणुसरम्ह (भो एषा खलु कदलीगृहमेव गता । तद्देहि । लब्ध-
नुसरावः ।)

राजा—

✓ दुर्वारां कुसुमशरव्यथां वहन्त्या
कामिन्या यदभिहितं पुरः सखीनाम् ।

वक्रमणितैः = कुटिलैर्वचनैः । ऋजु = सरलम् । निह्नूयते = गोप्यते, कस्या-
न्यस्य कामसमा छवियं लिखित्वा कामव्यपदेशेनापह्नुवीत काचन वनितास्तः काम-
सुन्दरस्य तवैवेयं यशोगायेति विदूषकस्यभिप्रायः ।

दुर्वारामिति । दुःखेन कष्टेन वार्यते प्रतिक्रियत इति दुर्वारा ताम् असुखप्रति-
कार्याम् कुसुमशरस्य कामस्य व्यथाम् कामदेवकृतामुत्तरीकाम् वहन्त्या भुञ्जानया
कामिन्या सुन्दर्या सखीनां समप्राणानां स्त्रोसुहृदाम् पुरः अभिहितम् आत्मनोऽनुरा-

नहीं कहते कि—मेरे नहीं मिलने से । अन्यथा कौन है ऐसा जो कामदेवके छलसे
चित्रित किया जाय । (ताली देकर हंसना)

राजा=(ऊपरकी ओर देखकर) धिङ् मूर्ख, तुमने ठहाका लगाकर इसे डरा
दिया और यह उड़ गई ।

(दोनों देखते हैं)

विदूषक—(देखकर) यह तो कदलीगृहकी ओर गई है, जल्दी चलो पीछा करें ।

राजा—दुर्दमनीय कामपीड़ाकी सहती हुई कामिनी अपनी सखियों से जो

तद्भूयः शिशुशुकसारिकाभिरुक्तं

धन्यानां श्रवणपथः तिथित्वमेति ॥ ८ ॥

विदूषकः—एदु एदु भव । (एत्वेतु भवान् ।) [परिक्रामतः ।]

विदूषकः—भो एदं कखु कअलीवरम् । जाव पविसम्ह । भोः
एतत्खलु कदलीगृहम् । यावत् विशावः ।)

(उभौ प्रविशतः ।)

विदूषकः—भो गदा दासीएधीआ । एत्थ दाव मन्दमारुदुव्वेल्लन्त-
वालकअलीदलसीदले सिलातले उपविसिअ मुहुत्तअं वोसम्ह । (भोः गता
दास्याः पुत्रो । अत्र तावन्मन्दमारुतोद्वेल्लद्वालकदलीदलशीतले शिलातल उपविश्य
मुहूर्तं विश्राम्यावः ।)

गस्य व्यञ्जकं विलापादिकमुक्तम् तद् भूयः पुनः शिशवश्च शुक्राश्च सारिकाश्च
ताभिः उक्तम् धन्यानाम् भाग्यवताम् श्रवणस्य पन्थाः श्रवणपथः श्रोत्रविवरम् ।
'ऋक्पूरुषः पथामानक्षे' इति समासान्तोऽप्रत्ययः, तस्य अतिथित्वम् विषयभावम्
एति गच्छति । स्वस्मिन्ननुरागं दधानया विरहिण्या स्वानुरागव्यञ्जकं सखीनां
पुरतो यदुच्यते तद् बालकैः शुकैः सारिकाभिश्चावर्त्यमानं शृण्वन्तः पुरुषा धन्या-
स्तादृशसौभाग्यलाभादिति भावः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासोज्झकारोऽनुप्रासश्च । प्रहविणो वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा—मनौ जौ गल्लिदशयतिः
प्रहविणीयम् ॥ ८ ॥

मन्थेति । मन्देन अनुत्त्रवणेन मारुतेन वायुना उद्वेल्लन्ति कम्पमानानि यानि
बालकदलीनां दलानि पत्राणि तैः शीतले शिशिरे । मन्दपवनचलितकदलीदल-
जनितशीतभावे इत्यर्थः । शिलातले=शिलाखण्डे ।

कुछ कहती है, उसे सुनकर दुहराने वाली सारिकाकी और बच्चों की शुभ बोली
धन्य पुरुष ही सुन पाते हैं ॥ ९ ॥

विदूषक—आइए । (दोनों चलते हैं)

विदूषक—यही तो कदलीगृह है । चलें इसमें प्रवेश करें ।

(दोनों प्रवेश करते हैं)

विदूषक—यहाँ थोड़ा विश्राम कर लें क्योंकि यहाँका शिलातल हवासे चलित
कदलीपत्रों द्वारा शीतल कर दिया गया है ।

राजा—यदभिरुचितं भवते ।

(इत्युपविष्टतः ।)

राजा—(निःश्वस्य । दुर्वारामित्यादि पुनः पठति ।)

विदूषकः—(पाश्वंतोऽवलोक्य ।) भा एदेण वखु उग्घाडिअदुवारेण ताए सारिआए पञ्चरेण होदव्वम् । एसो वि सो चित्तफलओ । जावणं गेण्हामि । भो वयस्स दिट्ठिआ वद्धसि । (भो एतेन खलूद्वाटितद्वारेण तस्याः सारिकायाः पञ्चरेण भवितव्यम् । एषोऽपि स चित्रफलकः । यावदेनं गृह्णामि । (फलकं गृहीत्वा निरूप्य च सहर्षम् ।) भो वयस्य दिष्ट्या वर्धसे ।

राजा—(सकौतुकम् ।) वयस्य किमेतत् ।

विदू०—भो एदं वखु तं जं मए भणिदम् । तुमं उज्जव एत्थ आलिहो । को अण्णो कुसुमचावव्ववदेसेण णिण्हवीअदित्ति । (भोः एतत्खलु-तद्यन्मया भणितम् । त्वमेवान्नालिखितः । कोऽन्यः कुसुमचापव्यपदेशेन निह्नूयत इति ।)

उद्घाटितद्वारेण = उन्मुक्तकपाटेन । 'स चित्रफलकः' यद्विषये सारिकावचनेनो-त्कृष्टाऽविर्भावितेति योजनीयम् ।

दिष्ट्या वर्धसे = महते सौभाग्यमित्यर्थः ।

अत्र विदूषकः—भो वयस्य, दिष्ट्या वर्धसे । राजा—(सकौतुकम्) 'कोन्यो...व्य-पदिश्यते इत्यादिना तत्रावकाशो भवतः किमु स्यात्' इत्यन्तेन सन्दर्भेण राजाविदू-षकसारिकासुसङ्गतानामन्योन्यवचनेनोत्तरोत्तरानुरागबीजोद्घाटनात्प्रगमनमितिप्रति-मुखसन्धेरङ्गमुक्तं वेदितव्यम्, 'प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम्' इति च तत्तलक्षणम् ।

राजा—जैसी तुम्हारी इच्छा । (दोनों बैठते हैं)

राजा—(निःश्वास लेकर—'दुर्दमनीय कामगोड़ा' दुहराता है)

विदूषक—(चारों ओर देखकर) यही खुला हुआ सारिका का पिंजड़ा है, और यही चित्रफलक है । जब तक इसे ले लें । (फलकको देखकर, सहर्षं) बघाई है मित्र ।

राजा—(कौतुकसे) यह क्या है ?

विदूषक—यह वही है जो मैंने कहा था । तुमहीं इसमें बिभ्रित हो । दूसरा कौन कन्दर्पके छलसे चित्रित होगा ?

राजा—(सहर्षं हस्तौ प्रसार्य ।) सखे दशंय दशंय ।

विदूषकः—ण दे दसइस्सम् । सा वि कण्णआ एत्थ ज्जेव आलि-
हिदा चिट्ठदि । ता किं पारितोसिएण विणा ईदिसं कण्णारअणं दंसोअदि ।
(न ते दशंयिष्यामि । सापि कन्यकात्रेवालिखिता तिष्ठति । तत्किं पारितोषिवेण
विनेदशं कन्यारत्नं दश्यते ।)

राजा—(कटकमर्पयन्नेव वलाद् गृहीत्वा विलोक्य सविस्मयम् ।)

लीलावधूतपद्या कथयन्ती पक्षपातमधिकं नः ।

मानसमुपैति केयं चित्रगता राजहंसीव ॥ ६ ॥

पारितोषिकेण=प्रसादचिह्नभूतेनोपायनेन, पारितोषः प्रयोजनमस्येत्यर्थे ठञ् ।

लीलावधूतेति । लीलया विलासेन स्वीयेन सौन्दर्यातिशयस्य विलासेनेत्या-
शयः, अवधूता तिरस्कृता पद्या लक्ष्मीः यया सा लीलावधूतपद्या निजसौन्दर्यपरा-
जितश्रीका, पक्षे लोलया सलीलसंचरणेन अवधूतानि चालितानि पद्यानि कमलानि
यया सा लीलावधूतपद्या निजसलीलसञ्चरणचालितकमलवना चित्रगता चित्रफलके
आलिखिता पक्षे चित्रं विचित्रं गतम् गमनं यस्याः सा चित्रगता विचित्रगमना इयम्
चित्रे दृश्यमाना का कतमा नः अस्माकम् (सम्बन्धे) अधिकम् सविशेषम् पक्षे पातः
पक्षगातः तम् पक्षपातम् अनुकूलभावम् (स चात्र स्वचित्रेण सह चित्रणं) राजहंसी
मराली इव मानसम् मनः पक्षे तदाख्यम् सरः उपति प्राप्नोति । अयमाशयः—
यथा काचन मराली स्वसञ्चरणकम्पितपद्मवना विचित्रगमना पक्षौ कम्पयन्ती च
मानसाख्यं सरो गाहते तद्वत् स्वसौन्दर्यलीलाविजितकमलासौन्दर्या स्वसहचित्रणेन
मद्विषये समधिकं पक्षपातं प्रथयन्ती चित्रगता मम मनसि प्रविशन्ती च केयं ललर्नेति ।
'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितः सितः' इति राजहंसीपरिचयः । श्लेषोपमं
अलङ्कारौ । आर्याभेदो वृत्तम् ॥ ९ ॥

राजा—(सहर्षं हाथ फेलाकर) मित्र दिखाओ दिखाओ ।

विदूषक—आपको नहीं दिखाऊंगा । वह कन्या भी इसमें चित्रित है, क्या
बिना पारितोषिकके ही ऐसी कन्या दिखलाई जाती है ?

राजा—(कटक उतारकर देता हुआ वलाद् लेकर, देखकर आश्चर्यसे)

अपनी लीलासे कमलको हिलाती हुई तथा हमारे ऊपर पक्षपात रखनेवाली
यह चित्रगता कौन रमणी है जो हमारे दिलमें पैठ रही है जैसे अपनी चालसे कम-
लवनको कम्पित करनेवाली राजहंसी मानसरोवरमें पैठ रही हो ॥ ६ ॥

अपि च—

विधायापूर्वपूर्णेन्दुमस्या मुखमभूद् ध्रुवम् ।

धातः निजासनाम्भोजविनिमीलनदुःस्थितः ॥ १० ॥

(ततः प्रविशति सागरिका सुसंगता च ।)

सुसं०—सहि ण समासादिदा अम्हेहि सारिका । ता चित्तफलं
पि दाव इमादो कदलीघरादो गेण्हिअ लहुं आगच्छम्ह । (सखि न समा-
सादितावाभ्यां सारिका । तच्चित्रफलकमपि तावदस्मात्कदलीगृहाद् गृहीत्वा लब्धा-
गच्छावः ।)

साग०—सहि एवं करेम्ह । (सखि एवं कुर्वः ।)

(उभे परिक्रामतः ।)

विधायेति । धाता ब्रह्मा अस्याः कन्यायाः मुखम् अपूर्वपूर्णेन्दुम् पूर्वं न
निमित्तः इत्यपूर्वंः पूर्वंनिमित्तविलक्षणः तादृशम् पूर्णं अविकलकलः इन्दुः चन्द्रः तम्
अपूर्वम् पूर्णेन्दुम् अपूर्वपूर्णेन्दुम् (कलङ्कराहित्यात्सदेव पूर्णत्वाच्चास्य मुखचन्द्रस्या-
पूर्वत्वम्) विधाय सृष्ट्वा ध्रुवम् निश्चितम् निजं स्वीयम् यत् आसनमेव अम्भोजम्
कमलम् स्वावासपद्मम् तस्य विनिमीलनेन सङ्कोचेन दुःस्थितः कष्टां दशमावन्तः
अभूत् सञ्जातः । एतन्मुखनिर्माणात् पूर्वं ब्रह्मणः कमल चन्द्रमसः कलाभिः सदेव
निमोलनं नापत्तस्य निश्चयेषोदयादधिकसमये कलादेकल्याच्च, एतन्मुखस्य तु सततो-
दितत्वेन सदा पूर्णकलत्वेन च तद्वासपद्मं सदा सङ्कुचदेव तिष्ठतीति महत्कष्टं ब्रह्मण
आपतितमिति भावः । चन्द्रापेक्षया मुखे व्यतिरेको व्यङ्ग्यः । उत्प्रेक्षाञ्जाल-
लङ्कारः ॥ १० ॥

चित्रफलकमपीति । अयमाशयः—सारिका यस्या ग्रहणे आवापुद्युक्ते आस्व

और—विधाता इस नायिकाके अद्भुत पूर्ण चन्द्ररूप मुखका निर्माण करके
एकबारगी अपने आश्रयभूत कमलके सङ्कुचित हो जानेसे उलझनमें पड़ गये
होंगे ॥ १० ॥

(सागरिका तथा सुसंगता का प्रवेश)

सुसंगता—सखी, सारिकाको तो हम नहीं पासकीं, चित्रफलक तो इस कदली
गृहसे लेती चले ।

सागरिका—हाँ, ऐसाही करूँगी । (दोनों चलती हैं)

विदूषकः—भो वयस्स कोस उण एसा अवणदमुही आलिहिदा ।

(भो वयस्य कस्मात्पुनरेषाऽवनतमुख्यालिखिता ।)

सुसं०—(आकर्ण्य ।) सहि जहा वसन्तओ मन्तेदि तहा तक्केमि भट्टिणा वि एत्थ ज्जेव्व हांदव्वम् । ता कअलीगुम्भन्तरिदाओ भविअ पेक्खन्ह दाव । (सखि यथा वसन्तको मन्त्रयते तथा तर्कयामि भर्त्राप्यत्रैव भवितव्यम् । तत्कदलीगुल्मान्तरिते भूत्वा प्रेक्षावहे तावत् ।)

(उभे पश्यतः ।)

राजा—वयस्य पश्य पश्य । (विधायापूर्वपूर्णेन्दुमित्यादि पुनः पठति ।)

सुसं—सहि दिट्ठिआ वट्ठसि । एसो दे हिअअवल्लहो तुमं ज्जेव्व णिव्वण्णअन्तो चिट्ठदि । (सखि दिष्ट्या वर्धसे । एष ते हृदयवल्लभस्त्वामेव निर्वर्णयंस्तिष्ठति ।)

साग०—(सलज्जम् ।) कीस परिहासशीलदाए इमं जणं लहुं करेसि (कस्मात्परिहासशीलतयेमं जनं लघुं करोषि ।)

सा तु ग्रहीतुं न पारिता, अतोऽस्त्येदेकं रहस्योद्भेदद्वारम्, चित्रफलकमपि रहस्य-मंशतो शिन्धादतस्तदपि गोपयितुं प्रयतनीयमिति । अवनतमुखी = आनतवदना ।

भवितव्यम् = भूयते, वसन्तकशब्देन तत्पदभावमनुमिमानया सख्या वसन्त-कस्य राजसहचरत्वप्रत्ययेन राजसद्भावस्तर्क्यते, हस्तिदर्शनेन हस्तिपकस्यानुमानं यथा तथा । कदलीनाम् गुल्मः स्तम्बः तेन अन्तरिते प्रच्छन्ने । राजा तत्रास्ति न वा ? सन्नपि वा किञ्चेष्टयते ? इत्यादि वृत्तं कदलीवृक्षान्तरे आवां पश्याव इत्याशयः, तथा प्रच्छादनञ्च वासवदत्ताज्ञाऽऽनुरोधेन । पश्य पश्येति द्विरुक्तिराग्रहव्यञ्जनाय, स च राजश्चित्रहृतचित्तां गमयति ।

निर्वर्णयन् = निपुणं निरीक्षमाणः ।

परिहासशीलतया = विनोदप्रियतया । राजानुरागविषयताया मादृशे जनेऽभावेन

विदूषक—मित्र, इसका शिर झुका हुआ क्यों चित्रित किया गया है ?

सुसंगता—(सुनकर) जब वसन्तक बोल रहे हैं तो मैं समझती हूँ महाराज भी यहीं होंगे । आओ इस कदलीवृक्षों को ओट से देख लें । (दोनों देखती हैं)

राजा—मित्र देखो, देखो, ('अद्भुत पूर्णचन्द्र' इत्यादि दुहराता है)

सुसंगता—सखी बधाई है, ये तुम्हारे हृदयवल्लभ तो तुम्हें ही निहार रहे हैं ।

सागरिका—(सज्जसा) क्यों विलम्बीने प्रेक्षा अपनाए कर रही हो ?

विदू०—(राजानं चालयित्वा ।) गं भणामि । कीस एसा अवणदमुही आलिहिदेति । (ननु भणामि । कस्मादेषाऽवनतमुख्यालिखितेति ।)

राजा—ननु सारिकयैव सकलमावेदितम् ।

सुसं०—सहि दंसिदं क्खु मेहाविणीए अत्तणो मेहावित्तणम् । (सखि दशितं खलु मेधाविन्याऽऽमनो मेधावित्त्वम् ।)

विदू०—भो वयस्स अवि सुहाअदि दे लोअणम् । (भो वयस्य अपि सुखयति ते लोचनम् ।)

साग०—(ससाध्वसमात्मगतम् ।) किं एसो भणिस्सदित्ति जं सच्चं जीविदमरणणं अन्तरे वट्टामि । (किमेष भणिष्यतीति यत्सत्यं जीवितमरणयोरन्तरे वर्ते ।)

तथा कथन मधुपहासो मम लघुत्व व्यञ्जयेदलम्बप्राथित्येति भावः ।

चालयित्वा = कम्पयित्वा, तथाकरणञ्च राज्ञोऽभिमुखीकरणार्थम्, एतेन च राज्ञोऽन्यमनस्कता चित्रगतचित्तता वा व्यञ्जिता ।

मेधावित्त्वम् = धारणशालित्वम्, तथाधारणासद्भाव एव सकृदार्कणितस्यालापस्याविकलमावर्तयितुं शक्यत्वात् । मेधावित्त्वमित्यत्र मेधाविन्या भावो मेधावित्त्वमिति न विग्रहः कार्यः, किन्तु मेधाविशब्दस्य सामान्यनपुसकत्वमास्थाय त्वप्रत्ययं कृत्वोक्तस्वरूपमुपपाद्यम् । अन्यथा 'मेधाविनी' पदस्य तद्धितान्तत्वेन ऋगुणवाचकत्वाभावात् 'त्वतलोर्गुणवचनस्येति' पुंवद्भावो न स्यात् ।

सुखयति = आनन्दयति, सुखमस्त्यस्येति सुखि ततस्तत्करोतीति णिच्, टिलोपश्च ।

जीवितमरणयोः = जीवनस्य मरणस्य च । यदि सुखयतीति स्वीकृतिस्तदा

विदूषक—(राजाको बुला कर) पूछ रहा हूँ इसका शिर झुका हुआ क्यों चित्रित किया गया है ?

राजा—ये सारी बातें सारिका ही कह चुकी है ।

सुसंगता—मेधाविनी सारिकाने अपनी मेधा प्रकट कर दी ।

विदूषक—मित्र, क्या तुम्हारी आँखोंको यह ठंडी कर रही है ?

सारिका—(लज्जापूर्वक स्वगत) ये क्या कहते हैं इस समय मैं जीवन और मरणके बीचमें लटक रही हूँ ।

ॐ गुणवचनशब्देन समस्तकृदन्ततद्धितान्तभवंतामजातिसङ्ख्यासंज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दो गृह्यते इत्यादिप्रसङ्गे मोक्षस्वरसः । तदभिप्रायाऽत्र प्रकाशग्रन्थः ।

राजा—सुखयतीति किमुच्यते—

कृच्छ्रादूहयुगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्बस्थले

मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविषमे निस्पन्दतामागता ।

मददृष्टिस्तृषितेव संप्रति शनैरारुह्य तुङ्गी स्तनौ

साकाङ्क्षं मुहुरीक्षते जललवप्रस्यन्दिनी लोचने ॥ ११ ॥

तदधृदये स्थानलाभस्य सम्भावनया जीवितत्वम्, अथ निषेधकोटिस्तदा स्वावमान-
नाजन्यकष्टानुभवो मरणादतिरिच्यत इति तथोक्तिः ।

किमुच्यते = कथनं विनापि तस्यार्थस्य मदीयचेष्टया त्वयानुमातुं शक्यत्वात्,
ईदृशस्य रूपस्य विषये एतादृशस्य प्रश्नस्यारसिकैरेवोत्थानोपत्वात्तदुत्तरणप्रयासस्य
चानावश्यकत्वादिति भावः ।

कृच्छ्रादिति । मम दृष्टिः मददृष्टिः कर्तृपदमिदम्, जातावेकवचनम्, अस्याः
चित्रलिखितायाः सुन्दर्याः ऊर्ध्वः युगम् ऊरुयुगम् जङ्घायुगलम् कृच्छ्रात् प्रयासात्
व्यतीत्य अतिक्रम्य । ऊरुयुगव्यतिक्रमे प्रयासश्च तयोरन्योन्यमिलितत्वेन तत्र सञ्चारस्य
दुष्करतया, तयोरतिशयशोभाशालितया ततः प्रयाणे दृष्टेरीहया वा । नितम्बस्थले
कटिपश्चाद्भागे सुचिरम् बहुकालपर्यन्तं भ्रान्त्वा चङ्क्रमणं विधाय । एतेन
नितम्बस्यायामशालित्वं व्यज्यत तथासत्येव चिरभ्रमणावसरसम्भवात् । (ततः
उपर्यारोहणे) तिस्रः वलयः त्रिवलो उदरवर्त्तिरेखाचिह्निता स्थली, 'दिकसहस्रं
संज्ञायाम्' इति समासः । तस्याः तरङ्गः (तरङ्गवत् निम्नोन्नतेरवस्थानैः) विषमे
कठिनसञ्चारे मध्ये मध्यभागे निःस्पन्दताम् गतिराहित्यम् आगता प्राप्ता । कठिन-
सञ्चारे मध्यभागे भ्रमन्त्या दृष्टेरशक्त्या गतिरोधस्यावश्यंभावात् । (गतिरोधजनके
दुर्गभेदेषु प्रयासमास्याय चरन्ती) [मददृष्टिः] तृषिता समुत्पन्नपिपासा इव शनैः
मन्दं मन्दम् तुङ्गी उन्नती स्तनौ कुक्षौ आरुह्य आक्रम्य सम्प्रति आरोहानन्तरम्
जलस्य अश्रुपयसः लवान् कणान् प्रस्यन्दयति स्नाययतीति जललवप्रस्यन्दि तद्वि-
वचने जललवप्रस्यन्दिनी अश्रुपयःकणाविले लोचने नयने साकाङ्क्षम् आकाङ्क्षा

राजा — अच्छी लगती है इसके बारेमें क्या कहना है, देखो—

किसी तरह ऊरु देशको लाँघकर और देरतक नितम्बों पर चक्कर काटकर
इसकी त्रिवली रूप तरङ्गोंसे उलझी हुई मेरी आँखें प्यासी सी होकर धीरे-धीरे
इसके ऊँचे स्तनों पर चढ़कर जलकी बूँदें गिराती हुई इसकी आँखोंको उत्सुकतासे
देख रही है ॥ ११ ॥

सुसं०—सहि सुदं तुए ! (सखि श्रुतं त्वया ।)

साग०—(विहस्य ।) तुम एवम् सुणु जाए आलेहविण्णाणं एवं वण्णीअदि । (त्वमेव शृणु यस्या आलेख्यविज्ञानमेधं वर्णयते ।)

विदूषकः—भो वअस्स जस्स उण ईदिसीओ वि एवं सभागमं बहु मण्णन्ति तस्स वि अत्तणो उवरि को पराहवो जेण एत्थ एव्व ताए आलिहिद अत्ताणअं ण पेक्खसि । (भो वयस्य यस्य पुनरीदृश्योऽप्येवं समागमं बहु मन्यन्ते तस्याप्यात्मन उपरि कः परिभवः येनात्रैव तयाऽऽलिखितमात्मानं न प्रेक्षते ।)

अमिलाषस्तया सहितं यथा स्यात्तथा मुहुः वारं वारम् ईक्षते पश्यति । मम नयन-
मेतच्चित्रविलोकेऽतिप्रयासेनोरुयुगादग्रेणत्वा नितम्बदेशे च भ्रान्त्वा ध्रान्तं सत्
त्रिवल्या विषमे मध्यभागे सञ्चरणासमर्थमिव निःस्पन्दभावमालम्ब्य यथाकथञ्चिदव-
स्थाय तृषामिवानुभवकुक्षौ स्तनावारुह्य सार्धैः नयने साकाङ्क्षमीक्षते, अन्योऽपि
कश्चित्पथिको यथा क्वचित्पर्वतोपत्यकायां भ्रमन् कश्चन् सङ्कीर्णं पन्थानं कथञ्चिदति-
क्रम्य देवान्महति चत्वरे सञ्चरणात्सञ्जातभ्रमतयाऽऽत्मानसशक्तमिवानुभवन्नपि गमन-
स्यावश्यकत्वेन प्रेर्यमाणः काञ्चिदुच्चं शिलामारुह्य अमापनुत्तये तृषां शमयितुं कुतश्चन
रन्ध्रात्स्रवत्प्रातः सामिलाषमवलोकते तद्वदिति भावः । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । शार्दूल-
विक्रोडितं वृत्तं, लक्षणं प्रागुक्तम् ॥ ११ ॥

आलेख्यविज्ञानम् = चित्रनिर्माणपाटवम् । त्वया भ्रम चित्रं लिखितं तदेव भर्ता
वर्णयति तत्त्वदीयमेव चित्रनिर्माणपाटवं स्तूयते तेन तवेव तच्छ्रवणेऽधिकारो न
ममेति भावः ।

ईदृश्यः=यासु तवापि चक्षु रज्यति तादृश्यः । बहु मन्यते=हृदयेन कामयन्ते ।

तस्यापि=स्वकाम्यमानसुन्दरीजगसमाद्रियमाणस्यापि तव । आत्मन उपरि=
स्वविषये । परिभवः=अनादरः । अत्रैव=चित्रफलके, एतेन प्रयत्नान्तरान-
पेक्षोक्ता ।

सुसङ्गता—सखी, सुना तुमने ।

सागरिका—सुनो तुम, जिसकी चित्रांकन-कलाकी ऐसी प्रशंसा की जा रही है ।

विदूषक—मित्र, जिसके समागमको ऐसी सुन्दरियां भी चाहती हों, उसका
अपने प्रति ऐसा अनादर कि आप इसी फलक पर उतारी गई अपनी छवि पर
दृष्टिपात नक़्क़ा नहीं करते।

राजा—(निर्वर्णम् ।) वयस्य अनयाऽऽलिखितोऽहमिति यत्सत्यं
ममात्मन्येव बहुमानस्तत्कथं न पश्यामि । पश्य—

भाति पतितो लिखन्त्यास्तस्या बाष्पाम्बुशीकरकणौघः ।

स्वेदोद्गम तव करतलसंस्पर्शदिष मे वपुषि ॥ १२ ॥

साग०—(आत्मगतम् ।) हिअ समस्मस समस्सस । मनोरथो वि दे
एत्तिअं भूमि ण गदो । (हृदय समाश्वसिहि समाश्वसिहि ! मनोरथोऽपि त
एतावतीं भूमि न गतः ।

बहुमानः = अत्यादरः, स चेतादृशसुन्दरीकर्तृकस्वचित्राङ्कनानुमिततदनुराग-
पात्रताया आत्मनि प्रत्ययेन ।

भातीति । लिखन्त्याः मम चित्रमङ्कयन्त्याः तस्याः बाष्पाम्बुशीकरकणौघः
बाष्पाम्बुनाम् अश्रुजलानाम् शीकराः विन्दवः तेषाम् कणाः अतिसूक्ष्मांशा तेषाम्
ओघः समूहः मे मम चित्राङ्किताया मम मूर्तेरित्यर्थः, वपुषि तनी पतितः विप्रकीर्णः,
तस्याः चित्राङ्केन मयि स्नेहं प्रदर्शयन्त्याः सुन्दर्याः करतलसंस्पर्शात् चित्रनिर्माण-
नान्तरीयकतया जायमानात् पाणिसम्पर्कात् स्वेदोद्गमः (जायमानः सात्त्विक-
भावरूपः) घर्मोदयः इव भाति शोभते । मां लिखन्त्या नयनाभ्यां पतताश्रुणः
कणेन यन्मम चित्रे पतितं मन्ये मम तत्करस्पर्शेन स्वेदोद्गम इव तदजायतेति भावः ।
असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः ॥ १२ ॥

समाश्वसिहि = धैर्यं धारय । एतावतीं भूमि न गतः = एतत्पर्यन्तं न प्रसूतः,
यावत्पर्यन्तं त्वं स्वसाफल्यमकाशययास्ततोऽधिकं साफल्यं जातं यद्भूत्राऽऽस्मनेत्य-
मुक्तम् ।

राजा—(देखकर) इसने मुझे चित्रित किया है इससे मेरा आदर अपने प्रति
बढ़ गया है, फिर देखूंगा क्यों नहीं ? देखो—चित्र बनाते समय उसके हाथकी
कुछ स्वेद-विन्दु हमारे चित्र पर पड़ गयी हैं वे ऐसी मालूम पड़ती हैं मानो
उसके हाथके स्पर्शसे हमारी देह में पसीना चल पड़ा हो ॥ १२ ॥

सागरिका—(स्वगत) हृदय धीरज धरो धीरज धरो, तुम्हारा तो इतना बड़ा
मनोरथ भी नहीं रहता

सुसं—सहि तुम एव्व एका सलाहणीआ जाए भट्टा वि एवं मन्ती-
अदि । (सखि त्वमेवेका श्लाघनीया यथा मर्ताप्येवं मन्थ्यते ।)

विदूषकः—(पार्श्वतोऽवलोक्य ।) भो वयस्स एदं सरसकमलिणीदल-
मुणालविरइदं ताए तव्व मअणावस्थासूअअं सअणीअं लक्खीअदि ।
(भो वयस्य एतत्सरसकमलिनीदलमृणालविरचितं तस्या एव मदनावस्थासूचकं
शयनीयं लक्ष्यते ।)

राजा—वयस्य निपुणमुपलक्षितम् । तथा हि—

परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-

स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।

एका = सजातीयद्वितीयरहिता एतेन भर्तुः सर्वाधिकस्त्वयि राग उद्भिन्न
इति व्यञ्जितम् ।

तस्याः-यस्या विषये त्वमेवमात्थ, यथा चेतच्चित्रमङ्कितम् । सरसकमलिनीदल
मुणालविरचितम् = प्रत्यग्राहतेर्नलिनीपत्रेमृणालेश्च निमित्तम् । मदनावस्थासूचकम्
कामदशाप्रत्यायकम्, शयनीयम् = (शेतेऽत्रेत्यधिकरणेऽनीयत्वाद्बहुलकात्) शय्या ।

निपुणम्=युक्तम्, उपलक्षितम्=तर्कितम् । कामावस्थाशयनीयमिदमिति यत्त्वया
तर्कितं तद्युक्तमूहितमित्यर्थः ।

परिम्लानमिति । पीनस्तनजघनसङ्गात् स्तनी च जघनं च स्तनजघनस्य
प्राप्यङ्गत्वादेकवद्भावः पीनं च तत्स्तनजघनम् पीनस्तनजघनम् तस्य सङ्गात् सम्प-
र्कात् उभयतः द्वयोर्भागयोः परिम्लानम् सर्वतः म्लानितम् । स्तनजघनवर्त्तिताप
सम्पर्कात्तदुभयभागावच्छेदेनातिम्लायदित्यर्थः । तनोः कुशस्य मध्यस्य अन्तः
मध्यभागे परिमिलनम् सम्पर्कम् अप्राप्य अनासाद्य हरितम् अग्लपितम् । मध्य-

सुसंगता—सखी, इसमें तुम्हारी ही तारीफ है जो राजा द्वारा इस तरह वर्णित
होती हो ।

विदूषक—(इधर-उधर देखकर । यह ताजे कमलपत्र और मृणालों से बनाया
गया शयनीय उसी की कामावस्था का सूचक मालूम पड़ रहा है ।

राजा—मित्र, तुमने ठीक समझा है, क्योंकि—

स्थूल स्तन और जघन देश जहाँ आकर मिला वह स्थान मुरझाया हुआ है
मध्यभाग में क्षीणता के कारण जितने अंश में स्पर्श नहीं हुआ उतना भाग हरा ही

इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः

कृशाङ्ग्याः संतापं वदति नलिनीपत्रशयनम् ॥ १३ ॥

अपि च—

स्थितमुरसि विशालं पद्मिनीपत्रमेतत्—

कथयति न तथान्तर्मन्मथोत्थामवस्थाम् ।

अतिगुरुपरितापम्लापिताभ्यां यथास्याः

स्तनयुगपरिणाहं मण्डलाभ्यां ब्रवीति ॥ १४ ॥

भागस्य कृशत्वेन नितम्बकुचदेशयोः स्थूलतया च शयानायास्तस्या मध्यभागस्योपरि स्थितत्वेन तदसंसक्तं तदधः शयनीयमसन्तस्तत्वेन हरितमिव प्रतिभासत इति भावः । (तथा) श्लथे मनसिजतापप्रमावात्स्वधारणासमर्थे ये भुजौ लते इव भुजलते तयोः आक्षेपाः इतस्ततः प्रक्षेपाः वलनानि चलनानि च तैः व्यस्तः विघटितः न्यासः रचना यस्य तत् व्यस्तन्यासम् इदम् पुरोवर्त्ति नलिनीपत्रशयनम् कमलनीदलनिर्मितं शयनीयम् कृशाङ्ग्याः तन्म्याः सन्तापम् कुसुमशरप्रहारजन्मपीडाम् वदति कथयति । अत्राचेतनस्य शयनीयस्य वदनमनुपपद्यमानमाविष्कारं लक्षयति तदतिशयं व्यङ्ग्यः । शिखरिणी वृत्तम्, तल्लक्षणं यथा = 'रसे रुद्रेच्छिन्ना यमनसमलागः शिखरिणी' इति ॥ १३ ॥

स्थितिमिति । अस्याः एतच्छयनीये किञ्चित्कालं पूर्वं शयितवत्याः सुन्दर्याः चरसि वक्षसि स्थितम् लब्धवासम् विशालम् दीर्घम् एतत् पद्मिनीपत्रम् नलिनीदलम् तथा तेन प्रकारेण (तावतांशेन) अतिगुरुपरितापम्लापिताभ्याम् अतिमहता सन्तापेन कदाचित्ताभ्याम् मण्डलाभ्याम् मण्डलाकृतिशोषचिह्नाभ्याम् अन्तर्मन्मथोत्थाम् अन्तर्वर्त्तिकामकृताम् अवस्थाम् स्थितिम् न ब्रवीति प्रकाशयति यथा यावतांशेन स्तनयुगपरिणाहम् स्तनद्वयविशालताम् ब्रवीति प्रकाशयति । 'परिणाहो विशालता'

रहा । हाथोंके पटकनेसे कुछ अग्रिमभाग अस्त-व्यस्त हो रहा है, इस तरह यह शयनीय उस कृशाङ्गीकी काम-पीडाको सूचित कर रहा है ॥ १३ ॥

और—यह विशाल कमलिनी दल, जिसे सन्ताप-शान्त्यर्थ हृदय पर रखा गया था, और जिस पर मण्डलाकार शोष चिह्न बन गया है, उस तरह स्रष्टापूर्वक उसकी मानस कामपीडाको नहीं बताता है जितनी खूबीके साथ उसके स्तनद्वयकी विशालताकी ॥ १४ ॥

विदूषकः—(नाट्येन मृणालिकां गृहीत्वा ।) भो वयस्स अअं अवरो ताए एव्व पाणत्थणुम्हाकिलिसन्तकोमलमुणालहारो । ता पेक्खदु भवं । (भो वयस्य अयमपरस्तस्या एव पीनस्तनोष्मक्लिश्यमानकोमलमृणालहारः । तत्प्रेक्षतां भवान् ।)

राजा—(गृहोत्थोरसि विन्यस्य ।) अयि जडप्रकृते—

परिच्युतस्तत्कुचकुम्भमध्यात्—

किं शोषमायासि मृणालहार ।

इत्यमरः । अयमाशयः—अनया सन्तापशान्तये हृदि न्यस्तपूर्वमेतत्पद्मपत्रं स्तनोष्मणा मण्डलाकारेण शुष्कमजनि, तेन चाधुना दृश्यमानेन तथा तत्तापो न प्रकाश्यते यथा स्तनपरिणाहः प्रकाश्यते इति । मालिनी वृत्तम् । 'न न म य ययुतेयं मालिनी भोगिलोकेः' इति च तल्लक्षणम् ॥ १४ ॥

मृणालिकाम् = मृणालनिर्मितां सन्तापशान्तावुपयुज्यमानां मालाम् ।

पीनस्तनोष्मक्लिश्यमानकोमलमृणालहारः = पीनी स्थूली यो स्तनो कुचो तयोः य ऊष्मा कामवह्निजनितो दाहः तेन क्लिश्यमानः म्लानीकृतः यः मृणालस्य कमलनालस्य हारः माला ।

गृहीत्वा = आदाय, मालामिति शेषः । विन्यस्य = आधाय, तथाकरणं च स्नेहपात्रोपभुक्ते वस्तुनि ममत्वव्यञ्जनद्वारा स्वनेहिजनेऽनुरागप्रकर्षमावेदयतीति बोध्यम् ।

जडप्रकृते = अचेतन, एतेन तस्य ज्ञानरहितत्वेन वृथाखेदानुभवस्योपहासः कृतः ।

परिच्युत इति । मृणालहार हे कमलनालनिर्मितमाले तत्कुचकुम्भमध्यात् कुचो कुम्भो इव कुचकुम्भो 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समासः । तस्याः कुचकुम्भो तत्कुचकुम्भो तयोः मध्यात् मध्यमागात् परिच्युतः स्खलितः (त्वम् इति) किम् पुनः शोषम् शुष्कताम् आयासि प्रपद्यसे । तत्कुचकुम्भद्वयान्तराले स्थानानुपलब्धकृतस्तव खेदः किमर्थं इति भावः । तावकस्य सूक्ष्मतन्तीः अतिकृशस्य सूत्रस्य अपि तत्र तत्कुचकुम्भान्तरे अवकाशः स्थानम् न स्यादिति

विदूषक—(अभिनयपूर्वकं मृणालिकाको उठाकर) यह भी उसीके पीनस्तनोंके सन्तापसे झुलसा हुआ मृणालहार है । आप इसे तो देखिये ।

राजा—(लेकर कलेजे पर रखकर) ओ जड प्रकृति !

उसके कुचकुम्भों पर तुम नहीं रह सके इसमें सूखनेकी कौनसी बात है ।

न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य

तत्रावकाशो भवतः किमु स्यात् ॥ १५ ॥

मुसं०—(स्वगतम् ।) हृद्धी हृद्धी । गुरुआणुराओखित्तहिअओ भट्टा असंबद्धं पि मन्तेदुं पउत्तो । ता ण जुत्तं अदो वरं उवेक्खितुम् । भोदु । एवं दाव । सहि । जस्स किदे तुमं आगदा सो अअं ते पुरदो चिट्ठदि । (हा धिक् हा धिक् । गुर्वनुरागोत्थितहृदयो भर्तासंबद्धमपि मन्त्रयितुं प्रवृत्तः । तत्र युक्तमतः परमुपेक्षितुम् । भवतु । एवं तावत् । (प्रकाशम् ।) सखि । यस्य कृते त्वमागता सोऽयं ते पुरतस्तिष्ठति ।)

साग०—(सासूयम् ।) सुसंगदे कस्स किदे अहं एत्थ आगदा । (सुसंगते कस्य कृतेऽहमागता ।)

शेवः, (तदा) भवतः किमु स्यात् । तयोः कुचयोरत्यर्थपरिणाहितया मृणालसूत्रस्यापि प्रवेशस्य तयोरन्तराले असम्भवेन मृणालहारस्य यदि नावकाशस्तत्र तदा न खेत्तव्यं मृणालहारेणेति भावः । उपजातिश्छन्दः, तल्लक्षणं यथा 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तो जगौ गः, उपेन्द्रवज्रा जज्ञास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजी पादौ यदीयावुपजातवस्ताः' इति ॥ १ - ॥

गुर्वनुरागोत्थितहृदयः=गुरुः दुर्दमनीयः यः अनुरागः प्रेम तेन उत्थितम् आकुलितम् हृदयं चेतः यस्य सः गहनानुरागेण भ्रान्तचित्त इत्यर्थः । असम्बद्धम्=असम्बद्धम्, जडेपि मृणालहारे चेतनवद्व्यवहारात्तस्य भ्रान्तचित्तत्वं प्रतीत्येत्युक्तम् । न युक्तमुपेक्षितुम्=सागरिकासङ्गमायोत्तम्यतोऽयं तस्या दर्शने विलम्बेनालं तेन तदर्थं मया यतनीयमिति भावः । यस्य = राज्ञः चित्रफलकस्य वेति द्वयर्थं सुसङ्गतावचनम् ।

कस्य कृतेऽहमागता = एतद्वचनं स्वस्यागमने कारणं विस्मृतं प्रत्याययति, तेन चोन्मादावस्था व्यज्यते ।

उसमें तुम्हारे सूक्ष्मतन्तुके लिये भी जब जगह नहीं तब तुम्हारे लिये कहाँसे होती ? ॥ १५ ॥

सुसंगता—(स्वगत) हाय ! गहरे स्नेहसे व्याकुल-हृदय होकर हमारे स्वामी अब कुछ असंबद्ध भी बोलने लगे । अब उपेक्षा करना भला नहीं है । अच्छा, तबतक यही सड़ी (प्रकाश) सखि, जिसके लिये तू आयी थी वह तो तुम्हारे सामने ही है ।

सागरिका—(भौंह टेढ़ी करके) सुसङ्गता, मैं किसके लिये यहाँ आयी थी ?

सुसं०—(विहस्य ।) अहं अण्णसङ्किदे णं चित्तफलअस्स । ता गेण्ह एदम् । (अयि अन्यशङ्किते ननु चित्रफलकस्य तद् गृहाणेत्तम् ।)

साग०—(सरोषम् ।) अउसलम्हि तुह ईदिसाणं आलावाणम् । ता अण्णदो गमिस्सम् । (अकुशलास्मि तवेदशानामालापानाम् । तदन्यतो गमिष्यामि । इति गन्तुमिच्छति ।)

सुसं०—(सागरिकां हस्ते गृहीत्वा ।) अहं असहणे इह चिठ्ठ दाव मुहुत्तअं जाव इमादी कदलीघरादो चित्तफलअं गण्हिअ आअच्छामि । (अयि असहने इह तिष्ठ तावन्मुहूर्तं यावदस्मात्कदलीगृहाच्चित्रफलकं गृहीत्वागच्छामि ।)

साग०—सहि एव्वं करेहि । (सखि एवं कुर्व ।)

(सुसंगता कदलीगृहाभिमुख परिक्रामति ।)

विदू०—(सुसंगतां दृष्ट्वा ससंभ्रमम् ।) भो वअस्स पच्छादेहि एदं चित्तफलअं । एसा क्खु देवीए परिचारिआ सुसंगदा आगदा । (भो वयस्य प्रच्छादयेत्तं चित्रफलकम् । एषा खलु देव्याः परिचारिका सुसंगतागता ।)

अन्यशङ्किते=मां प्राणप्रियामपि सखीमन्यत्वेन शङ्कमाने, येनेवं स्वागमनकार-
णज्ञानमपलपसीति भावः । एतम् = चित्रफलकम्, अर्त्तारिं वेति द्वयर्थम् ।

सरोषम् = रोषश्च सुसङ्गतोक्तेद्वितीयाथमनुसन्धाय, स च नवसमागमतखणीस्व-
भावसम्भवः । अकुशला = अदक्षा, अनभिज्ञा ।

असहने=क्रोधने, मुहूर्तम् = किञ्चित्क्षणपर्यन्तम् ।

ससम्भ्रमम् = समयम्, स च देवीपरिचारिकागमनजन्यः, तयाऽस्य रहस्यव्यापा-
रस्य देव्यै निवेदयितुं शक्यत्वाद्भूयम् ।

सुसंगता—(हँसकर) तुम्हें तो सब जगह दूसरी ही शंका रहती है । चित्र
फलकके लिये आई थी, लेलो वह ।

सागरिका—(रोषपूर्वक) मैं तुम्हारी ये सारी बातें नहीं समझती, मैं यहाँसे
चली जाऊँगी (जाना चाहती है) ।

सुसंगता—(सागरिकाका हाथ पकड़कर) अरी बिगड़ेल, थोड़ी देर यहाँ ठहर,
जब तक मैं इस कदलीगृहमेंसे चित्रफलक लिये आती हूँ ।

सागरिका—हाँ, ऐसा ही करो । (सुसंगता कदलीगृहकी तरफ चलती है)

विदूषक—(सुसंगताको देख घबड़ाकर) मित्र, इस चित्रपटको छिपाओ, यह
महारानीकी परिचारिका सुसंगता आ रही है ।

(राजा पटान्तेन फलकं प्रच्छादयति ।)

सुसं०—(उपसृत्य ।) जअदु जअदु भट्टा । (जयतु जयतु भर्ता ।)

राजा—सुसंगते स्वागतम् । इहोपविश्यताम् ।

(सुसंगतोपविशति ।)

राजा—सुसंगते कथमहमिहस्थो भवत्या ज्ञातः ।

सुसं०—(विहस्य ।) भट्टा ण केवलं तुमं अअं पि चित्तफलएण सह सव्वो वुत्तन्तो मए विण्णादो । ता गदुअ देवीए णिवेदइस्सम् । (भर्तः, न केवलं त्वमपि चित्रफलकेन सह सर्वो वृत्तान्तो मया विज्ञातः । तद्गत्वा देव्ये निवेदयिष्यामि ।)

विदू०—(अपवार्यं सभयम् ।) भो वअस्स सव्वं संभावीअदि । मुहरा वखु एसा गढभदासी । ता पारितोसिएण संपीणेहि णम् । (भो वयस्य सर्वं संभाव्यते । मुखरा खल्वेषा गर्भदासी । तत्पारितोषिकेण संप्रीणयेनाम् ।)

राजा—युक्तमुक्तं भवता । (सुसङ्गतां हस्ते गृहीत्वा ।) सुसंगते क्रीडामात्रमेवेतत् । अकारणे त्वया देवी न खेदयितव्या । इदं ते पारितोषिकम् । (कर्णाभरणं प्रयच्छति ।)

मुखरा = बहुभाषिणी । सम्प्रीणय = प्रसादय । (येनेयं त्वदीयमिदं रहस्यं देव्ये न निवेदयेत्) ।

क्रीडामात्रम् = न वस्तुतस्तत्त्वम्, अत एतस्य देव्ये निवेदनं न युज्यतेति भावः ।

(राजा चित्रपटको चादर में छिपाता है)

सुसंगता = जय हो महाराज की :

राजा—सुसंगते, स्वागत, यहाँ बैठो । (सुसंगता बैठती है)

राजा—सुसंगते, मैं यहाँ हूँ यह खबर तुम्हें कैसे लगी ?

सुसंगता—(हँसकर) मैं इतनी ही नहीं, चित्र-फलक के विषय में भी पूरी जानकारी रखती हूँ । सब जाकर देवी से कहूँगी ।

विदूषक - (मुँह फेर कर, सभय) मित्र, इससे सब संभव है । यह दासी बड़ी मुहफ़्ट है, इसे पारितोषिक देकर तृप्त करें ।

राजा—तुम ठीक कहते हो । (सुसंगता का हाथ पकड़ कर) अरी सुसंगता, यह सब क्रीडामात्र है, व्यर्थ तुम देवी को तकलीफ मत पहुँचाना, यह रहा तुम्हारा पारितोषिक । (कर्णाभरण देता है)

सुसं०—(प्रणम्य सस्मितम् ।) भट्टा अलं सङ्काए । मए वि भट्टिणो पसाएण कीलितं एव्व । ता किं कण्णाभरणेण । एसो ज्जेव मे गुरुआं पसाओ जं कीस तुए अहं एत्थ चित्तफलए आलिहिदत्ति कुविदा मे पियसही साअरिआ । ता गदुअ पसादेदु णं भट्टा । (भर्तुः अलं शङ्कया । ममापि भर्तुः प्रसादेन क्रीडितमेव । तत्किं कर्णाभरणेन । एष एव मे गुरुः प्रसादो यत्कस्मात्त्वयाहमत्र चित्रफलक आलिखितेति कुपिता मे प्रियसखी सागरिका । तद्गत्वा प्रसादयत्वेनां भर्ता ।)

राजा—(ससंभ्रममुत्थाय ।) कासौ क्वासौ ।

सुसं०—इदो इदो भट्टा ! (इत इतो भर्ता ।)

विदू०—भो गण्हामि एदं चित्तफलअम् । कदा वि पुणो वि एदिणा कज्जं भविस्सदि । (भो गृह्णाम्येतं चित्रफलकम् । कदापि पुनरप्येतेन कार्यं भविष्यति ।)

भर्तुः प्रसादेन—तव प्रसन्नतामनुमाय, क्रीडितम्—तव सर्वोऽपि वृत्तान्तो मया ज्ञायत इति विनोद एव कृतः, न त्वत्र मम मनोबन्धोऽतो रहस्यमिदं सत्यत्वेन प्रतीत्य देव्यै निवेदयिष्यामीति मा शाङ्किष्ठा इति तदाशयः । गुरुः प्रसादः—महत्परितोषिकम् । तव चित्रं सागरिकाऽङ्कितवती, तत्पार्श्वे च मया तस्याश्चित्रं निर्मितं तेन मम सखी सागरिका मयि कोपमधातुः, तत्सत्यं यदि मयि प्रसन्नोऽसि तदा गत्वा मम सखीमपगतत्वं विधेहि स एव मयि ते महाननुग्रहः स्यादिति प्रवृत्तकार्यः ।

ससंभ्रमम् = वेगेन, स चात्रात्युत्कण्ठां सूचयति ।

सुसंगता—(प्रणाम करके, हँसकर) महाराज, आपको व्यर्थ सन्देह होता है, मैं भी तो आपकी कृपा से विनोद ही कर रही थी । यह कर्णाभरण क्यों दे रहे हैं । मेरी सखी सागरिका मुझपर बहुत बिगड़ी हुई है कि इस चित्रपट पर तूने मेरी छवि क्यों अङ्कित की अतः आप यदि प्रसन्न हैं तो जाकर उसे मना दें मेरे लिये सबसे बड़ा पारितोषिक यही होगा ।

राजा—जल्दी से उठकर वह कहाँ है, कहाँ है ।

सुसंगता—महाराज, इधर आवें ।

विदूषक—यह चित्रफलक रख लूँ । कभी फिर इसकी जरूरत पड़ सकती है ।

सुसं०—भट्टा इयं सा । (भतः इयं सा ।)

(सर्वे कदलीगृहान्निष्क्रामन्ति ।)

साग०—(राजानं दृष्ट्वा सहर्षं ससाध्वसं सकम्पं च स्वगतम् ।) हृद्धी हृद्धी । एदं पेक्खिअ अतिसद्धसेण न सक्कणोमि पदादी पदं वि गन्तुम् । ता किं दाणि एत्य करिस्सम् । (हा धिक् हा धिक् । एतं प्रेक्ष्यातिसाध्वसेन न शक्नोमि पदात्पदमपि गन्तुम् । तत्किमिदानीमत्र करिष्यामि ।)

विदू०—(सागरिकां दृष्ट्वा ।) ही ही भोः अच्चरिअं अच्चरिअम् । ईदिसं रुत्रं माणुसलोए ण पुणो दीसदि । ता तक्केमि पमावइणो वि एदं णिम्मविअ विम्हओ समुप्पण्णोत्ति । (ही ही भोः आश्चर्यमाश्चर्यम् । ईदृशं रूपं मनुष्यलोके न पुनर्दृश्यते । तत्तर्कयामि प्रजापतेरप्येतास्मिन्मया विस्मयः समुत्पन्न इति ।)

राजा—वयस्य ममाप्येवं मनसि वर्तते ।

सा = सागरिका । अत्र 'सुसङ्गता' प्रसादयतु' इत्यनेन सन्दर्भेण सुसंगता-वचसा 'सागरिका मयाऽऽलिखिता तथा च त्वमि'ति सूचयता प्रसादोपन्यासेन बीजोद्भेदनादुपन्यास इति प्रतिमुखसन्धेरङ्गभेदमिति, 'क्वासी क्वासी' इत्यत्र च सागरिकानुरागबीजस्य दृष्टुनष्टस्य वत्सराजेनानुसरणात्पतिसर्प इति प्रतिमुखसन्धेरङ्गमुक्तमिति चावगन्तव्यम् ।

सहर्षम् = अभीष्टजनदर्शनजन्यात्र हर्षः । ससाध्वसम् = आकस्मिकेन प्रिय-दर्शनेन साध्वसम्, सकम्पम् = कम्पोऽपि तथैव । साध्वसेन = भयेन, पदात्पदम् = एकमपि पदम्, अतो नास्ति पलायनोपाय इति भावः ।

प्रजापतेः = ब्रह्माणः । एतत् = अस्या रूपम् । विस्मयः = आश्चर्यम् ।

एवम् = यथा त्वयोक्तं तथा ।

सुसंगता—महाराज, यही तो है वह । (कदली-गृहसे सब निकलते हैं ।)

सागरिका—(राजाको देखकर, हर्षं लज्जा और कम्पके साथ, स्वगत) हाय, इन्हें देखकर अत्यन्त भयके कारण मैं हिल भी नहीं सकती, अब क्या करूँ ।

विदूषक—(सागरिकाको देखकर) आश्चर्य, ऐसा रूप तो मनुष्य लोकमें कहीं नहीं देखा जाता, मैं समझता हूँ कि विधाता भी इसे बनाकर एकबार अवश्य अचम्भेमें पड़ गये होंगे ।

राजा—मैं भी यही समझता हूँ ।

७ रत्ना०

दृशः पृथुतरीकृता जितनिजाब्जपत्रत्विष-

श्चतुर्भिरपि साधु साध्विति मुखैः समं व्याहृतम् ।

शिरांसि चलितानि विस्मयवशाद् ध्रुवं वेधसा

विधाय ललनां जगत्त्रयललामभूतामिमाम् ॥ १६ ॥

साग०—(सासूयं सुसङ्गतामालोक्य) सहि ईदसो चित्तफलओ तुए
आणीदो । (सखि ईदशः चित्रफलकस्त्वयाऽजीतः । (इति गच्छति ।)

राजा—

दृष्टिं रुषा क्षिपसि भामिनि यद्यपीमां

स्निग्धेयमेष्यति तथापि न रूक्षभावम् ।

दृश इति । जगत्त्रयललामभूताम् जगताम् भुवनानां त्रयं जगत्त्रयम् तस्य लला-
मभूता भूषणभूता ताम् त्रिजगदलङ्काररूपाम् इमाम् प्रत्यक्षदृश्याम् ललनाम् विधाय
सृष्ट्वा वेधसा ब्रह्मणा विस्मयवशात् आश्चर्यपारवश्यात् ध्रुवम् अवश्यम् जितनि-
जाब्जपत्रत्विषः जिताः पराजिताः निजस्य स्वावासमूतस्य अब्जस्य कमलस्य पत्रा-
णाम् त्विषः कान्तयो याभिः तादृश्यः परास्तस्वासनपत्रप्रभाः दृशः स्वनयनानि
पृथुतरीकृताः विस्फारिताः । (तथा) चतुर्भिरपि चतुस्सङ्ख्याकरपि मुखैः समम्
तुल्यकालम् साधु साधु इति व्याहृतम् उक्तम् । शिरांसि मस्तकानि च चलितानि
चलीकृतानि । चलेः पचाद्यजन्तात्तत्करोतीति णिच्, ततश्च कर्मणि क्तः । अन्यो-
ऽप्याश्चर्यचकितो दृशो विस्फारयति साधु साध्विति व्याहरति शिरश्चालयति च
तद्वत् ब्रह्माप्येनां ललनां निर्माय कुत ईदृशं रूपमजनीति विस्मयेन तास्ता आश्चर्य-
चेष्टाश्चक्रु इति भावः । अतिशयोक्तिरलङ्कारः, पृथ्वी वृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—‘जसौ
जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः’ इति ॥ १६ ॥

दृष्टिमिति । भामिनि कोपने ‘कोपना सेव भामिनी’त्यमरः । यद्यपि इमाम्
दृष्टिम् रुषा कोपेन क्रोधं प्रकाशयितुमित्यर्थः क्षिपसि तथापि स्निग्धा स्नेहवर्षिणी इयम्
तव दृष्टिः रूक्षताम् रूक्षभावम् न एष्यति यास्यति, स्वभावस्निग्धाभ्यां तव नयनाभ्यां

इस त्रिलोक-सुन्दरी रमणीको बना चुकने पर ब्रह्मा भी आँखें फाड़कर देखने
लगे होंगे उनके चारों मुखोंसे एक साथ साधुवाद निकला होगा, और विस्मयसे
निश्चय ही उनके शिर हिलाने लगे होंगे ॥ १६ ॥

सागरिका—(रोषसे, सुसंगताको देखकर) चित्रपट तो तुम खूब ले आई ।
(जाती है)

राजा—यद्यपि तुम क्रोधसे आँखें दिखा रही हो, तथापि स्वभावतः स्नेहमयी

त्यक्त्वा त्वरां व्रज पदस्खलितैरयं ते

खेदं करिष्यति गुरुनितरां नितम्बः ॥ १७ ॥

सुसं०—भट्टा अतिकोपणा क्खु एसा । ता हत्थे गेण्हिय पसादेहि
णम् । (भर्तः अतिकोपना खल्वेषा । तद्वस्ते गृहीत्वा प्रसादयेनाम् ।)

राजा—(सानन्दम् ।) यथाह भवती । (सागरिकां हस्ते गृहीत्वा स्पर्शसुखं
नाटयति ।)

विदू०—भो एसा क्खु तुए अपुव्वा सिरी समासादिदा । (भोः एषा खलु
त्वयाऽपूर्वा श्रीः समासादिता ।)

राजा—वयस्य सत्यम् ।

श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।

कुतोऽन्यथा स्रवत्येष स्वेदच्छद्यामृतद्रवः ॥ १८ ॥

रुक्षभावो नालम्बितुं शक्य इति वृथा ते कोपप्रकाशनप्रयास इति भावः । त्वराम्
शीघ्रगामित्वम् त्यक्त्वा व्रज याहि । (अन्यथा) ते तव गुरुः विशालः नितम्बः
कटिपश्चाद्भागः (तव) पदस्खलितैः पदानामव्यवस्थितैः पातैः खेदं करिष्यति
व्यथामनुभविष्यति । अतश्च त्वया स्वहितार्थमनुव्यायन्त्या गमने न त्वरणीयमिति
तात्पर्यम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १७ ॥

कोपना=क्रोधशीला, 'क्रुधमण्डार्येभ्यश्च' इति ताच्छील्ये युच् ।

सानन्दम् = सहर्षम्, स चाभिलषितप्राप्तेः ।

सत्यम् = त्वया 'अपूर्वा श्रीः समासादिता' इति यदुक्तं तदवितथमित्यर्थः ।

श्रीरेषेति । एषा सागरिका श्रीः लक्ष्मीः, अस्याः पाणिः करः अपि पारिजा-
तस्य कल्पवृक्षप्रभेदस्य पल्लवः किसलयम् । अन्यथा अस्याः पाणेः पारिजातपल्ल-

इन आँखोंमें रुखापन कहाँसे आवेगा ? जल्दीबार्जा मत करो, धीरे धीरे जाओ,
पेर फिसलने पर तुम्हारे इस भारी नितम्बको बहुत कष्ट होगा ॥ १७ ॥

सुसंगता—महाराज. यह बड़ी बिगड़ेल है, इसे हाथ पकड़ कर मनाइए ।

राजा—(सानन्द) आप जैसे कहें । (सागरिकाका हाथ पकड़ता है, स्पर्श-
सुखका अभिनय)

विदूषक—अजी, आपने तो यह अपूर्व लक्ष्मी प्राप्त कर ली ।

राजा—मित्र, ठीक कहते हो,

यह लक्ष्मी ही है और इसके हाथ पारिजात-पल्लव हैं, यदि ऐसा न होता तो
इन हाथोंसे पसीनेके छलसे यह अमृत कैसे बूँता ? ॥ १८ ॥

सुसं०—सहि अदिणिठ्ठुरा दाणिं सि तुमं जा एवं भट्टिणा हत्थे गिहीदा वि कोवं ण मुञ्चसि । (सखि अतिनिष्ठुरेदानीमसि त्वं यैवं भर्त्ता हस्ते गृहीतापि कोपं न मुञ्चसि ।)

साग०—(सभ्रमङ्गम् ।) अइ सुसङ्गदे अज्ज वि ण विरमसि । (अयि सुसंगते अद्यापि न विरमसि ।)

राजा—अयि प्रसीद । न खलु युक्तः सखीजन एवंविधः कोपानुबन्धः ।

वत्वाभावे एषः पाणिः स्वेदस्य सात्त्विकभावरूपस्य घर्मस्य दृढ मिषम् यस्य स स्वेदच्छद्या स चासौ अमृतद्रवः सुधारसः स स्वेदच्छद्यामृतद्रवः घर्मव्याजेन सुधारसः कुतः कस्मात् कारणात् स्रवति च्यवते इत्यर्थः । अमृतस्रावो हि पारिजातपल्लवात्प्रसिद्धः, एतत्पाणेः पारिजातपल्लवत्वाभावे ततः स्वेदमिवेणामृतद्रवस्रवणं न संभवेत्तस्मात्पारिजातपल्लवत्वमेतत्पाणादभ्युपेयं तेन चास्याः श्रीरूपात्वं समर्थितमिति भावः ॥ १८ ॥

अत्र 'राजा (सागरिकां हस्ते गृहीत्वा) इत्यादिभ्यः स्वेदच्छद्यामृतद्रवः' इत्यन्तेन ग्रन्थेन नायकयोः साक्षादन्योन्यदर्शनादिना सविशेषानुरागोद्घाटनात्पुष्पाख्यं प्रतिमुखसन्धेरङ्गम् ।

अतिनिष्ठुरा = अतिकठोरहृदया, अन्या मानिन्यः प्रियेण करे गृहीते मानं मुञ्चन्ति त्वं तु तथा न विधत्स इति तवातिनिष्ठुरत्वम् ।

सभ्रमङ्गम् = भ्रुवोर्मङ्गः, उन्नयनं तच्च कोपव्यञ्जकम् । विरमसि = निवर्त्तसे, स्वव्यापारादयुक्तभाषणात्मकादिति शेषः ।

अत्र 'सखि अतिनिष्ठुरासि' इत्यादिना 'विरमसि' त्यन्तेन ग्रन्थेन अनुरागबीजोद्घाटनान्वयेन धृतिरित्यङ्गं प्रदर्शितम्, 'भूतिः स्यान्नर्मजा द्युतिः' इति च तल्लक्षणम् ।

एवंविधः = एतादृशः, (यं मया अनुनीयमानाऽपि न मोक्तुमिच्छसि, येन च तव सखी चेच्छिद्यते) कोपानुबन्धः = क्रोधक्रमः, दीर्घरोष इति भावः ।

सुसंगता—सखी, तुम बड़ी निदंयता कर रही हो, महाराज इस तरह तुम्हारा हाथ पकड़े फिर भी तुम नहीं मानती ।

सागरिका—(भ्रमङ्गके साथ) सुसङ्गता, अभी भी नहीं रुकती ?

राजा—मान जाओ, सखियों पर इस तरह क्रोध नहीं करना चाहिये ।

विदू०—एसा क्खु अवरा देवी वासवदत्ता । (एषा खल्वपरा देवी वासवदत्ता ।)

(राजा सचकितं सागरिकाया हस्तं मुञ्चति ।)

साग०—(ससंभ्रमम् ।) सुसंगदे किं दाणि एत्थ करिस्सम् । (सुसंगदे किमिदानीं अत्र करिष्ये ।)

सुसं०—सहि एदं तमालवीथिअं अन्तरिअ णिक्कमम्ह । (सखि एतां तमालवीथिकामन्तरयित्वा निष्क्रामावः ।)

(निष्क्रान्ते ।)

राजा—(पार्श्वतोऽवलोक्य ।) वयस्य क्व सा देवी वासवदत्ता ।

विदू०—भो ण जाणामि क्व सा । मए एसा क्खु अवरा देवी वासवदत्ता अदिदीहरोसदाएत्ति भणिदं । (भो न जानामि क्व सा । मया एषा खल्वपरा देवी वासवदत्ताऽतिदीघरोषतयेति भणितम् ।)

अपरा = अन्या, सेव कोपना त्वदनुरोधेनापि कोपोपशममकुर्वतीति चेति विदूषकस्य विवक्षा, राजा तु एका सागरिका तस्याऽनुनीयत इयमपरा रोषकलुषा वासवदत्ता प्राप्तेति विदूषकोक्तेरभिप्रायं निरधारयत् ।

सचकितम् = सर्पदष्ट इव वेगेनाश्चर्यरसमग्नमुद्रया च । तथाकरणं च देवी-कोपसम्भावना बोध्यम् ।

अत्र = देव्या अत्रागमने । सागरिकयाऽपि देव्या आगमनमेव विदूषकेणोक्तं परिज्ञातमत एवेत्युक्तम् ।

पार्श्वतः = प्रान्तदेशे, यत्रागताया देव्या दर्शनस्य संभवस्तत्र स्वपार्श्वे इत्यर्थः ।

विदूषक—यह भी दूसरी वासवदत्ता ही मालूम होती है (राजा अचकचाकर सागरिका का हाथ छोड़ता है)

सागरिका—(धवड़ा कर) अब मैं क्या कहूँ ।

सुसङ्गता—सखी, इसी तमालवीथीके बीचसे निकल चलीं । (दोनोंका प्रस्थान)

राजा—(चारों ओर देखकर) कहाँ हैं देवी वासवदत्ता ?

विदूषक—वह कहाँ हैं सो मैं क्या जानूँ । मैंने तो कहा कि क्रोधमें यह भी वासवदत्ता ही है ।

राजा—धिङ् मूर्ख !

प्राप्ता कथमपि देवात्कण्ठमनीतैव सा प्रकटरागा ।

रत्नावलीव कान्ता मम हस्ताद् भ्रंशिता भवता ॥ १६ ॥

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।)

वासवदत्ता—हृज्जे कञ्चनमाले अध केतिअ दूरे दाणि सा अज्जउत्तेण परिगिहीदा णोमालिआ । (हञ्ज' काञ्चनमाले अथ कियद्दूर इदानीं साज्यंपुत्रेण परिगृहीता नवमालिका ।)

काञ्चनमाला—भट्टिणि एदं कदलीघरअं अदिक्कमिअ दीसदि ऐव्व ।
(भञ्जि एतत्कदलीगृहमतिक्रम्य दृश्यत एव ।)

प्राप्तेति । कथमपि केनापि प्रकारेण देवात् भाग्यानुकूल्यात् प्राप्ता लब्धा (सागरिका रत्नमाला च) प्रकटरागा स्फुटस्नेहा पक्षे प्रकटकान्तिश्च कान्ता प्रिया सागरिकाज्यत्र रमणीया सा सागरिका रत्नावली मणिमाला इव कण्ठमनीता अपरिहिता अनालिङ्गिता च भवता त्वया मम हस्ताद् भ्रंशिता नाशिताऽदृशं नीतेत्यर्थः । यथा कञ्चन भाग्यवशादीप्तवर्णा रत्नमालां प्राप्य यावत्कण्ठे निदधाति तावदेव तत्सहचरस्य दोषेण सा नश्यति तथैव भाग्योदयेन प्रकटानुरागा सागरिका मयाऽधिगता यावन्मम कण्ठे लगति सा प्रिया तावदेव वासवदत्ताप्रागतेति त्वद्वचसा भीता पलायितेति धिक् स्वामिति भावः । श्लेषोपमयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्कुरः ॥ १९ ॥

अत्र 'राजा-धिङ् मूर्ख' इत्यारभ्य... 'भ्रंशिता भवता' इत्यन्तेन सन्दर्भेण वत्स-राजस्य सागरिकासमागमरूपहितस्य वासवदत्ताप्रवेशसूचकेन विदूषकवचसा निरो-धात् निरोधनाख्यं प्रतिमुखसन्धेरङ्गं प्रदर्शितं वेदितव्यम् ॥

दृश्यत एव=पाश्वं एवास्य कदलीगृहस्य वर्तते सा नवमालिकेत्याशयः ।

राजा—मूर्ख ? तुझको धिक्कार है ।

देववश किसी तरह मिली हुई अनुरागपूर्ण हृदया वह मेरी प्यारी रत्नमालाकी तरह मुझे मिली किन्तु मेरे गले लगाने के पहलेही तुमने उसे छो दिया ॥ १६ ॥

(वासवदत्ता तथा काञ्चनमालाका प्रवेश)

वासवदत्ता—अरी काञ्चनमाला, अब वह महाराजकी नवमालिका कितनी दूरी पर होगी ?

काञ्चनमाला—इसी कदलीगृहके उस पारसे तो दीखती है ।

वासव०—ता आदेसेहि मगम् । (तदादेशय मार्गम् ।)

काञ्चन०—एदु एदु भट्टिणी । (एत्वेतु मर्त्री ।)

राजा—वयस्य क्वेदानीं प्रिया द्रष्टव्या ।

काञ्चन०—भट्टिणि जहा समीवे भट्टा मन्तेहि तह तक्केमि भट्टिणी एव्व पडिवालअन्तो चिट्ठदिति । ता उवसप्पदु भट्टिणी । (भन्नि यथा समीपे भर्ता मन्त्रयते तथा तर्कयामि मर्त्रीमेव प्रतिपालयंस्तिष्ठतीति । तदुपसर्पंतु मर्त्री ।)

वासव०—(उपसृत्य ।) जअदु जअदु अज्ज उत्तो । (जयतु जयत्वार्यपुत्रः ।)

राजा—(अपवार्यं ।) वयस्य प्रच्छादय चित्रफलकम् ।

विदूषकः—(कक्षायां फलक प्रक्षिप्योत्तरीयेण प्रच्छादयति ।)

वासव०—अज्जउत्त अह कुसुमिदा णोमालिआ । (आर्यपुत्र अथ कुसुमिता नवमालिका ।)

राजा—देवि प्रथममिहागतैरप्यस्माभिस्त्वं चिरयसीति नैव दृष्टा । तदेहि । सहितावेव तां पश्यावः ।

प्रिया=सागरिका ।

चित्रफलकम् आलेख्यपट्टम् (यथा देव्या दृष्टिस्तत्र न पतेत्तथा प्रच्छादयेत्यर्थः) ।

कक्षायाम् = पाद्वंशाङ्गोरन्तरालदेशे । उत्तरीयेण = उपरितनवस्त्रेण । उत्तरस्मिन् देहभागे भवमुत्तरीयम् ।

चिरयसि = विलम्बसे । अत्र प्रथममागत्यापि तवानुपस्थितौ त्वत्प्रतीक्षयेव न तामहर्मेक्षिषीति भावः ।

वासवदत्ता—अच्छा, मार्ग बताती चल ।

काञ्चनमाला—आइये महारानी ।

राजा—मित्र, अब प्रिया कहाँ मिलेगी ?

काञ्चनमाला—महारानी, समीपमें ही महाराज कुछ बातें करते हैं, मालूम पड़ता है वह आपकी ही प्रतीक्षामें हैं । आप चलें ।

वासवदत्ता—(समीप जाकर) जय हो आर्यपुत्रकी ।

राजा—(मुँह फेरकर) मित्र, चित्रफलक छिपाओ ।

विदूषक—(बगलमें चित्रपट रखकर चादरसे ढाँपता है)

वासवदत्ता—आर्यपुत्र, आपकी नवमालिका पुष्पित हुई ?

राजा—देवि, यद्यपि मैं पहलेही यहाँ आ गया, लेकिन आपने देर कर दी इससे उसे अभी नहीं देखा है, अब हम दोनों साथ ही देखेंगे ।

वासव०—(निर्वर्ण्य) अज्जउत्त मुहरागादो एव्व मए जाणिदं जह्म कुसुमिदा णोमालिआत्ति । ता ण गमिस्सम् । (आर्यपुत्र मुखरागादेव मया ज्ञात यथा कुसुमिता नवमालिकेति । तन्न गमिष्यामि ।)

विदू०—ही ही भो जिदं जिदं अम्हेहि । (ही ही भोः जितं जितमस्माभिः ।) (इति बाहू प्रसार्यं नृत्यति । नृत्यतः कक्षान्तरात्फलकः पतति ।)

(राजा अपवार्यं विदूषकमङ्गुल्या तर्जयति ।)

विदू०—(अपवार्यं ।) भो मा कुप्प । तूण्हीओ चिठ्ठ । अहं एव्व एत्थ जाणिस्सम् । (भो मा कुप्प । तूष्णीं कस्तिष्ठ । अहमेवात्र ज्ञास्यामि ।)

काञ्चन०—(फलकं गृहीत्वा निरूप्यापवार्यं ।) भट्टिणि पेक्ख दाव किमेत्थ चित्तफलए आलिहिदं । (भट्टि प्रेक्षस्व तावत्किमत्र चित्रफलक आलिखितम् ।)

वासव०—(निरूप्यापवार्यं ।) कञ्चणमाले अअं अज्जउत्तो । इअं उण

मुखरागात् = त्वन्मुखकान्तिप्रकर्षं दृष्ट्वा, त्यबलोपे पञ्चमीयम् ।

नृत्यतः = गात्रविक्षेपं कुर्वतः, यद्गोपयितुं कक्षायां न्यस्तं तदेवाकाले नृत्यता प्रकाशमानीतमेतादृशमनवधानं च विदूषकस्य स्वाभाविकतयोपनिबन्धते ।

मा कुप्प = अस्य चित्रफलकस्य पतनेन मयि रोषं न कुरु । अत्र 'मा' इति 'ओ मा नो ना निषेधवचना' इति समर्थितो माशब्दः, न तु माङ्शब्दस्तद्योगे हि लुङ् स्यात् । एवमन्यत्राप्युह्यम् ।

वासवदत्ता—(भलीभांति देखकर) आर्यपुत्र, आपके चेहरेके देखनेसे ही मालूम पड़ रहा है कि नवमालिका फूली है । तब मैं नहीं जाती ।

विदूषक—ह ह ह, हम लोगोंकी जीत रही । (हाथ उठाकर नाचता है, और बगलसे चित्रपट गिरता है)

[राजा मुँह फेरकर इशारेसे विदूषकको संकेत करता है]

विदूषक—(मुँह फेरकर) रंज मत हों, आप चुप रहें, केवल मैं ही जानूँगा ।

काञ्चनमाला—(फलकको उठाकर देखकर, मुँह फेरकर) महारानी, देखिए तो इसमें क्या अङ्कित है ?

वासवदत्ता—(देखकर, मुँह फेरकर) काञ्चनमाले, ये हैं आर्यपुत्र, और यह

सागरिका । किं ण्णेदम् । (काञ्चनमाले अयमार्यपुत्रः । इयं पुनः सागरिका । किं न्वेतत् ।)

काञ्चन०—भट्टिणी अहं पि एदं एव्व चिन्तेमि । (भग्निं अहमप्येतदेव चिन्तयामि ।)

वासव०—(सकोपहासम् ।) अज्जउत्त केण एदं आलिहिदम् । (आर्यपुत्र, केनेदमालिखितम् ।)

राजा—(सवैलक्ष्यस्मितम् । अपवार्यं ।) वयस्य किं ब्रवीमि ।

विदू०—(अपवार्यं ।) भो मा चिन्तेहि । अहं उत्तरं दाइस्सम् । भोदि मा अण्णया संभावेहि । अप्पा किल दुक्खेण आलिहीअदित्ति मम वअणं सुणिअ पिअवअस्सेण एतं आलेक्खविण्णाणं दसिदम् । (भो मा चिन्तय । अहमुत्तरं दास्यामि । (प्रकाशं वासवदत्तां प्रति ।) भवति मान्यथा संभावय । आत्मा किल दुःखेनालिख्यत इति मम वचनं श्रुत्वा प्रियवयस्येनैतदालेख्यविज्ञानं दर्शितम् ।)

राजा—यथाह वसन्तकस्तथैवैतत् ।

किं न्वेतत् = कथामिदमुपपन्नमिति भावः । वासवदत्तायाः सततजागरूकतयेवं प्रश्नः ।

सवैलक्ष्यस्मितम् = विलक्षस्य भावो वैलक्ष्यम्, 'विलक्षो विस्मयान्विते' इत्यमरः । वैलक्ष्यद्योतकं स्मितम् वैलक्ष्यस्मितम्, तेन साहितं यथा स्यात्तथा । एतच्च (अपवारणक्रियाविशेषणमिदम्)

आलेख्यविज्ञानम् = चित्राङ्कनपाटवम्, मया कथितस्य मिथ्यात्वमुपपादयितुमेवायं स्वमाङ्क्यदिति भावः ।

सागरिका है । यह क्या बात है ?

काञ्चनमाला—मैं भी तो यही सोच रही हूँ ।

वासवदत्ता—(कोपको हँसोसे) महाराज, यह किसका शिल्प है ।

राजा—(विस्मयके साथ मुख फेरकर) मित्र ! क्या कहूँ ?

विदूषक—(मुँह घुमाकर) अजी, चिन्ता मत कीजिये, मैं उत्तर दूँगा । (प्रकाश, वासवदत्तासे) महारानी, कुछ दूसरा मत मानें । मैंने महाराजसे कहा कि अपना चित्र बनाना दुष्कर होता है इसीपर उन्होंने अपनी छवि अङ्कित की ।

राजा—हाँ वसन्तक ठीक कह रहा है ।

वासव० (फलकं निर्दिश्य ।) अज्जउत्त एसावि जा अवरा तुह समीपे आलिहिदा ता किं अज्जवसन्तअस्स विण्णाणम् । (आर्यपुत्र एषापि यापरा तव समीप आलिखिता तत्किमार्यवसन्तकस्य विज्ञानम् ।)

राजा—(सविस्मयम् ।) देवि अलमन्यथा शङ्कया । इयं हि कापि कन्यका स्वचेतसेव परिकल्प्यालिखिता । न तु दृष्टपूर्वा ।

विदू०—भोदि सच्चं सच्चम् । सबामि बन्हुसुत्तेण जइ ईदिशी कदावि अम्हेहि दिट्ठुव्वा । (भवति सत्यं सत्यम् । शपे ब्रह्मसूत्रेण यदीदृशी कदाप्यस्माभिर्दृष्टपूर्वा ।)

काञ्च०—(अपवार्यं ।) भट्टिणि घुणाक्षरं वि कदावि संभवदि जेव्व । (भट्टि घुणाक्षरमपि कदापि संभवत्येव ।)

वास०—(अपवार्यं ।) अइ उजुए वसन्तओ क्खु । ण जाणासि तुमं एदस्स वक्कभणिदाइं । अज्जउत्त मम उण एदं चित्तफलअ पेक्खन्तोए सीसवेअणा समुप्पण्णा । ता गमिस्सं अहम् । (अयि ऋजुके वसन्तकः खल्वेषः । न जानासि त्वमेतस्य वक्त्रभणितानि (प्रकाशम् ।) आर्यपुत्र मम पुनरेत-

ब्रह्मसूत्रेण = यज्ञोपवीतेन । शपे = शपथं करोमि ।

घुणाक्षरम् = घुणाख्यः क्षुद्रकीटविशेषः काष्ठमुत्कृन्तम् यदृच्छया रेखाविशेषं जनयति, सेव रेखा कदाचिदक्षरत्वेन गृह्यते, अतो यदृच्छयाऽन्यसंवादि किञ्चिदपि घुणाक्षरमुच्यते । यथात्र राज्ञा काचित् स्वपरिकल्पिता बालिकाऽङ्किता, सा वासव-दत्तया सागरिकात्वेन विज्ञायते ।

ऋजुके, = सरले, एतत्कपटानभिज्ञे इत्यर्थः । वक्त्रभणितानि = कुटिलभाषितानि ।

वासवदत्ता—(चित्रपट दिखलाकर) महाराज, और यह जो दूसरी आपके नजदीक चित्रित की गई है क्या यह आर्यवसन्तककी कला है ?

राजा—(हँसकर) देवी, अन्यथा मत मानें । मैंने कलनासे एक कन्याको चित्रमें अङ्कित किया था, मैंने इसे कभी देखा नहीं है ।

विदूषक—महारानी, यह बिलकुल सत्य है, मैं यज्ञोपवीत की शपथ करता हूँ कि हम लोगोंने ऐसी कन्या कहीं नहीं देखी ।

काञ्चनमाला—(मुँह घुमाकर) कभी-कभी घुणाक्षर न्याय भी तो होता ही है ।

वासवदत्ता—(मुँह फिराकर) अरी सरले, यह वसन्तक है, तुम इसकी टेढ़ी बातें क्या जानोगी । (प्रकाश) आर्यपुत्र, मेरा तो इस चित्रपटके देखनेसे माया

चित्रफलकं प्रेक्षमाणायाः शीर्षवेदना समुत्पन्ना । तद्गमिष्याम्यहम् । (प्रस्थिता ।)

राजा—(पटान्ते गृहीत्वा ।) देवि !—

प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते

करिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः ।

न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि च ज्ञास्यसि मूषा

किमेतस्मिन्वक्तुं क्षममिति न वेत्ति प्रियतमे ॥ २० ॥

वासवदत्ता—(सविनयं पटान्तमाकर्षन्ती ।) अज्जउत्त मा अण्णधा
सभावेहि । सच्च एव्व मं सोसवेअणा वाघेदि । ता गमिस्सम् । (आर्यपुत्र
मान्यथा संभावय । सत्यमेव मां शीर्षवेदना वाघते । तद्गमिष्यामि ।)

(उभे निष्क्रान्ते ।)

शीर्षवेदना = शिरःपीडा । सा च राज्ञः परगतचित्तत्वप्रत्ययेन बोध्या । अत्र
'वासवदत्ता (फलकं निदिश्य) 'आर्यपुत्र' इत्यादिना 'शीर्षवेदना समुत्पन्ना'
इत्यन्तेन सन्दर्भेण वासवदत्तया वत्सराजस्य सागरिकाविषयकानुरागस्योद्भेदना-
प्रत्यक्षनिष्ठुराभिधानलक्षणं वज्रमित्यङ्गं दर्शितम् ॥

प्रसीदेति । प्रसीद मयि प्रसन्ना भव इति ब्रूयाम् कथयेयम् इदम् एतादृशम्
कथनम् कोपे क्रोधे असति अविद्यमाने न घटते न युज्यते, अकुपितजनानुनयनस्य
तत्कोपनव्यापारपर्यवसायित्वादियं कुपिता न वेति निर्धारणमन्तराजुनयवचनमनु-
चितमिति भावः । पुनः भूयः एवम् न करिष्यामि विद्यास्यामि इति अभ्युपगमः
अकृतस्याप्यपराधस्य, स्वीकारः भवेत्, अतस्तथापि न वक्तुं शक्यमिति तात्पर्यम् ।
मे मम दोषः अपराधः नास्ति इति च त्वं मूषा मिथ्या ज्ञास्यसि अथगमिष्यसि
मदीयं निर्दोषत्वं न त्वं श्रद्धास्यस इति भावः । एतस्मिन् अस्मिन् प्रसङ्गे किं वक्तुं

हुखने लगा, मैं जाऊँगी । जाती है ।

राजा—(अञ्चल पकड़कर) देवि, इस स्थितिमें तुमसे क्या कहूँ, मैं नहीं सम-
झता, प्रसन्न होनेके लिये कहूँ तो वह प्रार्थना जब क्रोध हो तब की जाती है, मैं
फिर ऐसा नहीं करूँगा, ऐसा कहना एक प्रकारसे दोषका स्वीकार है और यदि मैं
कहूँ कि मेरा दोष नहीं है तो तुम इसे मिथ्या मानोगी ॥ २० ॥

वासवदत्ता—(नम्रतासे अञ्चल छोड़ाती हुई) आर्यपुत्र, दूसरी बात मत सोचें,
सबमुच मेरा शिर दुःख रहा है, इसलिए मैं नहीं हूँ । (दोनोंका प्रस्थान)

विदूषकः—(पार्श्वान्मुख्यवलोच्य ।) भो शिट्टिआ बड्ढसि । क्खेमेण अम्हाणं अदिक्कन्ता अयालवादावली । (भो दिष्ट्या वर्षसे । क्षेमेणास्माकम-
तिक्रान्ताऽकालवातावली ।)

राजा—धिङ् मूर्खं कृतं परितोषेण । यान्त्याऽऽभिजात्यान्निगूढो न
लक्षितस्त्वया देव्याः कोपानुबन्धः ।

✓ भ्रूभङ्गे सहसोदगतेऽपि वदनं नीतं परां नञ्जता-
मीषन्मां प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरम् ।

क्षमम् योग्यम् इति न वेद्मि नावधारयामि, प्रियतमे इति सम्बोधनं तदानुकूल्य-
विधानाशयेव प्रयुक्तं वेदितव्यम् । सर्वाणामपि वचोभङ्गीनां तत्तद्दोषदूषितत्वेन
त्वत्कोपोपशमार्थं वक्तव्यं नावेमीति महन्मम कष्टमिति भावः । वक्तव्यं नावधारया-
मीत्यस्याद्यप्यदभ्येन समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । शिखरिणी
वृत्तम् ॥ २० ॥

अथ चित्रगतयोर्वत्सराजसागरिकयोर्दशनात् कुपिताया वासवदत्ताया अनुनय-
नात् पयुंपासनं नामाङ्गम् ॥

क्षेमेण = कल्याणेन । अतिक्रान्ता = व्यतीता । अकालवातावली—असमय-
वात्या ।

परितोषेण = सन्तोषेण, कृतम् = अलम् । सन्तोषो न कर्तव्यो भयकारणस्य
सम्प्रत्ययनपनयादिति भावः । आभिजात्यात् = भद्रभावात् । साहि देव्या भद्रता यया
कोपं प्रकटं नाकार्षीदन्तस्तु तस्याः कोपकलुषमेवावर्त्तत, तदलं परितोषेणेति भावः ।

भ्रूभङ्ग इति । भ्रूवोभङ्गः कौटिल्यम् भ्रूकुटिबन्धः तस्मिन् सहसा हठात्
उदगते जातेऽपि क्रोधद्योतके भ्रूमङ्गे सहसा जातेऽपि दयितया प्रियतमया वासवदत्तया
वदनम् मुखम् पराम् अतिशयवतीम् नञ्जताम् नतिम् नीतम् प्रापितम् । क्रोधेन भ्रूकुटौ
बद्धायामपि मुखं शालीनतया नमितमित्यर्थः । माम् प्रति मामूढिष्य भेदकारि मर्म-

विदूषक—(बगल झाँककर) बधाई है कुशल है, आधी टली ।

राजा—मूर्ख, खुशी होना व्यर्थ है, जाती हुई देवीका कोप भद्रतामें छिपा था
उसे तुम नहीं समझ सके ।

भ्रूभङ्ग हो आया, फिर भी वह मुँह नीचे झुकाए रही, मुझे लक्ष्य करके उसने

अन्तर्वाष्पजडीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विस्फारितं
कोपश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च न प्रश्रयः ॥ २१ ॥
तदेहि । देवीमेव प्रसादयितुं गच्छावः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति कदलीगृहो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

स्पर्शि ईषत् अल्पम् हसितम्, निष्ठुरम् कठोरम् वचः नोक्तम् । प्रभुतया तथा
कर्तुं समर्थतया अन्तः मध्ये यद् वाष्पम् अश्रु तेन जडीकृतम् प्रतिबद्धव्यापारताम्
प्रापितम् अपि चक्षुः नयनम् न विस्फारितम् दीर्घीकृतम् (इत्यम्) कोपश्च प्रकटी-
कृतः, प्रश्रयः विनयश्च न मुक्तः त्यक्तः । कुप्यता जनेनान्येन यथा भ्रुकुटी जातमात्रा-
यामेव नयनाभ्यामुदगूयते, निष्ठुरं वचो व्याह्रियते, नयनं च विस्फारयते तत्र
तस्याविनयः कारणम्, अनया तु विनयेन तथा नाचरितमिति स्तुत्यमस्या गाम्भीर्य-
मिति भावः । शाङ्खलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

इति मैथिलमण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते रत्नावली 'प्रकाशे'

द्वितीयाङ्कप्रकाशः ।

अत्यल्प मात्रामें मर्मभेदिनी हँसी प्रकट की, किन्तु निष्ठुर बातें नहीं कहीं, आँखोंमें
आँसू भर जानेपर भी मेरी ओर आँखोंको नहीं उठने दिया, इस तरह मेरी
प्रियतमाने क्रोध भी प्रकट कर दिया और विनयको भी नहीं छोड़ा ॥ २१ ॥
इसलिए आओ देवीको ही प्रसन्न करनेके लिए हम लोग चलें ।

[सबका-प्रस्थान]

द्वितीय अङ्क समाप्त

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति मदनिका ।)

मदनिका—(आकाशे ।) कोसम्बिए कोसम्बिए अवि दिट्ठा तुए भट्टिणो सखासे कञ्चणमाला ण वा । किं भणसि । कोवि कालो हाए आअच्छिअ गदाए त्ति । ता कहि दाणिं पेक्खिस्सम् । कहं एसा वखु कञ्चणमाला इदो एव्व आअच्छदि । ता जाव णं उवसप्पामि । (कौशाम्बिके कौशाम्बिके अपि दृष्ट्वा त्वया भर्तुः सकाशे काञ्चनमाला न वा । (कर्णं दत्त्वा ।) किं भणसि । कोऽपि कालस्त्स्या आगत्य गताया इति । तत्कुत्रेदानीं प्रेक्षिष्ये । (अग्रतोऽवलोक्य ।) कथमेषा खलु काञ्चनमालेत एवागच्छति । तद्यावदेनामुपसर्पामि ।)

(ततः प्रविशति काञ्चनमाला ।)

काञ्चनमाला—(सोत्रासम् ।) साहु रे अमच्चवसन्तअ साहु । अदिसइदो तुए अमच्चजोगन्धराअणो इमाए संधिविग्रहचिन्ताए । (साधु रे अमात्य-वसन्तक साधु । अतिशयितस्त्वयाऽमात्ययोगन्धरायणोऽनया संधिविग्रहचिन्तया ।)

आकाशे—एकोऽभिनेता मन्त्रे स्थितोऽशरीरिणीं वाचमाकर्ण्यं तदावर्त्यं च स्वभाषितेन योजयति तत्रेत्यमुपयुज्यते, इदमेव आकाशभाषितमित्युच्यते, तल्लक्षणं यथा—‘किं ब्रवीत्येवमित्यादि बिना पात्रं ब्रवीति यत् । श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत् स्या-दाकाशभाषितम्’ ॥ इति ॥

कोऽपि = कियानपि । प्रेक्षिष्ये = द्रक्ष्यामि । उपसर्पामि = समीपङ्गच्छामि ।

सोत्रासम् = सोल्लुण्ठनम्, सोपहासमिति भावः । अमा सह भवः अमात्यः मन्त्री स चासौ वसन्तकश्च तत्सम्बुद्धौ अमात्यवसन्तकेति । अतिशयितः = अति-

(मदनिका का प्रवेश)

मदनिका—(आकाशकी ओर) कौशाम्बिके कौशाम्बिके, क्या महाराजके पास काञ्चनमालाको तुमने देखा है या नहीं ? (कान लगाकर) क्या कहा ? कुछ देर हुई है वह आकर गई ? अब कहाँ मिलेगी ? (आगे देखकर) यही तो काञ्चनमाला इधर ही आ रही है । इसके समीप चलो ।

(काञ्चनमालाका प्रवेश)

काञ्चनमाला—(तिरस्कारके स्वरमें) धन्य अमात्यवसन्तक, तुम धन्य हो । तुमने इस सन्धि-विग्रहमें अमात्य योगन्धरायणको भी साह कर दिया ।

मद० — उपसृत्य सस्मितम् ।) हला कञ्चनमाले कि अञ्जवसन्तएण किदं जेण सो एव्वं सलाहिज्जदि । (हला काञ्चनमाले किमार्थवसन्तकेन कृतं येन स एवं श्लाघ्यते ।)

काञ्चन० — हला मअणिए कि तव एदिणा जाणिदेण । तुमं इमं रहस्सं रक्खिदुं ण पारेसि । (हला मदनिके कि तवेवेन ज्ञातेन । त्वमिदं रहस्यं रक्षितुं न पारयसि ।)

मद० — सबामि देवीए चलणेहिं जदि कस्स वि पुरदो पयासेमि । (शपे देव्यावरणाभ्यां यदि कस्यापि पुरतः प्रकाशयामि ।)

काञ्च० — जइ एवं ता सुणु । अञ्ज वखु मए रामउलाओ पडिणिउत्तमानाए चित्तसालिआदुआरे वसन्तअस्स सुसंगदाए समं आलावो सुदो । (यद्येवं तच्छृणु । अद्य खलु मया राजकुलात्प्रतिनिवर्तमानया चित्रशालिकाद्वारे वसन्तकस्य सुसंगतया मममालापः श्रुतः ।)

क्रान्तः, जित इत्यर्थः । सन्धिश्च विग्रहश्च सन्धिविग्रहौ तयोश्चिन्तया विचारेण । स सन्धिविग्रहौ चिन्तयन्कदाचिदसफलोऽपि स्यात्परं तस्य कूटचक्रं न कदापि विफलं स्यादिति भावः । विदूषकपक्षे सन्धिविग्रहौ नायिकया नायकस्य संयोगो विरहश्चेति बोध्यम् । अत्र 'साधु रे' इत्यारभ्य प्रवेशकेन अमृताहराणख्यं गर्भसन्धेरङ्गमुक्तम्

सस्मितम् = सहासम्, हासश्च पूर्वोक्तोपहासश्रवणजन्यो वेद्यः । श्लाघ्यते = प्रशस्यते, उपहस्यत इति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

रक्षितुम् = गोपायितुम्, अतस्त्वां प्रत्येतत्कथयितुं न युज्यत इति भावः ।

एवम् = अप्रकाशनबद्धप्रतिज्ञत्वम् । प्रतिनिवर्तमानया = परावर्तमानया । चित्रशालिकाद्वारि = चित्रशालेव चित्रशालिका, तस्याः द्वारि द्वारदेशे ।

मदनिका — (समीप आकर, हँसती हुई) आर्यवसन्तकने क्या किया है कि उसकी इतनी तारीफ कर रही हो ।

काञ्चनमाला — मदनिका, तुम यह जानकर क्या करोगी, यह रहस्य तुम छिपा भी न सकोगी ।

मदनिका — मुझे देवीकी सौगन्ध, यदि मैं इसे किसीसे कहूँ ।

काञ्चनमाला — यदि ऐसी बात है तो सुन । आज मैं राजकुलसे लौट रही थी तो चित्रशालिकाके द्वारपर वसन्तक और सुसंगतामै होनेवाली बातें मुझे सुननेकी

मद०—(सकीतुम् ।) सहि कीदिसो । (सखि कीदृशः ।)

काञ्च०—जह सुसंगदे ण बखु सागरिअं वज्जिअ अण्णं कि पि पिअवअस्सस्स असच्छदाए कारणं । ता चिन्तेहि एत्थ पडिआरत्ति । (यथा सुसंगते न खलु सागरिकां वर्जयित्वा अन्यत्किमपि प्रियवयस्यस्यास्वस्थतायाः कारणम् । तच्चिन्तयात्र प्रतीकारमिति ।)

मद०—तदो सुसंगदाए किं भणिदम् । (ततः सुसंगतया किं भणितम् ।)

काञ्च०—एव्वं ताए भणिदम् । अज्ज बखु देवीए चित्तफलअवुत्तन्त-सङ्किदाए सागरिअं रक्खिदुं मम हत्थे समप्पअन्तीए जं णेत्रत्थं मे पसा-दीकिदं तेण ज्जेव विरचिदभट्टिणीवेसं सागरिअं गेण्हिअ अहं पि कञ्चण-मालावेसघारिणी भविअ पओसे इह आगमिस्सम् । तुमं पि इह एव्व चित्तसालिआदुआरे मं पडिवालइस्ससि । तदो माहवीलदामण्डवे ताए सह भट्टिणो समागमो भविस्सदित्ति । एवं तथा भणितम् । अद्य खलु देव्या चित्रफलकवृत्तान्तशङ्कितया सागरिकां रक्षितुं मम हस्ते समर्पयन्त्या यन्नेपथ्यं मे प्रसादीकृतं तेनेव विरचितभट्टिनीवेषां सागरिकां गृहीत्वाहमपि काञ्चनमालावेषधारिणी भूत्वा प्रदोष इहागमिष्यामि । त्वमपीहैव चित्रशालिकाद्वारे मां प्रतिपालयिष्यसि । ततो माधवीलतामण्डपे तथा सह भुंतुः समागमो भविष्यतीति ।)

सागरिकां वर्जयित्वा, = तस्या अन्या ।

देव्या = वासवदत्तया । चित्रफलकवृत्तान्तशङ्कितया = चित्रफलकसम्बन्धिन-समाचारेण राजावरणविषये सञ्जातशङ्कया । नेपथ्यम् = बालाभरणादिकम् । प्रसादी-कृतम् = दत्तम् । कृतभट्टिनीवेषाम् = धृतवासवदत्तापरिच्छदाम् । गृहीत्वा = सह-कृत्वा । प्रदोषे = सायंसमये ।

मदनिका—(कीतुकपूर्वक) कैसी बातें ?

काञ्च नमाला—यही कि सागरिकाके अरि रित्त महाराजकी अस्वस्थताका और कोई कारण नहीं है इसलिए इसका उपाय सोचो ।

मदनिका—इस पर सुसंगतने क्या कहा ?

काञ्चनमाला—उसने कहा कि चित्रफलक वृत्तान्तसे शङ्कित होकर सागरिकाको मेरी रखवाली में सौंपती हुई देवीने जो कपड़े मुझे पारितोषिक में दिये हैं, उन्हीं कपड़ोंसे सागरिकाको देवीका रूप देकर और स्वयं काञ्चनमाला बनकर सन्ध्या समय यहाँ आऊँगी । तुम इसी चित्रशालिकाके द्वारपर मेरी प्रतीक्षा करना । इस तरह सागरिकासे राजाकी और माधवीलतामण्डपमें हो सकेगी ।

मद०—(सरोषम् ।) सुसंगदे हृदासि वखु तुमं जा एव्वं परिअण-
वच्छलं देविं वञ्चेसि । (सुसंगते हृदासि खलु त्वं यैवं परिजनवत्सलां देवीं
वञ्चयसे ।)

काञ्चन०—हला तुमं दाणिं कहि पत्थिदा । (हला त्वमिदानीं कुत्र
प्रस्थिता ।)

मद०—अहं वखु अस्सत्थसरीरस्स भट्टिणो कुसलवुत्तन्तं जाणिदु
गदा तुमं चिरअसीत्ति उत्तमन्तीए देवीए तुह सआसं पेसिदम्हि । (अहं
खल्वस्वस्थशरीरस्य भर्तुः कुशलवृत्तान्तं ज्ञातुं गता त्वं चिरयसीत्युत्ताम्यन्त्या देव्या
तव सकाशं प्रेषितास्मि ।)

काञ्चन०—अदिउजुआ दाणिं सा देवी जा एव्वं पत्तीअदि । एसो वखु
भट्टा अस्सत्थदामिसेण अत्तणो मअणावत्थं पच्छादअन्तो दन्ततोरणवल-
भीए चिट्ठदि । ता एहि । एदं वुत्तन्तं भट्टिणीए णिवेदम्ह । (अतिऋजुकेदानीं
सा देवी यैवं प्रत्येति । एष खलु भर्तास्वस्थतामिवेणात्मनो मदनावस्थां प्रच्छा

परिजनवत्सलाम् = परिजनेषु स्नेहशालिनीम् । देवीम् = वासवदत्ताम् । वञ्चयसे =
प्रतारयसि । 'गृज्जिवञ्च्योः प्रलम्बने' इत्यात्मनेपदम् ।

अस्वस्थशरीरस्य = सरुजदेहस्य । चिरयसि = विलम्बसे, (शीघ्रमागत्य भर्तुः
कुशलं न निवेदयसि) इति हेतोः, उत्ताम्यन्त्या = चिन्तया विमनायमानया ।

अतिऋजुका = अतिशयसरला, (या मदनावस्थामपि रुजात्वेन सम्भाव्य
कुशलं जिज्ञासते) अस्वस्थतामिवेण = अस्वास्थ्यच्छलेन । प्रच्छादयन् = गोपयन् ।

मदनिका—(क्रोधपूर्वकं) सुसंगते, तू बड़ी नीच है, जो परिजन पर स्नेह
रखनेवाली देवीको इस तरह धोखा देती है ।

काञ्चनमाला—अरी, तू इस समय कहाँ चली है ?

मदनिका—मैं तो तुम्हारे ही पास जा रही थी, देवीने कहा देख तो, महाराज
अस्वस्थ हैं, उनको कुशलवार्ता जानने काञ्चनमाला गई वह क्यों विलम्ब कर रही
है । चलो, यह खबर देवीको दे दें ।

काञ्चन०—देवी अत्यन्त सरल स्वभावकी हैं जो कि अभी इस तरह विश्वास
करती हैं । ये तो महाराज अस्वस्थताके बहाने अपनी काम-पीडाको छिपाते हुए

व्यन्दन्तोरणवलभ्यां तिष्ठति । तदेहि । एतं वृत्तान्तं भर्त्र्यै निवेदयावः ।)

इति निष्क्रान्ते ।)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति मदनावस्थां नाटयन्नुपविष्टो राजा ।)

राजा—(निःश्वस्य ।)

सन्तापो हृदय स्मरानलकृतः संप्रत्ययं सह्यतां

नास्त्येवोपशमोऽस्य तां प्रति पुनः किं त्वं मुधा ताम्यसि ।

कामिनो हि मदनावस्थां गोपयन्तो वष्यन्ते, यथा च नैषधीये—

‘मृषा विषादाभिनयादयं क्वचिज्जुगोप निःश्वासतति वियोगजाम् ।

विलेपनस्याधिकचन्द्रभागता विभावनाच्चापललाप पाण्डुताम्’ ॥ इति ।

दन्तोरणवलभ्याम् = दन्तैः हस्तिदन्तैः निर्मितम् विरचितम् तोरणम् बहिर्द्वारम् यस्याः सा चातो बलमी सौधोर्ध्ववेष्टम् तस्याम् = हस्तिदन्तरचितबहिर्द्वारयुक्त सौधोर्ध्वभवने ।

निःश्वस्य = निःश्वासं गृहीत्वा, तथाकरणञ्चोत्कण्ठाव्यञ्जकम् ।

सन्ताप इति । हृदय ! चेतः, यद् यतः कारणात् तदा कदलीगृहपरिसरे सागरिकासमागमावसरे कथमपि कथञ्चन देवात् भाग्यवशात् प्राप्तः सान्द्रः घनव्यासो चन्दनरसश्च तस्य स्पर्शः सम्पर्कः इव शीतलः सुखकरश्च स्पर्शो यस्य स सान्द्र-चन्दनरसस्पर्शः तस्याः सागरिकायाः करः बाहुः गृहीत्वा करेणादाय मूढेन अप्रत्युत्पन्नमतिना स्वया चिरम् बहुकालपर्यन्तम् त्वयि हृदये न निहितः न स्थापितः (ततः) सम्प्रति अधुना तद्वियोगे स्मरः कामः अनलः बल्लिः इव स्मरानलः तेन कृतः समुत्पादितः ज्वरम् प्रत्यक्षानुभूयमानः सन्तापः सह्यताम् भुज्यताम् । अस्य सन्तापस्य उपशमः शमनम् नास्त्येव, (तत्संयोगस्यासम्भावित्वात्) ताम् साग-

दन्तनिर्मित द्वारवाले महल्लोके ऊपरकी अटारीमें रहते हैं । इसलिये आबो । यह समाचार देवीको जाकर कहती हैं ।

(दोनों जाती हैं)

प्रवेशक

(कामदशामें राजाका प्रवेश)

राजा—(उसांस लेकर) हृदय, कामजनित इस सन्तापको तुम्हें अब सहना ही होगा, इसकी कोई दवा नहीं है, उसके लिये क्यों बेचैन हो रहे हो । जब वह

यन्मूढेन मया तदा कथमपि प्राप्तो गृहीत्वा चिरं
विन्यस्तस्त्वयि सान्द्रचन्दनरसस्पर्शा न तस्याः करः ॥ १ ॥

अहो महदाश्चर्यम् ।

मनश्चलं प्रकृत्यैव दुर्लक्ष्यं च तथापि मे ।

कामेनैतत्कथं विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः ॥ २ ॥

रिकाम् प्रति तत्प्राप्तिमुद्दिश्येत्यर्थः त्वम् पुनः मुखा व्यर्थम् किम् ताम्यसि ग्लायसि,
अशक्यप्रतिकारस्य दुःखस्याशोच्यत्वादिति भावः । कदलीपृष्ठे समागतायाः साग-
रिकायाः करमालम्ब्य स्वसन्तापशान्तये स्वस्मिन् न्यधाः, तदयं तवाविवेकः सम्प्रति
तद्वियोगे त्वां परितापयति, सोढव्यश्चायं सन्तापः, स्वकृतस्यानवधानस्य फलस्य
स्वेनैव भोक्तव्यत्वादिति भावः ॥ शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

मनश्चलमिति । मनः चित्तम् प्रकृत्या स्वभावेनैव चलम् अस्थिरम्, तथा-
चोक्तम्—‘असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्’ इति । दुर्लक्ष्यम् लक्षयितुम-
शक्यञ्च, अणुत्वात्प्रत्यक्षायोग्यत्वात्, अथवा दुर्लक्ष्यम् अशरव्यतायोग्यम्, अणु-
त्वाच्चलत्वाच्चेत्यर्थः । तथापि मनसः अणुत्वचलत्वाभ्यां दुर्लक्ष्यत्वेपि मे मम एतत्
मनः कामेन सर्वैः शिलीमुखैः बाणैः—

(‘उन्मादनस्तापनञ्च स्तम्भनः क्षोषणस्तथा ।

सम्मोहनञ्च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥’

इति निदिष्टगुणैः प्रकटितस्वप्रभावेऽथ ते ।) समं तुल्यकालम् एव कथम् केन
प्रकारेण विद्धम् ताडितम्, प्रथमन्तु वेध एव दुःसाध्यः अणुत्वाच्चलत्वाच्च, तत्राप्ये-
केन बाणेन न किन्तु सर्वैर्बाणैः, तत्रापि न यथाकथञ्चिदवसरं प्राप्य किन्तु सम-
कालम् इत्येत्यदमुतमिति भावः । अत्र वेधकारणयोः म्येयलक्ष्यत्वरूपहेत्वोरसत्त्वेपि
वेधस्य वर्णनाद्विभावनाऽलङ्कारः ॥ २ ॥

मिलीं थो, उस समय बेरूफ्रीसे मैं चन्दन की तरह शीतल उसका हाथ तुम्हारे
ऊपर नहीं रख सका ॥ १ ॥

अहो, आश्चर्य है ? जब की मन स्वभावतः चञ्चल तथा अणु होनेके कारण
अभेद्य होता है तब हमारे मनको कामदेवने एक साथ अपने सभी बाणोंसे कंठे
वेध दिया ? ॥ २ ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) भोः कुसुमधन्वन् !

बाणाः पञ्च मनोभवस्य नियतास्तेषामसंख्यो जनः

प्रायोऽस्मद्विध एव लक्ष्य इति यत्लोके प्रसिद्धिं गतम्

दृष्टं तत्त्वयि विप्रतीपमधुना यस्मादसंख्यरयं

विद्वः कामिजनः शरैरशरणो नीतस्त्वया पञ्चताम् ॥ ३ ॥

विचिन्त्य ।) न तथाऽहमेवविधावस्थमात्मानमनुचिन्तयामि यथाऽ-

कुसुमधन्वन् = कुसुमम् धनुयंसेति विग्रहे बहुव्रीहौ 'धनुषश्च' इत्यनङ् ।

बाणा इति । मनोभवस्य कामस्य पञ्च पञ्चसङ्ख्याकाः बाणाः शराः नियताः

नियमितसङ्ख्याकाः ततोऽन्यूनाधिका इत्यर्थः । तेषाम् पञ्चानां कामबाणानाम्

अस्माकमिव विधा प्रकारो यस्य तादृशः अस्मद्विधः अस्मादृशः प्रियावियुक्तः जन

एव प्रायः बाहुल्येन लक्ष्यः वेद्यः इति यत् लोके प्रसिद्धिं ख्यातिम् गतम् यातम्

तत् अधुना त्वयि कामे विप्रतीपम् विपरीतम् दृष्टम् । विलोकितम् । कामस्य पञ्चेव

शरास्तेष्वचासी वियोगिनो लक्ष्यीकरोतीति यत्प्रसिद्धं तदनुकूलभाष्यविरहेण प्रियाम-

नासादयता मया सम्प्रति विपरीतं दृष्टम् इत्याद्यपादद्वयार्थः, तत्रोपपत्तिमाह—

यस्मादिति । यस्मात् यतः असङ्ख्यैः गणनारहितैः शरैः बाणैः त्वया विद्वः अयम्

कामिजनः कामुकवर्गः अशरणः रक्षकविरहितः त्वया पञ्चताम् पञ्चसङ्ख्याकत्वं

पञ्चत्वम् पञ्चभूतात्मकत्वं मरणम् इति च नीतः प्रापितः । बाणा असङ्ख्याः कृताः

लक्ष्यभूताः कामिनश्च पञ्चत्वं गमिताः प्राक्क्षुत तु कामिनामसङ्ख्यत्वं बाणानाञ्च

पञ्चत्वमधुना तद्विपरीतं कृतमिति तात्पर्यम् । मनसि अन्तःकरणे भव उत्पत्तिर्यस्येति

विग्रहे 'सप्तमी विशेषणे' इति ज्ञापकाद् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । 'शरणं गृहरक्षित्रोः'

इत्यमरः । शाङ्खलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

एवंविधावस्थम् = एतादृश्यां स्थितौ वर्तमानम् महान्तमन्तस्तापमनुभवस्त

(ऊपर देखकर) अये कामदेव !

आपके पाँच ही बाण हैं, और उनसे असंख्य वियोगी जन पर आपको प्रहार

करना होता है यह बात लोक में प्रसिद्ध है, किन्तु यह बात मुझे आज उल्टी मालूम

पड़ रही है, क्योंकि मैं देखता हूँ कि उन पाँचों बाणों का अकेला मैं ही लक्ष्य होकर

पञ्चत्व को जा रहा हूँ ॥ ३ ॥

(कुछ सोचकर) इस स्थिति में भी मुझे अपनी उतनी चिन्ता नहीं है, जितनी

न्तनिगूढकोपसंरम्भाया देव्या लोचनगोचरगतां तपस्विनीं सागरिकाम् ।
तथा हि ।

ह्रिया सर्वस्यासौ हरति विदितास्मीति वदनं
द्वयोर्दृष्ट्वालापं कलयति कथामात्मविषयाम् ।
सखीषु स्मेरासु प्रकटयति वैलक्ष्यमधिकं
प्रिया प्रायेणास्ते हृदयनिहितातङ्कविधुरा ॥ ४ ॥

मित्यर्थः । अनुचिन्तयामि = भावयामि । अन्तनिगूढकोप संरम्भायाः = अन्तः हृदये
निगूढः संवृतः (अत एव च तुषाग्निरिव ज्वलन्) कोपस्य संरम्भः आवेगो यस्याः
सा तादृशी तस्याः, हृदयसंवृतकोपवेगायाः इत्यर्थः । देव्या वासवदत्तायाः । लोचन-
गोचरगताम् = दृष्टिविषयवर्तिनीम् । तपस्विनीम् = सरलाम् अदोषाञ्च । अस्यां सन्ता
पावस्थायां वर्तमानोऽहं स्वषिये न तथा सचिन्तोऽस्मि यथाऽऽजः कुशिताया देव्या
दृष्टौ पतिताया अदोषायाः सागरिकाया विषये, सा हि चराकी मदर्थमेव महतो
यन्त्रणामनुभवतीति चिन्तयता मया स्वकण्ठं विस्मर्यत इति भावः ।

ह्रियेति । सर्वस्य विदिता सर्वैः ज्ञातचरित्रा अस्मि सञ्जातास्मीति ह्रिया
लज्जया असौ सागरिका वदनम् आत्मनो मुखम् हरति अन्यतः परावर्त्तयति, मत्क-
र्तुराजसङ्गमादि सर्वैर्ज्ञातमिति त्रपया सागरिका स्वमुखं न दर्शयतीत्यर्थः । द्वयोः
कयोश्चिद् द्वयोजनयो आलापम् परस्परकथोपकथनम् दृष्ट्वा निरीक्ष्य आत्मविषयाम्
स्वसम्बन्धिनीम् कथाम् कलयति सम्भावयति द्वौ जनौ परस्परमालपन्तौ वीक्ष्य
मद्विषय एवेमौ मन्त्रयत इति वित्ते चिन्तयतीत्यर्थः । अत्र दृष्ट्वैत्यनेन परस्पर-
मालपन्तौ जनौ एव दृष्टिगोचरौ भवतस्तयोः शब्दास्तु न श्रूयन्ते, तच्छ्रवणे तु
यथार्थप्रत्ययेन तथा नापि स्यादिति व्यज्यते । सखीषु स्मेरासु कुतोऽप्यन्यतोऽपि
कारणात्सहासासु अधिकम् वैलक्ष्यम् लज्जाम् प्रकाशयति, प्रकटयति स्मयमानाः
सखीविलोक्य मदीयं चारित्रमेवाधिकृत्यायमासां हास इति मनसिकृत्याधिकं लज्जत
इत्याशयः । (एवम्) प्रिया मम प्राणवल्लभा सागरिका प्रायेण बाहुल्येन हृदये

क्रोधसे भरी देवीकी दृष्टिमें पड़ी उस बेचारी सागरिका की । क्यों कि—

मेरी गुप्त प्रीति लोगों पर प्रकट हो गई है, इस ख्यालसे वह अपना मुँह सबसे
छिपाती रहती है, दो आदमियों की बातें सुनकर उसे लगता है कि मेरी ही बातें
हो रही हैं । साखियोंके हँसने पर अधिक लज्जित हो जाती है, इस तरह वह भीतर
में छिपी भीतिसे पीड़ित रह करती है ॥ ४ ॥

तद्वातान्वेषणाय गतः कथं चिरयति वसन्तकः ।

(ततः प्रविशति हृष्टो वसन्तकः +) विदूषकः

विदू०—(सपरितोषम् ।) ही ही भोः । कोसम्बीराजजलाहेणावि ण तादिसो पिअवअस्सस्स परितोसो आसि जादिसो अज्ज मम सआसादो पिअवअणं सुणिअ भविस्सदित्ति तक्केमि । ता जाव गदुअ पिअवअस्सस्स णिवेदइस्सम् । कथं एसो पिअवअस्सो इमं ज्जेव दिसं अवलोअन्तो चिठ्ठदि । तह तक्केमि मं एव्व पडिवालेदित्ति । ता उवसप्पामि णम् । जअदु जअदु पिअवअस्सो । भो वअस्स दिट्ठिआ वड्ढसि समीहिदअध्दिआए कज्जसिद्धीए । (ही ही भोः । कौशाम्बीराज्यलाभेनापि न तादृशः प्रियवयस्यस्य परितोष आसीद्यादृशोऽयं मम सकाशात्प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्यतीति तर्कयामि । तद्यावद् गत्वा प्रियवयस्यस्य निवेदयिष्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) कबमेव प्रियवयस्य इमामेव दिशमवलोकयंस्तिष्ठति । तथा तर्कयामि मामेव प्रति-

मनसि निहितः स्थापितः य आतंकः भयम् पीडा वा तेन विधुरा विकला आस्ते । मम प्रिया मनसि पीडां भयं चाधाय वैकल्यमनुभवतीति यावत् । 'आतङ्को भय-पीडयोः' इत्यमरः । 'विधुर तु प्रवेशलेषे विकले विधुरा पुनः' इति हेमचन्द्रः । इह श्लोके शंकाव्यभिचारिभाव उपनिबन्धते, तदुक्तम्—'अनर्थप्रतिभाशंका परिक्रौर्यात्स्वदुर्नयात् । कम्पशोषामिवीक्षादिरत्र वर्णस्वराभता इति । शिखरिणी वृत्तम्, तल्लक्षणं प्रागुक्तम् ॥ ४ ॥

कौशाम्बीराज्यलाभेन = कौशाम्बी यस्य राजधानी तस्य राज्यस्य लाभेन परितोषः—सन्तोषः । प्रियवचनम् = श्रोतुमभिलष्यमाणं वचः । तर्कयामि = सम्भावयामि । तत् = मया वक्ष्यमाणस्य राज्ञः परितोषकारणत्वात् । यावदिति वाक्यालंकारे । इमाम् = मदधिष्ठिताम् । अवलोकयंस्तिष्ठति = सोत्कण्ठं निरीक्षते । प्रति

उसकी खबर जानने वसन्तक गया, वह क्यों देर कर रहा है ?

(वसन्तक का प्रवेश)

विदूषक—(खुशीमें) ह ह ह ! कौशाम्बीके राज्यके मिलने पर भी हमारे मित्र को इतनी प्रसन्नता नहीं हुई होगी जितनी आज मेरे मुँहसे यह समाचार जान कर होगी, हमारा यही अनुमान है । तो चलकर प्रिय मित्रसे कह दूँ । (आगे चलकर, देखकर) वे तो इसी तरफ देख रहे हैं । मालूम पड़ता है, मेरी ही राहः

पालयतीति । तदुपसर्पाम्येनम् । (उपसृत्य ।) जयतु जयतु प्रियवयस्यः । भो वयस्य दिष्ट्या वर्धंसे समीहिताभ्यधिकया कार्यसिद्ध्या ।

राजा—(सहर्षम् ।) वयस्य अपि कुशलं प्रियायाः ।

विदू०—(सगर्वम् ।) भो अचिरेण सअञ्जेव पेक्खिअ जाणिस्ससि ।
(भो अचिरेण स्वयमेव प्रेक्ष्य ज्ञास्यसि ।)

राजा—(सपरितोषम् ।) वयस्य दर्शनमपि भविष्यति प्रियायाः ।

विदू०—(साहंकारम् ।) भो कीस ण भविस्सदि जस्स दे उवहसिद-

पालयति = प्रतीक्षते । एवञ्च प्रियवयस्यस्येतद्दिशावलोकनं तेन क्रियमाणाया ममेव प्रतीक्षाया गमकमिति भावः ।

‘जयतु जयतु’ इति द्विरुक्तिरादरं गमयति । अत्र ‘ही ही भोः’ इत्यारभ्य ‘तर्क-
यामि’ इत्यन्तेन सन्दर्भेण रत्नावलीविषया वार्त्ता कौशाम्बीराज्यलाभादप्यतिरिच्यत
इत्यतिशयाभिधानादुदाहरणं नाम गर्मसन्धेरङ्गमुक्तम्, यथाऽह भरतः—यत्साति-
शयवद्वाक्यं तदुदाहरणं स्मृतम्’ इति ।

समीहिताभ्यधिकया = समीहितं चिन्तितम् सागरिकायाः कुशलवार्त्ताया लाभ-
रूपम् तस्मादधिकया सागरिकासमागमसङ्कटनरूपया । कार्यसिद्ध्या = अभीष्टसा-
फल्येन । कुशलवार्त्तामुपलब्धुं प्रेषितेन मया सागरिकासङ्गभोऽप्यायोजित इति समी-
हिताभ्यधिका कार्यसिद्धिः प्रियवयस्यस्योपनता साऽस्य भाग्यवत्तानिमित्तैवेति भावः ।

सहर्षम् = हर्षञ्च प्रियासमीपतः समायातस्य विदूषकस्य मुखात्तद्वृत्तान्तश्रवणं
स्याशयो बोध्यः । अपिरत्र संभावने ।

प्रेक्ष्य ज्ञास्यसि = दृष्ट्वाऽवगमिष्यसि, एतेन भाविनं सङ्गमं प्रतीक्षितं कृतम् ।

दर्शनमपि = कुशलं श्रोतुमुक्ते श्रवणे तु कृतार्थे किमिमे नयने अपि स्वसा-
फल्यमवाप्स्यत इत्यपि द्योतयम् ।

देख रहे हैं । उनके समीप चलूँ । (समीप जाकर) जय हो जय हो । प्रियमित्र,
भाग्यवश आशासे अधिक सफलता मिली ।

राजा—(सहर्षं) मित्र, क्या प्रिया सकुशल है ?

विदूषक—(सगर्वं) शीघ्रही स्वयं देखकर जान जाओगे ।

राजा—(सन्तोषके साथ) क्या प्रियाके दर्शन भी होंगे ।

विदूषक—(साहंकारपूर्वकं) खजी होगा क्यों नहीं जबकि मैं तुम्हारा मन्त्री

विहृप्पइबुद्धिविहवो अहं अमच्चो । (भोः कस्मान्न भवण्यति यस्य ते उपह-
सितवृहस्पतिबुद्धिविभवोऽहममात्यः ।)

राजा — (विहस्य ।) न खलु चित्रम् । किं न संभाव्यते त्वयि । तत्क-
थय, विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि ।

विदूषकः — (कर्णे) एव्वमेलम् । (एवमेवम् ।)

राजा — (सपरितोषम् ।) साधु वयस्य साधु । इदं ते पारितोषिकम् ।
(इति हस्तादवतार्य कटकं ददाति ।)

विदूषकः — (कटकं परिधाय आत्मानं निर्वर्ण्य ।) भो इमं ताव सुद्धसुव-
ण्णकडअमण्डिअहत्थं अत्तणो वम्भणीए गदुअ दंसइस्सम् । (भो इमं ताव-

उपहसितवृहस्पतिबुद्धिविभवः = उपहसितः स्वबुद्धिवैभवेनागणितः वृहस्पतेः
सुरगुरोः बुद्धेः विभवः समृद्धिर्येन तादृशः । वृहस्पतेरप्यधिकबुद्धिमानित्यर्थः ।

सम्भाव्यते = आशंस्यते, त्वयि सर्वमपि सम्भाव्यत इति यावत् ।

कर्णे एवमेवमिति । अत्र विदूषकोक्तं 'भो वयस्य दिष्ट्या वद्धंसे' इत्यारभ्य
कर्णे एवमेवम्' इत्यन्तेन यथा विदूषकेन सागरिकासमागमः सूचितस्तथैव निश्चित-
रूपतया राज्ञं निवेदित इति तत्त्वार्थकथनान्मार्गाख्यं गर्भसन्धेरङ्गम् । तदुक्तं मरते-
'तत्त्वार्थकथनञ्चैव मार्गं इत्यभिधीयते' इति ?

सपरितोषम् = ससन्तोषम्, सन्तोषोऽत्र वसन्तके, स ख महतः कार्यस्य
तेनानुष्ठितत्वाद् बोध्यः ।

अवतार्य = निष्कास्य । कटकम् = वलयम् । ददाति = विदूषकायार्पयति । अत्र
सामदानाभ्यां विदूषकस्य सागरिकासमागमकारिणा सङ्ग्रहात्सङ्ग्रहो नात्र गर्भसन्धे-
रङ्गम्, तदुक्तम् = 'सामदानार्थसंयुक्तः संग्रहः परिकीर्तितः' इति ॥

है, जिसकी बुद्धि वृहस्पति की बुद्धिको मात करती है ।

राजा — (हैसकर) आश्चर्य नहीं है । तुम क्या नहीं कर सकते ? बताओ ।
विस्तारपूर्वक सुनना चाहता है ।

विदूषक — (कानोंमें) इस तरह ।

राजा — (सहर्ष) शाबास, यार शाबास यह रहा तुम्हारा पारितोषिक ।

(हाथमें से निकालकर कटक देता है)

विदूषक — (कटक पहनकर अपने को देखकर) शुद्ध सुवर्णं निमित्त कटकसे

ञ्छुदसुवर्णकटकमण्डितहस्तमात्मनो ब्राह्मण्ये गत्वा दर्शयिष्यामि ।)

राजा—(हस्ते गृहीत्वा निवारयन् ।) सखे पश्चाद् दर्शयिष्यसि ।
ज्ञायतां तावत्किमवशिष्टमह्म इति ।

विदूषकः—(विलम्ब्य ।) भो पेक्ख पेक्ख । एसो क्खु गुरुआगुराओ
विखत्तिहिअओ संझावहूदिण्णसंकेदो विअ अत्थगिरिशिखरकाण्णं अणुस-
रदि भअवं सहस्सरस्सी । । ओ प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एष खलु गुर्वनुरागोत्क्षितहृदयः
संख्यावधूदत्तसंकेत इवास्तगिरिशिखरकाननमनुसरति भगवान्सहस्ररश्मिः ।)

राजा—(विलम्ब्य सहर्षम् ।) सखे सम्यगुपलक्षितम् । पर्यवसितमहः
तथा हि ।

शुद्धसुवर्णकटकमण्डितहस्तम् = शुद्धम् द्रव्यान्तरासङ्कीर्णम् यत् सुवर्णम् हेम
तन्निर्मितेन कटकेन मण्डितः अलङ्कृतः यः हस्तः तम् । ब्राह्मण्ये = स्वपत्न्ये ।

निवारयन् = निरुन्धन्, ब्राह्मण्ये राजदत्तं कटकं दर्शयितुं गच्छन्तं विदूषकं
करेणालम्ब्य प्रतिषेधन्नित्यर्थः । किम् = कतमो भागः, अह्मः = दिवसस्य । अवशिष्टम् =
उर्वरितम् ।

गुरुः महान् अनुरागः स्नेहः तेन उत्क्षिप्तम् विह्वलीकृतम् हृदयम् मनः यस्य
तादृशः, अथवा गुरुः प्रकटलक्ष्यः यः अनुरागः पश्चाज्जायमानः रक्तिमा तेन उत्क्षि-
प्तम् व्याप्तम् हृदयम् हृदयतुल्यम् मण्डलम् यस्य तः । वारुणी पश्चिमा दिक् सेव
वधूः नायिका तथा दत्तः कृतः सङ्केतः अमुकसमये अमुकस्थले त्वयाऽऽगन्तव्य-
मित्येवंरूपः यस्य एतादृशः । अस्तगिरिशिखरकाननम् = अस्ताचलशृङ्गवर्तिका-
ननम् । अन्योपि रागवान् प्रियया सङ्केतिते स्थाने समये चोपस्थातुं चेष्टते यथा तथा
सूर्योऽपि पश्चिमाशावधूसंकेतस्थानमिव चरमाचलशिखरकाननं प्रविशतीति भावः ।
समासोक्तिरलङ्कारः ।

सहर्षम्, हर्षश्च सन्ध्यायाः समीपे समागमनेन सन्ध्येव सागरिकया स्वममुप-

मण्डित अपने इस हाथको अपनी स्त्रीको जाकर दिखाऊंगा ।

राजा—(हाथ पकड़कर, रोकता हुआ) पीछे दिखाना । पहले यह तो पता
लगाओ कि कितना दिन शेष है ?

विदूषक—(देखकर) देखिये देखिये, अनुरागपूर्ण हृदयसे सूर्य-भगवान्
अस्ताचल की चोटीपर अवस्थित वनमें पैठ रहे हैं, मानो सन्ध्या नायिकाने वहाँ
इन्हें बुलाया हो ।

राजा—(देखकर सहर्षम्) मित्र, ठीक कहा । दिन समाप्त हो गया क्योंकि—

अध्वानं नैकचक्रः प्रभवति भुवनभ्रान्तिदीर्घं विलङ्घ्य
प्रातः प्राप्तुं रथो मे पुनरिति मनसि न्यस्तचिन्तातिभारः ।

सन्ध्यामृष्टावशिष्टस्वकरपरिकरस्पष्टहेमारपङ्क्ति

व्याकृष्यावस्थितोऽस्तक्षितिभृति नयतीवैषः दिक्चक्रमर्कः ॥५॥

सर्पणाय कालत्वेन सङ्कृतितास्तस्तामासन्तामवगम्य राज्ञो हर्ष इति भावः ।

अध्वानमिति । एकम्, चक्रम् यस्य स एकचक्रः मे मम सूर्यस्य रथः
स्यन्दनः भुवनस्य संसारस्य भ्रान्तिः परिक्रमणम् तथा दीर्घम् विशालम् अध्वानम्
मार्गम् विलङ्घ्य अतिक्रम्य पुनः भूयः प्रातः प्रभातकाले (उदयाचलम्) प्राप्तुम्
आसादयितुम् न प्रभवति न क्षमते, अतिक्रान्तभुवनभ्रमणविशालमार्गस्यैकचक्रतया
विकलाङ्गस्य च मम रथस्य पुनः समासन्ते प्रातःकाले उदयाचलमारोढुं शक्तिर्न
स्यादिति भावः । इति हेतोः मनसि स्वचित्ते न्यस्तः स्थापितः चिन्तायाः अतिभारः
येन तादृशः तच्चिन्तया खिद्यमानमानसः एषः अर्कः सूर्यः अस्तक्षितिभृति अस्ताचले
अवस्थितः विद्यमानः सन् सन्ध्यायाम् सायंकालिके समये अथवा सन्ध्यायाम् सायंकालेन
सृष्टेभ्यः मार्जितेभ्यः अपहृतेभ्यः अवशिष्टाः उर्वरिताः ये स्वस्य कराः किरणाः तेषाम्
परिकरः समूहः स एव स्पष्टा स्फुटं भासमाना हेमनः सुवर्णस्य अराणाम् नैम्यवष्ट-
म्भकदण्डानाम् पङ्क्तिः परम्परा यस्य तत्तादृशम् दिक्चक्रम् दिशासमूहम् व्याकृष्य
विशेषेण आकृष्य नयति इव । यथा कश्चन रथो विगुण रथमारुढः प्रकामविप्रकृष्टं
स्थानमवश्यगन्तव्यतयोद्दिश्य प्रस्थितः स्वरथस्य वैगुण्यं मनसिकृत्य चिन्तामापन्नः
किञ्चित्स्वरथवैगुण्यापाकरणे साधनं सयत्नं सह स्थापयति तथाऽयमस्तङ्गच्छन्
भास्वान् स्वरथस्यैकचक्रतया भुवनभ्रमणमार्गमतिक्रम्य प्रातरुदयाचलप्राप्तेरवश्यकर्त-
व्यतया च चिन्ताचुम्बितस्वान्तः सन्ध्यायाऽपहृतेभ्योऽवशिष्टाः स्वकरा एवारभूता
यत्रैतादृशं दिक्चक्रं द्वितीयचक्रस्थाने योजयितुमाकृष्य स्वपाश्वरे स्थापयतीवेति भावः ।
सन्ध्याकाले विप्रकीर्णाः स्वल्पीभूताश्च सूर्यकरा दिक्चक्रस्याराणीव प्रतिभ्रान्ति,

इस एक पहिये वाले रथसे पृथ्वीकी प्रदक्षिणासे दीर्घ मार्गको तय करके पुनः
प्रातःकाल उदयाचल पर मैं नहीं आ सकूँगा इसी चिन्ताको हृदयमें रखकर सूर्य
भगवान् सन्ध्याद्वारा छिपाये गये सूर्य किरणोंके अतिरिक्त सूर्य किरण ही जिस
चक्रकी घूरीमें लगे आरागज हैं, उस दिक्चक्रको अपने पास रखकर साथ लिए
जा रहे हैं ॥ ५ ॥

अपि च—

यातोऽस्मि पद्मनयने समयो ममैव
सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया ।
प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः
सूर्योऽस्तमस्तके निविष्टकरः करोति ॥ ६ ॥

दिशश्च सूर्यास्ते जाते लुप्यन्ति, तासां सूर्यनियम्यतायाः सर्वसम्मतत्वात्तन्मत्वे
सूर्यो दिक्चक्रमाकुप्य सहैव नयतीति कविहृदयम् । परिकरः पयङ्कपरिवारयोः
इत्यमरः । सूर्यस्यैकचक्ररथत्वे—‘रथस्यैकं चक्रं भुजगर्ग्यभताः सप्ततुरगा, निरालम्बो
मार्गश्चरणविकलः सारथिरपि । रविर्यात्येवान्तं प्रतिदिनमपारस्य नभसः’ इत्यादि
प्रसिद्धिः प्रमाणम् । उत्प्रेक्षात्रालङ्कारः लघ्वरा वृत्तम्, लक्षणं प्रागुक्तम् ॥ ५ ॥

यातोऽस्मीति । पद्म कमलम् नयनम् नेत्रमिव यस्याः तत्सम्बद्धो पद्मनयने
(अहम्) यातोऽस्मि चलितः अस्मि । मम एषा समयः अस्तस्य निश्चितः
कालः । सुप्ता कमलनिमीलनात् निद्रितेव प्रतीयमाना भवतां कमलिनी मया सूर्येण
एव प्रतिबोधनीया विकासं प्रापणीया । इति उक्तदिशा अयम् अस्तंगच्छन् अस्तस्य
अस्ताचलस्य मस्तके शिखरे निविष्टाः स्थिताः कराः किरणा यस्य सः अस्तमस्तक-
निविष्टकरः अस्ताचलचूडावलम्बिमरीचिचयः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयतीति
सूर्यः ‘राजसूर्यसूर्यमृषोच्चरुच्यकुप्यकृष्टपच्यव्यध्याः’ इति निपातनात् क्यच् रुडाग-
मश्च । सरोरुहिण्याः कमलिण्याः प्रत्यायनाम् विश्वासजननमिव करोति । अत्र
श्लेषमहिम्नाऽन्योऽप्यर्थः प्रतीयते, यथा—पद्मनयने कमलनेत्रे यातोऽस्मि, यतोऽयं
मम गमनस्य प्राक्स्थिरीकृतः समयः कालः । सुप्ता निद्रिता भवती पुनः मयैव
(आगत्य) प्रतिबोधनीया जागरणीया । इति अयम् सूर्यः सूर्यं इति तेजस्वी सूरिषु
साधुः सूर्यं इति वा कश्चिन्नायकः, अस्तम् प्रिये प्रवत्स्यति जायमानेन खेदेन नमि-
तम् यत् (नायिकायाः) मस्तकम् शिरः तत्र निविष्टः सान्त्वनाप्रदानार्थम् अवस्था-
पितः करो येन तादृशः सरोरुहिण्याः विलासार्थमलंकारार्थं वा सरोरुहाणि कम-

और—कमलनयने, मैं अब चला, हमारे जानेका ही समय है, मैं ही पुनः
आकर तुम्हें सोनेसे जगाऊंगा, इसतरह अस्ताचल पर पैले हुए अपने करोसे सूर्य
कमलिनीको आश्वासन दे रहा है । जिस प्रकार कोई गमनोन्मुख प्रेमी अपनी प्रेमिका
के शोकावनत शिखर पर हाथ रखकर उसे आश्वासन देता है ॥ ६ ॥

तदुत्तिष्ठ । माधवीलतामण्डपं गत्वा प्रियतमासंकेतावसरं प्रतिपालयावः ।

विदूषकः—भो सोहणं भणिद । (भोः शोभनं भणितम् ' [इत्युत्तिष्ठति ।]

विदूषकः—(विलोक्य ।) भो वयस्स पेक्ख पेक्ख । एसो क्खु बहलीकदविरलवणराइसंनिवेशो गहीदघणपङ्कपीवरवणवराहमहिसकिसिण-
च्छबी पसरदि पूव्वदिसं पच्छादअन्तो तिमिरसंघाओ । (भो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एष खलु बहलीकृतविरलवनराजिसंनिवेशो गृहीतघनपङ्कपीवरवन-
वराहमहिषकृष्णच्छविः प्रसरति पूर्वदिश प्रच्छादयैस्तिमिरसंघातः ।)

लानि सन्त्यस्याः सा कमलिनी तस्याः कस्याश्चन नायिकायाः प्रत्यायनाम् प्रबोधनम् इव करोति । समासोक्तिरलंकारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

तत् = तस्मात् , संकेतितस्य कालस्य प्रत्यासन्नत्वादित्यर्थः । माधवीलतायाः = वासन्त्याः । मण्डपे = मण्डपतुल्ये लताविताने । प्रियतमासंकेतावसरम् = प्रियतमायाः = सागरिकायाः संकेतसमागमकालनिर्देशः तस्य अवसरम् आगमनम् । प्रतिपालयावः = प्रतीक्षावहे ।

शोभनम्=सुन्दरम् , अमीष्टत्वेन तत्तथा ।

बहलीकृतेति । न बहलः घनः अबहलः, अबहलः बहलः कृतः घनीकृतः स्थगितान्तरालतां गमितः विरलः अनिविडः वनराजीनाम् तरुपङ्क्तीनाम् सन्निवेशः संस्थानम् येन तादृशः बहलीकृतविरलवनराजिसन्निवेशः काननान्तरालं पूरयित्वा घनमिव वनं दर्शयन्नित्यर्थः । गृहीतः वपुषि लिप्तः घनः गाढः पङ्कः कर्दमः यैः ते गृहीतपङ्काः, पीवराः स्थूलाः, वनस्य वराहाः सूकराः वनवराहाः महिषाः स्वनामप्रसिद्धाः तेषां कृष्णा छविः कान्तिरिव कृष्णा श्यामा छवियस्य सः गृहीतघनपङ्कपोवरवनवराहमहिषकृष्णच्छविः । अत्र वन्यानां वराहाणां महिषाणां च स्वतः श्यामत्वेऽपि पङ्क-

इसलिये उठो, माधवीलता मण्डपमें चलकर प्रियाके आनेके अवसरकी प्रतीक्षा करें ।

विदूषक—अच्छा कहा । (दोनों उठते हैं)

विदूषक—(देखकर) मित्र, देखिये तो, विरल वनपङ्क्तिकी घन बनाता हुआ पङ्कलिप्त वन्यशूकर तथा वन्यमहिषके समान श्यामल अन्धकार पुरब दिशाको छेकता आ रहा है ।

राजा—(समन्ताद्विलोक्य सखे साधु दृष्टम् । तथा हि ।

पुरः पूर्वमेव स्थगयति ततोऽन्यामपि दिशं

क्रमात्क्रामन्नद्विद्रमपुरविभागांस्तिरयति ।

उपेतः पीनत्वं तदनु भुवनस्येक्षणफलं

तमःसंघातोऽयं हरति हरकण्ठद्युतिहरः ॥ ७ ॥

तदादेशय मार्गम् ।

विदू०—एदु एदु पिअवअस्सो । (एत्वेनु प्रियवयस्यः ।)

(परिक्रामतः ।)

लेपोक्त्या क्यामतातिशयस्तेन तदुपमेयस्य तमसः क्यामताया आधिक्यं व्यज्यते ।
पीवरपदं च तमोव्याप्ति प्रकाशयितुमुक्तम् । तिमिरसङ्घातः = तमःस्तोमः ।

पुर इति । अयम् प्रत्यक्षदृश्यः हरस्य शिवस्य कण्ठः गलदेशः तस्य द्युतिः
कान्तिः नीलवर्णता (सा च विषपानकृता) तस्याः हरः हर्ता अनुकर्ता तत्तुल्य
इत्यर्थः, तमःसङ्घातः अन्धकारराशिः पुरः प्रथमम् पूर्वम् एव प्राचीम् एव दिशम्
आशाम् स्थपयति आवृणोति । ततः अन्याम् पूर्वतराम् अपि दिशम् स्थगयतीति
योजनीयम् । क्रमात् एवं क्रमशः क्रामन् व्याप्नुवन् अद्रीणाम् पर्वतानाम् द्रुमाणाम्
वृक्षाणाम् पुराणाम् ग्रामाणाञ्च विभागाद् पृथक्त्वेनावभासान् तिरयति प्रच्छादयति ।
जन्ममाणे हि तमसि पर्वतास्तरवो ग्रामाश्चैकीभूय निलीना इव प्रतीयन्त इति भावः ।
तदनु ततः पश्चात् पीनत्वम् घनीभावम् उपेतः प्राप्तः भुवनस्य लोकस्य ईक्षणफलम्
पदार्थदर्शनरूपनयनसामर्थ्यम् हरति चोरयति । क्रमशो गाढ तमो लोकचक्षूषि
पदार्थावलोकनसामर्थ्यरहितानि विधत्ते, आलोकसहकृतस्यैव चक्षुषो रूपग्रहणे शक्ते-
रङ्गीकारादिति भावः ॥ ७ ॥

आदेशय = बोधय ।

राजा—(चारों ओर देखकर) तुमने सही देखा है, क्योंकि—

अन्धकार पहले पूर्व दिशाको ही ढँकता है, पीछे ओर दिशाओंको । यह क्रमसे
बढ़ता हुआ पर्वत, वृक्ष तथा नगरोंके विभागको छिपा देता है । पीछे महादेवके
गलेकी कान्तिके समान क्यामवर्ण होकर यह प्रौढ़ अन्धकार लोगोंकी दर्शन शक्ति
का भी अपहरण करता है ॥ ७ ॥

इसलिये मार्ग दिखामो ।

विदूषक—आइए । (दोनों जाते हैं)

विदू०—(निरूप्य ।) भो वयस्स एदं क्खु समासण्णं संसत्तबहलपत्त-
पादवलदाहिं पिण्डीकिदान्धआरं विअ मअरन्दुज्जाणम् । ता कहं एत्थ
मगो लक्खीअदि । (भो वयस्य एतत्खलु समासन्नं संसत्तबहलपत्रपादपलताभिः
पिण्डीकृतान्धकारमिव मकरन्दोद्यानम् । तत्कथमत्र मार्गो लक्ष्यते ।)

राजा—(गन्धमाघ्राय ।) वयस्य गच्छाग्रतः । ननु सुपरिज्ञात एवात्र
मार्गः । तथा हि ।

पालीयं चम्पकानां नियतमयमसौ सुन्दरः सिन्दुवारः
सान्द्रा वीथी तथेयं वकुलविटपिनां पाटलापङ्क्तिरेषा ।

समासप्तम् = समीपमागतम् संसत्तबहलपत्रपादपलताभिः = अन्योन्यमिलितपत्र-
वृक्षवल्लीभिः । पिण्डीकृतान्धकारम् = पुष्पीकृतान्धकारम् । वृक्षाणां लतानान्ध पत्रा-
ण्यनुस्यूतानीवान्योन्यमिलितानि सन्ति तेरन्धकारः पिण्डीकृत इवावभासत
इति भावः ।

सुपरिज्ञातः = चिरपरिचितः ।

पालीयमिति । इयम् समीपवर्तिनी चम्पकानाम् हेमवृक्षाणाम् पाली पङ्क्तिः
'पाली पङ्क्तावङ्कुप्रभेदयोः' इति मेदिनी । नियतम् निश्चयेन अयमसौ एषः सः
सुन्दरः लोभनीयः सिन्दुवारः निगुण्डीवृक्षः (अस्तीति शेषः, एवमन्यत्रापि अस्तीति
योजनीयम्) तथा इतीह समुच्चये । इयम् वकुलविटपिनाम् केसरवृक्षाणाम् सान्द्रा
वना वीथी । 'घनं निरन्तरं सान्द्रम्' इति, 'वीथ्यालिंरावलिः पङ्क्तिः' इत्युभयत्राप्य-
मरः । एषा पाटलानाम् तदाख्यानाम् पङ्क्तिः श्रेणी । द्विगुणतरतमोनिहनुतः = अतिश-
येन द्विगुणम् द्विगुणतरम् तच्च तत्तमः अन्धकारः द्विगुणतरतमः तेन निहनुतः प्रच्छन्नः
अपि एषा पन्थाः मार्गः अस्मिन् लतोद्याने विविधम् नानाप्रकारकम् गन्धम् सुवा-
सम् आघ्राय आघ्राय 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति क्त्वाप्रत्ययः । 'नित्यवीप्सयोः' इति

विदूषक—यही तो मकरन्दोद्यान है जिसे परस्पर मिलीं हुई लता-वृक्ष वगैरह
की शाखाएँ अन्धकारावृत बना रही हैं । इसमें मार्ग कैसे दीखेगा ।

राजा—(गंध सूँघकर) मित्र, आगे चलो, रास्ता तो परिचित ही है । क्योंकि—
यह चम्पककी क्यारी है, निश्चय ही यह सुंदर सिन्दुवार है, यह वकुलवृक्ष की

आघ्रायाघ्राय गन्धं विविधमधिगतैः पादपैरेवमस्मिन्
व्याक्ति पन्थाः प्रयाति द्विगुणतरतमोनिह्नुतोऽप्येष चिह्नैः ॥८॥
(इति परिक्रामतः ।)

विदू०—भो एदं कखु णिवडन्तमत्तमहुअरं कुसुमामोदवासिददसदिसं
मसिणमरअदमणिशिलाकुट्टिमसुहाअन्तचलणसंचारसूचिदं तं एव्व माह-
वोलदामण्डपं संपत्तम्ह । ता इह ज्जेव्व चिट्ठु भव्वं जाव अहं देवीवेस-
धारिणं साअरिअं गेण्हिअ लहुं आअच्छामि । (भो एतं खलु निपतन्मत्त-
मधुकरं कुसुमामोदवासितदशदिशं मसृणमरकतमणिशिलाकुट्टिमसुखायमानचरण-

द्वित्वम् । अधिगतेः तत्तद्विशेषरूपेण ज्ञातेः पादपैः वृक्षैः चिह्नैः लक्षणैः (हेतुभिः)
व्यक्तिम् स्फुटीभावम् प्रयाति गच्छति । तमसा व्याप्तत्वेन परिचेतुमशक्योऽप्यत्रत्य
मार्गः चम्पकादिवीथीसमुद्भूतसुगन्धाघ्राणेन तदधिष्ठितस्थानस्यानुमाने तन्निकट-
स्थितत्वेन स्वरूपं प्रकटयति ततश्च सुखसञ्चारत्वमायातीति भावः । अत्रान्वकारेण
वृक्षाणां भेदानवगमात् तत्र च तत्तद्गन्धोपलब्ध्या तत्तद्वृक्षज्ञानपूर्वकमार्गज्ञानात्
उन्मीलितालंकारः, 'भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्तावुन्मीलितविशेषकौ' इति च तल्लक्षणम् ।
स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८ ॥

निपतन्मत्तमधुकरम् = निपतन्तः मत्ताः मधुपानोन्मत्ताः मधुकराः भ्रमरा यत्र
तम् । कुसुमामोदवासितदशदिशम् = कुसुमानाम् पुष्पाणाम् आमोदः अतिमनोहरः
गन्धः तेन वासिताः सुरभीकृताः दश दिशः येन तादृशम् । मसृणमरकतमणिशिला-
कुट्टिमसुखायमानचरणसञ्चारसूचितम् = मसृणाः चित्रकणाः याः मरकतमणीनाम्
गारुत्मतरत्नानाम् शिलाः पाषाणाः तासाम् कुट्टिमः=ताभिः निबद्धा भूमिः तत्र सुखा-
यमानः सुखं वेदयते इति सुखायमानः अक्लिष्टा, 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' इति
क्यङ् । तादृशः यः चरणसञ्चारः पादन्यासः तेन सूचितम् दत्तपरिचयम् । 'आमोदो

फुरमुट है, यह है गुलाब की क्यारी । इस तरह गन्धभेदसे वृक्ष मार्गका संकेत कर
रहे हैं यद्यपि वह अन्धकाराच्छन्न है ॥ ८ ॥

(दोनों जाते हैं)

विदूषक—मधुमत्त भ्रमर गिर रहे हैं, फूलोंकी सुवास दिशाओंको सुगन्धित कर
रही है, चिकनी मरकत शिलापर चलनेसे पेटोंकी आनन्द मिल रहा है, इन चिह्नोंसे

संचारमचितं तमेव माधवीलतामण्डपं संप्राप्तो स्वः । तदिहैव तिष्ठतु भवान् यावदहं
देवीवेषधारिणीं सागरिकां गृहीत्वा लब्ध्वागच्छामि ।)

राजा—वयस्य तेन हि त्वय्यताम् ।

विदू०—भो मा उत्ताम्य । एस आगदोम्हि । (भोः मोत्ताम्य । एष
आगतोऽस्मि ।) [इति निष्क्रान्तः ।]

राजा—यावदहमप्यस्यां मरकतशिलावेदिकायामुपविश्य प्रियायाः
संकेतसमयं प्रतिपालयामि । (उवविश्य सचिन्तस् ।) अहो कोऽपि कामिज-

गन्वहर्षयोः, इति 'मसृणोऽकर्मणे स्निग्धे' इति च विश्वः । तम् = अनुसृतपूर्वम्,
एतेन परिचयस्य सभवित्वं व्यञ्जितम् । सम्प्राप्तो = समागती । इहैव = माधवी
लतामण्डप एव । तस्यैव मण्डपस्य दत्तसंकेततया तथा प्रार्थना । देवीवेषधारिणीम् =
देवी वासवदत्ता तस्याः वेषः परिच्छदः तमवश्यं धरतीति देवीवेषधारिणीम् ।
'आवश्यकाघमर्ष्ययोर्णिनिः' इति णिनिः । उपपदसमासः । लघु = शीघ्रम् । 'लघु
क्षिप्रमर द्रुतम्' इत्यमरः ।

त्वय्यताम् = शीघ्रता क्रियताम्, सागरिकाऽऽनयने इति शेषः, द्विरुक्तिराति-
व्यञ्जिका ।

मोत्ताम्य = मा उत्ताम्य खिद्यस्व, सन्तापयान्तेराशुभावित्वादिति भावः । अत्र
माशब्दोऽयं निषेधार्थोऽतो न 'माङ्गि लुङ्' इत्यस्य प्रसक्तिः ।

मरकतशिलावेदिकायाम् = मरकतस्य गारुतमणः शिला पाषाणः तस्याः
वेदिका बद्धोच्चा भूमिः तस्याम् । उपविश्य = आसित्वा । प्रियायाः = सागरिकायाः
संकेतसमयम् = आगमनाय निर्धारितपूर्वकालम् । प्रतिपालयामि = प्रतीक्षे । सचिन्त
मिति चिन्ता चात्र स्वपरिस्थितिनिरीक्षणप्रयुक्तेन मनसोऽवस्थाविशेषेण ।

ज्ञात होता है कि हम माधवीलता मण्डपमें पहुँच गये हैं । अतः आप कुछ देर प्रतीक्षा
करें, मैं जाकर वासवदत्ता वेषधारिणी सागरिकाको लेकर शीघ्र आ रहा हूँ ।

राजा—मित्र, जहाँ तक हो सके शीघ्रता करो ।

विदूषक—घबड़ाइये मत, अभी आ रहा हूँ । (जाता है)

राजा—तब तक मैं भी इस मरकतमणि शिलावेदिकापर बैठकर प्रियाकी
प्रतीक्षा करता हूँ । (बैठकर, चिन्तासहित) काम्री, लोभोंके हृदयमें अपनी

नस्य स्वगृहिणीसमागमपरिभाविनो जनमभिनवं प्रति पक्षपातः । तथाहि—
 प्रणयविशदां दृष्टि वक्त्रे ददाति न शङ्किता
 घटयति घनं कण्ठाश्लेषे रसान्न पयोधरो ।
 वदति बहुशो गच्छामीति प्रयत्नधृताऽऽहो
 रमयतितरां संकेतस्था तथापि हि कामिनी ॥ ९ ॥

कामिजनस्य = अतिकामातुरस्य । कामीऽस्त्यस्येति कामी, भूमिन् इतिप्र-
 त्ययः । स्वगृहिणीसमागमपरिभाविनः = स्वस्त्रोसमागममनाद्रियमाणस्य । इदं कामि-
 जनविशेषणम् । अभिनवम् = अनुपभुक्तपूर्वम् । पक्षपातः = आदरबाहुल्यम् ।

प्रणयेति । सङ्केते दत्तसङ्केतस्थाने तिष्ठतीति सङ्केतस्था सङ्केतस्थाने प्रणयिना समा-
 गताकामिनी नायिका (परेण विदिताज्ञातपरपुरुषसङ्गमा स्यामिति) शङ्किता समुत्प-
 न्नातङ्का प्रणयविशदाम् स्नेहस्निग्धाम् दृष्टि वक्त्रे प्रणयिनो मुखे न ददाति नापंयति ।
 परकतृकदर्शनभयव्यग्रा प्रसन्नया दशा प्रेयसो मुखं न पश्यतीत्यर्थः । कण्ठाश्लेषे
 आलिङ्गने रसात् अनुरागप्रकर्षात् स्तनौ कुचौ घनम् निविडं न घटयति योजयति ।
 स्तनोपपीडं नालिङ्गति, तत्रापि शङ्केव हेतुः, सा चात्र तथाकरणे चन्दनस्थासकादि-
 च्युतिविषया, तथाहि सति प्रतिवेशिन्यस्तस्याः सङ्केतस्थानात् परावर्त्तने चन्दनादि-
 च्युत्या परपुरुषसंभोगमनुमिनुयुरिति भावः । प्रयत्नधृता प्रयस्यावलम्बिता अपि
 'गच्छामि' इति बहुशः बहुवारम वदति । अत्रापि शङ्केव कारणम्, तदवस्थाया
 स्तस्याश्विर तत्र स्थितौ परदृगोचरतासम्भवाच्च शङ्का । अहो आश्चर्यं, तथापि
 कटाक्षप्रक्षेपदृढालिङ्गनसुचिरसहवासादे रमणकारणस्याभावेऽपि (सङ्केतस्था कामिनी)
 रमयतितराम् अतिशयेन रमयति । 'बहुशः' इति 'बह्वल्यार्थान्छस् कारकादिति'
 शस् । 'रमयतितराम्' इति 'तिङ्श्चे'ति तरप्, ततः 'किमेत्तिङ्बन्धयघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे'
 इत्याम् । अत्र कारणभावेऽप्यतिशयरमणरूपकार्योत्पत्तिनिबन्धाद् विभावनाज्जकारः ।
 हरिणी वृत्तं, तल्लक्षणं यथा—'नसमरसलागः षड् वेदेर्ह्यैर्हरिणी मता' इति ॥ ९ ॥

छोको छोड़कर परकीयाके लिये कुछ खास पक्षपात का होना आश्चर्यकी बात है ।
 क्योंकि—

शङ्काके कारण स्नेहमरी चितवनसे देखती नहीं है, आलिङ्गनके समय रसावेश
 में स्तनोंको छातीमें नहीं सटने देती है, यत्नसे रखने पर भी बारम्बार कहती है
 कि जाती हूँ, तथापि संकेत-लब्ध कामिनी कामियोंको विशेष रूपसे आनन्दित
 करती है ॥ ९ ॥

अये कथं चिरयति वसन्तकः । तत् किं नु खलु विदितः स्यादयं वृत्तान्तो देव्या ।

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।)

वासव०—हृज्जे काञ्चनमाले सच्चं ज्जेव्व मम वेसं कदुअ साअरिआ उज्जउत्तं अहिसरिस्सेदि । (हृज्जे काञ्चनमाले सखमेव मम वेषं कृत्वा सागरिकऽप्यनुप्रममभिसरिष्यति ।)

काञ्चन०—कथं अण्णधा भट्टिणीए णिवेदीअदि । अथ वा चित्तसालिआदुआरे-ट्टिदो वसन्तओ ज्जेव्व दे पच्चअं उप्पादइस्सेदि । (कथमन्यथा भट्टिन्ये निवेद्यते । अथ वा चित्रशालिकाद्वारे स्थिता वसन्तक एव ते प्रत्यय-मुत्पादयिष्यति ।)

वासव०—तेण हि तहिं ज्जेव्व गच्छम्ह । (तेन हि तत्रैव गच्छावः ।)

चिरयति = चिरं करोति विलम्बत इत्यर्थः । 'किन्नु खलु इति वितर्कं । अथ 'तत् किन्नुखलु' इत्यादिवाक्येन देवीशंकाया वितर्काद्रूपाख्यं गर्भसन्धेरङ्गमुक्तम्, तदुक्तम्—'रूपं वितर्कवद् वाक्यम्' इति ।

अभिसरिष्यति = अभिसारिकाभावेनोपेयति, अभिसारिकालक्षणमुक्तमर-सिंहेन—कान्तापिनी तु या याति संकेतं 'साभिसारिका' इति ।

अन्यथा = अस्वार्थस्यालीकत्वे । यद्ययमर्थो मिथ्याऽभविष्यत्तर्हि कथमहं देव्ये न्यवेदयिष्यं । प्रमुप्रतारणायाः स्वविपत्त्यामन्त्रणात्मकत्वादिति भावः । अथवा माभूद्भवत्या मद्भवसि अद्या, प्रत्यक्षं तु अद्यास्यत इति मनसिकृत्याह—अथवेति । चित्रशालाद्वारावस्थितं वसन्तकं दृष्ट्वा देवी 'मदुक्तायं' सत्यत्वेन स्वीकर्तुं बाधिष्यत इति भावः । प्रत्ययम् = विश्वासम् ।

वसन्तक देर क्यों कर रहा है ? क्या यह खबर देवीको मिल गई है ?

(वासवदत्ता तथा काञ्चनमालाका प्रवेश)

वासवदत्ता—अरी काञ्चनमाला, क्या सचमुच सागरिका हमारा वेष बनाकर राजा के पास जायेगी ?

काञ्चनमाला—आपसे असत्य कैसे कहूंगी ? अथवा चित्रशालिकाके द्वारपर बैठे वसन्तक ही आपको विश्वास करा देगा ।

वासवदत्ता—तब यही चलो । Collection. Digitized by eGangotri

काञ्चन०—एदु एदु भट्टिणी । (एत्वेतु भट्टिनी ।)

(उभे परिक्रामतः ।)

(ततः प्रविशति कृतावगुष्ठनो वसन्तकः ।)

वसन्तकः—(कर्णं दत्त्वा ।) जधा चित्तसालिआदुआरे पदसद्दो सुणी-
अदि तथा तक्केमि आगदा सागरिअत्ति । (यथा चित्रशालिकाद्वारे पदचन्दः
श्रूयते तथा तर्क्याभ्यागता सागरिकेति ।)

काञ्चन०—भट्टिणि इणं सा चित्तसालिआ । ता जाव वसन्तअस्स
सण्णं करेमि । (भट्टिनि इयं सा चित्रशालिका । तद्यावद्वसन्तकस्य संज्ञा करोमि ।
(इति छोटिका ददति ।)

विदू०—(सहर्षमुपसृत्य सस्मितम् ।) सुसंगदे सुठ्ठु क्वु किदो तुए
एसो कञ्चणमालाए वेसो । अध सागरिआ दाणि कहि । (सुसंगते सुठ्ठु-
खलु कृतस्त्वयैष काञ्चनमालाया वेषः । अथ सागरिकेदानीं कुत्र ।)

काञ्चन०—(अङ्गुल्या दर्शयन्ती ।) णं एसा ! (नन्वेषा ।)

कृतावगुष्ठनः = कृतमुखप्रच्छादनः, तथाकरणञ्च स्वगोपनाय ।

कर्णं दत्त्वा = आकर्णनाभिनयं कृत्वेत्यर्थः ।

संज्ञाम् = करतालिकाच्छोटिकादिशब्देन स्वागपनसूचनाम्, 'संज्ञा स्याच्चेतना
नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना' इत्यमरः । अत्र वासवदत्ताकाञ्चनमालाभ्यां राजविदूषक-
योरभिसन्धीयमानत्वादधिबलमिति गर्भसन्धेरङ्गम्, तथा च तल्लक्षणम् 'कपटेना-
भिसन्धानं ब्रूयतेऽधिबलं बुधाः' इति ॥ छोटिकाम् = मध्यमाङ्गुष्ठयोरङ्गुल्योर्मिलितः
शब्दविशेषः ।

काञ्चनमाला—चल्ले महारानी । (दोनोंका प्रस्थान)

(कृतावगुष्ठन वसन्तकका प्रवेश)

वसन्तक—(कान लगाकर) चित्रशालिकाके द्वार पर पद-ध्वनि हो रही है,
मालूम पड़ता है सागरिका आ गई ।

काञ्चनमाला—महारानी, यही तो चित्रशालिका है, मैं वसन्तकको सचेत
करती हूँ । (छुटकी बजाती है)

विदूषक—(सहर्षं समीप आकर हँसता हुआ) सुसंगता, तुमने तो खूब
काञ्चनमालाका वेष बनाया है, अरी सागरिका इस समय कहाँ है ?

काञ्चनमाला—(अंगुलीसे इशारा करके) यही तो है ।

विदू०—(दृष्ट्वा सविस्मयम् ।) एसा फुडं एव्व देवी वासवदत्ता ।
(एसा स्फुटमेव देवी वासवदत्ता ।)

वासव०—(साशङ्कमात्मगतम् ।) कथं जाणिदम्हि । (कथं ज्ञातास्मि ।)

विदू०—(छोटिकां ददाति ।) भोदि साअरिए इदो आअच्छ । (भवति सागरिके इत आगच्छ ।) (वासवदत्ता विहस्य काञ्चनमालामवलोकयति)

काञ्चन०—(अपवार्यं अङ्गुल्या तर्जयन्ती ।) हदास सुमरिस्ससि एदं अत्तणो वअणम् । (हताश स्मरिष्यस्येतदात्मनो वचनम् ।)

विदू०—तुरअदु तुरअदु साअरिआ । एसो वखु पूव्वदिसादो उगा च्छदि भअवं मिअलञ्छणो । (त्वरतां त्वरतां सागरिका । एष खलु पूर्वदिशि उदगच्छति भगवान्मृगलाञ्छनः ।) (परिक्रामति ।)

सविस्मयम् = आश्चर्यपूर्वकम्, सागरिकाकृता यथावद्वासवदत्तानुकृतिरत्र विदूषकस्य विस्मये हेतुः एषा स्फुटमिति । वासवदत्तामनुकुर्वन्तीयं भिन्नत्वेन नावगम्यत इत्यर्थः ।

साशङ्कम् = अनेनाहं प्रत्यभिज्ञातेति ज्ञानं देव्या आशंकाकारणम् ।

हताश=हताः आशाः यस्य तादृशः, मृत इत्यर्थः, मृतस्य हि सर्वा आशा विरमन्तीत्यभिमावेतेदम् । इदं वचनम् = वासवदत्तायाः सागरिकाभिप्रायेणाह्वानरूपं स्ववचनम् । स्मरिष्यसि = मा विस्मार्षीः, एतस्यापराधस्य कठिनो दण्डस्त्वया मोक्तव्य इति हृदयम् ।

मृगलाञ्छनः = चन्द्रः, मृगः लाञ्छनं चिह्नं यस्य सः । तदुदयेऽभिसारिकाया गमने विघ्नस्य सम्भवात्, चन्द्रोदये जाते राज्ञः सन्तापस्यासह्यत्वस्यापत्तेर्वा त्वरोत्क्रियम् ।

विदूषक—(देखकर आश्चर्य) यह तो हूबहू वासवदत्ता बन गई !

वासवदत्ता—(शंकापूर्वक, स्वगत) क्या इसने पहचान लिया ?

विदूषक—(झुटकी बजाता है) देवी सागरिका, इधर आइये ।

[वासवदत्ता हंसकर काञ्चनमालाकी ओर देखती है]

काञ्चनमाला—(मुँह घुमाकर अंगुलीसे फटकारती हुई) हताश याद रखना यह अपनी बात ।

विदूषक—सागरिका, शीघ्रता कीजिये, पूर्व दिशामें यह चन्द्रोदय होने जा रहा है । (चलती है)

राजा - अये उपस्थितप्रियासमागमस्यापि किमिदमत्यर्थमुत्ताम्यति मे चेत्तः । अथ वा ।

तीव्रः स्मरसन्तापो न तथादौ बाधते यथासन्ने ।

तपति प्रावृषि नितरामभ्यर्णजलागमो दिवसः ॥ १० ॥

विदू०—(कर्णं दत्त्वा ।) भोदि सागरिए एसो वखु पिअवअस्सो तुम ज्जेव्व उद्दिसिअ उक्कण्ठाणिअभरं मन्तेदि । ता णिवेदेमि से तुहागमणम् । (भवति सागरिके एष खलु प्रियवयस्यस्त्वामेवोद्दिश्योत्कृष्टानिभरं मन्त्रयते । तन्निवेदयाम्यस्मे तवागमनम् ।)

१०-२-८८

उपस्थितप्रियासमागमस्य = अनुपदसम्भाव्यमानप्रेयसोमिलनस्य । अत्यर्थम् = भृशम् । उत्ताम्यति = ह्रियते । अथवा, सहेतुकतया युक्त एव चेतसः खेद इति कोट्यन्तरपरिग्रहवीजम् ।

तीव्र इति । तीव्रः कठोरः असह्य इत्यर्थः । स्मरस्य सन्तापः कामपीडा आदौ प्रेम्णः प्रथमकक्षायाम् । चक्षूरागमात्रे इत्यर्थः । तथा तावत् न बाधते न व्यथयति यथा यावत् आसन्ने समीपागते (प्रियासङ्गमे इति विशेष्यमूहनीयम्) बाधते व्यथयति । चक्षूरागावस्थः स्नेहस्तावती व्यथा न जनयति यावती व्यथामनतिचिरं निवृत्त्यं प्रेयसीसमागमो जनयति, तस्यां स्थितौ प्रतीक्षायाः प्राणपीडकत्वादिति भावः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—तपतीति । प्रावृषि वर्षासमये अभ्यर्णजलागमः समीपागतवृष्टिः दिवसः नितराम् अतिशयेन तपति ऊष्माणमनुभावयति । वृष्टौ प्रारप्स्यमानायां तापाधिक्यमनुसूयते इति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः । 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूस्त्रिवर्षाः' इत्यमरः ॥ १० ॥

उत्कृष्टानिभरम् = सोत्कृष्टम्, उत्कृष्टा सस्पृहं चिन्ता, सा निभरा व्याप्ता

राजा—प्रियाका समागम आसन्न है फिर भी मेरा हृदय क्यों व्याकुल होता है । अथवा—

अतिकठोर कामपीडा भी पहले उतना नहीं सताती, जितना कि समागमके आसन्न होने पर, शीष्मकी धूप उतना नहीं जलाती जितना कि वृष्टिसे पूर्वकी बरसाती धूप जलाती है ॥ १० ॥

विदूषक—(कान लगाकर) देवि सागरिके, ये मेरे मित्र, तुम्हें ही उद्देश्य करके उत्कृष्ट हृदयके उद्गारको प्रकट कर रहे हैं । इन्हें मैं तुम्हारे आनेकी सूचना देता हूँ ।

वासव०—(शिरःसंज्ञां ददाति ।)

विदू०—(राजानमुपसृत्य ।) भो वअस्स दिठ्ठिआ वड्ढसि । एसा क्खु मए आणीदा साअरिआ । (भो वयस्य दिष्ट्या वधंसे । एषा खलु मयाऽऽनीता सागरिका ।)

राजा—(सहर्षं सहसोत्थाय ।) वयस्य क्वासो क्वासो ।

विदूषकः—णं एसा । (नन्वेष्टा ।)

राजा—(उपसृत्य ।) प्रिये सागरिके ।

शीतांशुर्मुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारो करो

रम्भागर्भनिभं तथोरुयुगलं बाहू मृणालोपमौ ।

यस्मिन् कर्मणि तथा । अत्र 'राजा—अये उपनतप्रियासमागमस्य' इत्यत्र आरभ्य 'निवेदयामि तवागमनम्' इत्यन्तेन सन्दर्भेण वत्सराजस्य सागरिकासमागममभिलषत एव भ्रमविषयसागरिकाप्राप्तिरिति क्रमो नाम गर्भसन्धेरङ्गमुक्तम्, 'क्रमः सञ्चिन्त्य-मानासिः' इति हि तल्लक्षणम् ॥

शीतांशुरिति । तव मुखम् शीतांशुः हिमकरः तद्वत्तापहारित्वात्तत्त्वोपचारः, (एवं परत्रापि तापहारित्वमूहम्, तवेत्यस्य सर्वत्राग्निमवाक्येष्वन्वयः) दृशौ नयने उत्पले कुवले तद्वच्छीतलस्वभावे इत्यर्थः । करो हस्तौ पद्मानुकारौ पद्मम् कमलम् अनुकुप्तः अनुहरत इति तादृशौ । (करयो रक्तत्वकोमलत्वादिनाऽप्यगुण-गणेन सह शैत्यमपि कमलसादृश्यप्रयोजकमवगन्तव्यम्) तथा ऊरुयुगलम् सन्धि-द्वयम् रम्भागर्भनिभम् रम्भायाः कदल्याः (तरोः) गर्भः मध्यभागः (अपहृतबहि-रावरणः कदलीकाण्ड एव तद्गर्भः) तन्निभम् तत्सदृशम् । कदलीकाण्डस्य शीतलत्वं सर्वानुभवसिद्धम्, तद्विषये कालिदासस्यापि सम्मतिः एकान्तशैत्यात् कदली-

वासवदत्ता—(शिर हिलाती है)

विदूषक—(राजाके पास जाकर) मित्र, तुम बड़े भाग्यवान् हो । देखो, मैं सागरिकाको ले आया ।

राजा—(सहर्षं, सहसा उठकर) मित्र, कहाँ है, वह कहाँ है ?

विदूषक—यही तो हैं ।

राजा—(समीप आकर) प्रिये सागरिके, मुख चन्द्रमा है, आँखें कमल हैं, ऊरुयुग कदलीगर्भ हैं, दोनों हाथ कमलदण्ड हैं, इस तरह तुम्हारे सभी अङ्ग

इत्याह्लादकराखिलाङ्गि रभसान्निःशङ्कमालिङ्गय मा-
मङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराप्येहोहि निर्वापय ॥ ११ ॥

वासव०—(सबाष्पमपवार्यं ।) कञ्चनमाले एवं पि मन्तिअ अज्जउत्तो
पुणो वि मं आलविस्सदिति अहो अच्चरिअं । (काञ्चनमाले एवमपि मन्त्र-
यित्वायंपुनः पुनरपि मामालपिष्यतीत्यहो आश्चर्यम् ।)

विशेषः इति । बाहू हस्तौ मृणालोपमौ कमलनालतुल्यौ । इति एवम् आह्लादक-
राखिलाङ्गि आह्लादकराणि तापहराणि अखिलानि मुखद्वक्त्रोरुयुगबाहुसंज्ञकानि सम-
स्तानि अङ्गानि यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ तथा । एहि एहि आगच्छ आगच्छ ।
(द्विस्तित्कण्ठातिशयरूपसम्भ्रमद्योतनाय) माम् रभसात् वेगात् निश्शङ्कम् वीत-
भयम् आलिङ्गय आश्लिष्य अनङ्गः कामदेवः तस्य यः तापः सन्तापः तेन विधुराणि
व्याकुलानि (मम) अङ्गानि निर्वापय शीतलय । चन्द्राद्यतिशीतलवस्तूपमिततत्तदङ्ग-
लतिकायास्तवाल्लिङ्गनं मम स्मरणापापनुत्तये जायतामित्यर्थः । निर्वापणक्रियाकर्म-
समर्पकेऽङ्गानीतिपदे बहुवचनं सर्वाङ्गावयवावच्छेदेनालिङ्गनस्य प्रार्थ्यमानतां गमयि-
तुम् । निःशंकमिति शंकासामान्याभावप्रतिपादनद्वारा देव्यापादानकस्यान्यस्य वा नव-
सङ्गमकालिकस्य भयस्यानुचितत्वं व्यञ्जयन् राज्ञः सर्वात्मनाऽऽत्मनिवेदनं बोधयति ।
रभसादिति समयक्षेपस्यानौचित्यन्तच्च सन्तापस्य क्षणमप्यसह्यत्वं तच्च राजानुरोध-
म्यावश्यरक्ष्यत्वं व्यञ्जयति । क्षमयेति वाच्ये निर्वापयेति कथनं क्षम्यमानस्य सन्ता-
पस्यापुनरुज्जीवनं तच्चास्य प्रणयव्यापारस्याकृत्रिमत्वस्यायित्वे व्यञ्जयति, ताभ्यां च
सागरिकाया आश्वासनं व्यज्यते । 'सक्थि बलीवे पुमादूरुः' इत्यमरः । 'विधुरं तु
प्रविश्लेषे विकले' इति च । रूपकमुपमा चालंकारी । शार्दूलविक्रीडितंवृत्तम् ॥११॥

अत्र 'राजा—(उपसृत्य) प्रिय' इत्यादिना 'इह तदप्यस्त्येव विम्बाधरे' इत्य-
न्तेन वासवदत्तया वत्सराजभावस्य ज्ञातत्वात् क्रमो नाम गमंसन्त्वेरङ्गमुक्तम् । इदं च
'भावज्ञानं क्रमः' इति मते । तथा च क्रमलक्षणमधिकृत्य भरतः—क्रमः सञ्चिन्त्यमाना-
तिर्भावाज्ञानमथापरे' इति । प्रथमं मतमधिकृत्योक्तं क्रमाख्यमङ्गं पूर्वमनुपदमेव द्रष्टव्यम् ।

एवं मन्त्रयित्वा—सागरिकामुद्दिश्यामिधाय । अन्यसङ्क्रान्तप्रेमतामात्मनो

सन्ताप हरण करने में समर्थ हूँ, अतः हे प्रिये, आजो, मेरे शरीर में लिपटकर हमारे
इन काम-सन्तप्त अङ्गों को शीतल करो ॥ २१ ॥

वासवदत्ता—(आँखोंमें आँसू भरकर, मुँह फेरकर) इस तरह बातें करके भी
महाराज फिर मुझसे प्रेमालाप करेंगे—मुझे आश्चर्य होता है ।

काञ्च०—(अपवार्यं ।) भट्टिणी एव ण्णेदम् । किं उण साहसिआअं पुरुषाणं ण संभावीअदि । (अत्रि एवं न्विदम् । किं पुनः साहसिकानां पुरुषाणां न संभाव्यते ।)

विदूषकः—भोदि सामरिए वीसद्धा भविअ पिअवअस्सं आलावेहि । अज्जवि दाव से णिच्चरुद्धाए देवीए वासवदत्ताए दुट्ठवअणेहि कटुइदाइं सोत्ताइं संपदं सुहावेदु तुह मधुरवअणोवण्णासो । (भवति सागरिके विश्वन्धा भूत्वा प्रियवयस्यमालप । अद्यापि तावदस्या नित्यरुष्टाया देव्या वासवदत्ताया दुष्टवचनेः कटुक्तिं श्रोत्रे सांप्रतं सुखयतु तव मधुरवचनोपन्यासः ।)

वासव०—(अपवार्यं सरोषस्मितम् ।) कञ्चणमाले अहं ईदिसी कडुअ-भासिणी । अज्जवसन्तओ उण पिअंवदो । (काञ्चनमाले अहमीदृशी कटु-भाषिणी । आर्यवसन्तकः पुनः प्रियंवदः ।)

काञ्च०—(अपवार्यं ।) हदास सुमरिस्ससि एदं वअणम् । (हताश स्मरिष्यत्येतद्वचनम् ।)

मामेव प्रति प्रकाश्येत्याशयः । आलपिष्यति=मया सहेति शेषः ।

एवं न्विदम्=त्वदुक्तमुचितम् इत्यर्थः । साहसिकानाम्=साहसवताम्, सहसा वत्तन्ते इति साहसिकाः, ओजः सहोऽम्मसा वत्तन्त' इति ठक् । तच्चात्र साहसं लज्जां विहायापगताः स्त्रियः प्रति पुनः प्रेमप्रदर्शनरूपम् ।

विश्वन्धा = वीतशंका । नित्यरुष्टायाः = सततकुपितायाः । दुष्टवचनेः = कटु-क्तिभिः । कटुक्तिं = कटुत्वमापादिते क्लेशमापिते इत्यर्थः श्रोत्रे = कर्णौ । मधुर-वचनोपन्यासः = मधुमयवचःप्रस्तावः । सुखयतु = प्रसन्नीकरोतु ।

काञ्चनमाला—(मुँह फेरकर ही) है तो ऐसी ही बात, किन्तु साहस करनेवाले क्या नहीं कर सकते है ।

विदूषक—देवी सागरिके, विश्वस्त होकर मित्र के साथ प्रेममालाप करो । आज भो तो तुम्हारी मीठी बातें नित्य रुष्ट वासवदत्ता की कटुक्तियों से जले हुए इनके श्रवणों को तृप्त कर दें ।

वासवदत्ता—(मुँह फेरकर, सक्रोध) काञ्चनमाला, मैं कटुभाषिणी हूँ, और आर्य वसन्तक मिष्टभाषी !

काञ्चनमाला—(मुँह फेरकर) मुँह जला, अपनी यह बात याद आयेगी ।

विदू०—(विलोक्य ।) भो वअस्स पेक्ख पेक्ख । एसो ऋषु कुविद-
कामिणीकपोलसणिहो पुव्वदिस पआसअन्तो उदिदो भअव मिअलञ्छणो ।
(भो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एष खलु कुपितकामिनीकपोलसन्नभः पूर्वदिशं प्रकाश-
यन्नुदितो भगवान्मृगलाञ्छनः ।)

राजा—प्रिये सागरिके पश्य ।

आरुह्य शैलशिखरं त्वद्वदनापहतकान्तिसर्वस्वः ।

प्रतिकर्तुमिवोर्ध्वकरः स्थितः पुरस्तान्निशानाथः ॥ १२ ॥

अपि च । दर्शितमनेनोद्गच्छता प्रकृतिजडत्वम् । कुतः ।

कुपितकामिनोकपोलसन्निभः=कुपिता क्रुद्धा चासी कामिनी च तस्याः कपोलः
गण्डदेशः तत्सन्निभः तत्तुल्यः । ईषद्रक्तवर्ण इत्यर्थः, कुपितानां वनितानां मुखानि रक्त-
तयोत्प्रेक्ष्यन्ते 'रक्तो च क्रोधरागो, इति कविसमयानुरोधात् । मृगलाञ्छनः=शशी ।

आरुह्येति । तव सागरिकायाः मुखम् वदनम् तेन अपहतम् वलात्कारेण
ग्रहीतम् कान्तिः द्युतिः एव सर्वम् समस्तम् स्वम् धनम् यस्य तादृशः निशानाथः
चन्द्रः शैलस्य उदयाचलस्य शिखरम् शृङ्गम् आरुह्य आक्रम्य प्रतिकर्तुम् वेर
निर्यातयितुम् इव ऊर्ध्वम् उत्क्षिप्ताः कराः किरणा हस्ताश्च यस्य तादृशः सन्
स्थितः । अन्योऽपि कश्चित् केनचिदन्येन सर्वम्वे ह्रियमाणे तत्प्रतिकाराय किञ्चि-
दुच्चं स्थानमन्यास्य बाहू चोपरि नीत्वा सर्वस्वापहारिणमाह्वयमान् इव तिष्ठति तद्व-
च्चन्द्रोऽपि तव मुखेन जीयमान उदयाचलमारुह्य किरणाश्चोर्ध्वमुत्क्षिप्य वर्तन्त इति
भावः । अत्र चन्द्रमसि प्रतिकारतत्परपराजितजनव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिर-
लङ्कारः ॥ १२ ॥

उद्गच्छता = उद्यता, जडत्वम्-अज्ञानभावः जलत्वम् = जलमयत्वं वा, डल-

विदूषक — (देखकर) मित्र, देखिये, रुष्ट कामिनीके कपोलकी तरह आरक्त
ये चन्द्रमा प्राचीमें उदय ले रहे हैं ।

राजा— प्रिये सागरिके, देखो—

तुम्हारे मुखने चन्द्रमाकी सारी कान्तिरूप सम्पत्ति छीन ली है उसका प्रतिकार
करनेके लिये, मालूम पड़ता है, ये चन्द्रमा उदयाचल पर आरुह्य हो किरणोंको
फेलाकर सामने आते हैं ॥ १२ ॥

और—उगते ही इनकी जड़ प्रकृति प्रकट होने लगी, क्योंकि—

कान्ति कराने

समुद्र

किं पद्मस्य रुचं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं
वृद्धि वा क्षणकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।
वक्त्रेन्दो तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युदगतो
दपः स्यादमृतेन चेदिह तदप्येवास्ति बिम्बाधरे ॥ १३ ॥

योरभेदाज्जलत्वमित्यर्थः, चन्द्रमसो जलमयत्वं चोक्तं भास्कराचार्येण—‘तरणिकिर-
णसङ्गादेव पानीयपिण्डो दिनकरदिशि चन्द्रश्चन्द्रिकाभिश्चकास्ति । तदितरदिशि
बालाकुन्तलस्यामलश्रोर्घट इव निजमूर्तिच्छायमेवातपस्थः’ इति ।

किं पद्मस्येति । अयम् पुरीवर्ती तव सागरिकायाः वक्त्रमेवेन्दुः वक्त्रेन्दुः
मुखचन्द्रः पद्मस्य कमलस्य रुचम् कान्तिम् न हन्ति न पराजयति किम् ? अपि तु
पराजयत्येवेति काकुः । (दशंकस्य) नयनानन्दम् नेत्रतृप्तिम् न विधत्ते करोति
किम् ? अपि तु करोत्येव । आलोकमात्रेण केवलदशनेन क्षणः मीनः केतनम्
विल्लभ्यते यस्य एतादृशस्य कामस्य पक्षे समुद्रस्य वृद्धिम् वद्धनम् पक्षे आप्याय-
नम् न करोति किम् ? अपि तु करोत्येव । (एतादृशे चन्द्रकर्तव्यतया प्रसिद्धेषु
पद्मवर्चिहर्तृत्वनयनानन्दसमर्पकत्वालोकात्रेण क्षणकेतनसमेधयितृत्वेषु प्रभौ) तव
वक्त्रेन्दो मुखचन्द्रे सति दीप्यमाने यद् यस्मात् अयम् अपरः द्वितीयः शीतांशुः
चन्द्रः (निरर्थकम्) अभ्युदगतः उदितः (अतः जडोऽयमिति पूर्वोक्तमुपपन्नम्) ।
नन्वस्ति व्यतिरेकः शीतांशोरमृतवर्षित्वादिति शंका मपनुदति—दपं इति । (अस्य
शीतांशोः) चेत् यदि अमृतेन सुधया दपः स्वगौरवगवं स्यात् तदपि अमृतमपि
इह तव वक्त्रेन्दो बिम्बाधरे बिम्बीफलतुल्येऽधरोष्ठे अस्त्येव विद्यत एव । एवकार-
स्तद्भावदाढ्यद्योतनद्वारा शीतांशूदयवैयर्थ्यप्रमाणक तज्जडत्वं निश्चययति । पद्मपदे
पदोत्थरणयोर्मा लक्ष्मीर्यस्मिन्निति विग्रहेण चरणशोभाधारित्वप्रतीत्या मुखापेक्षया
हीनताया उपपत्तिः । अत्र प्रसिद्धोपमानतिरस्करणात्प्रतीपमलंकारः । शाङ्खलवि-
क्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

तुम्हारा मुख पद्मकी कान्तिका हरण करता ही है, नयनोंको तृप्ति देता ही है,
क्षणकेतन (कामदेव और समुद्र) की भी वृद्धि अपने आलोकसे करता ही है,
(इस प्रकार चन्द्रमाके सकल कार्यको करने वाले) तुम्हारे मुखचन्द्रके चमकते
रहने पर भी यह चन्द्र उदित हो रहा है, (अतः यह जड़ है) अगर इसे अमृतका
गवं हो तो क्या वह तुम्हारे अधरमें नहीं है ॥ १३ ॥

वासव०—(सरोषमवगुण्ठनमपनीय ।) अज्जउत्त सच्चं एव्व अहं साअ-
रिआ । तुमं उण साअरिओविखत्तहिअओ सच्चं एव्व साअरिआमअं
पेवखसि । (आर्यपुत्र सत्यमेवाह सागरिका । त्वं पुनः सागरिकोत्क्षिप्तहृदयः सर्वमेव
सागरिकामयं प्रेक्षसे ।)

राजा—(सवेलक्ष्यमपवार्यं ।) कथं देवी वासवदत्ता । वयस्य किमेतत् ।

विदू०—(सविषादम् ।) भो वयस्स किं अवरं । अम्हाणं जीविअ-
संसओ जादो एसो । (भो वयस्य किमपरम् । अस्माकं जीवितसंशयो जात एषः)

राजा—(उपविष्याञ्जलिं बद्ध्वा !) प्रिये वासवदत्ते प्रसीद प्रसीद ।

वासव०—(तन्मुखाभिमुखं हस्तौ प्रसार्याञ्जुलिं विचारयन्ती ।) अज्जउत्त
मा एव्वं भण । अण्णगदाइं इमाइं अक्खराइं । (आर्यपुत्र मवं भण । अन्य-
गतानीमान्यक्षराणि ।)

विदू०—(आत्मगतम् ।) किं दाणि एत्थ करिस्सं । भोदु । एव्वं दाव ।

सागरिकोत्क्षिप्तहृदयः = सागरिकागतचित्तः । सागरिकामयम् = सागरिकाप्रा-
यम् , 'त्रिमुवनमपि तन्मयम्' इति मनसि निधायेयं भर्त्सना ।

किमेतत् = कथमीदृशी वञ्चनेति राजाभिप्रायः ।

जीवितसंशयः—प्राणमयम् ।

अन्यगतानि = अन्यविषयाणि, तवेदमाचरणं वीक्ष्य मया ज्ञातं यदधुना तव
काचिदन्या प्रिया नाहमत ईदृशान्यक्षराणि तद्विषय एव प्रयोज्यानि न मद्विषय
इति भावः ।

वासवदत्ता—(क्रोधपूर्वकं, घूँघट हटाकर) आर्यपुत्र, क्या ठीक ही मैं
सागरिका हूँ । तुम तो सागरिकाके लिये पागल हो गये हो, अतः संसार तुम्हें
सागरिकामय दीख रहा है ।

राजा—(लज्जापूर्वकं, मुँह फेरकर) क्या ! वासवदत्ता है मित्र यह क्या ?

विदूषक—(विषादपूर्वकं) मित्र, और क्या, हम लोगोंकी जान आफतमें हैं ।

राजा—(बैठकर, हाथ जोड़कर) प्रिये वासवदत्ते, प्रसन्न हो जाओ २ ।

वासवदत्ता—(राजाके मुँहकी ओर दोनों हाथ ले जाकर, आँसू रोककर)
आर्यपुत्र यह अक्षर किसी ओर के लिये है ।

विदूषक—(स्वगत) अब यहाँ क्या किया जाय ? अच्छा, यही सही । (प्रकट)

भोदि महानुभावा कखु तुमम् । ता कखभीअदु दाव एक्को अवरारो
पिअवअस्सस्स । (किमिदानीमत्र करिष्यामि । भवतु । एवं तावत् । (प्रका-
शम् ।) भवति ! महानुभावा खलु त्वम् । तत्क्षम्यतां तावदेकोऽपराधः प्रियवय-
स्यस्य ।)

वासव०—अज्ज वसन्तअ णं वढमसंगमे विग्घं करन्तीए मए एव्व
एदस्य अपरद्धम् । (आर्यं वसन्तक ननु प्रथमसमागमे विघ्न कुर्वन्त्या मयेवैतस्या-
पराद्धम् ।)

अप्रिय कार्य

राजा—देवि एवं प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकः किं ब्रवीमि । तथापि विज्ञाप-
यामि । (पादयोः पतति ।)

आताम्रतामपनयामि विलक्ष एष
लाक्षाकृतां चरणयोस्तव देवि मूर्च्छा ।

गङ्गा

महानुभावा=उदारहृदयाऽतः क्षन्तुं क्षमसेऽमुमपराधमस्येति प्रार्थनाऽऽशयः ।

मया = वासवदत्त्या, एतस्य = राज्ञः अपराद्धम् = अपराधः कृतः । अतो नाहं-
क्षमां याच्येत्यभिप्रायः ।

प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकः = साक्षात्कृताप्रियाचरणः । अनुमानादिनाऽप्रियाचरणाव-
बोधे तु कश्चन कपटप्रबन्धोऽपि विधातुं शक्यते स्मेति तात्पर्यम् ।

आताम्रतामता इति । देवि वासवदत्ते विलक्षः गर्हितेनाप्रियेण च स्वाचरणेन
ऋजितः एषः अहम् तव चरणयोः पादयोः लाक्षया जतुरागेण कृताम् जनिताम्
आताम्रताम् ईषद्वक्तताम् मूर्च्छां शिरसा (शिरःपदमत्र तद्व्यापारपरम्, स चात्र
चरणयोः स्वसङ्घर्षणात्मा) अपनयामि दूरीकरोमि । स्वापराधक्षमापकरणाय तव
लाक्षासञ्जातरागयोः पादयोः शिरसः सङ्घर्षणेन तत्रस्थिताया रक्तताया अपाकरणे

देवि आप बड़ी उदारहृदया हैं, मेरे मित्रका यह पहला अपराध क्षमा करें ।

वासवदत्ता—आर्यं वसन्तक, अपराध तो मैंने ही किया कि इनके प्रथम सङ्गम
में विघ्न डाल दिया ।

राजा—देवि, मेरी चोरी तो प्रत्यक्ष पकड़ी गयी है, क्या कहूँ, फिर भी कहता
हूँ—(पैरों पर पड़ता है)

देवि लज्जावश तुम्हारे चरणोंपर गिरकर लाक्षारहित तुम्हारे चरणोंकी लालीको

कोपोपरागजनितां तु मुखेन्दुबिम्बे

हर्तुं क्षमो यदि परं करुणा मयि स्यात् ॥ ४ ॥

वासव०—(हस्तेन वारयन्ती ।) अज्जउत्त उट्ठेहि उट्ठेहि । णिल्लज्जो क्खु सो जणो जो अज्जउत्तस्स ईदिसं हिअअं जाणिअ पुणो वि कुप्पदि ता सुहं चिट्ठदु अच्चउत्तो । गमिस्सं अहम् । (आर्यपुत्र उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । निर्लज्जः खलु स जनो य आर्यपुत्रस्येदं हृदयं ज्ञात्वा पुनरपि कुप्यति । तत्सुखं तिष्ठस्वायं-पुत्रः । गमिष्याम्यहम् । । इति गन्तुमिच्छति ।)

काञ्च०—भट्टिणि करेहि पसादम् । एवं चरणपडिदं महाराजं उज्जिअ गदाए देवीए अवस्सं पच्छादावेण होदव्वम् । (भञ्जि कुरु प्रसादम् । एवं चरणपतितं महाराजमुज्जित्वा गताया देव्या अवश्यं पश्चात्तापेन भवितव्यम् ।)

शक्तोऽहमित्याद्यपादद्वयस्यार्थः । मुखम् तव वदनमेवेन्दुः चन्द्रः (शेत्यादाह्लादकत्वाच्च) तस्य बिम्बं मण्डलम् तत्र यः कोपोपरागः क्रोधरूपः राहुस्पर्शो ग्रहणमिति यावत् । तेन जनिताम् कृताम् आताम्रताम् तु हर्तुं क्षमः समर्थः स्यात् परम् किन्तु यदि मयि मल्लक्षणे जने तत्र करुणा दया स्यात् ! त्वदीये पादे यो लाक्षाकृतो रागः तं तु शिरसा तव चरणं बन्दमानः पुनः पुनः शिरस्सङ्घर्षेणापाकर्तुमहं क्षमः, परं क्रोध-भवस्तव मुखे यो रक्तिमा तं तु तदेवाहं हरेयं यदि मम दयमाना त्वं प्रसादसुमुखी भवेरित्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १४ ॥

ईदृशम्=निसर्गसरलम् । सरलहृदयजनकृतस्यापराधस्यापि तदीयचापलप्रभवतया क्षम्यत्वेन राजनि कोपो नोचित इति भावः ।

पश्चात्तापेन=खेदेन, चरणपतितो महाराजः सम्प्रति कोपवेगेन भवत्याज्वलीयते अचिरेणैव भवत्याः कोपेऽशतः शान्ते किमर्थमवधीरितो मया पादपतितो भर्तेति पश्चात्तापेन तव मनो व्याकुलियिष्यत इति भावः ।

दूर करूं । तुम्हारे मुख में जो कोपजन्य रक्तिमा हो गयी है उसे तो मैं तभी दूरकर सकूँगा जब मुझ पर तुम्हारी दया होगी ॥ १४ ॥

वासवदत्ता—(हाथ से रोकती हुई) आर्यपुत्र, उठिये, उठिये । वह आदमी निर्लज्ज है जो आर्यपुत्र के हृदय को ऐसा समझकर भी क्रोध करे । इसलिये आप सुखसे रहे, मैं ही चली जाऊँगी । (जाना चाहती है)

काञ्चनमाला—देवि, आप प्रसन्न हो जायें । यदि आप पादपतित महाराज को इस प्रकार छोड़कर चली जायेंगी तो आपको पछतावा होगा ।

वास०—अवेहि अपण्डिते कुदो एत्थ पसादस्स पञ्चादावस्स वा कारणम् । ता एहि । गच्छम्ह । (अवेहि अपण्डिते कुतोऽत्र प्रसादस्य पञ्चात्तापस्य वा कारणम् । तदेहि । गच्छावः ।)

राजा—देवि प्रसीद प्रसीद । ('आताम्रतामपनयामि' इत्यादि पुनः । पठति ।)

विदू०—भो उठ्ठेहि । गदा देवी । ता कीस एत्थ अरण्यरुदितं करोसि । (भो उत्तिष्ठ गता देवी । तत्कस्मादन्नारण्यरुदितं करोषि ।)

राजा—(मुखमुन्नमय्य दृष्ट्वा ।) कथमकृत्वैव प्रसादं गता देवी ।

विदू०—कहं ण किदो पसादो जं अज्ज वि अक्खदसरीरा चिट्ठम्ह । (कथं न कृतः प्रसादो यदद्याप्यक्षतशरीरो तिष्ठामः ।)

राजा—धिङ्मूर्खं किमेवं मामुपहससि । न त्वत्कृत एवायमापतितोऽस्माकं महाननर्थस्य क्रमः ।

अपण्डिते = मूढे ।

अरण्यरुदितम् = व्यर्थप्रलापः, देव्या गतत्वेन तवोक्तयो व्यर्था इति भावः ।

अक्षतशरीरो = अनुपहतदेहो । अहं त्वञ्च यदनया कोपनया न कशामिस्ताडितो स एव तस्याः प्रसादो मन्यताम्, आवयोरपराधस्य गुरुत्वात्तस्याश्च कोपपारवक्ष्यात् । एवञ्चाकृत्वा प्रसादं गतेति त्वदुक्तिर्न युक्तेति भावः ।

एवम् = अक्षतशरीरोऽसीति कथयित्वा । उपहससि = निन्दसि । अयम् = देवीकोपरूपः । अनर्थस्य = अनिष्टस्यार्थस्य । क्रमः = परिपाटी तवैवाविदेकेनायमनर्थोऽनिपात इति भावः ।

वासवदत्ता—हट मूर्खे, इसमें प्रसन्नता अथवा पञ्चात्ताप को क्या बात है, चलो, हम दोनों चले ।

राजा—देवि, प्रसन्न हो जाओ । ('आताम्रताम् इत्यादि श्लोक को पुनः पढ़ता है)

विदूषक—अजी, उठिये, देवी चली गई, क्या अरण्य-रोदन कर रहे हैं ?

राजा—(मुंह ठाकर, देखकर) क्या बिना प्रसन्न हुए ही देवी चली गई ।

विदूषक—इनकी इतनी ही प्रसन्नता क्या कम है कि अभी तक हम लोगों को देह ज्यों की व्यों है ।

राजा—धिक, मुझं क्यों तुम इस तरह मेरा उपहास कर रहे हो, तुम्हीं तो इस महान् अनर्थ की वजह हो ? क्योंकि—

पुछ हो गया

अपि
क्रिया

समारूढा प्रीतिः प्रणयबहुमानादनुदिनं
व्यलीकं वीक्ष्येदं कृतमकृतपूर्वं खलु मया ।

प्रिया मुञ्चत्यद्य स्फुटमसहना जीवितमसौ
प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्खलितमविषह्यं हि भवति ॥ १५ ॥

विदू०—भो रुठा देवी किं करिस्सदिति ण जाणामि । सागरिका
उण दुक्करं जीवस्सदिति तवकेमि । (भो रुठा देवी किं करिष्यतीति न
जानामि । सागरिका पुनरुक्करं जीविष्यतीति तर्कयामि ।)

समारूढेति । प्रणयबहुमानात् । प्रेम्णः समादरात् प्रीतिः स्नेहः अनुदिनम्
सततम् समारूढा दृढीभूता । देवीकृतस्य प्रणयस्य मया कृतात्तदादरात्तस्या भविष्या
प्रीतिर्वदन्मिरजायतेत्यर्थः । असहना कोपनस्वभावा असौ देवी अद्य कृतम् मया
(तथा सातिशयस्नेहलालितेन) अकृतपूर्वम् कदापि पूर्वमितोऽनाचरितम् इदम्
सम्प्रत्यनुष्ठितम् व्यलीकम् अकर्तव्यम् अन्यस्त्रीप्रार्थनारूपम् वीक्ष्य दृष्ट्वा स्फुटम्
प्रकटम् जीवितम् जीवनम् मुञ्चति खलु निश्चयेन त्यक्ष्यति । भदीयमभूत्पूर्वमीदृशं
दासीप्रार्थनारूपमविनयं कोपना सा कन्तुमसमर्था स्वान् प्राणान् परिहास्यतीत्यर्थः ।
तत्र हेतुमुपन्यस्यति-प्रकृष्टस्येति । हि यतः प्रकृष्टस्य अत्यारूढस्य प्रेम्णः अनुरागस्य
स्खलितम् श्रुतिः अविषह्यम् सोढुमशक्यं, भवतीति । प्रणयबहुमानादिति देवीविषयः
स्वस्यादरः, अकृतपूर्वमितीदृशप्रियापराधकृतक्लेशस्य तयाऽननुभूतपूर्वता, तथा च
तस्यासहाय्यम्, तेन च प्राणत्यागप्रवृत्तेः सम्भवित्वम्, असहनेति तस्या धीदासी-
न्यरूपपक्षान्तरपरिग्रहवैमुख्यम् इत्याद्यर्था व्यज्यन्ते । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽ-
र्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । विश्वारिणी वृत्ताम् ॥ १५ ॥

न जानामि = प्राणास्त्यक्ष्यति धीदासीन्यं वा श्रियिष्यतीति मम न निश्चयः,
अतस्तव तन्मृत्युविषयकं निश्चयमहं नानुमोदयामीति भावः । दुक्करम् = कष्टपूर्वकम् ।

अन्योन्यं प्रणयं के आदर से स्नेह दिनानुदिन बढ़ता ही गया, मेरे द्वारा किये
गये इस प्रणय किन्तु अमङ्गल अपराध को वह सह नहीं सकेगी, निश्चय ही मेरी
प्रिया प्राणत्याग देगी, क्योंकि गाढ़े स्नेहकी श्रुति बड़ी अमानक होती है ॥ १५ ॥

विदूषक—अजी, देवी रुठ होकर क्या करेंगी यह तो मैं नहीं जानता, किन्तु
सागरिका का जीवन पताहूँ हो जायगा ॥

राजा—वयस्य अहमप्येवं चिन्तयामि । हा प्रिये सागरिके !

(ततः प्रविशति वासवदत्तावेषधारिणी सागरिका ।)

साग०—(सोद्वेगम् ।) दिदृक्षा णाहं इमिणा विरइददेवीवेसेण इमादो चित्तसालिआदो णिक्कमन्ती केणावि लक्खिदग्धिह । ता इदाणि किं करिस्सम् । (दिदृक्षा नाहमनेन विरचितदेवीवेषेणास्यास्त्रिशालिकाया निष्क्रामन्ती केनापि लक्षितास्मि । तदिदानीं किं करिष्यामि ।) (सान्नं चिन्तयति ।) ^{अधिकारी में} ^{उपाय के}

विदू०—भोः किं मूढो विमं चिठ्ठसि । चिन्तेहि एत्थ पडिमारं ।
(भोः किं मूढ इव तिष्ठसि । चिन्तयात्र प्रतीकारम् ।) ^{उपाय, रास्ता}

राजा—ननु तमेव चिन्तयामि । वयस्य देवीप्रसादनं मुक्त्वा नान्य-
मत्रोपायं पश्यामि । तदेहि । तत्रैव गच्छावः ।

(इति परिक्रामतः ।)

१२/३/८५

अत्र 'राजा'— धिङ्मुखं' इत्यादिना 'सागरिका पुनर्दुष्करं जीविष्यति' इत्यन्तेन सन्दर्भेण सागरिकानुरागजन्येन प्रकृष्टप्रेमस्खलनेन राज्ञा वासवदत्ताया मरणस्याभ्यूहनादनुमानं नाम गर्भसन्धेरङ्गमुक्तम् ।

दिदृक्षा = भाग्येन । निष्क्रामन्ती = बहिर्भवन्ती ।

प्रतिकारम् = स्खलितशोधनोपायम् ।

प्रसादनम् = अनुनयनम् । अत्र = तत्कोपोपशमे । अत्रानन्तराङ्कार्थविन्दुनाऽनेन देवीप्राणत्यागलक्षणापायस्य तत्प्रसादनेन निवर्त्तनाश्रित्या फलप्राप्तिः सूचिता ।

राजा—मित्र, मुझे भी ऐसा ही मालूम पड़ता है ।

[इसके बाद वासवदत्ता के वेष में सागरिका का प्रवेश ।]

सागरिका—(उद्वेगपूर्वक) भाग्यवश इस देवीवेष से चित्रशालिका से निकलते निकलते मुझे किसी ने नहीं देखा, अब क्या करूँ ।

(रोती हुई चिन्ता करती है ।)

विदूषक—क्या मूर्ख की तरह बंटे हो, इसका उपाय न सोचो ?

राजा—मैं तो वही सोच रहा हूँ । मित्र, मुझे तो देवी को मनाने के अतिरिक्त कोई दूसरा उपाय नहीं देखता है । बाओ, वही चले ।

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

(दोनों जाते हैं)

सागरिका—(विमृश्य ।) वरं दाणिं सजं ज्जेव्व अप्पाणं उव्वन्निवळ उवरदा ण उण जाणिदसंकेतवुत्तन्ताए देवीए परिभूदम्हि । ता जाव अहं असोअपादवं गदुअ जहासमीहिदं करिस्सम् । (वरमिदानीं स्वयमेवात्मानं मुद्वब्ध्योपरतां न पुनर्जातिसंकेतवृत्तान्तया देव्या परिभूतास्मि । तद्यावदहमशोकपादपं गत्वा यथासमीहितं करिष्यामि ।)

विदू०—(आकर्ण्य ।) चिट्ठ दाव । चिट्ठ भो ! पदसदो सुणीअदि । जाणामि कदावि गहिदपच्छादावा पुणोवि देवी आगदा भवे । (तिष्ठ तावत् । तिष्ठ भो ! पदशब्दः श्रूयते । जानामि कदापि गृहीतपश्चात्तापा पुनरपि देव्यागता भवेत् ।)

राजा—वयस्य महानुभावा खलु देवी । कदाचिदेवमपि स्यात् । तत्त्वरितं निरूप्यताम् ।

विदूषकः—जं भवं आणवेदि । (यद्भूवानाज्ञापयति ।) (इति परिक्रामति ।)

उद्वब्ध्य = कण्ठे पाशं निक्षिप्य । उपरता = मृता । जातसङ्कृतवृत्तान्तया = अवगतमदीयराजाभिसारसमाचारया । परिभूतास्मि = तिरस्कृता तिष्ठामि, इति न वरम् इति शेषः । परतिरस्कारो हि मानिजनस्य मृत्योरत्यधिक इत्यर्थः । यथासमीहितम् = उद्वन्धनरूपं प्राणत्यागोपायम् ।

पदशब्दः = मार्गे चरणनिपातजनितो ध्वनिः । गृहीतपश्चात्तापा = चरणपतित-स्यापि नम त्यागेन सञ्जातखेदाः ।

देवी = वासवदत्ता । 'आगता भवेत्' इत्यस्य प्रसादेन मामनुग्रहीतुमिति शेषः । निरूप्यताम् = कस्य पदशब्द इति निश्चीयताम् ।

सागरिका—(सोचकर) अच्छा है कि स्वयं गलेमें फाँसी लगाकर प्राण त्याग कर दूँ, नहीं तो देवी इस संकेत वृत्तान्तको जानकर बड़ी दुर्गंत करेगी । इसलिये इस अशोकवृक्षके पास जाकर अपना कार्य पूरा करूँ ।

विदूषक—(आहट सुनकर) ठहरिये, ठहरिये, परेकी आहट सुनाई देती है, मालूम पड़ता है, पश्चात्तापसे प्रेरित होकर देवी फिर आ रही हैं ।

राजा—देवी बड़ी विशालहृदया हैं, हो सकता है ऐसा ही हो । शीघ्र निर्णय करो ।

विदूषक—जो आज्ञा । (चलता है)

सागरिका—(उपसृत्य ।) ता जाव इमाए माहवीलदाए पासं विरइअ असोअपादवे अत्पाणअं उब्बन्धिअ वावादेमि । हा तात हा अम्ब एसा दाणिं अहं अणाघा असरणा विवज्जामि मन्दभाइणी । (तद्यावदेतस्याः माधवीलतायाः पासं विरचय्याशोकपादप आत्मानमुद्बध्य व्यापादयामि । (इति लतापाशं रचयन्ती ।) हा तात हा अम्ब एवेदानीमहमनाथाऽशरणा विपद्ये मन्द- भागिनी) (इति कण्ठे लतापाशमर्पयति ।)

विदूषकः—(विलोक्य ।) का पुण एसा । कहं देवी वासवदत्ता । भो वअस्स परित्ताहि परित्ताहि । एसा वखु देवी वासवदत्ता उब्बन्धिअ अत्ताणअं वावादेदि । (का पुनरेषा । कथं देवी वासवदत्ता (ससंभ्रममुच्चैः ।) भो वयस्य परित्रायस्व । परित्रायस्व एषा खलु देवी वासवदत्तोद्बध्यात्मानं व्यापादयति ।)

राजा—(ससंभ्रममुपसृत्य ।) कासो कासो ।

विदूषकः—णं एसा । (नन्वेषा ।)

पाशम् = उद्बन्धनसाधनं रज्जुम् । व्यापादयामि = मारयामि । अनाथा = अपतिका । अशरणा = रक्षकरहिता । विपद्ये = भ्रिये ।

‘कथं देवी वासवदत्ता’ एषः च विदूषकस्य भ्रमः सागरिकाया वासवदत्तावेवे-
णागतत्वाज्जातः ।

परित्रायस्व = रक्ष, उद्बन्धनादिति शेषः, ‘अमे द्विशक्तिः, स च क्षणविलम्ब-
संशय्यनर्थावहृत्वं व्यञ्जयति । उद्बध्य = कण्ठे पाशमासज्य । आत्मानं व्यापादयति =
आत्महत्यां करोति ।

सागरिका—(समीप जाकर) तो इसी माधवीलताको पाश बनाकर इस अशोक-
वृक्षमें अपने को लटका दूं । (लताका पाश बनाती है) हा तात ! हा अम्ब ! यह मैं
अभागी इस दीन तथा अशरणको स्थितिमें मरती हूँ । (गलेमें फाँसी लगाती है) ।

विदूषक—(देखकर) यह कौन है ? क्या देवी वासवदत्ता हैं ? (घबड़ाकर,
जोर-जोरसे) अजी मित्र, बचाओ, इसे बचाओ । देवी वासवदत्ता अपने गलेमें
फाँसी लगाकर मर रही हैं ।

राजा—(घबड़ाकर, समीप आकर) कहाँ है वह ? कहाँ है ?

विदूषक—यही तो है ।

राजा—(उपसृत्य कण्ठात्पाशमपनयन् ।) अयि साहसकारिणि किमि-
दमकार्यं क्रियते ।

मम कण्ठगताः प्राणाः पाशे कण्ठगते तव ।

अतः स्वार्थः प्रयत्नोऽयं त्यज्यतां साहसं प्रिये ॥ १६ ॥

सागरिका—(राजानं दृष्ट्वा ।) अम्मो । कथं एसो भट्टा । जं सच्चं
एणं पेक्खिअ पुणोवि मे जीविदाहिलासो संवुत्तो । अहं वा एणं पेक्खिअ
कदत्था भविअ सुहेण एव्व जीविदं परिच्चइस्सम् । मुच्चदु मुच्चदु मं भट्टा ।
पराहीणो वखु अअं जणो ण उण ईदिसं अवसरं मरिदुं पावेदि । (अम्मो ।
कथमेव भर्ता । (सहर्षमात्मगतम् ।) यत्सत्यमेनं प्रेक्ष्य पुनरपि मे जीविताभिलाषः
संवृतः । अथवेनं प्रेक्ष्य कृतार्था भूत्वा सुखेनैव जीवितं परित्यक्ष्यामि । (प्रकाशम् ।)
मुच्चतु मुच्चतु मां भर्ता । पराधीनः खल्वयं जनः न पुनरीदृशमवसरं मर्तुं प्राप्नोति ।)

साहसकारिणि=ग्रहिले । अकार्यम्=कर्तुं न योग्यम्, स्वोद्बन्धनरूपं
निधं कर्मेति यावत् ।

ममेति । प्रिये वासवदत्ते साहसम् उद्बन्धनेन स्वप्राणत्यागरूपम् साहसकार्यम्
त्यज्यताम् विसृज्यताम्, यतः पाशे उद्बन्धनसाधनरज्जौ तव कण्ठगते त्वद्गलदेश-
प्रत्यासन्ने मम प्राणाः कण्ठगताः बहिर्गन्तुं तत्पराः भवन्तीति शेषः । अतः मम
अयम् त्वदुद्बन्धनमोचनात्मा प्रयत्नः स्वार्थः स्वप्राणप्राणार्थः । अतो मद्रक्षार्थमपि
त्वया जीवितव्यमिति जहिहि दुराग्रहमिममिति भावः । 'पाशः कण्ठे वासवदत्तायाः प्रा-
णाश्च प्रयान्ति राज्ञ इति कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतयोपनिबन्धनादसङ्गतिरलङ्कारः ॥ १३ ॥

जीविताभिलाषः=जीवनेच्छा । एवं जातेऽपि राजदशने जीवन्त्याः सागरिकाया
वासवदत्ताकृततिरस्कारेरवमानना स्यादिति मनसि कृत्येदमथवावचनम् ।

पराधीनः=परायत्तः, परायत्तस्य जनस्य मरणमपि परायत्तमिति वरं तादृशा-

राजा—(समीप जाकर, फाँसी खोलता हुआ) ओ हठीली, यह क्या अकार्य
कर रही हो? तुम्हारे गलेमें फंदाके लगने पर मेरे प्राण कंठगत होने लगते हैं, अतः
इसके छुड़ानेके प्रयत्नमें मेरा स्वार्थ है, प्रिये, तुम यह साहस न करो ॥ १६ ॥

सागरिका—(राजाको देखकर) क्या ये स्वामी हैं ? (हर्षसे स्वगत) इन्हें
देखकर मुझे फिर जीनेकी इच्छा होने लगी । अथवा मैं इनके दर्शनोंसे कृतार्थ
होकर अब खुशसे मर सकूँगी । (प्रकट) स्वामी मुझे छोड़ दें । मैं पराधीनजन
मरनेके लिये फिर ऐसा स्वर्ण समय न पा सकूँगी ।

(इति पुनः कण्ठे पाशं दातुमिच्छति ।)

राजा—(निर्वण्यं । सहर्षमात्मगतम् ।) कथं प्रिया मे सागरिका ।

(कण्ठावपाशमाक्षिप्य ।)

अलमलममितिमात्रं साहसेनामुन्ना ते
त्वरितमपि विमुञ्च त्वं लतापाशमेतम् ।

चलितमपि निरोद्धुं जीवितं जीवितेशे

क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं निधेहि ॥ १७ ॥

(इति बाहुमाक्षिप्यं कण्ठे कृत्वा दृग्दर्शं नाटयन् ।) सखे इयमनभ्रा वृष्टिः ।

ज्जीवनात्मरणम्, मम पुनर्भाग्याद् भवानत्र सन्निहितं इति सन्तोषेण अग्रे, तदत्र विघ्नं माकार्षीदिति तत्प्राथन्याशयः ।

अलमलमिति । अयि (सागरिकासम्बोधनमिदम्) अमुना उदबन्धनप्रवृत्त्यात्मना अतिमात्रम् अतिक्रान्ता मात्रा मर्यादा यत्र कर्मणि तत्तथा साहसेन स्वव्यापादनात्मना दुराग्रहेण अलम् । सर्वथाऽनुचितमिदं तव साहसमतो निवर्त्तस्वास्मात्कर्मण इत्यर्थः । कर्त्तव्यमुपदिशति—त्वरितमिति । त्वरितम् शीघ्रम् एतम् लतापाशम् विमुञ्च त्यज कण्ठादपनयेत्यर्थः । जीवितेशे प्राणेश्वरि चलितम् त्वत्साहसदर्शनात्प्रस्थानोन्मुखम् अपि (मम) जीवितम् निरोद्धुम् गमनाद्वारयितुम् इह मम कण्ठे क्षणम् अल्पकालपर्यन्तम् बाहुपाशम् स्वभुजलताम् निधेहि स्थापय । मामालिङ्ग, तस्यैव मज्जीवितरक्षाहेतुत्वादिति भावः । 'अष्टादश निमेषास्तु काष्ठास्त्रिंशत् ताः कलाः । तास्तु त्रिंशत्क्षणः' इत्यमरः । अत्र मामालिङ्गेति गम्यस्यार्थस्य मज्जीवितस्य त्वमीशिषेज्जीवित्यासु तन्निजवस्तु बाहुपाशेन वारयेति भङ्गचन्तरेणोक्तत्वात्पर्यायोक्तिरलङ्कारः । मालिनी वृत्तम्, 'नमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकः' इति च तल्लक्षणम् ॥ अनभ्रा=मेघेन विना कृता, अकस्मात् प्रियासङ्गमपर्यवसायिनीयमुक्तिः । 'अभ्रं

(फिर गले में फांसी डालना चाहती है)

राजा—(भलीभाँति देखकर सहर्षं तथा स्वगत) क्या मेरी प्यारी सागरिका ! (गलेमें फांसी छुड़ाकर) तुम ऐसा साहस मत करो, इस लतापाशको शीघ्र हट करो, हे जीवनेश्वरि ! जानेको उद्यत मेरे इन प्राणोंको रोकनेके लिये एक क्षणके लिए मेरे गलेमें अपना बाहुपाश डाल दो ॥ १७ ॥

(हाथ खींचकर गलेसे लगा लेता है और स्पर्शका अभिनय करता हुआ) मित्र, यह विना मेघकी वर्षा है ।

विदू०—भो एवम् ण्णेदं जदि अमालवादावली भविअ ण आमादि देवी वासवदत्ता । (भो एवं न्विदं यद्यकालवातावली भूत्वा नायाति देवी वासवदत्ता ।)

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।)

वासव०—हुञ्जे कञ्चनमाले तं तहा चलणनिवडिदं अज्जदत्तं अवधीरिअ आअच्छन्तीए मए अदिणिठ्ठुरं किदम् । ता दाणि सअं जेव्व गदुअ अज्जउत्तं अणुणइस्सम् । (हुञ्जे काञ्चनमाले तं तथा चरणनिपतितमार्यपुत्रमवधीर्यागच्छन्त्या मयातिनिष्ठुरं कृतम् । तदिदानीं स्वयमेव गत्वायंपुत्रमनुनेप्यामि ।)

काञ्चन०—को अण्णो देवीं वज्जिअ एवम् भणिदुं जाणादि । वर सो ज्जेव देवो दुज्जणो भोदु ण उण देवी । ता एदु एदु भट्टिणी (कोज्ज्यो देवीं वर्जयित्वा भणितुं जानाति । वरं स एव देवो दुज्जनो भवतु न पुनर्देवी । तदेत्वेतु भट्टिनी ।)

मेघो वारिवाहः' इत्यमरः ।

एवं न्विदम् = युक्तं त्वदुक्तमित्यर्थः, अकालवातावली = असमयवात्या । वात्या यामकालविशेषणमुग्रताद्योतनाय ।

अवधीर्य = अपमत्य । तथैव हित्वेत्यर्थः ।

देवीं वर्जयित्वा = भवतीं विहाय, इयं त्वेव महानुभावता येवं मन्त्रयति, अन्या त्वेवमपकृता मुखमपि न दर्शयेत्का कथाऽनुतापस्येति भावः । स एव = देव एव, दुर्जनः = निन्द्यः, तादृशचरणकर्तृत्वं दुर्जनत्वं बोध्यमत्र । न पुनर्देवी = भवत्या स्वयमागत्य राज्ञः प्रसादनात्सौजन्यं प्रकाशितेति तात्पर्यम् ।

विदूषक—ठीक तो है अगर असमयकी आंधी बनकर देवी वासवदत्ता न आ जाय ।

(वासवदत्ता और काञ्चनमालाका प्रवेश)

वासवदत्ता—काञ्चनमाले, मैं पैरों पर पड़े हुए आर्यपुत्र की अवज्ञा करके चली आई, यह मेरी बड़ी निर्दयता हुई । इसलिए मैं खुद ही जाकर आर्यपुत्रसे अनुनय कहेगी ।

काञ्चनमाला—आपकी छोड़कर कौन ऐसा कह सकती है ? मले ही वे दुर्जन रहें, पर आप वैसे अपने आपको नहीं छोड़ेंगे ।

(परिक्रामतः ।)

राजा—अयि मुग्धे किमद्यपि मध्यस्थतया वयं विफलमनोरथाः क्रियामहे ।

काञ्च०—(कर्णं दत्त्वा) भट्टिणि एसो क्खु जहा समीवे भट्टा मन्तेदि तहा तक्केमि तुमं एव्वं अणुणेदुं इदो एव्व आबच्छदि । (भट्टिनि एवं खलु यथा समीपे भर्ता मन्त्रयते तथा तर्कयामि त्वामेवानुनेतुमित एवागच्छति ।)

वासव०—(सहर्षम् ।) तेण हि अलक्खिदा एव्व पुठ्ठदो गदुअ कण्ठे गेण्हिअ पसादइस्सम् । (तेन हलक्षितेव पृष्ठतो गत्वा कण्ठे गृहीत्वा प्रसादयिष्यामि ।)

विदू०—भोदि साअरिए वीसत्था भविअ पिअवअस्सं आलवेहि । (भवति सागरिके विश्वस्ता भूत्वा प्रियवयस्यमालप ।)

वासव०—(आकर्ण्य । सविषादम् ।) कञ्चनमाले कथं साअरिआ इदो एव्व आगदा । ता सुणिस्सं दाव । पच्छा उवसप्पिस्सम् । (काञ्चनमाले कथं सागरिकेत एवागता । तच्छ्रोष्यामि तावत् । पश्चादुपसर्स्यामि ।) (तथा करोति ।)

मुग्धे = सामयिककर्तव्यानभिज्ञे, मध्यस्थतया = ताटस्थेन, विफलमनोरथाः = असफललिङ्गनाभिलाषाः ।

‘सहर्षम्’ इति हर्षकारणन्तु मामनुनेतुं राजा गच्छतीति श्रुत्वा जायमानस्तत्प्रेमपात्रताविश्वासः । अलक्षिता = राज्ञाऽदृष्टा, पृष्ठतः = पृष्ठदेशे, कण्ठेगृहीत्वा = आलिङ्ग्य, प्रसादयिष्यामि = विनोदयिष्यामि ।

विश्वस्ता = सञ्जातविश्रम्भा, तथाभावश्च भयकारणामावेन बोध्यः ।

(दोनों चलती हैं)

राजा—ओ मुग्धे, अब भी तटस्थ बनकर क्यों मेरे मनोरथको विफल बना रही हो ?

काञ्चनमाला—(कान लगाकर) देवि, समीपमें ही महाराज जो कह रहे हैं उससे ज्ञात होता है कि आपको मनाने इधर ही आ रहे हैं ।

वासवदत्ता—(हर्षसे) तब तो छिपी हुई जाकर पीछेसे गलबांहीं डालकर प्रसन्न कर लूँगी ।

विदूषक—देवि सागरिके—विश्वस्त होकर मेरे मित्रसे प्रेमालाप करो ।

वासवदत्ता—(सुनकर सविषाद) काञ्चनमाले, क्या सागरिका इधर ही आई है ? तब तक सुनती हूँ, पीछे समीप जाऊँगी । (वैसा करती है)

साग०—भट्टा किं एदिणा अलिङ्कदक्खिण्णेन जीविआदोवि वल्लह-
तराए देवीए अप्पाणं अवरहिणं करेसि । (भर्तः किमेतेनालीकदाक्षिण्येन
जीवितादपि वल्लभतराया देव्या आत्मानमपराधिनं करोषि ।)

राजा—अयि मिथ्यावादिनी खल्वसि । कुतः—

श्वासोत्कम्पिनि कम्पितं कुचयुगे मौने प्रियं भाषितं
वक्त्रेऽस्याः कुटिलीकृतभ्रुणि तथा यातं मया पादयोः ।

इत्थं नः सहजाभिजात्यजनिता सेवैव देव्याः परं

एतेन = भवता प्रदर्श्यमानेन । अलीकदाक्षिण्येन—अलीकम् = मिथ्या, दक्षि-
णः = परच्छन्दानुवर्ती, तस्य भावः दाक्षिण्यम् तेन तथोक्तेन । व्ययमिदं तव
दाक्षिण्यमिति भावः । जीवितात् = जीवनात् । वल्लभतरायाः = अधिकप्रियायाः ।
देव्याः = वासवदत्तायाः । अपराधिनम् = कृतागसम् । अनेन मिथ्याप्रेमप्रदर्शनेन
केवलं वासवदत्ताया दृष्ट्वात्मानमपराधिनमेव प्रमापयसि नतु मम हृदयमाकर्षसीति
तात्पर्यम् ।

श्वासोत्कम्पिनीति । अस्याः देव्याः वासवदत्तायाः कुचयुगे स्तनद्वये श्वासो-
त्कम्पिनि कोपसमेधितनिःश्वासेन चलिते सति मया कम्पितम् भयेन कम्पः अनु-
भूतः, छन्दोजुवृत्त्या प्रदर्शित इति वा । मौने मूकीभावे प्रियम् (तस्याः सन्तोषं
जनयितुम्) मधुरम् भाषितम् व्याहृतम् । तथा अस्याः वक्त्रे मुखे कुटिलीकृतभ्रुणि
कुटिलीकृते वक्रतां गमिते भ्रुवौ यत्र तस्मिन् भ्रुकुटियुते सतीत्यर्थः (मया) पादयोः
तच्चरणयोः यातम् पतितम् । परम् किन्तु इत्थम् अनेन प्रकारेण (कृतेऽपि कम्प
प्रियवचनपादनमनादौ प्रसादनव्यापारं) नः अस्माकम् यत् सहजम् स्वाभाविकम्
आभिजात्यम् कुलीनता भद्रता वा तेन जनिता तादृशी सा देव्याः सेवैव आधीन्य-
द्योतिका आराधना एव जाता इति शेषः । सर्वमपि मया कृतं तदनुवर्तनं मदीयां

सागरिका—स्वामिन् ! क्यों मेरे प्रति इस बनावटी प्रेम दशनिकी उदारता से
प्राणसे भी अधिक प्रिया वासवदत्ताके प्रति अपने को अपराधी बना रहे हैं ?

राजा—तुम मुझे झूठ कह रही हो, क्योंकि—

रानीने उससे भरीं, मैं काँप उठा, उसने चुप्पी साधी, मैं भीठी बातें करने
लगा, उसकी त्योरियां चढ़ीं, मैं उसके पैरों पड़ा, इस तरहका मेरा व्यवहार उसकी
सेवा ही भर है जिसका मेरी स्वाभाविक भद्रतासे सम्बन्ध है, जिसमें प्रेमके बन्धनका

प्रेमाबन्धविवर्धिताधिकरसा प्रीतिस्तु या सा त्वयि ॥ १८ ॥

वासव०—(सहसोपसृत्य सरोषम् ।) अज्जउत्त जुत्तं एदं सरिसं एदम् ।
(आर्यपुत्र युक्तमेतत् सदृशमेतत् ।)

राजा—(दृष्ट्वा । सवैलक्ष्यम् ।) देवि न खल्वकारणे मामुपालब्धुम-
हँसि । सत्यं त्वामेव मत्वा वेषसादृश्यविप्रलब्धा वयमिहागताः । तत्क्ष-
म्यताम् । (इति पादयोः पतति ।)

वासव०—(सरोषम् ।) अज्जउत्त उठ्ठेहि उठ्ठेहि । किं अज्जवि-
सहजाभिजादाए सेवाए दुक्खं अणुहवीअदि । (आर्यपुत्र उतिष्ठोत्तिष्ठ ।
किमद्यापि सहजाभिजातायाः सेवया दुःखमनुभूयते ।)

मद्वतामेवोपादानीकरोति नतु प्रीतिमिति एवकारद्योत्यम् । तदेव स्पष्टयति—प्रेमेति ।
या तु प्रेम्ण आबन्धेन विवर्धिता उत्कर्षं नीता अथ च अधिकः रसः आबन्धो
यस्यां तादृशी चेति प्रेमाबन्धविवर्धिताधिकरसा प्रीतिः हृदयानुरक्तिः सा तु त्वयि
त्वद्विषये । त्वमेव मे प्रिया मया क्रियमाणा वासवदत्ताशुश्रूषा तु मम स्वकुलीनता-
पालनमात्रम्, अतस्तदनुरक्ततया त्वयि मिथ्याप्रेमाहमिति मा प्रतीषीरिति भावः ।
शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

युक्तमेतत् = 'वासवदत्ताविषयकं सममपि प्रेमप्रदर्शनमुपचारमात्रम्' इति त्वयो-
च्यमानं मयापि समर्थ्यतेऽस्तस्य सत्यमिति भावः । सदृशम् = त्वद्योग्यम्, शठस्य
तव तादृशाचारतया उचितत्वादिति भावः ।

उपालब्धुम् = जुगुप्सितुम् । त्वामेव मत्वा = त्वद्वेषधारिणीं सागरिकां त्वमेव
प्रतीत्य । वेषसादृश्यविप्रलब्धाः = परिधानादिपरिच्छदतुल्यतावन्विताः ।

सहजाभिजातायाः = स्वभावतः कुलीनाया मम ।

रस प्रवाहित हो रहा है ऐसी प्रीति तो केवल तुझीपर रखता हूँ ॥ १८ ॥

वासवदत्ता—(समीप आकर, क्रोधसे) आपने ठीक कहा, उपयुक्त कहा ।

राजा—(देखकर, लज्जासे) देवि, व्यर्थं मुझे मत अपमानित करो, मैंने तो
वेपसादृश्यसे वञ्चित होकर तुम्हें समझ कर यहाँ आया । क्षमा करो । (पैरों पर
गिरता है)

वासवदत्ता—(सक्रोध) आर्यपुत्र, उठिये उठिये । क्यों अब भी मद्वताकी
इष्टिसे सेवा करके कष्ट भोग रहे हैं ।

राजा—(स्वगतम् ।) किमेतदपि श्रुतं देव्या । तत्सर्वथा देवीप्रसादनं प्रति निराशीभूताः स्मः । (अधोमुखस्तिष्ठति ।)

विदू०—भोदि तुमं किं उव्वन्धिअ अत्ताणअं वावादेसित्ति वेससारि-स्समोहदेण मए पिअवअस्सो एत्थो आणिदो । जइ मय वअणं ण पत्तिआ-असि ता पेक्ख एतं लदापासम् । (भवति त्वं किमुद्व्यात्मानं व्यापादयसीति वेवसादृश्यमोहितेन मया प्रियवस्योऽज्ञानीतः । यदि मम वचनं प्रत्येपि तत्प्रेक्षस्वेतं लतापाशम् ।) (इति लतापाशं दर्शयति ।)

वासव०—(सङ्गोपम् ।) कञ्चणमाणे एदेण जेव्व लदापासेण वन्धिअ गेण्ह एणं वम्भणम् । एदं च दुव्विणीदं कण्णकं अगगदो करेहि । (काञ्चनमाले एतेनैव लतापाशेन बद्ध्वा गृहाणेनं ब्राह्मणम् । एतां च दुर्विनीतां कन्यका-मग्रतः कुरु ।)

एतत् = मया केवलं कुलीनतया देव्याः सेवा क्रियते, नतु तस्या मम प्रीतिः, सा तु सम्पूर्णभावेन त्वयीति सागरिकां प्रति मयोच्यमानम् ।

मोहितेन = वञ्चित्रेण । प्रत्येपि = विश्वसिषि । लतापाशम् इति अर्थाद्यदि मह-चसि विश्वासं न करिष्यसि तदाज्जेनैषोद्वय स्वब्रह्महत्यापातकेन त्वां योजयिष्यामी-त्याशयः ।

अत्र 'वासवदत्ता = । उपसृत्य) आर्यपुत्र, युक्तमिदम्' इत्यत आरभ्य 'एता-मपि कन्यकामग्रतः कुरु' इत्यन्तेन सन्दर्भेण वासवदत्तासंरब्धवचसा सागरिकासमा-गमान्तरायभूतेन अनियतप्राप्तिकारणं तोटकं नाम गर्भसन्धेरङ्गमुक्तम् ।

राजा - (स्वगत) क्या देवीने यह भी सुन लिया ? तब तो इसकी प्रसन्नता के विषय में आशा नहीं रही ।

(सिर झुका लेता है)

विदूषक—तुम लतापाशसे आत्महत्या कर रही हो मुझे वेव सादृश्यसे यही मालूम हुआ, और मैंने इन्हें यहाँ बुलाया । यदि तुम मेरी बात पर विश्वास न करती हो तो देखो यह लतापाश ।

(लतापाश दिखाता है)

वासवदत्ता—(क्रोधसे) काञ्चनमाले, इसी लतासे बाँधकर इस ब्राह्मणको चलो और इस दुष्ट लड़कीको आगे छोड़ो ।

काञ्चन०—जं देवी आणवेदि । हदास अणुहव दाणि अत्तणो दुण्ण-
अस्स फलम् । साअरिए तुमं वि अगदो होहि । (यहैव्याज्ञापयति ।) (लता-
पाशेन विदूषकं बध्नाति ।) हताश ! अनुभवदेवानीमात्मनो दुर्नयस्य फलम् । सागरिके
त्वमप्यग्रतो भव ।)

साग०—(स्वगतम् ।) हृदी कथं अकिदपुण्णाए मए मरिदुं वि अत्तणो
इच्छाए न पारिदम् । (हा धिक् कथमकृतपुण्यथा मया मर्तुमप्यात्मन इच्छाया
न पारितम् ।)

विदू०—(सविषादं राजानमवलोक्य ।) भो वअस्स 'सुमरेहि मं अणाघं
देवीए बन्धनादो विवज्जन्तं । (भो वयस्य स्मर मामनाथं देव्या बन्धनाद्विप-
द्यमानम् ।)

(सर्वानिदाय निष्क्रान्ता वासवदत्ता ।)

राजा—(सखेदम् ।) कष्टं भो कष्टम् ।

किं देव्याः कृतदीर्घरोषमुषितस्निग्धस्मितं तन्मुखं
त्रस्तां सागरिकां सुसंभूतरुषा किं तर्ज्यमानां तथा ।

अकृतपुण्यया=अनुपाजितसुकृतया । अत्र वासवदत्ताऽऽपादानकं सागरिकाया
भयमित्युद्देशो नाम गर्भसन्धेरङ्गमुक्तम् ।

किं देव्या इति । कृतः आहितः यः दीर्घः चिरव्यापकः रोषः मन्युः तेन
मुषितम् अपहृतम् स्निग्धम् स्नेहद्योतकम् स्मितम् हासः यस्य तद् तादृशम् तद्
पूर्वानुभूतम् देव्याः मुखम् चिन्तयामि शोचामि किम् तथा क्रुद्धया देव्या सुसंभूतरुषा
चिरसञ्चितेन रोषेण (करणेन) तर्ज्यमानाम् सदोपालभ्यमानाम् सागरिकाम्

काञ्चनमाला—जो आज्ञा । (लतासे विदूषकको बाँधती है) अभागा भोग
अपनी करनीका फल, सागरिके ! तुम भी आगे चलो ।

सागरिका—हाय, मुझ अभागिनीको अपनी इच्छासे मरनेमें भी सफलता नहीं
मिली ।

विदूषक—(सविषाद, राजाको देखकर) मित्र, मैं देवीके बन्धनसे मर जाऊँ
तो मुझे याद रखना ।

(सबको लेकर वासवदत्ता का प्रस्थान)

राजा—(सखेद) बड़ा कष्ट है ।

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri
क्या मैं क्रोधवश उदास देवीके मुखकी चिन्ता करूँ या क्रौधाविष्ट देवी द्वारा

बद्ध्वा नीतमितो वसन्तकमहं किं चिन्तयामीत्यहो
 सर्वाकारकृतव्यथः क्षणमपि प्राप्नोमि नो निर्वृतिम् ॥ १९ ॥
 तत्किमिदानीमिह स्थितेन । देवीं प्रसादयितुमभ्यन्तरमेव प्रविशामि ।
 (इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति संकेतो नाम तृतीयोऽङ्कः ।

किम् ? चिन्तयामि क्रियाया अत्राप्यनुषङ्गः । किंवा बद्ध्वा पाशेन निगडितं कृत्वा
 इतः अस्मात् स्थानात् नीतम् वसन्तकम् विदूषकम् चिन्तयामि किम् ! अहाँ इह
 खेदे । सर्वाकारेण सर्वप्रकारेण कृता व्यथा पीडा यस्य सः अहम् क्षणमपि निर्वृतिम्
 शान्तिम् नो प्राप्नोमि । एकतः कोपकलुषितमुख्या देव्या दशाविपर्यासं शोचामि,
 अन्यतो देव्या रोषेण भत्स्यमानां सागरिकां भावयन्नन्तव्यथामनुभवामि, अपर-
 तश्चास्य विदूषकस्य बद्ध्वा नीतस्य स्थितिं पर्यालोचयामीति मदीयं चित्तं क्षणमपि
 शान्तिं नाकलयतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

प्रसादयितुम् = देव्या मानमपनेतुम् । अभ्यन्तरम् = अन्तःपुरम् ।

अत्र देवीप्रसादायत्ता सागरिकासमागमसिद्धिरिति गर्भबीजोद्भेदादाक्षेपो नाम
 गर्भसन्धेरङ्गमुक्तम् ।

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते रत्नावली 'प्रकाशे'

तृतीयाङ्क-प्रकाशः ।

तर्जित सागरिका की, अथवा देवी द्वारा बांधकर ले जाये गये विदूषककी । इस
 पीडासे व्यथित होकर मैं क्षणभर भी किसी तरह शान्ति नहीं पा रहा हूँ ॥ १९ ॥
 तब यहाँ बैठ कर क्या करूँगा । तब तक देवीको खुश करने अन्तःपुर ही चलूँ ।

(सबका प्रस्थान)

तृतीय अङ्क समाप्त

चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशति गृहीतरत्नमाला साक्षा सुसंगता ।)

सुसंगता—(सकरुणं निःश्वस्य ।) हा प्रियसहि सागरिए हा लज्जा-
उणिण हा उदारसीले हा सहीजनतच्छले हा सोम्मदंसणे कर्हि दाणि तुमं
मए पेक्खिदव्वा । अइ देव्वहदअ अकरुण असामण्णरूअसोहा तादिसी
तुए जइ णिम्मिदा ता कीस उण ईदिसं अवत्थन्तरं पात्रिदा । इअं अ
रअणमाला जीविदणिरासाए ताए कस्सवि बम्हणस्स हत्थे पडिवादेसित्ति
भणिय मम हत्थे समप्पिदा । ता जाव कं पि बम्हण अण्णोसामि । अए
एसो क्खु अज्जवसन्तओ इदो ज्जेव आअच्छदि । ता जाव एदस्स ज्जेव
एदं पडिवादइस्सम् । (हा प्रियसखि सागरिके ! हा लज्जावति ! हा उदारशीले !
हा सखीजनवत्सले ! हा सोम्यदर्शने ! कुत्रेदानीं त्वं मया प्रेक्षितव्या । (इति रोदि-
ति । ऊर्ध्वमवलोक्य निःश्वस्य च ।) अयि देवहतक अकरुण असामान्यरूपशोभा
तादृशी त्वया यदि निर्मिता तत्कस्मात्पुनरीदृशमवस्थान्तरं प्रापिता । इयं च रत्न-

निःश्वस्य = तथाकरणं च प्रियसखीवियोगस्यासह्यतां व्यञ्जयति ।

हा इति सर्वत्रात्र विषादे, 'हा विषादशुगतिषु' इत्यमरः । लज्जावति=प्रशंसनीय
लज्जे, अत्र प्रशंसायां मतुप् । उदारम् अकृपणम् शीलम् चरित्रं यस्याः सा तत्संबुद्धौ
उदारशीले । सखीजनवत्सले = सखीवर्गप्रणयिनि । सोम्यदर्शने = मनोज्ञरूपे । कुत्रे-
दानीं त्वं मया प्रेक्षितव्या=कुत्राधुना त्वामहं पश्येयमिति भावः । ऊर्ध्वमवलोक्य,
तथाकरणं चासहायतां दुःखप्रतिकारासमर्थताञ्चाह । देवहतक = दुर्देव । हतक-
शब्दौ निन्दाव्यञ्जकः । असामान्यरूपशोभा=अनितरसाधारणसौन्दर्या । तादृशी =
सागरिकासमा । ईदृशम् = एतादृशम् अवस्थान्तरम् = दशाविपर्यासम्, प्रिय-

[रत्नमाला हाथ में लिये रोती हुई सुसंगता का प्रवेश]

सुसंगता—(खेद सूचक साँस लेकर) हा प्रिय सखि सागरिके, हा लज्जावति,
हा उदारशीले, हा सखीजनों पर वात्सल्य रखनेवाली, हा सुन्दरि, इस समय तुम्हें
कहाँ देखूंगी । (रोती है, ऊपर देखकर उसीसे लेकर) अरे दुष्टभाग्य, निर्दय,
तुमने उसे असाधारण सुन्दरी बनाकर इस स्थिति में क्यों डाल दिया ? जीने के

माला जीवितनिराशया तथा कस्यापि ब्राह्मणस्य हस्ते प्रतिपादयेति भणित्वा मम हस्ते समर्पिता । तद्यावत्कमपि ब्राह्मणमन्विष्यामि । (परिक्रम्याग्रतो विलोक्य च ।) अये एष खल्वायंवसन्तक इत एवागच्छति । तद्यावदेतस्मा एवेतां प्रतिपादयिष्यामि ।)

(ततः प्रविशति प्रहृष्टो वसन्तकः ।)

वसन्तकः—ही ही भो अज्ज बखु पिअवअस्सेण पसादिदाए तत्तभो-
दीए वासवदत्ताए बन्धणादो मोचिअ सहत्थदिण्णेहि मोदएहि चिरस्स
दाव कालस्य उअरं मे सुपूरिदं किदम् । अण्णं च एदं पट्टंसुअजुअलं
कण्णाभरणं अ दिण्णम् । ता जाव दाणि गढुअ पिअवअस्सं पेवखामि ।
(ही ही भो अद्य खलु प्रियवयस्येन प्रसादितया तत्रभवत्या वासवदत्तया बन्धना-
न्मोचयित्वा स्वहस्तदत्तेर्मोदकैश्चिरस्य तावत्कालस्योदरं मे सुपूरितुं कृतम् । अन्य-
च्चेतत्पट्टांशुकयुगलं कर्णाभरणं च दत्तम् । तद्यावदिदानीं गत्वा प्रियवयस्यं प्रेक्षे ।)

समागमप्रतिबन्धस्वकारावासादिकष्टपरम्परायुतां स्थितिमित्याशयः । प्रापिता =
गमिता । तादृशरूपामुत्पाद्येदृशकष्टे किमिति न्यपातय इतित्वमेव वेत्येत्यर्थः ।
जीवितनिराशया = जीवनाशरहितया । तथा = सागरिकया । प्रतिपादय = समर्पय ।
प्रतिपादनं समर्पणं—तथा च प्रयोगः—‘अर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानविभवं’ इति भर्तृहरेः ।
‘गुणवते कन्या प्रतिपादनीया’ इति कालिदासश्च । अन्विष्यामि=गवेषयामि । एतस्मै
आयंवसन्तकाय । एताम् = सागरिकया कस्मैचित् सदब्राह्मणाय समर्पयितुं मह्यं
दत्तां रत्नमालाम् । प्रतिपादयिष्यामि = समर्पयिष्यामि ।

प्रसादितया = प्रसन्नतां प्रापितया । तत्रभवत्या=पूज्यया । स्वहस्तदत्तेः=
आत्मकरसमर्पितेः (एतेनादरो व्यञ्जितः) मोदकैः=मधुरमोजनीयद्रव्यविशेषैः ।
सुपूरितम् — आप्यायितम् । पट्टांशुकयुगलम् = पट्टनिमित्तवस्त्रद्वयम् । सर्वत्र वस्त्रः

हताश होकर उसने यह रत्नमाला मुझे किसी ब्राह्मण को दे देनेके लिये दी है,
इसलिये किसी ब्राह्मणको ढूँढूँ । (कुछ चलकर तथा आगे देखकर) अहा ! आया
वसन्तक इधर ही तो आ रहे हैं । यह माला उन्हीं को दे दूँगी ।

(प्रसन्न मुख वसन्तक का प्रवेश)

वसन्तक—हहह ! आज मेरे मित्रने महारानीको मना लिया, और महारानीने
प्रसन्न-होकर मेरे बन्धन कटवा दिए, और अपने हाथोंसे इतना खिलाया कि कुछ
दिनोंके लिये छुट्टी हो गई । इतना ही नहीं, यह रेसमी धोती, चादर तथा यहः

(परिक्रामति ।)

सुसं०—(रुदती संहसोपसृत्य ।) अज्ज वसन्तअ चिट्ठ दाव मुहुत्तअम्
(आर्यं वसन्तक तिष्ठ तावन्मुहूर्तम् ।)

विदू०—(दृष्ट्वा ।) कथं सुसंगदा । सुसंगदे किणिमित्तं रोदीअदि ।
ण क्खु साअरिआए अच्चाहिदं किवि संवुत्तम् । (कथं सुसंगता । सुसंगते
किनिमित्तं रूढते । न खलु सागरिकाया अत्याहितं किमपि संवृत्तम् ।)

सुसं०—अज्ज वसन्तअ एदं णिवेदइस्सम् । सा क्खु तवस्सिणी देवीए
उज्जइणि णीअदित्ति पवादं कदुअ उवत्थिदे अद्धरत्तेण जाणीअदि कहि
णीदेत्ति । (आर्यं वसन्तक एतदेव निवेदयिष्यामि । सा खलु तपस्विनी देव्या
उज्जयिनीं नीयत इति प्रवादं कृत्वोपस्थितेऽर्धरात्रे न ज्ञायते कुत्र नीतेति ।)

द्वयामिषानेन परिधानीयं धीतमुत्तरीयञ्च प्रतीयत इति व्यवहारमर्यादा ।

मुहूर्तम् = क्षणम् । तिष्ठ=स्थिरो भव । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया ।

कि निमित्तं रूढते=किमर्थमश्रु विसृज्यते । अत्याहितम्=महाभीतिः, महद-
निष्ठमिति यावत्, तथा चामरः—'अत्याहितं महाभीतिः कर्मजीवानपेक्षि स' इति ।
दृश्यते चान्यत्राप्यस्यार्थे प्रयोगः, यथा विक्रमोर्वशीये 'मया अत्याहितमुपलब्धम्'
इति । वेणीसंहारेऽपि—'पाण्डुपुत्रेण किमप्यत्याहितमावेष्टितं भवेत्' (इति)

तपस्विनी=अनुकम्पार्हा, दीनेति यावत् । प्रवादम्=जनरवम्, प्रख्यातिमिति
यावत् । अर्धरात्रे=रात्रेरर्धम् अर्धरात्रः तस्मिन्, निशीथसमय इति भावः ।

कणमूषण भी दिया । इसलिये चलकर मित्रसे मिलूँ ।

(चलता है)

सुसंगता—(रोती हुई जल्दी जल्दी पास आकर) आर्य वसन्तक, जरा
ठहरिये तो ।

विदूषक—क्या सुसंगता है ? अरी, रोती क्यों हैं ? क्या सागरिका पर कुछ
आपत्ति आ पड़ी है ?

सुसंगता—आर्य वसन्तक, यही तो कहना है । बेचारी सागरिकाको महारानीने
न जाने कहाँ भेज दिया है, और आप लोगोंसे कहला दिया है कि वह उज्जयिनी
में ही जा रही है ।

विदू०—(सोद्वेगम् ।) अदिणिग्घणं क्वु किदं देवीए । (अतिनिघृणं खलु कृतं देव्या ।)

सुसं—इयं अ रत्नमाला ताए जीविदणिरासाए अज्जवसन्त अस्स हत्थे पडिवादेसित्ति भणिअ मम हत्थे समप्पिदा । ता गेण्हदु एदं अज्जो । (इदं च रत्नमाला तथा जीवितनिराशया आर्यवसन्तकस्य हस्ते प्रतिपादयेति मम हस्ते समर्पिता । तद्गृह्णात्वेतामार्यः ।)

विदू०—(सान्त्व ।) भोदि ण मे ईदिसे पत्थावे हत्था गेण्हदुं पसरन्ति । (भवति न म ईदृशे प्रस्तावे हस्तौ ग्रहीतुं प्रसरतः ।)

(उभौ रुदितः ।)

सुसं०—(अञ्जलिं बद्ध्वा) ताए ज्जेव अणुमाहं करन्तो अङ्गीकरेदु एदं अज्जो । (तस्या एवानुग्रहं कुर्वन्नङ्गीकरोत्वेतामार्यः ।)

विदू०—(विचिन्त्य ।) अह वा उवणेहि । जेण इमाए ज्जेव्व साअ-
रिआविरहदुक्खिदं पिअवअस्सं विणोदइस्सम् । (अथबोपनय । येनानयेव

अतिनिघृणम्=अतिनिष्ठुरम् ।

ईदृशे प्रस्तावे=अतिमर्मपीडकस्थितौ । प्रसरतः=पुरोभवतः, विपत्तिपतित-
जनदानग्रहणस्यानुत्साहपराहतत्वादिति भावः ।

तस्याः=सागरिकायाः । अनुग्रहं कुर्वन्=दयमानः । तदन्तिमानुरोधपूर्तयं
एव गृह्णात्वेनां रत्नमालामार्यो न लोभेनेति भावः ।

‘विचिन्त्य’ इति चिन्ताबीजं त्वसमञ्जसस्थितिर्विनिपातः, तथाहि तत्प्रत्याख्यानं
तदनुरोधभङ्गः तत्स्वीकारे च स्वस्यानुत्साह इति । उपनय=देहि । अनया=

विदूषक—(खेद के साथ) महारानी ने बहुत निर्दयता की ।

सुसंगता—हताश सागरिका ने इस रत्नमालाको मुझे यह कहकर दिया कि इसे
आर्यवसन्तकको दे देना । इसलिये यह आप ले लें ।

विदूषक—(रोकर) अजी, ऐसी स्थिति में इसे लेने के लिये हमारे हाथ नहीं
बढ़ रहे हैं ।

[दोनों रोते हैं]

सुसंगता—(हाथ जोड़कर) उसी पर कृपा कर इसे आप ले लें ।

विदूषक—(रोकर) अजी, ऐसी स्थिति में इसे लेने के लिये हमारे हाथ नहीं बढ़ रहे हैं ।

विदूषक—(रोकर) अजी, ऐसी स्थिति में इसे लेने के लिये हमारे हाथ नहीं बढ़ रहे हैं ।

सागरिकाविरहदुःखितं प्रियवधस्यं विनोदयिष्यामि ।)

(सुसंगतोपनयति ।)

विदू०—(गृहीत्वा निर्वण्यं सविस्मयम् ।) सुसंगदे कुदो उण ताए ईदि-
सस्स अलंकारस्य समागमो । (सुसंगते कुतः पुनस्तस्या ईदृशस्यालंकारस्य
समागमः ।)

सुसं०—अज्ज मए वि सा कोदुहलेण पुच्छिदा ज्जेवासि । (आर्यं
मयापि सा कौतूहलेन पृष्टेवासीत् ।)

विदू०—तदो ताए किं भणितम् । (ततस्तथा किं भणितम् ।)

सुसं०—तदो सा उद्धं पेक्खिअ दीहं णिस्ससिअ सुसंगदे किं दाणिं
तुए एदाए कधाएत्ति भणिअ रोदिदुं पउत्ता । (ततः सोऽर्धं प्रेक्ष्य दीर्घं
निःस्वस्य सुसंगते किमिदानीं तवैतया कथयेति भणित्वा रोदितुं प्रवृत्ता ।)

सागरिकोपमुक्तया रत्नमालया । दुःखितम् = सागरिकाविपत्तिश्ववर्णविमनायमानम् ।
विनोदयिष्यामि = सुखयिष्यामि, प्रियजनोपमुक्तवस्तुलामो विरहे धैर्यमावहति, तथा च
दृश्यते वर्णनम्, यथा दिङ्नागस्य कुन्दमालायां सीताविरहिणो रामस्योक्तिः—चूते
पणः प्रणयकेलिषु कण्ठपाशः क्रीडापरिश्रमहरं व्यजनं रतान्ते । शय्या निशीथकलहे
मदिरक्षणयाः प्राप्तं मया विधिवशादिदमुत्तरोयम्' इति ।

निर्वण्यं = निपुणं निरीक्ष्य । सविस्मयम् = साश्चर्यम्, तच्च साधारणजनदुराप-
रत्नमालायाः सागरिकासम्बन्धमधिकृत्य । तस्याः सागरिकायाः ईदृशस्य=एतादृशस्य
बहुमूल्यस्य । समागमः = प्राप्तिः ।

कौतूहलेन=कुतुकेन । कुतोऽस्या रत्नमालायाः समागम इत्यर्थमहमपि सागरिकां
पृष्टवतीति भावः । ऊर्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निःस्वस्य च तथाकरणं च स्वपरिस्थितिस्मरण-
जन्य दुःखं विस्मर्त्तुं लघूक्तुं वा ।

मित्र को इसी से कुछ बहलाऊंगा ।

[सुसंगता देती है]

विदूषक—(लेकर, देखकर, आश्चर्य से) सुसंगत, उसने ऐसी माला पाई कहाँ ?

सुसंगता—मैंने भी उससे ऐसा पूछा था ।

विदूषक—तब उसने क्या कहा ?

सुसंगता—तब ऊपर की ओर देखकर उसने कहा कि 'सुसंगते,
यह अब जानकर क्या करोगी ? धीरे रोने लगी ।

विदू०—णं कहिदं ज्जेव सामणजणदुल्लहेण इमिणा परिच्छदेण सव्वहा महाकुलप्पसूदाए ताए होदव्वन्ति । सुसंगदे पिअवअस्सो दाणिं कहि । (ननु कथितमेव सामान्यजनदुर्लभेनानेन परिच्छदेन सर्वथा महाकुलप्रसूतया तया भवितव्यमिति । सुसंगते प्रियवयस्य इदानीं कुत्र ।)

सुसं—अज्ज एसो वखु भट्टा देवीभवणाओ णिवकमिअ फडिअसिलामण्डवं गदो । ता गच्छदु अज्जो । अहं वि देवीए पासवत्तिणी भविस्सम् । (आर्य एष खलु भर्ता देवीभवनाभिक्कम्य स्फटिकशिलामण्डपं गतः । तद्गच्छत्वार्यः । अहमपि देव्याः पार्श्ववर्तिनी भविष्यामि ।)

विदू०—एवम् । (एवम् ।)

(इति निष्क्रान्ती ।)

इति प्रवेशकः ।

सामान्यजनदुर्लभेन = साधारणलोकदुरापेण परिच्छदेन = अलङ्कारेण ।

निष्क्रम्य = वह्निर्भूय । पार्श्ववर्तिनी = समीपगता ।

निष्क्रान्ती = निर्गता सुसङ्गताविदूषकी । निष्क्रान्ता च निष्क्रान्तवचेति निष्क्रान्ती 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः ।

अत्राङ्केऽवमर्शो निर्वहणश्चेति सन्धिद्वयं दर्शयिष्यते । तत्रावमर्शो यथा—क्रोधेऽनावमृशेद्यत्र व्यसनाद्वा विलोभनात् । गर्भं निभिल्लवीजार्थः सोऽवमर्शः' इति । तस्यावमर्शस्य त्रयोदशाङ्गानि, तत्रापवादाख्यमङ्गमत्रोक्तम्, तल्लक्षणं यथा—'दोषप्रख्याऽपवादः स्यात्' इति । निर्वहणसन्धिश्च 'बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् । एकार्थमुपगोचयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत्' इति लक्षितम् । तच्चत्वारो दर्शयिष्यते ।

विदूषक—उसका असाधारण वस्त्रामूषण ही कह रहा है कि वह किसी उच्चकुलकी कन्या है । सुसंगते ! इस समय मेरे मित्र कहाँ हैं ?

सुसंगता—भगवन् ! ये महाराज देवी त्रासवदत्ताके भवनसे निकलकर अभी स्फटिक शिला मण्डपमें गये हैं । इसलिये आप भी जायें । मैं भी देवीके पास चली जाती हूँ ।

विदूषक—ऐसा करें ।

(दोनों जाते हैं)

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

(ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा ।)

राजा—(विचिन्त्य ।)

सव्याजैः शपथैः प्रियेण वचसां चित्तानुवृत्त्याधिकं
वैलक्ष्येण परेण पादपतनैर्वाक्यैः सखीनां मुहुः ।

प्रत्यापत्तिमुपागता न हि तथा देवी रुदत्या यथा
प्रक्षाल्येण तयैव बाष्पसलिलैः कोपोऽपनीतः स्वयम् ॥ १ ॥

सव्यार्जैरिति । व्याजेन कपटेन सहिताः सव्याजाः कपटोपपादिताः तैः तादृशैः
शपथैः, (यथाऽऽत्मानं मिथ्याशपथदोषो न स्पृशेद्देवी चानुनीता भवेत् दृशैः कपटोपपा-
दितैः शपथैरित्यर्थः) प्रियेण मधुरेण वचसा, अधिकम् सर्वांशतः चित्तानुवृत्त्या, परेण
महता वैलक्ष्येण त्रपाप्रभवेण मुष्टमालिन्येन, (स्वकृताप्रियाचरणस्वीकारसूचक-
लज्जाभिनयेनेत्यर्थः) पादपतनैः चरणपातैः, मुहुः पुनः पुनः सखीनाम् वाक्यैः
प्रबोधनोक्तिभिः, देवी वासवदत्ता तथा तावतीम् प्रत्यापत्तिम् प्रकृतिस्थताम् (प्रस-
न्नताम्) नहि उपागता आयाता, यथा रुदत्या अश्रु मुञ्चन्त्या तथा देव्या स्वयमेव
आत्मनैव बाष्पसलिलैः अश्रुलक्षणपयोबिन्दुभिः प्रक्षाल्य इव परिमृज्य इव कोपः
मद्विषयः क्रोधः अपनीतः दूरक्रीतः । मत्कृतैः शपथग्रहणप्रियवचनचित्तानुवर्तन-
सखीद्वारकप्रबोधनलज्जाभिनयनपादपतनादिरूपैः सान्त्वनोपायैः सा न प्राप्तीदत्परं
रुदत्यास्तस्या अश्रुबिन्दवस्तदीयं हृदयं प्रक्षाल्येव तत्र स्थितं कोपमपानयन्निति
भावः । अत्र देव्याः क्रोधः पत्युरन्यप्रियासङ्गदर्शनेन मानः, तदपनुत्तये राज्ञा मान-
सङ्गोपायाः कृताः, प्रियवचनं साम, सखीवचनं भेदः, पादपतनं नतिः नायिका चैयं
धीराधीरा, 'धीराधीरा तु रुदितैः' इति दर्शनादिति विभावनीयम् । शाद्वलविक्रीडितं
वृत्तम् । प्रक्षाल्येवेति हेतुप्रेक्षा ॥ १ ॥

अत्र सागरिकालामप्रतिबन्धकवासवदत्ताकोपप्रशमोपनिबन्धनाच्छक्त्याख्यं वि-
मर्शसन्धेरङ्गमुक्तम्, यथोक्तं भरतेन-‘विरोधप्रशमो यस्तु सा शक्तिः परिकी-
र्तिता’ इति ।

[आसनस्थ राजाका प्रवेश]

राजा—(चिन्ता करके) मैं शपथ करके, बहाने बनाकर, मीठी बातें करके
अनुसरण करके, लज्जा प्रकाशित करके, पेरोंपर गिरकर और सखियोंसे प्रबोध
दिलाकर देवीको नहीं प्रसन्न कर सका, लेकिन उसने स्वयं को नयन जलसे
कोपको धो बहाया ॥ १ ॥

(सोत्कण्ठं निश्चस्य ।) इदानीं देव्यां प्रसन्नायां सागरिकाचिन्तैव केवला
मां बाधते । कुतः—

अम्भोजगर्भसुकुमारतनुस्तदाऽसौ

कण्ठग्रहे प्रथमरागघने विलीय ।

सद्यः पतन्मदनमार्गणरन्ध्रमार्गे—

मन्ये मम प्रियतमा हृदयं प्रविष्टा ॥ २ ॥

(विचिन्त्य ।) योऽपि मे विश्वासस्थानं वसन्तकः सोऽपि देव्या
संयतस्तिष्ठति । तत्कस्याग्रे बाष्पमोक्षं करिष्ये । (इति निःश्वसति ।)

प्रसन्नायाम्=अपगतकोपायाम् । सव्याजैरिति पद्ये चिन्ताहेतुतया यानि श्रीणि
स्थानानि कथितानि तेषु देव्यां प्रसन्नायां कोणकुटिलदेवीमुखबद्धविदूषकरूपयोर्द्वयोर-
शोच्यत्वे सागरिकैव तथात्वेनावशिष्यत इति विण्ढार्थः ।

अम्भोजेति । अम्भोजस्य कमलस्य गर्भः मध्यभागः स इव सुकुमारा मृदुतमा
तनुः कायलता यस्याः सा अम्भोजगर्भसुकुमारतनुः असी मम प्रियतमा प्रेयसी
सागरिका तदा मकरन्दोद्यानोपनतप्रथमसम्मिलनवेलायाम् प्रथमरागघने अभिनव-
स्नेहनिविडे (दृढगमे इत्यर्थः) कण्ठग्रहे कण्ठाश्लेषे विलीय विलयनमिव प्राप्य सद्यः
कण्ठाश्लेषक्षण एव पतन्तः ये मदनस्य कामदेवस्य मार्गणाः बाणाः तेषां रन्ध्राणि
तत्कृतानि छिद्राणि तान्येव मार्गाः अन्तःप्रवेशपथाः ते (मम) हृदयम् चित्तम्
प्रविष्टा इति मन्ये उत्प्रेक्षे सुकुमाराङ्गी सागरिका मकरन्दोद्याने प्रथमसङ्गमे नवानु-
रागवशाद्यन्मम कण्ठं सुदृढमाश्लिष्यक्षन्मन्ये तदेव पततां कामबाणानां पुंखैः कृतानि
मदुरश्छिद्राणि द्वारीकृत्य मदन्तरलीयतेति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २ ॥

विश्वासस्थानम् ॥ विश्वसनीयः, (यस्य पुरो रहस्यमपि निवेद्यात्मा लघूक्तुं
शक्येत) वसन्तकः = तदभिधानो विदूषकः । संयतः = निगडितकरधरणः ।
बाष्पमोक्षम् = रोदनम् ।

(उत्कण्ठासे साँस लेकर) अब देवीके प्रसन्न हो जानेपर मुझे केवल सागरिका
की चिन्ता ही सता रही है । क्योंकि कमल जैसी कोमलाङ्गी वह हमारी प्रिया प्रथम
प्रणयालिङ्गनके समय कन्दपं द्वारा किये जानेवाले बाण प्रहारोंसे घतच्छिद्र हमारे
कलेजेमें घुस गई ॥ २ ॥

(चिन्ता करके) जो कुछ तमारी देता वह वसन्तक भी देवीके कारावासमें पड़ा
है, तब मैं किसको अपना दुखड़ा सुनाऊँ ? (उसीसे भरता है)

(ततः प्रविशति वसन्तकः ।)

वस०—(राजानं दृष्ट्वा ।) एसो क्खु णिब्भरोक्कण्ठापरिक्खामं वि सलाघणिज्जलावण्णं तणुं समुव्वहन्तो उदिओ विअ दुदितःचन्दो अहिअअरं सोहदि पिअवअस्सो । ता जाव ण उवसप्पामि । सोत्थि भवदे ३ दिठ्ठिआ दिठ्ठोसि देवीहत्थगदेणावि मए पुणोवि एदेहि अच्छीहि । (एष खलु निर्मरोत्कण्ठापरिक्षामामपि श्लाघनीयलावण्यां तनुं समुद्वहन्तु दित इव द्वितीयाचन्द्रो-
विकतरं शोभते प्रियवयस्यः । तच्चावदेनमुपसर्पामि । (उपसृत्य ।) स्वस्ति भवते ।
दिष्ट्वा दृष्टोऽसि देवीहस्तगतेनापि मया पुनरप्येताभ्यामक्षिभ्याम् ।)

राजा—(दृष्ट्वा सहषम् ।) अये वसन्तकः प्राप्तः । सखे परिष्वजस्व माम् ।

पिदू०—(परिष्वजाति ।)

राजा—वयस्य वेषेणैव निवेदितस्ते देव्याः प्रसादः । तत्कथ्यतामि-
दानीं सागरिकायाः का वार्तेति ?

निर्मरोत्कण्ठापरिक्षामाम्=निर्मरा अतिभूमि गता या उत्कण्ठा तया परिक्षा-
माम् अतिकृशाम् । श्लाघनीयलावण्यम् = प्रशंसाऽऽस्पदसौन्दर्याम् । तनुं समुद्वहन् =
काय धारयन् । द्वितीयाचन्द्रोऽपि कृशः परं कमनीयश्च भवति, तद्वदयमपि, किञ्च-
यथा तस्यानुदिनमुपचयः कलवृद्ध्या, तथैवास्यापि मनोरथसिद्धयेत्युपमाव्यङ्ग्यम् ।
देवीहस्तगतेन = वासवदत्तया संयतेन (मया तु तथाभूतेन स्वमृत्युरेव सम्भावितः,
परमिदं मम सौभाग्यं यत्तया मुच्यमाना पुनरपि त्वां साक्षात्करोमि)

परिष्वजस्व = आलिङ्ग ।

वेषेण = परिच्छेदेन । स चात्र पट्टांशुकयुगं कर्णाभरणञ्च लक्ष्यीकृत्योक्तः ।

[वसन्तक का प्रवेश]

वसन्तक—(राजाको देखकर) अतिथय उत्कण्ठासे कृश तथापि रमणीय
देहधारी ये हमारे मित्र द्वितीयाके चन्द्रके समान रमणीय लग रहे हैं, तब तक इनसे
मिल लूँ । (समीप जाकर) आपका कल्याण हो । सौभाग्यसे आपको पुनः इन
आँखोंसे देख रहा हूँ, नहीं तो मैं देवीके हाथोंमें पड़ गया था ।

राजा - (देखकर हर्षसे) अहा वसन्तक आ गये ! मित्र मुझे आलिङ्गन करो ।

विदूषक—(आलिङ्गन करता है)

राजा—मित्र, तुम्हारा वेष ही कह रहा है कि तुम पर देवी प्रसन्न हैं, यह तो
कहो सागरिकाकी क्या खबर है ?

(विदूषः नः सर्वेच्छमधोमुखस्तिष्ठति ।)

राजा—वयस्य किं न कथयसि ।

विदू०—अप्यिदं दे णिवेदिदुं ण पारेमि । (अप्रियं ते निवेदयितुं न पारयामि ।)

राजा—(सोद्वेगम् ।) वयस्य कथमप्रियम् । व्यक्तमुत्सृष्टं जीवितं तया । हा प्रिये सागरिके । (इति मूर्च्छति ।)

विदू०—(ससंभ्रमम् ।) समस्ससदु समस्ससदु पिअवअस्सो । (समाश्वसिहि समाश्वसिह प्रियवयस्यः)

राजा—(समाश्वस्य । साक्षम् ।)

प्राणाः परित्यजत काममदक्षिणं मां

रे दक्षिणा भवत मद्वचनं कुरुष्वम् ।

शीघ्रं न यात यदि तन्मुषिताः स्थ नूनं

याता सुदूरमधुना गजगामिनी सा ॥ ३ ॥

सोद्वेगम् = उद्वेगेन मनोव्यथया सहितम् । स चात्र 'अप्रियं ते' इति विदूषकोक्तं निशम्य सागरिकाविषयकानिष्टसम्भावनाया जनितः । व्यक्तम् = स्फुटम् । उत्सृष्टम् = परित्यक्तम् ।

समाश्वसिहि = चेतयस्व, संज्ञां लभस्वेत्यर्थः ।

प्राणा इति । हे प्राणाः दक्षिणाः अनुकूलाः (प्रार्थनाश्रवणं तदनुकूलमाचरणं चात्र दाक्षिण्यम्) भवत, मद्वचनम् मम उक्तिम् कुरुष्वम् पालयत, कामम् अत्यर्थम् अदक्षिणम् निरनुक्रोशम् (प्रियायां प्राणान् परित्यक्तवत्यामपि धृतजीवितत्वेनादाक्षिण्यम्) माम् परित्यजत मुञ्चत । ननु गन्तव्यतानिश्चयेऽपि नास्ति त्वरेति चेद-
ब्राह्—शीघ्रमिति । यदि शीघ्रम् त्वरितं न यात गच्छत तदा तदा मुषिताः स्थ

राजा—मित्र, कहते क्यों नहीं ?

विदूषज—आपसे अप्रिय नहीं कह सकूँगा ।

राजा—(उद्वेग पूर्वक) मित्र, अप्रिय ! निश्चित उसने प्राण छोड़ दिये ?

हा प्रिये सागरिके ! (मूर्च्छित होता है)

विदूषक—(आवेगके साथ) मित्र, धीरज धरें । धीरज धरें ।

राजा—(होश करके—रोता हुआ) मेरे प्राणों, मुझ निंदयको छोड़ दो, मेरे

ऊपर दयाकर मेरी बात मानो । तुम यदि शीघ्र नहीं आओगे तो वञ्चित होंगे, क्योंकि वह सुन्दरी दूर चली जायगी ॥ ३ ॥

विदू०—भो वयस्स मा अण्णधा संभावेहि । सा खलु तवस्सिणी देवीए उज्जइणि पेसिदत्ति सुणीअदि । अदो मए अप्पिअं त्ति भणिदम् । (भो वयस्य माज्ज्यथा संभावय । सा खलु तपस्विनी देव्योज्जयिनीं प्रेषितेति श्रूयते । अतो मयाऽप्रियमिति मणितम् ।)

राजा—कथमुज्जयिनीं प्रेषिता । अहो निरनुरोधा मयि देवी । वयस्य केन तवैतदाख्यातम् ।

विदू०—(सान्नं निःश्वस्य ।) भो सुसंगदाए । अण्णं च । मम हत्थे ताए किंवि णिमित्तं इअं रअणमाला पेसिदा । (भोः सुसंगतया । अन्यच्च । मम हस्ते तथा किमपि निमित्तमियं रत्नमाला प्रेषिता ।)

वञ्चिताः भवथ, (यतः) सा गजगामिनी गज इव गन्तुं शीलमस्याः सा सागरिका अधुना सुदूरम् याता । अतः सागरिकाप्रियाणां गमनमपि प्राप्तकालं 'गन्तव्ये सति जीवितप्रियसुहृत् सार्थः किमु त्यज्यते' इत्याशयः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

अन्यथा = अन्येन प्रकारेण, सम्भावय = मनसि कुरु । सागरिका मृतेति चित्ते मा कृथा इत्यर्थः । तपस्विनी = दयनीया ।

निरनुरोधा = निर्दया, तथा च प्रयोगः 'प्रियो मन्युर्जातस्तस्य निरनुरोधे न तु वयम्' इति ।

अत्र 'सुसंगता'—'सा खलु तपस्विनी कुत्रापि नीता' विदूषकः—(सोद्वेगम्) अतिनिवृणं खलु कृतं देव्या' पुनः 'भो वयस्य मा खलु अन्यथा संभावय—अतोऽप्रियमिति भणितम्' 'राजा—अहो निरनुरोधा मयि देवी' इत्यादिग्रन्थेन वासव-दत्तादोषप्रख्यापनात् अपवादो नामावमर्शसन्ध्यङ्गमुक्तम्, तल्लक्षणं यथा—दोष-प्रख्यापवादः स्यादिति ।

'अहो निरनुरोधा मयि देवी' इत्यत्र च वासवदत्तयेष्टासम्पादनाद्वत्सराजस्याव-साननाच्छलमित्यवमर्शसन्धेरङ्गमुक्तम् ।

किमपि निमित्तम्, निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासं प्रायदर्शनमिति प्रथमा,

विदूषक—मित्र, ऐसी बात नहीं है, उस बेचारीको देवीने उज्जयिनी भेज दिया है—ऐसा सुना जाता है, इसीलिये मैंने अप्रिय कहा था ।

राजा—क्या उज्जयिनी भेज दिया ? अहो, देवीकी मुझसे इतनी चिढ़ ! मित्र यह किसने कहा ?

विदूषक—सुसंगताए, जोर उसने यह माला भी किसी कारणवश मुझे भेजी है ।

राजा—किमपरम् । मां समाश्वासयितुम् । तद्व्यस्योपनय ।

(विदूषक उपनयति ।)

राजा—(गृहीत्वा रत्नमालां निर्वर्ण्य हृदये निधाय ।) अहह—

कण्ठाश्लेषं समासाद्य तस्याः प्रभ्रष्टयाजनया ।

तुल्यावस्था सखीवेयं तनुराश्वास्यते मम ॥ ४ ॥

वयस्य त्वं परिधत्स्वैताम् । येन वयमेनां तावद् दृष्ट्वा घृतिं करिष्यामः ।

विदू०—जं भवं आणवेदि । (यद्भवानाज्ञापयति ।) (परिदधाति ।)

राजा—(सान्त्वयति ।) वयस्य दुर्लभं पुनर्दर्शनं प्रियायाः ।

केनापि कारणेनेत्यर्थः ।

किमपरम् = एतस्या रत्नमालायाः प्रेषणे तस्या मदाश्वासनेच्छेव कारणं नान्यत् किञ्चिदित्यर्थः ।

अहह = खेदव्यञ्जकमव्ययमिदम्, 'अहहेत्यद्भुते खेदे' इत्यमरः ।

कण्ठाश्लेषमिति । तस्याः सागरिकायाः कण्ठाश्लेषम् कण्ठालिङ्गनम् समासाद्य अधिगत्य प्रभ्रष्टया तत्सौभाग्याच्च्युतया अनया सागरिकाप्रेषितरत्नमालया तुल्यावस्था समदशा (अर्थात् तदीयकण्ठग्रहमासाद्य प्रभ्रष्टा) सखी वयस्या इव मम तनुः आश्वास्यते सान्त्वयते । 'दशाऽवस्था' इत्यमरः । यथा कण्ठाश्लेषप्रणयिनी काचित्सखी समावस्थया कयाचिदपरया सख्या वियोगे समावस्थ्यते तदसागरिकाकण्ठाश्लेषसुखमनुभूय विपन्नेयं रत्नमाला स्वसमानशीलां मम तनुं समाश्वासयतीति भावः ॥ ४ ॥

परिधत्स्व = धारय । अन्यकण्ठस्थितायास्तस्या मालायाः सुखं सर्वाशतश्च

राजा—और किसलिए ? मेरी तसल्लीके लिए । मित्र, लाओ तो ।

(विदूषक देता है)

राजा—(मालाको लेकर भलीभाँति देखकर, तथा कलेजेसे लगाकर) अहह ?

उसके गलेमें लगकर बिछुड़ी हुई यह माला स्वसमान दुःखिनी मेरे देहको सान्त्वना प्रदान कर रही है ॥ ४ ॥

मित्र, तुम इसे पहनो, जिससे मैं इसे देखकर धीरज कर सकूँ ।

विदूषक—जो आपकी आज्ञा । (पहनता है)

राजा—(रीकर) मित्र, प्रियके दर्शन अब दुर्लभ हो गये ।

विदू०—(दिशोज्ज्वलोक्य समयम् ।) भो वयस्स मा एव्वं उच्चं मन्तेहि ।
कमावि को वि देवीए इह संचरदि । (भो वयस्य मेवमुच्चैर्मन्त्रयस्व कदापि
देव्या इह संचरति ।)

(ततः प्रविशति वेत्रहस्ता वसुन्धरा ।)

वसु०—(उपसृत्य ।) जमदु जमदु भट्टा । भट्टा एसो वखु रुमण्णदो
भाइणेओ विजयवम्मा पिअं किपि णिवेदिदुकामो दुआरे चिट्ठदि ।
(जयतु जयतु भर्ता । भर्तः एष खलु रुमण्वतो भागिनेयो विजयवर्मा प्रियं किमपि
निवेदयितुकामो द्वारे तिष्ठति ।)

राजा—वसुन्धरे अविलम्बितं प्रवेशय ।

वसु०—जं देवो आणवेदि । विजयवम्म एसो वखु भट्टा । ता उवस-
प्पदु अज्जो । (यदेव आज्ञापयति । (इति निष्क्रम्य विजयवर्मणा सह पुनः
प्रविश्य ।) विजयवर्मन एष खलु भर्ता । तदुपसर्पत्वार्यः ।)

दष्टुं शक्यत्वादित्यमुक्तः । धृतिम् = सन्तोषम् । 'धृतिर्नेष्टी स्त्रियां तुष्टी योगभिर्द्वयं-
धारणे' इति मेदिनी ।

'समयम् = सातङ्कम्, (तत्कारणञ्च देवीकर्तृकेतादृशमन्त्रवचनसंभावनातकः)
मन्त्रयस्व = भाषस्व ।

वेत्रहस्ता = वेत्रं यष्टिर्हस्ते यस्यास्तादृशी वसुन्धरा = नामेदं प्रतिहार्याः ।

रुमण्वतः—वत्सराजप्रधानसेनानायकस्य । भागिनेयः=भागिनीपुत्रः स्त्रीभ्यो
ङगिति ङक्, तस्यैवादेशः । निवेदयितुं कामः अभिलाषो यस्य स निवेदयितुकामः,
'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि । समो वा हितततयोर्मांसस्य पचियुद्धवजोः'
इति मलोपः । द्वार=प्रतीहारे ।

विदूषक—(चारों ओर देखकर, भयसे) मित्र, जरा धीरेसे बोला करे, कहीं
कोई देवीका आदमी न सुन ले ।

[वेत्र धारिणी वसुन्धराका प्रवेश]

वसुन्धरा—(समीप जाकर) महाराजकी जय हो । महाराज, रुमण्वान् के
भागिनेय विजय वर्मा कुछ खुश खबर सुनाने आये हैं वे द्वारपर खड़े हैं ।

राजा—वसुन्धरे, उसे शीघ्र बुला लाओ ।

वसुन्धरा—जो आज्ञा [बाहर जाकर विजयवर्मा के साथ पुनः प्रवेश] विजय-
वर्मा, ये ही महाराज हैं, आप बोलें ।

विजय०—(उपसृत्य ।) जयतु जयतु देवः । देव दिष्ट्या वर्धसे
रुमण्वतो विजयेन ।

राजा—साधु रुमण्वन् साधु । अचिरान्महत्प्रयोजनमनुष्ठितम् ।
विजयवर्मन् इत आस्यताम् ।

(विजयवर्मोपविशति ।)

राजा—विजयवर्मन् जितः कोसलाधिपतिः ?

विजय०—देवस्य प्रभावेण ।

राजा—विजयवर्मन् तत्कथय कथमिति । विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि ।

विजय०—देव श्रूयताम् । वयमितो देवादेशात्कतिपयैरेवाहोभिरनेक-

रुमण्वतो विजयेन = रुमण्वता कृतेन रिपुविजयेनेत्यर्थः, स्वसेनापतिविजयः
स्वविजय एव राज्ञा मतः सौभाग्यमिदं तवेति तदाशयः ।

साधु साध्विति द्विस्त्रिरन्तस्तोषव्यञ्जिका । अचिरात् = अल्पेन समयेन । महत् =
अत्यावश्यकं विशालञ्च । प्रयोजनम् = कार्यम् । अनुष्ठितम् = सम्पादितम् ।

देवस्य = भवतः । प्रभावेण = प्रभुत्वेन ।

विस्तरतः = विस्तरेण, सार्वविभक्तिकस्तसिः ।

वयम् = सेनायां नियुक्ताः । इतः अस्मात् स्थानात्, इदं गत्वेत्यनेन सम्ब-
ध्यते । देवादेशात् = आज्ञामधिगत्य । कतिपयैः = अल्पैः, कतिपयशब्दश्यात्सार्थ-
कत्वमन्यत्रापि दृश्यते यथा—‘इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः, समागन्ता
कान्ते मृदुरसि न चायाससहना’ इति । अहोभिः = दिवसेः । अनेके बहवः करिणः

विजयवर्मा—(समीप जाकर) महाराजकी जय हो । रुमण्वान्की विजयसे
श्रीमान्की विजय है ।

राजा—शाबाश रुमण्वान्, शाबाश, शीघ्रतामें तुमने महान् कार्य कर लिया ।
विजयवर्मा यहाँ बैठो ।

(विजयवर्मा बैठता है)

राजा—विजयवर्मा । क्या कोसलराज पराजित हो गया ?

विजयवर्मा—महाराजके प्रतापसे ।

राजा—बताओ, कैसे क्या हुआ ? विस्तारसे सुनना चाहता हूँ ।

विजयवर्मा—महाराज, सुनिये, हम लोगोंने श्रीमान्की आज्ञा लेकर थोड़े ही

करितुरगपत्तिदुर्निवारेणेन महता बलसमूहेन गत्वा विन्ध्यदुर्गावस्थितस्य कोसलाधिपतेद्वारमवष्टभ्य सेनाः समावेशयितुमारब्धाः ।

राजा—ततस्ततः ।

विजय०—ततः कोसलाधिपतिरपि दर्पात्परिभवमसहमानो हास्तिक-
प्रायमशेषमात्मसेन्यं सज्जीकृतवान् ।

विदू०—भोः लहुं आचक्ख । वेवदि विअ मे हिअअम् । (मो लब्बा-
चक्ख । वेपत इव मे हृदयम् ।)

राजा—ततस्ततः ।

गजाश्च तुरगाः अश्वाश्च पत्तयः पदातयश्चेति अनेककरितुरगपत्ति (सेनाङ्गत्वात्
एकवद्भावः) तेन दुर्निवारेण=दुर्गधेन । महता = अधिकसंख्यकेन । बलसमूहेन =
सेन्यसमूहेन । विन्ध्यदुर्गावस्थितस्य = विन्ध्य एव दुर्गः, विन्ध्ये स्थितो वा दुर्गः
विन्ध्यदुर्गः, तत्रावस्थितस्य वर्तमानस्य । द्वारम् = यातायातवर्त्म । अवष्टभ्य =
अवरुध्य । समावेशयितुम् = पूरीरोधाय व्यवस्थापयितुम् । आरब्धाः = आरब्ध
वन्तः । अत्र 'वयमारब्धाः' इति प्रयोगश्चिन्त्यः, रभः कर्त्तरि क्तस्याप्राप्तेः । अतः
'समारब्धवन्तः' इति पठनीयमन्यो वा शुद्धः पाठः कल्पनीयः । वस्तुतस्तु 'आदि
कर्मणि कर्त्तरि क्तः' इति कर्त्तरि क्तप्रत्ययः ।

परिभवम् = द्वाररोधकृतमपमानं कष्टं च । असहमानः = सोढुमपारयन् ।
हास्तिकप्रायम् = हस्तिनां समूहो हास्तिकम्, तत्प्रायम् = तद्बहुलम् । 'अचित्त-
हस्तिधेनोष्ठक्' इति ठक् । सज्जीकृतवान् सन्नद्धं कृतवान् ।

लब्बाचक्ख = शीघ्रं कथय । वेपते = कम्पते, कम्पय युद्धचञ्चया, तेन च तस्य
भीरुत्वं व्यज्यते ।

दिनोंमें अनेक हाथी घोड़े और पैदल सैनिकोंसे सजी बड़ी भारी सेना लेकर विन्ध्य-
दुर्ग पर स्थिर कोसलाधिपतिको घेरे में डाल दिया ।

राजा—उसके बाद ?

विजयवर्मा—उसके बाद कोसलाधिपति अपनी वेइज्जतीसे दुःखी होकर
हाथियोंकी प्रधानतासे अपनी सेना तैयार की ।

विदूषक—अजी जल्दी कहो मेरा कलेजा कांप रहा है ।

राजा—उसके बाद ?

विजय०—देव कृतनिश्चयश्चासौ—

योद्धुं निर्गत्य विन्ध्यादभवदभिमुखस्तत्क्षणं दिग्विभागा-

न्विन्ध्येनेवापरेण द्विपपतिपृतनापीडवन्धेन रुन्धन् ।

वेगाद्वाणान्विमुञ्चन्समदकरिघटोत्पिष्टपत्तिनिपत्य

प्रत्येच्छद्वाञ्छिताप्तिद्विगुणितरभसस्तं रुमण्वान्क्षणेन ॥ ५ ॥

कृतनिश्चयः = योद्धुं व्यवस्थापितमतिः । असौ कोसलाधिपतिः ।

योद्धुमिति । (असौ कोसलाधिपतिः) योद्धुम् युद्धं कर्तुम् तत्क्षणम् निर्गत्य दुर्गाद्बहिरागत्य अपरेण अन्येन विन्ध्येन तदाख्यया प्रसिद्धेन पर्वतेन इव द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबन्तीति द्विपाः गजाः तेषाम् पतयः स्वामिनः द्विपपतयः महागजाः पृतना सेना तस्याः आपीडवन्धः घनव्यूहाकारेण रचना तेन द्विपपतिपृतनाऽपीडवन्धेन महागजसेना विरचितघनव्यूहेन दिग्विभागान् दिशावकाशान् रुन्धन् आवृण्वन् अभिमुखः पुरोवर्त्ती अभवत् अजायत । यदेव वयं तदीयं दुर्गमवस्थाय सेनाः समावेशयितुमारब्धवन्तस्तत्क्षणमेवासौ कोसलाधिपतिर्योद्धुं निश्चित्य गजव्यूहेनापरेण विन्ध्याचलेनेव दिशावकाशानावृत्त्याभिमुखमायात इत्याद्यपादद्वयार्थः । क्षणेन तत्क्षणम् वाणान् शरान् विमुञ्चन् समदानाम् मदस्त्राविणाम् करिणाम् हस्तिनाम् या घटा पङ्क्तिसमूहः तथा उत्पिष्टाः चूर्णीकृताः पत्तयः पदातयो येन सः तथोक्तः, वाञ्छितस्य ईप्सितस्य कोसलाधिपतिना सह युद्धस्य आप्तिः प्राप्तिः तथा द्विगुणितरभसः द्विगुणीकृतवेगः रुमण्वान् भवदीयः सेनानी वेगात् संरम्भात् निपत्य तम् कोसलाधिपतिम् प्रत्येच्छत् प्रतीष्टवान् । प्रतिपूर्वकस्येच्छतेः परप्रहारावरोधोऽर्थः, तथा च प्रयोगो नेवधीये' 'ततः प्रतीच्छ प्रहरेति भाषिणी परस्परोल्लासितशल्पपल्लवे' इति 'प्रतीष्टकामज्जलदम्रजालकम्' इति च । कोसलाधिपति तथा निर्गच्छन्तं वाणाभ्युच्चन्तं च दृष्ट्वा वर्धितयुद्धोत्साहो रुमण्वानपि तं प्रति प्रजहारेत्याशयः । यद्यप्यत्र करिघटापदघटकं करिपदमनर्थकम्, 'घटना करिणां घटा' इति कोशस्वारस्येव करि-

विजयवर्मा—देव, निश्चय करके वह—

विन्ध्यदुर्गं से लड़ने के लिये निकलकर विन्ध्य-समान अपने सैन्यगजों से दिशाओं को घेरता हुआ कोसलाधिपति मैदान में उतरा, और मतवाले हाथियों से हमारी पैदल सेना को रौंदवाने लगा, इसी समय जोरों की बाणवर्षा करनेवाले हमारे सेनापति रुमण्वान् ने युद्ध प्राप्ति से दुगुना उत्साहित हो उसे रोक लिया ॥ ५ ॥

अपि च ।

अस्त्रव्यस्तशिरस्त्रशस्त्रकषणोत्कृतोत्तमाङ्गे क्षणं
व्यूढासृक्सरिति स्वनत्प्रहरणे वर्मोद्वलद्वह्निनि ।
आहूयाजिमुखे स कोसलपतिर्भङ्गप्रतीपीभव-
न्नेकेनैव रुमण्वता शरशतैर्मत्तद्विपस्थो हतः ॥ ६ ॥

घटाह्वयार्थस्य घटापदेनैव प्रतीतेरिष्यधिकपदता प्रतिभासते, तथापि 'सकीचर्कैर्मास्त
पूर्णरन्ध्रेः' इत्यत्रेव 'विशिष्टवाचकपदानां सति विशेषणवाचकपदपृथक्समवधाने
विशेष्यमात्रपरत्वमास्थाय निर्वाहश्चिन्तनीयः । अत्र सात्वती वृत्तिः, वीरो रसः,
ओजोगुणः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ५ ॥

अस्त्रव्यस्तेति । अस्त्रैः आयुधैः व्यस्तानि क्षिप्तानि शिरस्त्राणि उष्णीषरूपतया
घृतानि शिरोरक्षासाधनानि यत्र तत् अस्त्रव्यस्तशिरस्त्रम् तच्च शस्त्रैः आक्षिप्यमाणैः
खड्गादिभिरायुधैर्यत्कषणम् प्रहारः तेन उत्कृतानि छिन्नानि उत्तमाङ्गानि रिपूणां
शिरांसि यस्मिन् तत् शस्त्रकषणोत्कृतोत्तमाङ्गञ्चेति कर्मधारयस्तस्मिन् अस्त्रव्यस्त-
शिरस्त्रशस्त्रकषणोत्कृतोत्तमाङ्गे अस्त्रापसारितोष्णीषशस्त्रच्छिन्नशिरसीत्यर्थः, तादृशे
क्षणम् व्यूढा प्रवाहिता असृजः शोणितस्य सरित् नदी यस्मिस्तथाभूते किञ्च
स्वनन्ति परस्परसङ्घर्षवशात् शब्दायमानानि प्रहरणानि यत्र तस्मिन्, अपि च
वर्मभ्यः योद्धृभिः परिहितेभ्यः कवचेभ्यः उद्वलन् प्रकटीभवन् वह्निः अग्नियत्र
तादृशे आजिमुखे समरप्राङ्गणे आहूय रणार्थमागच्छेति स्पर्धासूचकवाक्येनाकार्यं
भङ्गप्रतीगीभवन् स्वपराजयं निवारयितुमुद्युञ्जानः मत्तद्विपस्थः मदस्त्राविकरिपृष्ठारूढः
सः कोसलपतिः एकेन सहायकान्तररहितेन एव रुमण्वता शरशतैः शतसङ्ख्याकै-
र्बाणैः हतः मारितः । यत्र युद्धे अस्त्रैः शिरस्त्राणि क्षिप्यन्ते, शस्त्रैः शिरांसि छिद्यन्ते
शोणितनदी प्रवहति, प्रहरणानि शब्दायन्ते, कवचेभ्यो स्फुलिङ्गाः प्रकटन्ति
च तत्र स्वपराजयं निवारयितुं प्राणपणेन चेष्टमानम् मत्तद्विपस्थश्च कोसलपति-
माहूय रुमण्वानन्यदीयां सहायतामनधिगच्छन्तपि शरशतैरवधीदिति भावः ।
अत्राहूयेति एकेनेति, च च्छब्दवशाशङ्का निवारिता । शाद्वलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

और, तलवारोंसे टोपियां उधेदी जाने लगीं, शिर काटे जाने लगे, शोणितकी
नदी बहने लगी, हथियार खनखनाने लगे, और तलवारों की चोटसे कवचोंसे
चिनगारियां निकलने लगीं । इसी समय विजयको शोकनेवाले गुजारूढ़ कोसला-
धीशको रुमण्वानने ललकारा, और सैकड़ों बाणोंसे उसे स्वर्ग भेज दिया ॥ ६ ॥

विदू०—जअदु जअदु भवं । जितं अम्हेहि (जयतु जयतु भवान् । जितमस्माभिः ।) (इत्युत्थाय नृत्यति ।)

राजा—साधु कोसलपते साधु । मृत्युरपि ते श्लाघ्यो यस्य शत्रवोऽप्येवं पुरुषकारं वर्णयति । ततस्ततः ।

विजय०—देव ततो रुमण्वानपि कोसलेषु मद्भ्रातरं ज्यायांसं जयवर्माणं स्थापयित्वा समरव्रणितमशेषवलमनुवर्तमानः शनैः शनैरागच्छत्येव ।

राजा—वसुन्धरे उच्यतां यौगन्धरायणः दीयतां मत्प्रसादोऽस्येति ।

वसु०—जं देवो आणवेदि । (यद्देव आज्ञापयति ।) (इति विजयवर्मणा सह निष्क्रान्ता ।)

(ततः प्रविशति काञ्चनमाला ।)

मृत्युः = मरणम् श्लाघ्यः = प्रशंसनीयः । पुरुषकारम् = पराक्रमम् । वर्णयन्ति = अभिनन्दन्ति, 'नाम यस्याभिनन्दन्ति द्विषोऽपि स पुमान्' इति भावः ।

ततः = कोसलाधिपतिमरणानन्तरम् । कोसलेषु = कोसलराज्ये । ज्यायांसम् = ज्येष्ठम् , प्रथमशब्दादीयसुप्रत्यये 'ज्य च' इत्यनेन ज्यादेशे 'ज्यादादीयसः' इत्यालोपे च 'ज्यायस्' इति शब्दस्य सिद्धिः । समरव्रणितम् = युद्धविक्षतदेहम् । अशेषवलम् = सकलसेन्यम् । अनुवर्तमानः = अनुसरन् ।

मत्प्रसादः = मत्प्रसादसूचकं पारितोषिकम् ।

विदूषक—जय हो महाराजकी, हमारी जीत है । (इस तरह खड़ा होकर नाचता है)

राजा—धन्य कोसलपति तुम धन्य हो, क्योंकि तुम्हारे दुश्मन भी तुम्हारी बहादुरी की प्रशंसा करते हैं । उसके बाद ?

विजयवर्मा—देव, उसके बाद रुमण्वान् कोसलमें हमारे बड़े भाई जयवर्माको रक्कर घायल सेन्यके साथ घीरे-घीरे आ रहे हैं ।

राजा—वसुन्धरे, जाओ, यौगन्धरायणसे कहो कि इसे हमारी ओरसे पारितोषिक दें ।

वसुन्धरा—जो आज्ञा । (विजयवर्मके साथ प्रस्थान)

(काञ्चनमाला का प्रवेश)

काञ्चन०—आणत्तम्हि देवीए जह-हज्जे काञ्चणमाले गच्छ । एदं इन्द्रजालिअं अज्जउत्तस्य दंसेहि । एसो क्खु भट्टा । ता जाव उपसप्पामि । जअदु जअदु भट्टा । देवी विण्णवेदि-ऐसो क्खु उज्जइणीदी सव्वसिद्धी णाम इन्द्रजालिओ आअदो । ता पेक्खदु णं अज्जउत्तोत्ति । (आज्ञाप्तास्मि देव्या यथा-हज्जे काञ्चनमाले गच्छ । एतमेन्द्रजालिकमायं पुत्राय दर्शय । (परिक्रम्या-चलोक्य च ।) एषः खलु भर्ता । तद्यावदुपसर्पामि । (उपसृत्य ।) जयतु जयतु भर्ता । देवी विज्ञापयति-एष खलु जयिनीतः सर्वसिद्धिर्नामेन्द्रजालिक आगतः । तत्प्रेक्षतामेनमायं पुत्र इति ।)

राजा—अस्ति नः कौतुकमिन्द्रजाले । तच्छीघ्रं प्रवेशय ।

काञ्चन०—जं देवो आणवेदि । (यद्देव आज्ञापयति ।)

(निष्क्रम्य पुनः पिच्छिकाहस्तेनेन्द्रजालिकेन सह प्रविशति ।)

ऐन्द्रजालिकः—(पिच्छिकां भ्रमयन् ।)

पणमह चलणं इन्द्रस्स इन्द्रजालअपिणद्धणामस्स ।

तह ज्जेव्व संवरस्स माआसुपरिठिठदजसस्स ॥

आज्ञप्ता=आदिष्टा । ऐन्द्रजालिकम् = इन्द्रजालम् मायाक्रीडाप्रदर्शनम् शिल्पं यस्य तादृशम्, 'शिल्पम्' इति ठक् । आयं पुत्राय दर्शय = राज्ञः साक्षात्कुरु । एनम्= ऐन्द्रजालिकम् ।

कौतुकम् = उत्कण्ठा ।

'पिच्छिकाहस्तेन = पिच्छिका-मयूरपिच्छस्तबकः, सा हस्ते यस्य तेन ।

पिच्छिकां भ्रमयन् = तथाकरणं दिग्बन्धनार्थमिति तत्त्वविदः ।

काञ्चनमाला—देवीकी आज्ञा है—'काञ्चनमाले, जाओ, इस ऐन्द्रजालिकको महाराजका दर्शन कराओ । (कुछ चलकर, तथा देखकर) ये ही तो महाराज हैं, (समीप जाकर) जय हो महाराजकी । देवीने निवेदन किया है कि यह सर्वार्थ-सिद्धिनामक ऐन्द्रजालिक उज्जयिनीसे आया है, महाराज इसे दर्शन दें ।

राजा—हमको इन्द्रजालका स्नेह है । शीघ्र बुला लाओ ।

काञ्चनमाला—महाराजकी ओ आज्ञा ।

[बाहर आकर पिच्छिकाहस्त ऐन्द्रजालिकके साथ प्रवेश]

ऐन्द्रजालिक—(पिच्छिका धुमाता है)

(प्रणमत चरणाविन्द्रस्येन्द्रजालकपिनद्धनाम्नः ।

तथैव शम्बरस्य मायासुप्रतिष्ठितयशसः ॥ ७ ॥)

काञ्चन० — (उपसृत्य ।) भट्टा एसो वखु इन्द्रजालिको । (भर्तः एष खल्वेन्द्रजालिकः ।)

ऐन्द्र० — जअदु जअदु देवो । देव । (जयतु जयतु देवः । देव ।)

किं धरणि ए मिअङ्को आआसे महिहरो जले जलणो ।

मज्झण्हमिह पओसो दाविज्जइ देहि आणत्तिम् ॥

(किं धरण्यां मृगाङ्क आकाशे महीधरो जले ज्वलनः ।

मध्याह्ने प्रदोषो दश्यन्तां देह्याज्जतिम् ॥ ८ ॥)

प्रणमतेति । इन्द्रजालकपिनद्धनाम्नः—इन्द्रजालमेवेन्द्रजालकं तत्र पिनद्धम् अनुस्यूतम् सर्वथाऽपृथक्कार्यतया संबद्धम् नाम यस्य, इन्द्रजालप्रवर्तकस्येति भावः । इन्द्रप्रवर्तितत्वादेव तस्येन्द्रजालमिति समाख्याऽतएव चेत्यमुक्तम् । इन्द्रस्य देवराजस्य चरणो पादो प्रणमत नमस्कुस्त । तथैव इन्द्रवत् मायासु ऐन्द्रजालिकक्रियासु सुप्रतिष्ठितम् अतिविख्यातम् यशः कीर्तिः यस्य तादृशस्य शम्बरस्य तदाख्यस्य मायिकस्य चरणो प्रणमत इत्यस्यात्रापि सम्बन्धः । एतच्चेन्द्रशम्बरनमस्कारात्मकं तन्मङ्गलं तयोरेतत्कलाप्रवर्तकतया कर्तव्यत्वेनावधार्यते ॥ ७ ॥

किं धरण्यामिति । किम् धरण्याम् पृथिव्याम् मृगः हरिणः अङ्कः चिह्नम् यस्य सः चन्द्रः प्रदश्यन्ताम् दर्शनपथम् प्राप्यताम् ? एवमेव प्रदश्यन्तामित्यस्याग्रेऽपि योजना । आकाशे व्योम्नि महीधरः पर्वतः प्रदश्यन्ताम् किम् ? धरतीति धरः, मध्याह्ने धरः महीधरः इति विग्रहः । जले पानीये ज्वलनः वह्निः किम् ? मध्याह्ने मध्यन्दिने प्रदोषः रजनीमुखम् किम् ? आज्ञतिम् आदेशम् देहि वितर । यद्यादिशसि तदाऽसम्भूतमपि वस्तुजातमहं दर्शयितुं क्षमस्तत्तादृशवस्तुप्रदर्शनाज्ञां वितरेति

इन्द्रजालके प्रवर्तक इन्द्र और मायामें प्रसिद्ध शम्बरसुरके चरणोंको प्रणाम करो ॥ ७ ॥

काञ्चनमाला—(समीप जाकर) महाराज, यही ऐन्द्रजालिक है ।

ऐन्द्रजालिक—जय हो महाराजकी, महाराज !

क्या पृथ्वीपर चन्द्रमा या आकाशमें पर्वत या जलमें आग अथवा दोपहरमें

सन्ध्या, क्या दिखलाया जाय, आज्ञा दें ॥ ८ ॥

अह वा किं बहुणा जल्पिदेण । (अथ वा किं बहुना जल्पितेन ।)

मज्ज पइण्णा एसा जं जं हिअएण इहसि सन्दट्ठम् ।

तं तं दंसेमि अहं गुरुणो मन्तप्पभावेण ॥

(मम प्रतिज्ञेषा यद्यद हृदयेनेहसे सन्दष्टुम् ।

तत्तद्दर्शयाम्यहं गुरोर्मन्त्रप्रभावेण ॥ ६ ॥)

विदूषकः—भो वअस्स अवहिदो होहि । ईदिसो से अवठ्ठम्भो जेण सव्वं संभावीअदि । (भो वयस्य अवहितो भव । ईदृशोऽस्यावष्टम्भो येन सर्वं सम्भाव्यते ।)

भावः । मध्याह्नपदेऽहो मध्यमिति विग्रहे एकदेशिसमासे 'अह्नोऽह्ना एतेभ्यः' इत्य-
ह्लादेशः, 'रात्राह्लाहाः पुंसि' इति च पुंस्त्वम् ॥ ८ ॥

जल्पितेन = भाषितेन ।

मम प्रतिज्ञैषेति । यत् तत् हृदयेन सन्दष्टुम् विलोकयितुमीहसे इच्छसि तत्
तद् अहम् गुरोः एतद्विद्याशिक्षकस्य मन्त्रप्रभावेण मन्त्रबलेन दर्शयामि एषा ईदृशी
मम प्रतिज्ञा दृढनिश्चयः । भवता मनसिकृतं वाचाऽप्रकाशितमपि दर्शयितुमहं प्रतिजाने
तदलं भवत आदेशदानश्रमेण, केवलमवलोकनेनानुग्रहं करोतु देव इति भावः ॥ ९ ॥

अत्रैतेन श्लोकद्वयेनेन्द्रजालिको मिथ्याऽग्निसंभ्रमोत्थापनेन वत्सराजहृदयाभिल-
षितसागरिकादर्शनानुकूलं निजशक्तिमाविष्कृतवानिति व्यवसायाख्यमङ्गमिदम्, तदु-
क्तम्—'व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः' इति ।

अवहितः = सावधानः, एतत्प्रदर्श्यमानादभुतव्यापारविलोकनदत्तमना इत्यर्थः ।
अवष्टम्भः = उत्साहप्रभवा दृढ़ता ।

अथवा बहुत क्या कहा जाय—

मेरी यह प्रतिज्ञा है कि जो कुछ श्रीमान् हृदयसे देखना चाहते होंगे, वे सभी
चीजें गुरु मन्त्रके प्रभावसे मैं दिखा दूंगा ॥ ९ ॥

विदूषक—मित्र, सावधानी बरतें । इसकी ठीक-ठीक मालूम होता है कि यह
सब कर सकता है ।

राजा—भद्र तिष्ठ तावत् । काञ्चनमाले उच्यतां देवी । युष्मदीय एवायमैन्द्रजालिको, विजनीकृतश्चायमुद्देशः । तदेहि । सहितावेवैनं पश्याव इति ।

काञ्चन०—जं भट्टा आणवेदि । (यद्भूतज्ञापयति ।) (इति निष्क्रान्ता ।)
(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।)

वासव०—काञ्चनमाले उज्जयिणीदो आअदोत्ति अत्थि मे तस्सि इन्दजालिए पवखवादो । (काञ्चनमाले उज्जयिनीत आगत इत्यस्ति मे तस्मिन्नेन्द्र-जालिके पक्षपातः ।)

काञ्चन०—ण्णादिकुलवहुमाणो वखु एसो भट्टिणीए । ता एदु एदु भट्टिणी । (जातिकुलवहुमानः खल्वेष भर्त्र्याः । तदेत्वेतु भर्त्रो ।) (इति परिक्रामतः ।)

वासव०—(उपसृत्य ।) जेदु जेदु अज्जउत्तो । (जयतु जयत्वायंपुत्रः ।)

युष्मदीयः = युष्माकम्, 'त्यदादीनि च' इति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छः' इति युष्मदश्छप्रत्ययः । एतेन तद्दर्शनपथावतारे क्षत्रभावं उक्तः । ननु स्यादसावेन्द्र-जालिक उज्जयिनीवासित्वेन राज्या आत्मीयस्तथापि राज्ञः समीपेऽप्येव बाह्याः सम्भाव्यन्तेऽतो राज्यास्तत्रागमनं न योग्यमत आह—विजनीकृतः = निजंनतां गमितः उद्देशः = प्रदेशः । सहितो = मिलितो, आदाम् इति शेषः । एनम् ऐन्द्र-जालिकम् ।

पक्षपातः = आत्मीयताकृत आदरातिशयः ।

जातिकुलवहुमानः = स्वपितृवंशे समादरभूमा ।

राजा—तब तक ठहरो । काञ्चनमाले, देवीसे कहो कि यह ऐन्द्रजालिक आपका ही है, और इस स्थानको भी एकान्त बना दिया गया है, इसलिये आओ हम दोनों मिलकर ही देखें ।

काञ्चनमाला—जो आज्ञा ! (जाती है)

[वासवदत्ता और काञ्चनमालाका प्रवेश]

वासवदत्ता—काञ्चनमाले, उज्जयिनीसे आया है, इस हेतु मेरा भी इस ऐन्द्र-जालिकके प्रति पक्षपात है ।

काञ्चनमाला—आपका वह नेहरके प्रति आदर है । आप चले । (दोनों चलते हैं)

वासवदत्ता—जय हो महाराजकी ।

राजा—देवी बहुतरमनेन गर्जितम् । तदिहोपविश्यताम् । पश्याम-
स्तावत् । (वासवदत्तोपविशति ।)

राजा—भद्र प्रस्तूयतामिन्द्रजालम् ।

ऐन्द्रजा०—जं देवो आणवेदि (यद्देव आज्ञापयति ।)

(इति बहुविधं नाट्यं कृत्वा पिच्छिकां भ्रमयन् ।)

हरिहरबम्हप्पमुहे देवे दंसेमि देवराजं च ।

गगणम्मि सिद्धचारणसुरबहुसत्थं ज गच्चन्तम् ॥

(हरिहरब्रह्मप्रमुखान्देवान्दर्शयामि देवराजं च ।

गगने सिद्धचारणसुरबधूसार्थं च नृत्यन्तम् ॥ १० ॥)

ता पेक्खदु देवो (तत्प्रेक्षतां देवः ।)

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्यासनादवतरन् ।) आश्चर्यमाश्चर्यम् । देवि पश्य—

बहुतरं गर्जितम् = स्वकीयं पाटवं विषयीकृत्य बहु विकथितमित्यर्थः ।

प्रस्तूयताम् = आरस्यताम् ।

हरिहरेति । हरिः विष्णुः हरः शिवः ब्रह्मा विधाता ते हरिहरब्रह्माणत्वे प्रमुखाः प्रधानभूता येषाम् तान् देवान् सुरान् दर्शयामि, देवराजम् इन्द्रम् च (दर्शयामि) गगने आकाशे सिद्धचारणाः देवयोनिभेदाः, सुरबध्वः देवाङ्गनाः, तासाम् सार्थम् समूहम् च नृत्यन्तम् नृत्यमाचरन्तम् दर्शयामि । गगने हरिहर-ब्रह्मप्रधानान् सुरान् देवराजसिद्धचारणान् नृत्यन्तीर्देवाङ्गनाश्च दर्शयामि तत्पश्यतु महाराज इति भावः । 'विद्याधरासरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽग्नी देवयोनयः' इत्यमरः ॥ १० ॥

आसनात् = स्वाधिष्ठितात्पीठत् । अवतरन् = अवरोहन् , तथाकरणश्चाश्चर्या-

राजा—देवि, यह बहुत आत्मश्लाघा करता है, यहां बैठे और देखे ।

(वासवदत्ता बैठती है)

राजा—अजी, दिखाओ अपना इन्द्रजाल ।

ऐन्द्रजालिक—जो आज्ञा । (नाना प्रकारका नृत्य करता तथा पिच्छिका घुमाता हुआ)

ब्रह्मा, विष्णु, महेश प्रभृति देवगण, इन्द्र, सिद्धगण और नाचती हुई उनकी ललनाओंको आकाशमें दिखाता है ॥ १० ॥

महाराज देखे ।

राजा—(ऊपरकी ओर देखकर आसनसे उतरता हुआ) आश्चर्य ! आश्चर्य !!

एष ब्रह्मा सरोजे रजनिकरकलाशेखरः शंकरोऽयं
दोभिर्द्वैत्यान्तकोऽसौ सधनुरसिगदाचक्रचिह्नैश्चतुर्भिः ।
एषोऽप्यैरावतस्थस्त्रिदशपतिरमी देवि देवास्तथान्ये
नृत्यन्ति व्योम्नि चैताश्चलचरणरणनूपुरा दिव्यनार्यः ॥११॥

वासव०—अच्चरिअं अच्चरिअम् । (आश्चर्यमाश्चर्यम् ।)

तिष्ठायं द्योतयति । आश्चर्यकारणन्तु येषां हरिहरादीनां दर्शनं महताऽपि तपसा दुरापं
त एवानेन साक्षाद्विषयति दृश्यन्त इत्यलौकिकचमत्कारभावनैवान्नेति बोध्यम् ।

एष ब्रह्मेति । व्योम्नि आकाशे सरोजे स्वाधिष्ठानभूते कमले एषः ब्रह्मा
विधाता, दृश्यत इति शेषः । अयम् प्रत्यक्षदृश्यः रजनिकरस्य चन्द्रमसः कला
बोद्धव्यो भागः शेखरः शिरीमूषणम् यस्य सः शशाङ्कचूडामणिः शङ्करः शिवः ।
अत्रापि दृश्यते विद्यते इति वाऽप्याहर्तव्यम् । असौ विप्रकृष्टवर्ती धनुः चापः, असिः
खड्गः गदा, चक्रम् तैः चतुर्भिः चिह्नैः सहितैः बाहुभिः उपलक्षितः दैत्या-
न्तकः दानवारिः विष्णुः, चतुर्ध्वपि करेषु शाङ्गं चापनन्दकखड्गेकौमोदकीगदासुदर्श-
नचक्ररूपैश्चतुर्भिश्चिह्नैरुपेतो विष्णुः, अत्रापि पूर्ववत् क्रियाऽप्याहार्या । एषः ऐराव-
तस्थः तदाख्यया प्रसिद्धे गजे स्थिरीभूय वर्त्तमानः त्रिदशपतिः । क्रियाध्याहारः
पूर्ववत् । इरा उदकानि सन्त्यस्येतीरावान् समुद्रः, इरावति भवः, ऐरावतः । इरा-
पदस्य जलार्थत्वे—‘इरा उदकं तेन माद्यति दीप्यत इतीरम्मदो मेघज्योतिः’ इति
सिद्धान्तकौमुद्यपि मानम् । तथाऽन्ये अमी देवाः सुराः (ये विशिष्य नामग्राहं न
शक्यनिर्देशाः) अत्रापि दृश्यन्ते इत्यध्याहार्यम् । एताश्च चलेषु गतिवशेषु चरणेषु
पादेषु रणन्तः मुखराः मञ्जीराः नूपुराः यासाम् तादृश्यः दिविभवाः दिव्या
(दिवादित्वाद्यत्) दिव्याश्च ताः नार्यः दिव्यनार्यः देवाङ्गनाः नृत्यन्ति नृत्यं कुर्वन्ति ।
तानेताम्पश्येति पूर्वोक्ता क्रिया । अतश्च यथाजेन हरिहरब्रह्ममुखान् देवान्दर्शयामीति
प्रतिज्ञातं तत्साधुनिरूढं तद्देवी निरीक्षतां मम तु तादृशालौकिककर्मदर्शनजन्यविस्मय-
वशंवदतामिव गतं मन इति भावः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ११ ॥

देवी, देखो तो—

यह कमलमें ब्रह्मा, यह चन्द्रशेखर शङ्करः धनुष, खड्ग, गदा, चक्रसे युक्त चारों
हाथोंसे भूषित यह भगवान् विष्णु, यह ऐरावताखड्ग देवराज और यह अन्य देवगण
दीखते हैं । इधर देवाङ्गनार्य नूपुर झनकारती हुई नृत्य कर रही हैं ॥ ११ ॥

वासवदत्ता—आश्चर्यं । आश्चर्यं ॥

विदूषकः—(अपवायं ।) आः दासीएपुत्तो इन्दजालिअ किं एदेहिं देवेहिं अच्छराहिं च दसिदाहिं । जइ दे इमिणा परितुठ्ठेण कज्जं ता साअरिअ दंसेहि । (आः दास्याः पुत्र ऐन्द्रजालिक किमेतदैवैरप्सरोभिश्च दशितेः । यदि तेजेन परितुष्टेन कार्यं तत्सागरिकां दर्शय ।)

(ततः प्रविशति वसुन्धरा ।)

वसुन्धरा—(राजानमुपसृत्य ।) जेदु जेदु भट्टा । अमच्चो जोअन्धरा-अणो विण्णवेदि—एसो वखु विक्रमबाहुणो पहाणामच्चो वसुभूदो ववभवेण कञ्चुइण अह आगदो । ता अरुहदि देवो इमस्सि ज्जेव सुन्दरमुहुत्तए पेक्खिदुम् । अहंपि कज्जसेसं समापिअ आगदो एव्वत्ति । (जयतु जयतु भर्ता । अमात्यो योगन्धरायणो विज्ञापयति—एष खलु विक्रमबाहोः प्रधानामात्यो वसुभूतिर्वाभ्राव्येण कञ्चुकिना सहागतः । तदहंति देवोऽस्मिन्नेव सुन्दरमुहूर्ते पेक्षितुम् । अहमपि कार्यशेषं समाप्यागत एवेति ।)

वासव०—अज्जउत्त चिट्ठदु दाव इन्दआलं । माउलघरादो पदाणामच्चो वसुभूदी आगदो । तं दाव पेक्खदु अज्जउत्तो । (आर्यपुत्र तिष्ठतु तावदिन्द्र-

‘दास्याः पुत्र इति प्रयोगे’ ‘षष्ठ्या आक्राशे’ इत्यलुक् । आक्रोशश्चानभीष्ट-तत्तत्सुरदर्शनजन्मा । यदि तेजेन परितुष्टेन कार्यम् = यदि त्वमिमं परितोषयितु-मिच्छसि, तदेव च तवोद्देश्यमुचितं तथा सत्येवार्थलाभसम्भवात् ।

विक्रमबाहोः = सिंहलेश्वरस्य तदाख्यस्य राज्ञः । प्रधानामात्यः = मुख्यमन्त्री । सुन्दरमुहूर्ते = सुसमये । कार्यशेषम् = कर्तव्यराजकार्यविशेषम् ।

तिष्ठतु = विरतो भवतु । मातुलगृहात् = मन्मातुलस्य सिंहलेश्वरस्य गृहात्

विदूषक—(छिपाकर) अरे बेवकूफ ऐन्द्रजालिक, देवी देवता और अप्सराओंको दिखाकर क्या करोगे ? यदि तुम इन्हें रिझाना चाहते हो तो सागरिकाको दिखाओ ।

(वसुन्धराका प्रवेश)

वसुन्धरा—(राजाके पास आकर) जय हो महाराजकी, अमात्य योगन्ध-रायणने निवेदन किया है कि—यह विक्रमबाहुके प्रधानामात्य वसुभूति हमारे कञ्चुकी बाभ्रव्यके साथ पधारे हैं । महाराज उन्हें इसी सुन्दर मुहूर्तमें दर्शन दें । मैं भी शेष कार्य समाप्त करके आ ही रहा हूँ ।

वासवदत्ता—महाराज, तब तक इन्द्रजाल बन्द रहे । मामाके यहाँसे प्रधान-

जालम् । मातुलगृहात्प्रधानामास्यो वसुभूतिरागतः तं तादत्प्रेक्षतामार्गपुत्रः)

राजा—यथाह देवी । (ऐन्द्रजालिकं प्रति ।) भद्र विश्वम्पतामिदानीम् ।

ऐन्द्रजालिकः—जं देवो आणवेदि । एक्को उण सह खेलओ अवस्सं देवेण पेक्खिदव्वो । (यद् देव आज्ञापयति । (पुनः पिच्छिकां भ्रमयति ।) (निष्क्रामन् ।) एकः पुनर्मम खेलोऽवश्यं देवेन प्रेक्षितव्यः ।)

राजा—भद्र द्रक्ष्यामः ।

वासव०—कञ्चणमाले गच्छ तुमं देहि से पारितोषिकम् । (काञ्चनमाले गच्छ त्वं देह्यस्य पारितोषिकम् ।)

काञ्चन०—जं देवी आणवेदि । (यद् देव्याज्ञापयति ।) (ऐन्द्रजालिकेन सह निष्क्रान्ताः ।)

राजा—वसन्तक, प्रत्युद्गम्य प्रवेक्ष्यतां वसुभूतिः ।

विदू०—जं देवो आणवेदि । (यद् देव आज्ञापयति ।) (इति वसुन्धरया सह निष्क्रान्तः ।)

सिंहलात् । प्रेक्षताम्—दर्शनदानेन संभाव्यतु, सम्बन्धिराजमन्त्रिसत्कारस्य सम्बन्धिसत्काररूपत्वात्तस्य चानुपेक्ष्यकार्यत्वादिति भावः ।

यथाह देवी = युक्तमुक्तम् भवत्या, यथा भवती प्राह तथैव वस्तुस्थितिरतस्तथा कुर्वे इत्याशयः । विश्वम्पताम्—विश्रामः क्रियताम्, एतेनेन्द्रजालकार्यस्य विरतिरादिष्टा । अस्य = ऐन्द्रजालिकस्य, पारितोषिकम् = प्रसादचिह्नं धनादि । अत्र सम्प्रदानस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ।

प्रत्युद्गम्य = आदरसूचनार्थमग्रे गत्वा सहभूय ।

मन्त्री वसुभूति आये हैं, आप उन्हें दर्शन दें ।

राजा—अच्छी बात है । (ऐन्द्रजालिकसे) तुम कुछ देर तक विश्राम कर लो !

ऐन्द्रजालिक—महाराजकी जो आज्ञा । (पुनः पिच्छिका धुमाता है) (जाता हुआ) हमारा एक खेल और श्रीमान् को अवश्य देखना होगा ।

राजा—देखूंगा ।

वासवदत्ता—काञ्चनमाले, जाओ इसे इनाम दिलवाओ ।

काञ्चनमाला—महारानी जी की जो आज्ञा । (ऐन्द्रजालिकके साथ प्रस्थान)

राजा—वसन्तक, अगवानी करके वसुभूतिको बुला लाओ ।

विदूषक—जो आज्ञा । (वसुन्धराके साथ प्रस्थान)

(ततः प्रविशति वसन्तकेनानुगम्यमानो वसुभूतिर्वाञ्छितश्च ।)

वसुभूतिः—(समन्तादवलोक्य ।) अहो वत्सेश्वरस्यानुभावः । इह हि-
आक्षिप्तो जयकुञ्जरेण तुरगास्त्रिवर्णयन्वल्लभा-
न्संगीतध्वनिना हृतः क्षितिभृतां गोष्ठीषु तिष्ठन्क्षणम् ।
सद्यो विस्मृतसिंहलेन्द्रविभवः कक्षाप्रदेशेऽप्यहो
द्वाःस्थेनैव कुतूहलेन महता ग्राम्यो यथाहं कृतः ॥ १२ ॥

वत्सेश्वरस्य = उदयनस्य । अनुभावः = प्रभावः, तथा च भारविः—‘तवा-
नुभावोऽयमवेदि यन्मया निगूढतत्त्वं नयवत्पं विद्विषाम्’ इति ।

आक्षिप्त इति । वल्लभान् गुणगौरवेण रूपप्रकर्षेण च राज्ञः प्रियतमान्
तुरगान् राजाश्वान् निर्वर्णयन् निपुणं निरीक्षमाणः अहम् जयकुञ्जरेण जयस्य कुञ्जरः
हस्ती तेन गन्धमादनद्विपेनेत्यर्थः, आक्षिप्तः आकृष्टः, मनोज्ञवाजिराजबद्धदृष्टिरहं
मनोज्ञतरकुञ्जरेणाकृष्टदृष्टिरस्मीत्यर्थः । एतेन राज्ञस्तुरगकुञ्जरकुलयोरन्योन्यसौन्दर्य-
स्पर्द्धयाऽतिशयसौन्दर्यवत्ता व्यक्तीकृता । कुञ्जरः हस्तिहनुस्तादन्तो वाऽस्यास्तीति
कुञ्जरः, ‘खमुखकुञ्जेभ्यः’ इति मत्वर्थीयो रप्रत्ययः । जयकुञ्जरविषयेऽप्यत्रोक्तम्—
‘यस्य गन्धं समाम्नाय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजया-
वहम्’ ॥ इति क्षितिभृताम् वत्सेश्वरोपाह्वनार्थम् आगतानाम् अवनिपालानाम्
गोष्ठीषु मण्डलेषु क्षणम् किञ्चित्कालपर्यन्तम् तिष्ठन् वर्त्तमानः सङ्गीतध्वनिना गीत-
स्वरेण हृतः बलादिवाकृष्टः । यावदहं वत्सेश्वरसभासमागतराजपरिषदि क्षणं तिष्ठामि
तावदेव सङ्गीतमाधुर्येणाकृष्टोऽभवमिति भावः । एतेन राज्ञो मण्डलेश्वरत्वं कला-
प्रियत्वं चावेदितम् । अहो इत्याश्चर्ये । एवम् कक्षाप्रदेशे बहिःप्रकोष्ठे (वर्त्तमानः)
सद्यः तत्कालम् विस्मृतसिंहलेन्द्रविभवः ‘ध्यानापगतसिंहलेश्वरसमृद्धिः अहम्
द्वारि द्वारदेशे तिष्ठतीति द्वाःस्थम् तेन द्वारदेशे समुत्पद्यमानेन एव महता कुतूहलेन

(वसन्तकके साथ वसुभूति और वाञ्छितका प्रवेश)

वसुभूति—(चारों ओर देखकर) वत्सेश्वरका केसा प्रभाव है ! यहाँ—

मतवाले हाथियों पर आकृष्ट मेरी दृष्टिको घड़े अपनी ओर खींचते हैं, कभी
मैं संगीत-लहरीमें गोते लगाता हूँ और कभी राजगोष्ठीका आनन्द लेता हूँ । इन
बाहरी कमरोंको देखनेसे ही मुझे सिंहलेश्वरकी समृद्धि मालूम होती है । मैं तो
यहाँकी तड़क-भड़कमें गँवई गाँवका आदमी हो रहा हूँ ॥ १२ ॥

वाभ्रव्य—वसुभूते अद्य खलु चिरात्स्वामिनं द्रक्ष्यामीति यत्सत्यमान-
न्दातिशयेन किमप्यवस्थान्तरमनुभवामि ! कुतः—

विवृद्धि कम्पस्य प्रथयतितरां साध्वसवशा-

दविस्पष्टां दृष्टिं तिरयतितरां वाष्पपटलैः ।

स्खलद्वर्णां वाणीं जडयतितरां गद्गदतया

जरायाः साहाय्यं मम हि परितोषोऽद्य कुरुते ॥ १३ ॥

कुत एतावती समृद्धिरिति कौतुकेन ग्रामे भवः ग्राम्यः यथा (तथा) कुतः । नगरं
गतः ग्राम्यः प्रथमप्रथमं नगरवैभवं निरोक्ष्य यथा कुतुकितान्तरङ्गतया विस्फारित-
दृष्टिर्जायते तथेवाहमेतदीयविभवं विन्ोक्ष्य सञ्जातोऽस्मि, सा चेयं मम दशा कक्षा-
प्रकोष्ठे एव गतो राजाव्युखिनप्रकोष्ठप्रवेशे त्वितोऽप्यधिकं वैलक्ष्यं सम्भाव्यत इति
भावः । उदात्तालङ्कारः । गाढं लविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

चिरात्=चिरयतिप्राप्य, बहोः कालादनन्तरम् इति भावः, ल्यबलोपे पञ्चमी ।
आनन्दातिशयेन=हर्षातिरेकेण । किमपि=अनिर्वचनीयम्, अवस्थान्तरम् =
अन्यावस्थावस्थान्तरम्, मयूरव्यंसकादिः ।

विवृद्धिमिति । अद्य मम परितोषः सम्भाव्यमानस्वामिदर्शनजन्माऽनन्दा-
तिरेकः जरायाः वाढं कस्य साहाय्यम् महायतामिव करोति हि यतः साध्वसवगत
राजपुरोगमनसम्भवविभयहेतोः कम्पस्य वेपथोः विवृद्धिम् अधिकताम् प्रथयतितराम्
बहु वर्धयति । वाष्पपटलैः आनन्दाश्रुप्रवाहैः अविस्पष्टाम् अन्दां दृष्टिम् दर्शनसाम-
र्थ्यम् तिरयतितराम् अन्तर्दधाति । तिरश्चब्दात्तत्करोतीति णिच्, (किञ्च)
स्खलन्तः अविस्पष्टम् निगच्छन्तः वर्णाः अक्षराणि यस्याम् तां स्खलद्वर्णां अस्फुटाक्ष-
राम् वाणीम् गिरम् गद्गदतया गद्गदभावेन वाक्स्खलनेन जडयतितराम् अतिशयेन
जडयति । अयमाशयः, चिराद्राजानं वीक्षमाणस्य ममायमानन्दो मदीयां जरां
सहायतया द्विगुणयति, तथाहि जरावस्थायां कम्पदृष्टिमान्दवाक्स्खलनानि स्वभावत

वाभ्रव्य—वसुभूति, आज बहुत दिनों पर मुझे प्रभुके दर्शन होंगे, अतः मैं एक
दूसरी ही स्थितिका अनुभव कर रहा हूँ । क्योंकि—

यहाँ आनेकी यह प्रसन्नता हमारी वृद्धावस्थाकी सहायता कर रही है, भयवश
मेरी देहका कांपना बढ़ गया है, आँखोंकी ज्योति यों ही कम हो रही थी, उसे इन
आनन्दाश्रुओंने एकदम घटा दिया है, हर्षसे गद्गद होनेके कारण मेरी वाणी स्पष्ट
नहीं हो पा रही है ॥ १३ ॥

विदूषकः—(अग्रे भुत्वा ।) एदु एदु अमच्चो । (एत्त्रेवमात्यः ।)

वसुभू०—(विदूषकस्य कण्ठे रत्नमालां दृष्ट्वाऽपवार्यं ।) बाभ्रव्य जाने सेवेयं रत्नमाला या देवेन राजपुत्र्यै प्रस्थानकाले दत्ता ।

बाभ्रव्यः—अमात्य अस्ति सादृश्यम् । तर्त्तिक वसन्तकं पृच्छामि प्राप्तिमस्याः ।

वसुभू०—बाभ्रव्य मा मैवम् । महति राजकुले रत्नबाहुल्यान्न दुर्लभो भूषणानां संवादः (इति परिक्लामति ।)

एव भवन्ति, तत्रायमानन्दोऽतिशयमुत्पाद्य मन्ये तत्साहाय्यमाचरतीति । तिसृध्वपि क्रियासु तिङन्तात्तरप्, ततश्चाम् । अत्र प्राक् सिद्धस्य जरोत्पन्नकम्पादेः । पारितोष-जन्त्याध्वसादिना गुणोत्कर्षवर्णनादनुगुणालङ्कारः, तथा च तल्लक्षणम्—‘प्राक्-सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः’ इति । शिखरिणी वृत्तम् ॥ १६ ॥

देवेन = सिंहलेश्वरेण विक्रमबाहुना । राजपुत्र्यै = सागरिकायै । प्रस्थानकाले = प्रयाणसमये । अत्र वासवदत्ता लावाणके दध्नेति प्रतीत्य वत्सेश्वरेण सह सम्बन्धं प्रतिष्ठापयिषुणा सिंहलेश्वरेण स्वामात्येन वत्सेश्वरकञ्चुकिना बाभ्रव्येण च सह स्वदु-हिता सागरिका वत्सेश्वराय प्रतिपादयितुं प्रेषिता, तत्प्रयाणसमये च तस्याः कण्ठे रत्नमालार्जपितेयं च सेव रत्नमाला जीवितुनिराशया सागरिकया कस्मैचिद् ब्राह्म-णाय दातुं सुसंगतायै दत्ता तथा च विदूषकायैत्यन्तःकथोन्नेया ।

प्राप्तिम् = अभिगमम्, अस्याः = रत्नमालायाः ।

मा मैवम् = नैवं प्रश्नः कर्तव्यः, सम्भ्रमे द्विसक्तिः स चात्यन्तनिषेधपर्यवसायी । महति = श्रेष्ठे । रत्नबाहुल्यात् = मणिगणाधिक्यात् । संवादः = सादृश्यम् । अतो भूषणसंवादेन तदधिगमप्रश्नस्तदीयं दुर्लभत्वं व्यञ्जयन्नस्य राजकुलस्य रत्नवैकल्यं प्रतीकृतं कुर्वन्निदमीयमपमानं व्यञ्जयेदत्तादृशः प्रश्नस्त्वया कथमपि न कर्तव्य इति भावः ।

विदूषक—(आगे होकर) अमात्यप्रवर, पधारिये ।

वसुभूति—(विदूषकके गलेमें माला देखकर) बाभ्रव्य, मालूम पड़ता है यह वही रत्नमाला है जो राजपुत्रीको प्रस्थानकाल में दी गयी थी ।

बाभ्रव्य—अमात्यवर, तुलना तो है । तब क्या वसन्तकछे इसके विषयमें पूछें ।

वसुभूति—जहाँ-तहाँ इस महामहाराजकुलमें रत्नोंकी क्या कमी है, सादृश्य होना बहुत सम्भव है । (आगे बढ़ता है)

विदू०—भो एसो क्खु महाराओ । ता उपसप्पदु अमच्चो । (भो एष खलु महाराजः । तदुःसर्पत्वमात्यः ।)

वसु०—(उपसृत्य ।) विजयतां महाराजः ।

राजा—(उत्थाय ।) आर्यं अभिवादये ।

वसु०—आयुष्मान्भव ।

राजा—आसनमासनमार्याय ।

विदू०—एदं आसनम् । उपविसदु अमच्चो । (एतदासनम् । उपविश-
त्वमात्यः ।)

(वसुभूतिरुपविशति ।)

वाभ्रव्यः—देव वाभ्रव्यः प्रणमति ।

राजा—(पृष्ठे हस्तं दत्त्वा ।) वाभ्रव्य इत आस्यताम् ।

(वाभ्रव्य उपविशति ।)

विदू०—अमच्च एसा देवी वासवदत्ता पणमदि । (अमात्य एषा देवी
वासवदत्ता प्रणमति ।)

उत्थाय = उत्थितः, सन्, तथाकरणश्च वसुभूतेर्वृद्धतया सम्बन्धिष्वेष्टमन्त्रितया
चोपयुक्तम् ।

पृष्ठे हस्तं दत्त्वा = तथाकरणं स्नेहादरं सूचयितुम् ।

विदूषक—यहीं महाराज हैं, आप पधारें ।

वसुभूति—(पास जाकर) महाराजकी जय हो ।

राजा—(उठकर) आर्य, अभिवादन करता हूँ ।

वसुभूति—महाराज चिरायु हों ।

राजा—आर्यके लिए आसन लाओ, आसन ।

विदूषक—यह आसन है, मन्त्रिप्रवर विराजिये ।

(वसुभूति बैठता है)

वाभ्रव्य—देव, वाभ्रव्यका प्रणाम स्वीकृत हो ।

राजा—(पीठ सहलाकर) वाभ्रव्य, इधर बैठो ।

(वाभ्रव्य बैठता है)

विदूषक—मन्त्रिप्रवर, देवी वासवदत्ता प्रणाम करती हैं ।

वासव०—अज्ज प्रणमामि । (आर्यं प्रणमामि ।)

वसुभू०—आयुष्मति वत्सराजसदृशं पुत्रमाप्नुहि ।

(सर्वे अपविशन्ति ।)

राजा—आर्यं वसुभूते अपि कुशलं तत्रभवतः सिंहलेश्वरस्य ।

वसुभू०—(ऊर्ध्वमवलोक्य निःश्वस्य च ।) देव न जाने किं विज्ञापयामि । (अधोमुखस्तिष्ठति ।)

वासव०—(सविषादमात्मगतम् ।) हृद्धी हृद्धी । किं दाणिं वसुभूदी कथइस्सदि । (हा धिक् हा धिक् । किमिदानीं वसुभूतिः कथयिष्यति ।)

राजा—कथय किमेतत् । आर्यं आकुल इव मेऽन्तरात्मा ।

बाभ्रव्यः—(अपवार्यं ।) अमात्य चिरमपि स्थित्वा कथनीयम् ।

तत्कथ्यताम् ।

न जाने किं विज्ञापयामि=कुशलम् अकुशलम् वा मम भर्तुरिति न जाने तत् किं निवेदयामि ? अयमत्राभिसन्धिः दासवदत्ता दधेति प्रवादः सा जीवति च, किञ्च वसुभूतिना सहागच्छन्ती सागरिका नाम सिंहलेश्वरदुहिता यानभङ्गान्निमग्नेति तदपायः, अथ तदधृतरत्नमालाया अत्रोपलब्धिरिति तदुज्जीवनाशा ! तदयं संशय-दोलामधिरूढः सिंहलेश्वरकुशलसमाचार इति मन्त्रिभाषितहृदयम् । अधोमुखस्तिष्ठति=तथाकरणञ्च खेदं व्यञ्जयति ।

आकुलः—तद्वृत्तान्तश्रवणेच्छाव्याकुलः ।

चिरमपि स्थित्वा कथनीयम् = कियत्कालं विलम्बयापि वक्तव्यम्, सर्वथोपेक्षा

वासवदत्ता—आर्यं, प्रणाम ।

वसुभूति—आयुष्मति, वत्सराजके सदृश पुत्रको प्राप्त करो ।

(सभी बैठते हैं)

राजा—मन्त्रिप्रवर, महाराज सिंहलेश्वरके यहाँ सब कुशल तो है ?

वसुभूति—(उपर देखकर और उसाँस भरकर) देव, नहीं समझता, क्या कहूँ ।

(सिर झुकाता है)

वासवदत्ता—(विषादपूर्वक स्वगत) न जाने वसुभूति क्या कहेंगे ?

राजा—कहिये क्या बात है ? मेरी आत्मा आकुल हो रही है ।

बाभ्रव्य—(विज्ञात कर) अमात्य, जब कुछ ठहर कर भी कहना है तो कहिये ।

वसु०—(साक्षम् ।) देव न शक्यं निवेदयितुं तथाप्येष कथयामि मन्दभाग्यः । यासौ सिंहलेश्वरेण स्वदुहिता रत्नावली नाम आयुष्मतीं वासवदत्तां दग्धामुपश्रुत्य देवाय पूर्वं प्रार्थिता सती दत्ता—

राजा—(शपथायं ।) देवि किमेतदलीकमेव त्वम्मातुलामात्यः कथयति ।

वासव०—(स्मित्वा ।) अज्जउत्त ण जाणीअदि को अलिअं मन्ते-दिस्ति । (आर्यपुत्र न ज्ञायते कोऽलीकं मन्त्रयत इति ।)

त्वस्य नैव सम्भवति तदलं विलम्बेन राजः समधिकोत्कण्ठानिवारणस्यावश्यकत्वं व्य-त्वादिति भावः ।

पूर्वं प्रार्थिता = वासवदत्ताजीवनकाल याचिता । अत्रेदमूहनीयम्, वासवद-त्तायां जीवत्यामयं राजा स्वयं सागरिकाया याचनां न करिष्यति, सागरिकापरि-णेत्रेव च चक्रवर्त्तित्वमधिगन्तव्यमिति मनसिकृत्य योगन्धरायणो राजानमपृष्ट्वैव वत्सराजाय सागरिकापितरं तामयाचत, स च वासवदत्ताया मनःछेदो माप्नुदिति तथा नान्वमन्यत, ततः प्रयत्नान्तरसञ्चिन्तो योगन्धरायणो वासवदत्ता दग्धेति प्रतीतिं जनयामास, तथा च दुःखितोऽपि सिंहलेश्वरः पूर्वसम्बन्धोच्छेदापाचिकीर्षया सागरिकां वत्सराजाय प्राहिणोदिति ।

अलीकम् = असत्यम् ।

स्मित्वा = तच्च राज्ञः सिंहलेश्वरकन्यानुरागश्रवणेन तच्चापलोपहासव्यञ्जनाय । कोऽलीकं मन्त्रयते = त्वं वसुभूतिर्वेति, तवापि शक्यतेऽन्यत्रानुरागः, सोऽपि मिरया वदेत्परं त्वमेवाधिकाविश्वासभाजनम्, अचिरदृष्ट्वा तव सागरिकानुराग इति मन्त्री सत्यवाक् त्वमेवासत्यभाषी, सत्यमेव त्वया सा प्रार्थितेति भावः ।

वसुभूति—(आसू वहाकर) देव, कहा नहीं जाता, फिर भी मुझ अमागेको कहना ही पड़ रहा है । सिंहलेश्वरने जिस अपनी पुत्री रत्नावलीको वासवदत्ता आगमें जल गयी ऐसा सुनकर प्रार्थनोपरान्त आपके पास भेजा था...

राजा—(छिपा कर) देवि, यह तुम्हारे मामाका मन्त्री क्या अनाप-सनाप बक रहा है ?

वासवदत्ता—(हँसकर) आर्यपुत्र, मैं नहीं समझती, कौन मिथ्या कह रहा है ।

विदू०—तदो ताए कि वुत्तम् । (ततस्तस्याः किं वृत्तम् ।)

वसु०—सा च युष्मदन्तिकमानीप्रमाना यानभङ्गात्सागरे निमग्ना ।

(इति रुदन्नघोमुखस्तिष्ठति ।)

वासव०—(सान्नम् ।) हा हृदम्हि मन्दभाइणी । हा बहिणि रअ-
णावलि कहि दाणि सि । देहि मे पडिवअणम् । (हा हतास्मि मन्दभागिनी । हा
भागिनि रत्नावलि कुत्रेदानीमसि । देहि मे प्रतिवचनम् ।)

राजा—देवी समाश्रसिहि समाश्रसिहि । दुरवगाहा गतिर्देवस्य । यान-
भङ्गपतितोत्थितौ नन्वेतावेव ते निदर्शनम् (इति वसुभूतिवाभ्रव्यो दर्शयति ।)

वासव०—अज्जउत्त जुज्जदि एदं । परं कुतो मम एत्तिअं भाअहे-
अम् । (आर्यपुत्र युज्यत एतत् । परं कुतो ममेतावद्भागधेयम् ।)

रुदन्नघोमुखस्तिष्ठति = तथाकरणञ्च तदनन्तरवृत्तान्तस्य वाचा प्रकाशयितुम-
शक्यतां प्रकाशयितुम् । प्रतिवचनम्=उत्तरम् ।

दुरवगाहा = दुर्विज्ञेया, दुष्टेन अवगाहो यस्याः सा तादृशीति विग्रहः ।
यानभङ्गपतितोत्थितौ = यानभङ्गात्समुद्रे पतितौ, भाग्यवशात्कुतोऽपि कारणविशे-
षात्ततो निष्क्रान्तौ चेत्यर्थः । एतौ = वसुभूतिवाभ्रव्यौ । निदर्शनम् = दृष्टान्तत्वेन
ज्ञेयो । निदर्शनशब्दस्याजहल्लिङ्गवचनकतया प्रयोगोऽन्यत्रापि दृश्यन्ते, यथा
रघुवंशे—‘हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता’ इति । अयमत्र राजा-
भिप्रायः रत्नावली नाम तव भागिनी समुद्रे पतितेतावतेव तस्या मृत्युं मा निश्चेष्टीः,
विषमो हि भाग्यपरिणामः, अतः सा निर्गत्य जीवन्त्यपि संभाव्यते, यथेतावेव
वसुभूतिवाभ्रव्याविति ।

एतत् = भाग्यबलात्समुद्रपतितस्य जीवनम् । भागधेयम् भाग्यम् । येन मम
भागिनी समुद्रादुन्मज्जेदिति भावः ।

विदूषक—तब, उसका क्या हुआ ?

वसुभूति—वह आपके यहाँ लाई जा रही थी, इतनेमें समुद्रके बीचमें वेड़ेके
झूब जानेसे झूब गई । (रोता हुआ मुँह नीचा कर लेता है)

वासवदत्ता—(आँसूके साथ) हा अभाग्य, हा बहन रत्नावली, तुम कहाँ गई ?
मुझे उत्तर दो ।

राजा—देवि, धीरज धरो । भाग्यकी गति जानी नहीं जाती, इसका दृष्टान्त ये
ही दोनों हैं जो झूबकर भी बच गये । (वसुभूति और वाभ्रव्यकी ओर संकेत
करता है)

वासवदत्ता—यह तो ठीक है, पर हमारे इतने बड़े भाग्य कहाँ ?

(नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

हर्म्याणां हेमशृङ्गश्रियमिव निचयैरचिषामादधानः
सान्द्रोद्यानद्रुमाग्रग्लपनपिशुनितात्यन्ततीव्राभितापः ।
कुर्वन्क्रीडामहीध्रं सजलजलधरश्यामलं धूमपातं—
रेष प्लोषार्तयोषिज्जन इह सहस्रवोत्थितोऽन्तःपुरेऽग्निः ॥१४॥

आप च ।

देवीदाहप्रवादोऽसौ योऽभूत्लावाणके पुरा ।

करिष्यन्निव तं सत्यमयग्निः समुत्थितः ॥ १५ ॥

हर्म्याणामिति । अचिषाम् ज्वालानाम् निचयैः सङ्घातैः हर्म्याणाम् राजप्रासा-
दानाम् हेमशृङ्गश्रियमिव सुवर्णरचितशिखरशोभामिव आदधानः । ज्वालाभिर्नृपति-
प्रासादानाक्रम्य तान् सुवर्णरचितशृङ्गभागानिव दर्शयन्नित्यर्थः । सान्द्राणाम् घना-
नाम् उद्यानद्रुमाणाम् पुष्पवाटिकातरुणाम् अग्राणि ऊर्ध्वभागाः तेषाम् ग्लपनेन म्लान-
तासम्पादनेन मिश्रुनितः सूचितः अत्यन्ततीव्रः अतिविषमः अभितापः सर्वतः
प्रसारी ऊष्मा यस्य तादृशः । वनोद्यानवृक्षोर्ध्वभागम्लानिप्रमापितप्रसारिसन्ताप
इत्यर्थः । (पुनश्च) धूमपातैः धूमाविर्भावैः क्रीडामहीध्रम् क्रीडाशैलम् जलेन
सहितः सजलः स चासौ जलधरः मेघः सजलजलधरः तमिव श्यामलम् कृष्णवर्णम्
कुर्वन् विदधत् । धूमोद्गमेन राजाद्यानस्थायिनं क्रीडाशैलं सद्यः सम्भृतजलधर-
श्यामवर्णं विदधान इत्यर्थः । प्लोषेण दाहेन आर्त्ताः पीडितः योषिज्जनः स्त्रीसमूहो
यस्मात्स प्लोषार्तयोषिज्जनः सन्तापकदधितराजान्तःपुरवर्त्तिवनितासमुदायः एषः
पुरोद्दश्यमानज्वालाजालः इह अन्तःपुरे सहसा अतर्कितम् एव उत्थितः प्रकटितः ।
आद्यपाद उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । मयानकोऽत्र रसः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १५ ॥

देवीति । पुरा लावाणके तदाख्ये ग्रामे देव्याः वासवदत्तायाः यः दाहप्रवादः

(नेपथ्यमें ज़ोरोंका कोलाहल ।)

आगकी लपटोंसे ऐसा मालूम पड़ रहा है जैसे राज-प्रसादोंके शिखर सोनेके
बने हों, उद्यानवृक्षोंको मुरझा देनेसे उसकी तीव्रता प्रकटित हो रही है, क्रीडा पर्वतों
पर फेली हुई उसकी धूमराशि काले बादलोंके सदृश दीख पड़ती है । भयसे स्त्रियां
आर्त्तनाद कर रही हैं । अन्तःपुरमें अकस्मात् आग लग गई है ॥ १४ ॥

लावाणकग्राममें देवी वासवदत्ता आगमें जल गयी यह जो अफवाह फेली
थी, मालूम पड़ता है उसे ही सत्य करनेके लिये यह आग उपस्थित हुई है ॥१५॥

(सर्वे सम्भ्रान्ताः पश्यन्ति ।)

राजा—(ससंभ्रममुत्थाय ।) कथमन्तःपुरेऽग्निः । कष्टं देवी वासवदत्ता दग्धा । हा प्रिये वासवदत्ते ।

वासव०—अज्जउत्त परित्ताहि परित्ताहि । (आर्यपुत्र परित्रायस्व परित्रायस्व ।)

राजा—अये कथमतिसंभ्रमादिहस्थापि देवी नोपलक्षिता । देवि समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वासव०—अज्जउत्त मए अत्तणो किदे ण भणिदम् । एसा क्खु मए णिग्धिणाए इध निअडेण संजमिदा साअरिआ विवज्जदि । ता तं परित्ताअदु अज्जउत्तो । (आर्यपुत्र मयात्मनः कृते न भणितम् । एषा खलु मया निवृण्येह निगडेन संयमिता सागरिका विपद्यते । तत्तां परित्रायतामार्यपुत्रः ।)

देवी दग्धेति मिथ्याख्यातिः असूत अवस्तुत्वेऽपि सञ्जातः तम् देवीदाहप्रवादम् सत्यम् यथार्थम् करिष्यन्निव कर्तुं काम इव अयम् अग्निः समुत्थितः उदगतः । अन्योऽपि कश्चित्स्वक्षत्रये जातं प्रवादं यथार्थभावे परिणमयितुमुद्यच्छति तद्वदयं वह्निः लावाणके देवी दग्धेति प्रवादस्य सम्प्रति देवीं दग्ध्वा यथार्थतां कर्तुमुदगत इति भावः ॥ १५ ॥

देवी वासवदत्ता दग्धा = अयं राज्ञो भ्रमः, स च 'देवीदाहप्रवादः' इत्यादि-पूर्वोक्तपद्यश्रवणानन्तरं जायमानबौद्धदेवीदाहसम्भवकृतो बोध्यः ।

अतिसम्भ्रमात् = महत आवेगात् । इहस्यापि = वामभागस्थिताऽपि उपलक्षिता = दृष्टा ।

न भणितम् = त्रायस्वेति यद् भणितं मया तन्न स्वविषये, किन्त्वन्यजनविषय

(सभी घबड़ा कर देखते हैं)

राजा—(घबड़ाकर, उठकर) क्या अन्तःपुरमें आग लग गई है ? क्या देवी वासवदत्ता जल गई । हा प्रिये वासवदत्ते !!

वासवदत्ता—आर्यपुत्र, बचाइए बचाइए ।

राजा—घबड़ाहटके कारण यहाँ मौजूद होनेपर भी देवीपर हमारी दृष्टि नहीं पड़ी । देवी, धीरज धरो ।

वासवदत्ता—आर्यपुत्र मैं अपने लिए नहीं कह रही हूँ । मैंने निर्दय होकर सागरिकाकी बन्धनमें डाल रखा है, वह जली जाती है, आप उसकी रक्षा करें ।

राजा—कथं देवि सागरिका विपद्यते । एष गच्छामि ।

वसु०—देव किमकारणमेवं पतंगवृत्तिः क्रियते ।

वाभ्रव्यः—देव युक्तमाह वसुभूतिः ।

विदू०—राजानमुत्तरीये गृहीत्वा ।) वयस्स मा क्खु एवं साहसं करेहि । (वयस्य मा खल्वेवं साहसं कुरु ।)

राजा—(उत्तरीयमुत्सृज्य ।) धिङ् मूर्ख सागरिका विपद्यते । किमद्यापि प्राणा धार्यन्ते । (इति ज्वलन्प्रवेशं नाटयित्वा धूमाग्निभवं नाटयन् ।)

विरम विरम वह्ने मुञ्च धूमानुबन्धं
प्रकटयसि किमुच्चरचिषां चक्रवालम् ।

इत्यर्थः । निवृत्तया = दयाशून्यया निगडेन = शृङ्खलाया (पादावरोधकारिण्या) संगमिता = सन्दानिता, बद्धा । विपद्यते = बह्निहोमीभवति ।

पतङ्गवृत्तिः पतङ्गवदग्नौ पातात् स्वशरीरनाशः ।

युक्तमाह वसुभूतिः = इदं भवदीयमग्न्यभिमुखधावनं शालमस्याग्नी पतनमिव प्राणनाशमज्ञफलमस्थान्नेदं कर्तव्यमिति वसुभूत्युक्तं सर्वथा सङ्गतमित्यर्थः ।

उत्तरीये गृहीत्वा=उत्तरीयावच्छेदेनावलम्ब्य । एतेन विदूषकस्य राज्ञा सह विश्रम्भव्यवहारो व्यज्यमानस्तयोरान्तरं प्रेम गमयति ।

विपद्यते = अग्नौ दह्यते । धार्यन्ते = अवस्थाप्यन्ते, एतेन राज्ञः सागरिकाया-
मनुरागप्रकर्षं उक्तः ।

विरम विरमेति । हे वह्ने, विरम विरम शटिति स्वप्रसरणं सङ्कोचय । धूमा-
नुबन्धम् धूमविस्तारम् मुञ्च आसारय । उच्चैः उच्चगामि अचिषाम् ज्वालानाम्

राजा—देवि, क्या सागरिका जल रही है ? तो यह मैं चला ।

वसुभूति—देव, क्यों नाहक जलने जा रहे हैं ?

वाभ्रव्य—महाराज, वसुभूति ठीक कह रहे हैं ।

विदूषक—(राजाकी धादर पकड़कर) मित्र, ऐसा साहस मत कीजिये ।

राजा—(उत्तरीय छोड़कर) धिक्कार है तुझ मूर्खको । सागरिका जल रही है,

‘क्या अब भी प्राण रखें ।

(ज्वालामें प्रवेशका अभिनय, घुँएसे कष्टका अभिनय)

अति-८. ज्वालामें अपनी धूमराशिको समेटो, वे लपटें क्यों प्रकट कर रही

विरहहुतभुजाऽहं यो न दग्धः प्रियायाः

प्रलयदहनभासा तस्य किं त्वं करोषि ॥ १६ ॥

वासव०—कथं मम दुःखभाङ्गीए वधणादो एवम् अञ्जवांसदं
अञ्जउत्तेण । ता अहंपि अञ्जउत्तं एव अणुगमिस्सम् । (कथं मम दुःख-
भागिन्या वचनादेवमध्यवसितमार्यपुत्रेण । तदहमप्यार्यपुत्रमेवानुगमिष्यामि ।)

विदू०—(परिक्रामन्नग्रतो भूत्वा ।) भोदि अहं वि दे पथोवदेसओ
होमि । (भवति अहमपि ते पथ्युपदेशको भवामि ।)

वसु०—कथं प्रविष्ट एव ज्वलनं वत्सराजः । तन्ममापि दृष्टराजपुत्री-
विपत्तोरिहैव युक्तमात्मानमाहुतीकृतम् ।

चक्रवालम् मण्डलम् किम् किमर्थम् प्रकटयसि आविष्करोषि । ननु त्वदाह एवा-
स्याविःप्रकटनस्योद्देश्यमस्त्विति शङ्कां वारयति— विरहेति । प्रलयदहनभासा प्रलय-
कालिकवह्निःसमानाचिषा प्रियायाः सारंगिकायाः विरहः वियोगः एव हुतं भुङ्क्ते इति
हुतभुक् अग्निः तेन यः (अहम्) न दग्धः तस्य मम त्वं साधारणवह्निः किं
करोषि । प्रलयकाले वह्निरसाधारणतेजसा ज्वलति तत्समश्च वियोगवह्निः, तेनापि
यः सन्ताप्यमानोऽपि न दग्धस्तस्य साधारणवह्निना त्वया किमपि नापकर्तुं शक्य
मत उचिता तव विरतिरिति भावः । मालिनी वृत्तम् ॥ १३ ॥

एवम् अध्यवसितम्—यथात्मा विपद्यते तथा प्रतिपन्नम् । अनुगमिष्यामि =
अनुसरिष्यामि ममेव वचसाऽऽत्मानं विपत्तो पातयतो निजस्वामिनोऽनुवृत्तिर्मया-
ऽवश्यं करिष्यते, तथाऽकरणे विश्वासघातप्रसङ्ग इति भावः, पथ्युपदेशकः—मार्ग-
दर्शकः । अग्रेसर इति तात्पर्यम् ।

ज्वलनम् = वह्निम् । दृष्टराजपुत्रीविपत्तेः = अवलोकितरत्नावलीनाशस्य । आहु-
तीकर्तुम्=हव्यद्रव्यवह्नी प्रक्षेप्तुम् ।

हो ? क्या मुझे जलाने के लिये ? जो मैं प्यारीकी वियोगाग्नि में, जो कि प्रलयानलके
समान थी, नहीं जला उसका तुम क्या बिगाड़ सकती हो ॥ १६ ॥

वासवदत्ता—क्या हमारे ही कहनेपर आर्यपुत्रने अपना जीवन सशयमें डाल
दिया ? तो मैं भी उनका साथ दूँ ।

विदूषक—(चलकर आगे होकर) मैं भी तुम्हारा पथ-प्रदर्शक रहूँगा ।

वसुभूति—क्या वत्सराज, आगमें पेटही गये ? तब तो मैं भी अपनेको इसी
आगमें आहुति कर दूँ यही ठीक होगा, क्यों कि हमने राजपुत्रीकी मुत्यु देख ली है ॥

वाञ्छव्यः—हा दैव किमिदमकारणमेव भरतकुलं संशयतुलामारो-
पितम् । अथवा किं प्रलापेन । अहमपि भक्तिसदृशमाचरामि ।

(सर्वेऽग्निप्रवेशं नाटयन्ति ।)

(ततः प्रविशति निगडसंयता सागरिका ।)

साग०—(दिशोऽवलोक्य ।) हृद्धी समन्तदो पञ्जलिदो हुतवहो । अज्ज
हुतवहो दिट्ठिआ करिस्सदि मे दुःखावसाणम् । (हा धिक् समन्ततः
प्रज्वलितो हुतवहः । (विचिन्त्य सपरितोषम् ।) अद्य हुतवहो दिष्ट्या करिष्यति
मम दुःखावसानम् ।)

राजा—अये इयमासन्नहुतवहा वर्तते सागरिका । तत्त्वरितमेनां

अकारणम्=विनैव हेतुविशेषम् । भरतकुलम्=भरतस्य शाकुन्तलेयस्य कुलं
वंशः । संशयतुलामारोपितम्=संदेहे निहितम्, अस्मिन् नृपे मृते भरतवंशस्य
लोपः, स चायमग्निं प्रविष्टः, निर्याति न वाऽयं जीवन्मनेरिति संशय्यतेऽतो भरत-
कुलमेव संशयतुलामारूढमिति भावः । भक्तिसदृशम्=स्वामिमक्तेरप्युक्तम् । आच-
रामि = करोमि, अग्निं प्रविशामीत्यर्थः ।

सर्वे = वासवदत्ता-वसन्तक-वसुमति वाञ्छव्याः । निगडसंयता=शृङ्गलाबद्धा ।

समन्ततः = सर्वासु दिक्षु । हुतवहः=अग्निः, वहतीति वहः प्रापकः, हुतस्य
देवतामुद्दिश्य क्षिप्तस्य द्रव्यस्य वहः प्रापकः, वह्निर्हि देवानां मुखमिति श्रुतिः, तथा
च प्रयोगो यथा नैषधीये—'मुखेऽमराणामनले रदावलेरभाजि लाजेरनयोज्जितैः
धृतिः' इति ॥ दिष्ट्या = सुदेववशात् । दुःखावसानम् = दुःखसमाप्तिम् । वह्निना
देहे दग्धे दुःखानां समाप्तिः स्यादिति तदाशयः ।

'अये' इति विस्मये । आसन्नः समीपस्य हुतवहः वह्निः यस्याः सा आसन्न-

वाञ्छव्य—हा देव, क्यों नाहक भरत-वंशको समाप्त करने पर तुले हो ? अथवा
क्यों प्रलाप किया जाय । मैं भी भक्तिके अनुकूल आचरण करता हूँ ।

(समी आग में प्रवेश करने का अभिनय करते हैं)

(उसके बाद बेड़ीमें बँधी सागरिका का प्रवेश)

सागरिका—(चारों ओर देखकर) हा धिक् ! आग चारों ओर फेल गई
(सोचकर, हर्षसे) आज भाग्यवश यह आग हमारी तकलीफोंको दूर कर देगी ।

राजा—यह सागरिका आग के समीपमें आ गई है । इसलिये इसे शीघ्र बचाऊँ

संभावयामि । (त्वरितमुपसृत्य) अयि प्रिये किमद्यापि संभ्रमे स्वस्थ-
यावस्थीयते ।

सागरिका—(राजानं दृष्ट्वा । स्वगतम् ।) कथं अज्जउत्तो । ता एवं
पेक्खिअ पुणेवि मे जीविदाहिलासो संवुत्तो । परित्ताअदु परित्ताअदु
अट्ठा । (कथमायंपुत्रः । तदेतं प्रेक्ष्य पुनरपि मे जीविताभिलाषः संवृत्तः । (प्रका-
शम्) परित्रायतां परित्रायतां भर्ता ।)

राजा—भीरो अलं भयेन ।

मुहूर्तमपि सहातां बहल एष धूमोद्गमो (अग्रतोऽवलोक्य ।)

हहा धिगिदमंशुकं ज्वलति ते स्तनात्प्रच्युतम् । *बेड़ी से बहुत है*

(विलोक्य ।) मुहुःस्खलसि किं कथं निगडसंयताऽसि द्रुतं (परिकरं वदन्वा ।)

द्रुतवहा = समीपस्थितवह्निज्वाला, एनाम् = सागरिकाम् । सम्भावयामि = अग्नेरुद्-
रामि । वर्तमानसामीप्ये लट् । सम्भ्रमे = त्वराकारणे, वह्निना दाहे प्राप्ते इत्यर्थः ।
स्वस्थया = स्थिरया । अवस्थीयते = भूयते । उचितं तवातो बह्ल्युपद्रुतस्थलात्पला-
यनं, तथा च त्वया न प्रयत्यते, तत्र कारणं न वेद्योति भावः ।

जीविताभिलाषः = जीवनेच्छा । यदि जीवामि तदा कदाचिदेतद्दर्शनावसरमपि
छजेज्जो मम जीवनेच्छा पुनः प्ररोहति नान्यत् किमपि फलं मम जीवन इति भावः ।

मुहूर्तमपीति । एषः सर्वतो व्याप्नुवन बहलः घनः अपि धूमोद्गमः धूम-
प्रसरः मुहूर्तम् क्षणम् सहाताम् प्रतिपात्यताम् । हहा इति खेदे । धिक्, वह्नि
माञ्चेति वा शेषः, आद्ये एतादृशस्त्रीरत्नदेहबाधकत्वेनान्त्ये विपन्नतादग्रमणीरत्न
परित्राणे विलम्बमानयता च धिक्कारयोम्यता । स्तनात् प्रच्युतम् स्खलितम् इदम्
ते तव अंशुकम् वस्त्रम् ज्वलति दह्यते, अतोऽपसर ततः स्थानादिति भावः । किम्
कस्मात् कारणात् मुहुः भूयो भूयः स्खलसि पातमनुभवसि ? कथम् निगडसंयता

(शीघ्र समीप जाकर) प्रिये, इस स्थितिमें भी तुम स्थिर क्यों बेठी हो ?

सागरिका—(राजाको देखकर, स्वगत) क्या आयंपुत्र हैं ? इन्हें देखकर
मुझे फिर जीनेकी इच्छा होती है । (प्रकाश) महाराज, हमें बचाइए ।

राजा—भीरो, डरो मत ।

थोड़ी देरतक इस धूमकण्टको सहो (आगे देखकर) अहा, यह तुम्हारा आंचल
स्नानसे गिरकर जल रहा है । (देखकर) बार-बार गिर गिर पड़ती हो, क्या
बेधी हो ।

नयामि भवतीमितः प्रियतमेऽवलम्बस्व माम् ॥ १७ ॥

(कण्ठे गृहीत्वा [निमीलिताक्षः स्पर्शसुखं नाटयन् ।) अहो क्षणान्मेऽपगतोऽयं संतापः । प्रिये समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

व्यक्तं लग्नोऽपि भवतीं न दहत्येव पावकः ।

यतः संतापमेवायं स्पर्शस्ते हरति प्रिये ॥ १८ ॥

(उन्मील्याक्षिणी दिशोऽवलोक्य सागरिकां च मुक्त्वा ।) अहो महदाश्चर्यम् ।

(कासौ गतो हुतवहस्तदवस्थमेत—

दन्तःपुरं (वासवदत्तां दृष्ट्वा ।) कथमवन्तिनृपात्मजेयम् ।

शृङ्खलाबद्धा असि ? इतः अस्मात् बह्वधुपद्रुतस्थानात् द्रुतम् शीघ्रम् भवतीम् त्वाम् नयामि सुरक्षितं स्थानम् प्रापयामि, प्रियतमे प्रैयसि सागरिके मामवलम्बस्व गृहाण येनाहं त्वामितो नेतुं प्रभुः स्यामिति भावः ॥ १७ ॥

निमीलिताक्षः = निमीलिते मुद्रिते अक्षिणी यस्य तादृशः, मुद्रितलोचन इत्यर्थः ।

व्यक्तमिति । हे प्रिये, सागरिके, लग्नोऽपि देहसम्बद्धोऽपि पावकः अग्निः भवतीम् त्वाम् न एव दहति नैव सन्तापयति । ननु कथमग्नेः सन्तापकतास्वभाव-निवृत्तिरित्यत्राह—यत इति । यतः अयम् मयानुभूयमानः ते तव स्पर्शः गात्रसंयोगः सन्तापम् दाहकतां पीडाञ्च हरति अपनयति । त्वत्स्पर्शनिर्वर्तितसन्तापसामर्थ्यस्य बह्वेः कुतो दाहकतेति भावः ॥ १८ ॥

उन्मील्य = उन्मुद्रय, दिशोऽवलोक्य = तथाकरणं परिस्थितिपरिवर्त्तनेन प्राप्ता-वसरम् ।

कासाविति—असौ हुतवहः अग्निः क्व गतः कुत्र निमीलितः ? (यस्य प्रसृतया धूमावल्या शिखया च सम्पूर्णमिदमन्तःपुरं कवलितमिवालयत क्षणमितः पूर्वमसौ

(धोती समेट कर) मैं शीघ्र ही तुम्हें यहाँ से हटाता हूँ, तुम मुझे पकड़ लो ॥ १७ ॥

(गलेसे लगाकर, आँखें मूँदकर, स्पर्श—सुखका अभिनय)

अहा ! हमारा संताप क्षणभरमें दूर हो गया । प्रिये धीरज धरो ।

तुम्हारी देहको छूकर भी यह आग जला नहीं सकेगी, क्योंकि तुमसे स्पर्श हो जानेपर सन्ताप रह ही नहीं जाता है ॥ १८ ॥

(आँखें खोलकर चारों ओर देखता हुआ सागरिकाको छोड़कर)

वह आग कहाँ चली गई ? यह अन्तःपुर तो पहले ही जैसा है ! (वासवदत्ताको देखकर) क्या यह वासवदत्ता है ?

वासव०—(राज्ञः शरीरं परामृश्य सहर्षम् ।) दिष्टिआ अक्षतशरीरोः
अज्जउत्तो । (दिष्टिआक्षतशरीरः आर्यपुत्रः ।)

राजा—वाभ्रव्य एष—

वाभ्रव्यः—देव इदानीं प्रत्युज्जीविताः स्मः ।

राजा—वसुभूतिरयम्—

वसु०—विजयतां महाराजः ।

राजा—वयस्य—

विदू०—जमदु जमदु भवं । (जयतु जयतु भवान् ।)

राजा—

स्वप्ने मतिभ्रमति किं न्विदमिन्द्रजालम्) ॥ १९ ॥

विदू०—भो मा सन्देहं करेहि । इन्द्रजालं एवम् एदम् । भणिदं तेण
दासीएपुत्तेण इन्द्रजालिण जहा एक्को उण मह खेलओ अवस्सं देवेण
पेक्खिदव्वोत्ति । ता तं ज्जेव्व एदम् । (भोः मा सन्देहं कुरु । इन्द्रजालमेवेदम् ।
मणितं तेन दास्याः पुत्रेणैन्द्रजालिकेन यथेको मम पुनः खेलोऽवश्यं देवेन प्रेषितव्यः
इति । तत्तदेवेतत् ।)

बह्वि. नव गत इत्याश्चर्यमिति भावः) एतत् अन्तःपुरम् तदवस्थम् साग्निकाण्डात्
पूर्वतनी अवस्था दशा यस्य तादृशम् अग्निकाण्डापादितदाहादिचिह्नरहितम् अस्तीति
शेषः । कथम् इयमवन्तिनृपात्मजा वासवदत्ता । अन्यत्स्पष्टम् ॥ १९ ॥

परामृश्य = करेण स्पृष्ट्वा, तथाकरणं च स्नेहव्यञ्जकम् । अक्षतशरीरः =
अग्निकृतदाहजनितविक्रियारहितदेहः ।

वासवदत्ता—(राजाकी देह सहलाकर) सौभाग्यसे आर्यपुत्रको आँच नहीं आई ।

राजा—यह वाभ्रव्य ।

वाभ्रव्य—देव, अब हम सभी जी उठे ।

राजा—यह वसुभूति ।

वसुभूति—जय हो महाराजकी ।

राजा—यह वसन्तक ।

विदूषक—जय हो तुम्हारी, जय हो ।

राजा—क्या मैं सपना देख रहा हूँ या इन्द्रजाल है ? ॥ १९ ॥

विदूषक—आप सन्देह न करें यह इन्द्रजाल ही है । उसने कहा था कि हमारा

एक खेल और महाराजकी देखना होगा । यह वही है ।

राजा—देवि इयं त्वद्वचनादस्माभिरिहानीता सागरिका ।

वासव—(सस्मितम् ।) अज्जउत्त जाणिदं मए । (आर्यपुत्र ज्ञातं मया ।)

वसु०—(सागरिकां दृष्ट्वा । अपवार्यं ।) वाभ्रव्य सदृशां राजपुत्र्या ।

वाभ्रव्यः—अमात्य ममाप्येतदेव मनसि वतंते ।

वसु०—(राजानमुद्दिश्य ।) देव कुत इयं कन्यका ।

राजा—देवी जानाति ।

वसु०—देवी कुतः पुनरियं कन्यका ।

वासव०—अमच्च एसा वखु सागरादो पाविदेति भणिअ अमच्चजो-
अन्धराअणेण मम हत्थे णिक्खित्ता । अदो एव्व साअरिअत्ति सद्दावीअदि ।

(अमात्य एषा खलु सागरात्प्राप्तेति भणित्वा ममात्ययोगन्धरायणेन मम हस्ते निक्षिप्ता ।
अत एव सागरिकेति शब्दधत्ते ।)

सस्मितम् = सेषढासम्, तच्च राज्ञा कृते सारिकायास्त्राणे स्वादेशस्य कारण-
त्वोत्प्रेक्षया ।

सदृशी = संवादिरूपवयाः । राजपुत्र्या = रत्नावल्या । इतो निर्वहणसन्धिरूप-
क्रम्यते । अत्र वसुमतिवाभ्रव्याभ्यां नायिकारूपबीजोपगमात्सन्धिनामकं निर्वहण-
सन्धेरङ्गमुक्तम् ।

‘कुत इयं कन्यका’ इत्यस्योपलब्धेति शेषः ।

सागरिका = सागरोऽस्त्यस्याः प्राप्तिस्थानत्वेनेति सागरिका, ‘अत इनिठनी’
इति ठन् । स्त्रियां टाप् । शब्दधत्ते = आख्यायते ।

राजा—देवि, तुम्हारे कहनेसे मैं सागरिका को ले आया ।

वासवदत्ता—(हँसती हुई) आर्यपुत्र, मैं जानती हूँ ।

वसुमति—(सागरिकाको देखकर, छिपाकर) वाभ्रव्य, यह राजकुमारी
(रत्नावली) सी दीखती है ।

वाभ्रव्य—मैं भी ऐसा ही समझता हूँ ।

वसुमति—(राजाको लक्ष्यकर) देव, यह लड़की कहाँसे मिली ?

राजा—देवी जानती हैं ।

वसुमति—देवी, यह कन्या कहाँ मिली ?

वासवदत्ता—मन्त्रिवर, यह समुद्रसे मिली है ऐसा कहकर अमान्य योगन्ध-
रायणे इसे मेरे हाथ में लाया था इसलिये इसे सागरिका कहा जाता है ।

राजा—(स्वगतम् ।) यौगन्धरायणेन न्यस्ता ? कथमसौ मामनिवेद्य किञ्चित्करिष्यति ।

वसु०—(अपवार्यं ।) बाभ्रव्य यथा सुसदृशी वसन्तकस्य कण्ठे रत्नमाला, अस्याश्च सागरात्प्राप्तिः, तथा व्यक्तं सिंहलेश्वरस्य दुहिता रत्नावलीयम् । (प्रकाशम् ।) आयुष्मति, न खलु राजपुत्री रत्नावली त्वमेनामवस्थामुपगता ?

साग०—(वसुभूतिं विलोक्य साक्षम् ।) कहं अमच्चो वसुभूदी । (कथममात्यो वसुभूतिः ।)

वसु०—(साक्षम् ।) हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । (भूमौ निगच्छति ।)

न्यस्ता = न्यासीकृता, इमां स्वाश्रये रक्ष, यथावसरमहं याचिष्य इति व्यवस्थाप्य रक्षितेत्यर्थः । मामानिवेद्य = मह्यमनाख्याय । एतेन यौगन्धरायणविषयो राज्ञो विश्वासातिशयो व्यञ्जितः ।

अत्र 'वसुभूतिः—देव, कुत इयं कन्यका' इत्यारभ्य 'कथमसौ मामनिवेद्य किञ्चित् करिष्यति' इत्यन्तेन ग्रन्थेन रत्नावलीलक्षणकार्यान्वेषणाद्विबोधाख्यं निर्वहण-सन्वेरङ्गमुक्तम् ।

सुसदृशी=अतिसङ्गता, सागरे एवास्मार्क राजपुत्री मग्ना तत एव चेयमुद्धृत्यानीता अत्रेयमायाता, एतत्कण्ठवर्तिनी मालाऽप्यत्रेव दृष्टा, रूप वयश्चापि विसंवादि, तन्मन्ये सिंहलेश्वरसुता रत्नावल्येवेयमिति अपवार्योक्तेरस्या आशयः । आयुष्मति=चिरजीविनि, एनाम्=समृद्धमज्जनोन्मज्जनावासाकरूपामिमाम् । अन्या काचित्त्वम् अथवा सिंहलेश्वरसुतेव त्वमिति स्पष्टमाख्यायापनुद नः संशयमिति भावः ।

साक्षम्—साधु चात्र चिरविप्रयुक्तस्वजनविलोकनजन्यानन्देन ।

मन्दभाग्यः—भाग्यहीनः, तथात्वं च विपन्नस्वस्वामिसुतावलोकनेन स्वस्मिन्नारोपितम् ।

राजा—(स्वगत) यौगन्धरायणेने सीपा ? वह मुझे बिना पूछे कैसे कुछ करेगा ?

वसुभूति—(छिपाकर) वसन्तकके कण्ठमें रत्नमाला है, और यह समुद्रसे मिली है, तो स्पष्ट है कि यह सिंहलेश्वरकी पुत्री रत्नावली ही है । (प्रकाश) आयुष्मति, क्या तुम राजपुत्री रत्नावली हो, इस दशाको मुगत रही हो ?

सागरिका—(वसुभूतिको देखकर साधु) क्या ये अमात्य वसुभूति हैं ?

वसुभूति—अभाग में ही हूँ (पृथ्वीपर गिरता है ।)

साग०—हा तात-हा अम्ब कहि सि । देहि मे पडिवअणम् । (हा तात हा अम्ब कुत्रासि । देहि मे प्रतिवचनम् ।) इति वसुमूतेरुपरि पतन्ती मोहमुपगता ।)

वास०—(ससंभ्रमम् ।) अज्ज कञ्चुइ इअं सा मम बहिणी रअणा-वली । (आर्यं कञ्चुकिन् इयं सा मम भगिनी रत्नावली ।)

बाभ्र०—देवि इयमेव सा ।

वास०—(रत्नावलीमालिङ्ग्य ।) बहिणि समस्सस समस्सस । (भगिनि समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।)

राजा—कथमुदात्तवंशस्य सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोरात्मजेयम् ।

विदू०—(रत्नमालां स्पृशन् ! स्वगतम्) पढमं जेव्व मए जाणिदं ण वखु सामण्णजणस्स ईदिसो परिच्छओ होदित्ति । (प्रथममेव मया ज्ञातं न खलु सामान्यजनस्येदृशः परिच्छदो भवतीति ।)

अत्र समाश्वसिहि समाश्वसिहि इत्यनेन दुःखनिर्वाणोपनिबन्धनात्समयो नाम निर्वहणसन्धेरङ्गम् ।

उदात्तवंशस्य = प्रतिष्ठितकुलस्य ।

रत्नमालां स्पृशन् = कण्ठस्थितां सागरिकादत्तां मालां करेणामृशन्, तथा-करणं च वस्तुतत्त्वे सर्वविदिते रत्नमालेयं मम भविष्यति परावर्तनीया वा भविष्य-तीति लोभोद्भाविताभ्यां स्पृशं इति गमयति ।

सामान्यजनस्य = साधारणलोकस्य । परिच्छदः = वस्त्राभरणादि ।

सागरिका—हा तात, हा मातः, कहाँ हो मुझे उत्तर दो ।

(वसुमूतिके ऊपर गिरकर मूर्च्छित होती है)

वासवदत्ता—(घबड़ा कर) कञ्चुकी, क्या यह वही हमारी बहन रत्नावली है?

बाभ्रव्य—हाँ यह वही है ।

वासवदत्ता—(रत्नावलीसे लिपटकर) बहन, धीरज धरो, होश करो ।

राजा—क्या यह महाकुलीन सिंहलेश्वरकी कन्या है?

विदूषक—(रत्नमाला छूकर स्वगतम्) मैं पहले से समझ रहा था—सामान्य

जनके वस्त्रालङ्कार ऐसे नहीं हुआ करते ।

वसु०—(उत्थाय ।) आयुष्मति समाश्वसिहि समाश्वसिहि । नन्विंयं ज्यायसी ते भगिनी दुःखमास्ते । तत्परिष्वजस्वैनाम् ।

साग०—(समाश्वस्य वासवदत्तां दृष्ट्वा स्वगतम् ।) किदावराहा क्व अहं देवीए ण सक्कुणोमि मुहं दंसिदुम् । (कृतापराधा खल्वहं देव्या न शक्नोमि मुखं दर्शयितुम् ।) (इत्यधोमुखी तिष्ठति ।)

वास०—(सप्तं बाहू प्रसार्यं ।) एहि एहि अदिणिठठुरे इदाणि पि दाव सिणेहं दंसेहि । अज्जउत्त लज्जेमि क्व इमिणा अत्तणो णिसंसत्तणेन । ता अवणेहि से बन्धणम् । (एहोह्यतिनिष्ठुरे इदानीमपि तावत्स्नेहं दर्शय ।) (इति कण्ठे गृह्णाति । रत्नावली स्खलितं नाटयति ।) (अपवार्यं ।) आयंपुत्र लज्जे खल्वनेनात्मनो नृशंसत्वेन । तदपनयास्या बन्धनम् ।)

राजा—(सपरितोषम् ।) यथाह देवी । (इति तथा करोति ।)

ज्यायसी—ज्येष्ठा । दुःखमास्ते=कण्ठेन व्रत्ति । परिष्वजस्व = आलिङ्ग । एनाम् = वासवदत्ताम् ।

कृतापराधा = विहितराजानुरक्तिदभिसाररूपापकारा । मुखं दर्शयितुम् = साक्षाद्भूषितम् ।

अतिनिष्ठुरे = एतावन्तं कालं यावत्स्ववृत्तान्तगोपनम्, तत्प्रयुक्तानादरादिसहन-च्चात्र तन्नेष्ठुर्यम् । अथवाऽधुनाऽनुख्यमानयाऽपि काष्ठवदवस्थानं तन्नेष्ठुर्यं बोध्यम् ।

नृशंसत्वेन = क्रूरकर्मणा, अतिक्रूरं हि मया कृतं यदियं शृङ्खलया नियन्त्रितेति भावः । अस्याः सागरिकायाः ।

सपरितोषम् = ससन्तोषम्, सन्तोषश्च राज्ञीप्रसादजनितसागरिकाकष्टविगमाशया ।

वसुभूति—(उठकर) आयुष्मति, उठो, धीरजधरो, यह तुम्हारी बड़ी बहन तकलीफ भोग रही है, इसके गले लगे ।

सागरिका—(उठकर—वासवदत्ताको देखकर—स्वगत) मैंने अपराध किया है, मैं देवीको अपना मुँह नहीं दिखा सकूंगी । (सिर झुका लेती है)

वासवदत्ता—(रोती हुई, दोनों हाथ फैलाकर) अरी निठुर, आओ अब भी तो स्नेह दिखा ।

(गले लगाती है, रत्नावली गिरने लगती है) (छिपाकर) आयंपुत्र, मुझे अपनी क्रूरता पर लाज लग रही है, इसके बन्धन तो आप खोल दें ।

राजा—(प्रसन्नतासे) जी हुम्न । (बन्धन खोलता है)

वास०—अज्जउत्त अमच्चयौगन्धराअणेण एत्तिअं कखु कालं दुज्ज-
णीकिदम्हि । जेण जाणंतेण वि ण णिवेदिदम् । (आर्यपुत्र अमात्ययोगन्धराय-
णेनैतावन्तं खलु कालं दुर्जनीकृतास्मि । येन जानतापि न निवेदितम् ।)

(ततः प्रविशति योगन्धरायणः ।)

योगन्ध०—

देव्या मद्बचनाद्यदाऽभ्युपगतः पत्युर्वियोगस्तदा

सा देवस्य कलत्रसंघटनया दुःखं मया स्थापिता ।

तस्याः प्रीतिमयं करिष्यति जगत्स्वामित्वलाभः प्रभोः

सत्यं दर्शयितुं यथाऽपि वदनं शक्नोमि नो लज्जया ॥ २० ॥

एतावन्तम् = इयन्तम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । दुर्जनीकृता = कठोरभाव-
लम्भिता । येन = योगन्धरायणेन । जानतापि = ज्ञानं रक्षतापि, अस्य सागरिका-
परिचयमिति शेषः ।

देव्या मद्बचनादिति । मद्बचनात् मम योगन्धरायणस्य वचनम् प्रतीत्य यदा
लावाणकैर्ग्निसंयोगसमये देव्या वासवदत्तया पत्युः स्वामिनो वियोगः विरहः अभ्यु-
पगतः अङ्गीकृतः तदा तस्मिन् समये सा देवी वामवदत्ता मया अन्यत् कलत्रम्
वासवदत्ताऽतिरिक्ता रमणी तस्याः सङ्घटनया राज्ञः पत्नीभावेन योजना तयाऽन्यकलत्र-
सङ्घटनया दुःखं स्थापिता कष्टमयं जीवनं यापयितुं बाधिता । अन्यकलत्रयोगो हि
पत्युः स्त्रियो मरान्तिकृन्तनस्तमेव खेदं प्रापिता मया देवीति भावः । नन्वेवं कथमसौ
स्वीकृतवती, कथं वा त्वया प्रार्थनापथं नीतं, तत्राह—अन्यम् सम्प्रति सम्पद्यमान-
कारणः प्रभोः जगत्स्वामित्वलाभः मण्डलेश्वरपदप्राप्तिः तस्याः देव्याः प्रीतिम्
सन्तोषं करिष्यति समपादयिष्यति (इति) सत्यम् । देवी स्वकण्ठेन स्वामिनं चक्र-

वासवदत्ता—आर्यपुत्र, योगन्धरायणने इतने दिनों तक मुझे दुर्जन बना रखा
था, जिन्होंने जानकर भी कुछ नहीं कहा ।

(योगन्धरायणका प्रवेश)

योगन्धरायण—देवीने हमारे कथनानुसार स्वामीका वियोग स्वीकार किया,
सपत्नीके होनेसे होनेवाले कष्टका स्वागत किया, परन्तु उन्हें तो अब स्वामीके
चक्रवर्ती होनेसे वह कष्ट भूल जायगा लेकिन मैं लज्जासे अपना मुख नहीं दिखा
सकता हूँ ॥ २० ॥

(क्षणं विचिन्त्य ।) अथ वा किं क्रियते । ईदृशमत्यन्तमाननीयेष्वपि निरनुरोधवृत्तिं स्वामिभक्तिव्रतम् । (विलोक्य ।) अयं देवः । यावदुप-
सर्पामि । (उपसृत्य ।) जयतु जयतु देवः । देव क्षम्यतां यन्मया देवस्या-
निवेद्य कृतम् ।

राजा—योगन्धरायण कथय किमनिवेद्य कृतम् ।

वर्तित्वभाजं विधाय स्वीयं क्लेशं विस्मरिष्यतीति सत्यमित्यर्थः । तथापि एवं देव्याः सन्तोषस्य कारणे समुपस्थापितेऽपि लज्जया मदीयानुरोधरक्षार्थमेवास्या दाहप्रवाद उत्पन्नः, सपत्नीकण्ठं चोपनतमिति श्रपया वदनम् स्वोयम्मुखं दर्शयितुम् न शक्नोमि क्षमे । मदीय एव दोषो देवीकष्टद इति लज्जया तस्याः पुरो गन्तुमशक्तिमिवानुमवा-
मीति भावः । पुरा योगन्धरायणेन एवं कृते वत्सराजः क्षमाचक्रवर्तित्वभाक् स्यादिति प्रबोधिता स्वामिहितप्राणा देवी पत्युरल्पकालिकं वियोगं तस्य पत्न्यन्तरग्रहणं चान्व-
मन्येति कथाश्रानुसन्धेया, तथा च कथासरित्सागरे—

‘योगन्धरायणो वीमान्सरुमण्वद्वसन्तकः ।

देव्या वासवदत्ताया विजने निकटं ययौ ॥

तत्र तां राजकार्येऽत्र साहाय्यं तत्तदुक्तिभिः ।

प्रह्वामभ्यर्थयामास आत्रा पूर्वं प्रबोधिताम् ।

सानुमेने च विरहक्लेशदायि तदात्मनः’ ॥ इति ॥

अत्र योगन्धरायणेन स्वगुणानुकीर्तनाद् विचलनाख्यं सन्ध्यङ्गम् । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

अत्यन्तमाननीयेषु = अत्यादरभाजनेषु । निरनुरोधवृत्ति = निरपेक्षव्यवहारम् ।
स्वामिभक्तिव्रतम् = स्वामिभक्तिपरायणता, स्वामिभक्तेः स्वामिहितसाधनत्वेन कर्तव्यं
परमादरणीयजनाहितमप्याचर्यते, तेषां स्वामिहितमाश्रानुध्यानबद्धदृष्टिवादिति भावः ।

अथवा क्या किया जाय ? स्वामि-भक्तिव्रत ऐसा होता है कि अत्यन्त मान्य
जनका भी अनुरोध नहीं रखता । (देखकर) यही तो महाराज हैं । (समीप
जाकर) जय हो महाराजकी । महाराज, मैंने जो आपसे बिना पूछे कुछ किया
उसके लिए मुझे क्षमा करें ।

राजा—योगन्धरायण, यह तो बताओ, क्यों मुझसे बिना पूछे किया ?

योगन्ध०—करोत्वासनपरिग्रहं देवः । सर्वं विज्ञापयामि ।

(सर्वे यथास्थानमुपविशन्ति ।)

योगन्ध०—(कृताञ्जलिः ।) देव श्रूयताम् । इयं सिंहलेश्वरदुहिता सिद्धेनादिष्टा यथा योऽस्याः पाणिं ग्रहीष्यति स सार्वभौमो राजा भविष्यति । ततस्तत्प्रत्ययादस्माभिः स्वाम्यर्थं बहुशः प्रार्थ्यमानेनापि सिंहलेश्वरेण देव्या वासवदत्तायाश्चित्तखेदं परिहरता यदा न दत्ता—

राजा—तदा किम् ।

योगन्ध०—तदा लावाणकेन वह्निना देवी दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाद्य तदन्तिकं वाभ्रव्यः प्रहितः ।

अत्र 'देव क्षम्यताम्, यन्मयाऽनिवेद्य कृतम्' इत्यादिना वत्सराजस्य रत्नावली-प्रापणकार्योपक्षेपात् प्रथमाख्यमङ्गम्, किञ्च 'देव क्षम्यताम्' इत्यंशे प्रमादाख्यमङ्गश्च वेदितव्यम् ।

आसनपरिग्रहम् = सिंहासनोपवेशनम् । यथास्थानम् = स्थानमनतिक्रम्य, स्वोपयुक्तेषु स्थानेष्वित्यर्थः ।

सिद्धेन—सिद्धिभाजा, एतेन तद्वचसोऽवश्यविश्वसनीयताऽऽवेदितः । 'अणिमामहिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वञ्चाष्ट सिद्धयः' इति सिद्धिनाम । पाणिं ग्रहीष्यति = देवाहिकेन विधिना स्वीकरिष्यति । सार्वभौमः = सर्वस्याः भूमेः अधिपतिः चक्रवर्ती । 'अनुशतिकादीनाञ्च' इत्युभयपदवृद्धिः । तत्प्रत्ययात् = सिद्धवचसि विश्वासात् । चित्तखेदम् = सपत्नीसम्भवां मनःपीडाम् । परिहरता = अनभिलष्यता ।

तदन्तिकम् = सिंहलेश्वरसमीपम् । अत्र 'देव, श्रूयताम्' इत्यारभ्य वाभ्रव्यः

योगन्धरायण—आप आसनपर विराजें, सब निवेदन कर रहा हूँ ।

(सभी यथास्थान बैठते हैं)

योगन्धरायण—(हाथ जोड़ कर) सुनै महाराज, इस सिंहलेश्वर कुमारीके विषयमें सिद्ध पुरुषने कहा था कि जो इसे व्याहेगा वह चक्रवर्ती होगा । उसकी कथापर विश्वास करके आपके लिये इसकी प्रार्थना हमने अनेक बार की । किन्तु सिंहलेश्वरने वासवदत्ता की मनोव्यथाके ख्यालसे बराबर अस्वीकार किया ।

राजा—तब ?

योगन्धरायण—तब लावाणक वह्निमें देवी जल मरीं यह प्रवाद फेलाकर वाभ्रव्यको सिंहलेश्वरके पास भेजा ।

राजा—ततः परं श्रुतं मया । अथेयं देव्या हस्ते किमनुचिन्त्य
स्थापिता ।

विदू०—भो अणाचक्खिदं वि एदं जाणीअदि जेव्व जघा अन्तेउरगदा
सुहेण दे णअणपघं गभिस्सदित्ति । (भो अनाख्यातमप्येतज्जायत एव यथा
अन्तःपुरगतासुखेन ते नयनपथं गमिष्यतीति ।

राजा—(विहस्य) योगन्धरायण गृहीताभिप्रायोऽसि वसन्तकेन ।

योगन्ध०—यदाज्ञापयति देवः ।

राजा—ऐन्द्रजालिकवृत्तान्तोऽपि मन्ये त्वत्प्रयोग एव ।

योगन्ध०—देव एवम् । अन्यथाऽन्तःपुरे बद्धायाः अस्याः कुतो देवेन
दर्शनम् । अदृष्टायाश्च वसुभूतिना कुतः परिज्ञानम् । (विहस्य ।) परिज्ञा-
तायाश्च भगिन्याः संप्रति यथाकरणीयं तत्र देवी प्रमाणम् ।

प्रहितः' इत्यन्तेन ग्रन्थेन योगन्धरायणेन स्वानुसूतार्थकथनान्निर्णयाख्यमङ्गमुक्तम् ।

इयम् = रत्नावली । अनुचिन्त्य = बुद्धौ निधाय ।

अन्तःपुरगता = शुद्धान्तवर्तिनी, तत्र राज्ञो गमनस्य सम्भवादित्थं तर्कः ।

गृहीताभिप्रायः = विदिताभिसन्धिः ।

त्वत्प्रयोगः = त्वयाविरचितं छय । देवी प्रमाणम् = वासवदत्ताया अधिकार इत्यर्थः ।

अत्र 'भगिन्याः सम्प्रति यथाकरणीयं तत्र देवी प्रमाणम्' इत्यारभ्य 'वासवदत्ता-
प्रतीच्छ रत्नावलीम्' इत्यन्तेन सन्दर्भेण वत्सराजाय रत्नावली दीयतामिति कार्यस्य
योगन्धरायणाभिप्रायानुप्रविष्टस्य वासवदत्तया दर्शनात्पूर्वभावाख्यमङ्गम् ।

राजा—इसके आगे मैं सब सुन चुका हूँ । क्या सोचकर इसे देवीके के पास
रखा ?

विदूषक—यह तो बिना कहे समझा जाता है । आप अन्तःपुरमें जानेपर इसे
देख लेंगे इसलिये ।

राजा—(हँसकर) योगन्धरायण, तुम्हारा अभिप्राय वसन्तकने जान लिया ।

योगन्धरायण—महाराज ठीक कहते हैं ।

राजा—मालूम पड़ता है यह इन्द्रजाल भी तुम्हारा ही प्रयोग था ।

योगन्धरायण—हाँ महाराज, अन्यथा अन्तःपुर में कैद की गई सागरिकाको
जीमाद कैसे देखते ? और वसुभूति इसे पहचानते कैसे ? (हँसकर) पहचाननेके
बाद अब देवी बहनुके साथ जोसा चाहिये वेश्याव्यवहार करें ।

वास०—(सस्मितम् ।) अज्ज फुडं जेव्व किं ण भणसि जहा पडि वादेहि से रणणावली त्ति । (आर्यं स्फुटमेव किं न भणसि यथा प्रतिपादयाम्से रत्नावलीमिति ।)

विदू०—भोदि सुठ्ठु तुए जाणिदो अमच्चस्स अभिप्पाओ । (भवति सुष्ठु त्वया ज्ञातोऽमात्यस्याभिप्रायः ।)

वास०—(हस्तं प्रसार्यं ।) एहि रत्नावलि एहि । एत्तिअंवि दाव मे बहिणीआणुरूवं भोदु । अज्जउत्त पडिच्छ एदम् । (एहि रत्नावलि एहि । एतावदपि तावन्मे भगिनिकानुरूपं भवतु । (रत्नावलीं स्वैराभरणैरलंकृत्य हस्ते गृहीत्वा राजानमुपसृत्य ।) (आर्यपुत्र प्रतीच्छेनाम् ।)

राजा—(सपरितोषं हस्तो प्रसार्यं ।) को देव्याः प्रसादो न बहु मन्यते ।

वास०—अज्जउत्त दूरे वखु एदाए पिटुकुलम् । ता तहा करेहि जहा ण बन्धुजणं सुमरेदि । (आर्यपुत्र दूरे खत्वेतस्याः पितृकुलम् । तत्तथा कुरु यथा न बन्धुजनं स्मरति ।) (इति समर्पयति ।)

राजा—यथाज्ञापयति देवी । (रत्नावलीं गृह्णाति ।)

प्रतिपादय = समर्पय ।

एतावत् = त्वत्समर्पणम्, एतेनान्यकष्टदानविषयकः पश्चात्तापः प्रकाश्यते ।

प्रतीच्छ = गृहाण ।

न बहु मन्यते = न आदरेण गृह्यते । अतोऽयमपि प्रसादो ग्रहीष्यत एवेति भावः ।

न बन्धुजनं स्मरति = पत्याऽनादृताः स्त्रियः स्वबन्धुजनं स्मरन्ति, अत आद्रि-

वासवदत्ता—(हँसती हुई) मन्त्रिप्रवर, खुलकर ही क्यों नहीं कहते कि इसे राजा को सौंप दें ।

विदूषक—आपने इनका अभिप्राय भली-भाँति समझ लिया ।

वासवदत्ता—(हाथ फेलाकर) आओ रत्नावली, आओ यह भी तो मैं बहनकी तरह कर लूँ ।

(अपने गहने पहनाकर रत्नावलीको थाम्हे राजाके समीप जाकर) आर्यपुत्र, इसे स्वीकार करें ।

राजा—(प्रसन्नतासे) देवीके प्रसादका तिरस्कार कैसे करूँ ।

वासवदत्ता—इसका पितृकुल दूर है. आप ऐसा करें जिससे यह बान्धवोंको मूली रहे ।

राजा—देवीकी जो आज्ञा । (रत्नावलीको गृहण करता है)

विदू०—(नृत्यन ।) ही ही भो पुहवी खु दाणि हत्थगदा पिअव-
अस्सस्स । (ही ही भो: पृथ्वी खल्विदानीं हस्तगता प्रियवयस्यस्य ।)

वसु०—आयुष्मति स्थाने देवीशब्दमुद्धरसि । *चिरंजीविनी*

योगन्ध०—इदानीं सफलपरिश्रमोऽस्मि संवृत्तः । देव तदुच्यतां किं
ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

राजा—किमतः परमपि प्रियमस्ति । यतः—

नीतो विक्रमबाहुरात्मसमतां प्राप्तेयमुर्वीतले

सारं सागरिका ससागरमहीप्राप्त्येकहेतुः प्रिया ।

देवी प्रीतिमुपागता च भगिनीलाभाज्जिताः कोसलाः

यस्व सर्वयेमां येनेयं त्वयि बद्धस्नेहा बन्धुजनं नानुच्यायेदित्याशयः ।

अत्र 'यथाऽज्ञापयति देवी' इति स्वप्रार्थितरत्नावलीसमागमस्य वत्सराजेन
प्राप्तत्वादानन्दाख्यमङ्गम् । किञ्च वासवदत्ता—आर्यपुत्र... बन्धुजनं न 'स्मरतीति'
राजा—को देव्याः प्रसादः' इति चान्योन्यवचसा लब्धायां रत्नावल्यां राज्ञः सुखिलष्टये
उपशमनात् कृतिर्नामाङ्गम् ।

सफलश्रमः=फलवदायासः, श्रमफलञ्चात्र राजकर्तृकरत्नावलीप्राप्तिः ।

नीत इति । विक्रमबाहुः सिंहलेश्वरः समस्य भावः समता तुल्यता आत्मनः
समता आत्मसमता ताम् स्वतुल्यताम् नीतः प्रापितः । अत्र सम्बन्धतुल्यताहेतु-
रवगन्तव्यः । उर्वीतले पृथ्वीतले सारम् उत्कृष्टम् ससागरमहीप्राप्त्येकहेतुः सागरान्त-
धरिणीलाभासाधारणकारणम् इयम् समीपवर्तिनी प्रिया प्रियसी सागरिका च प्राप्ता
समासादिता । तदिदमपरं प्रियमुपनतं वेदितव्यम् । च पुनः भगिन्याः सागरिकायाः
समुद्रे यानमङ्गाभिमग्नायाः लाभात् पुनः प्राप्तेः हेतोः देवी वासवदत्ता प्रीतिमुपागता
अमुदिता कोसलाः कोसलनाम देशा जिताः अधीनीकृताः । त्वयि योगन्धरायणे अमा-
त्यवृषभे मन्त्रिमुख्ये सति वर्तमाने (एतादृशं) किं नास्ति यस्मै स्पृहा करोमि यद्विषयेऽ-

विदूषक—(नाचता हुआ) ह ह ह, हमारे मित्र को समूची पृथ्वी मिल गई ।

वसुभूति—आयुष्मति, तुम्हें उचित देवी—पद प्राप्त हुआ ।

योगन्धरायण—अब हमारा परिश्रम सार्थक हुआ, देव, और आपका क्या
प्रिय करूँ, कृपया बतावें ।

राजा—इससे बढ़कर क्या प्रिय होगा, क्योंकि—

विक्रमबाहुको अपना संबन्धी बनाया, पृथ्वीका सार यह सागरिका मुझे मिली
जो समुद्रवसनी पृथ्वीके लामका कारण है । देवी प्रसाद हुई कि उसकी बहन

किं नास्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभे यस्मै करोमि स्पृहाम् ॥२१॥

तथापीदमस्तु । (भरतवाक्यम् ।)

उर्वीमुदामसस्यां जनयतु विसृजन्वासवो वृष्टिमिष्टा-

मिष्टैस्त्रविष्टपानां विदधतु विधिवत्प्रीणनं विप्रमुख्याः ।

मिलाषं पुण्येयमित्यर्थः । सम्बन्धिलाभप्रियाप्राप्तिपत्नीसन्तोषरूपाणां लभ्यानां त्वयो-
पपादितत्वात्ससागराया धरायाश्च त्वया प्राप्तेरुपपादितत्वान्ममाशास्यं पुनरुक्तभूतं
स्यादिति भावः । अत्र कामार्थमानादिलाभादाभाषणाख्यं निर्वहणसन्धेरङ्गम्, तदुक्तं
भरते—‘दानमानविनिष्पन्नमाभाषणमुदाहृतम्’ इति । शाद्वलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२१॥

उर्वीमिति । वासवः इन्द्रः इष्टाम् अभिलषिताम् वृष्टिम् वर्षणम् विसृजन्
वितरन् उर्वीम् महीम् उदामसस्याम् समधिकसस्यशालिनीम् जनयतु करोतु ।
यथेष्टवृष्ट्या वासवः पृथ्वीं सस्यसमृद्धां सम्पादयत्वित्यर्थः । विप्रमुख्याः = ब्राह्मण-
श्रेष्ठाः इष्टेः यज्ञैः त्रिविष्टपे स्वर्गे भवाः त्रैविष्टपाः देवाः तेषाम् विधिवत् सविधि प्रीण-
नम् तर्पणम् विदधतु कुर्वन्तु । ब्राह्मणमुख्या यथावद्यज्ञैर्देवानचर्यन्त्वित्यर्थः । समु-
पचितसुखः विवर्धितानन्दः सज्जनानाम् सङ्गमः सत्सङ्गतिः च आकल्पान्तं प्रलय-
पर्यन्तम् भूयात् भवतु । वज्रस्य लेपः प्रसक्तिः इव लेपः प्रसक्तिः यासाम् तादृश्यः
अश्मकठिनाः दुर्जयाः दुष्परिहाराः पिशुनजनगिरः खलवाचः निश्शेषम् सर्वभावेन
शान्तिम् उपशमम् यान्तु नश्यन्तु इत्यर्थः । अत्राशीर्नाम नाट्यङ्गम् ॥ २२ ॥

यो जातो धरणीसुरान्वयसरोर्हसात्प्रसर्पेद्यशो
ज्योत्स्नाद्योतितदिङ्मुखान्मधुरिपुष्यानेकवद्धाशयात् ।
मिश्राख्यान्मधुसूदनाज्जयमणी सीमन्तिनीनां मणी
तस्य श्रीयुतरामचन्द्रसुधियो व्याख्या प्रसिध्यादियम् ॥ १ ॥
अङ्गव्योमखबाहुसम्मिश्रशरद्याशातिथो फाल्गुने
चन्द्रे पुष्यति शीतदीधितिदिने श्रीशारदानुग्रहात् ॥
सम्प्राद्धर्मसमाजसंस्कृतमहाविद्यालये पूर्णता-
मानीतेयमुमामहेश्वरपदाम्भोजेषु विलाम्यतु ॥ २ ॥

मिल गई, कोसलको अधिकृत किया । तुम्हारे मन्त्रित्वमें मुझे क्या नहीं मिला
जिसकी स्पृहा करूँ ॥ २१ ॥

तथापि यह हो, (भरत-वाक्य)

यथेष्ट वृष्टि करके इन्द्र पृथिवीको सस्य-समृद्ध बनावे, ब्राह्मणगण यज्ञोंसे देवोंकी

आकल्पान्तं च भूयात्समुपचितसुखः संगमः सज्जनानां
निःशेषं यान्तु शान्तिं पिशुनजनगिरो दुर्जया वज्रलेपाः ॥ २२ ॥
(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इत्यैन्द्रजालिको नाम चतुर्थोऽङ्कः

इति श्रीहर्षदेवस्य कृतिः समाप्तेयं रत्नावली नाम नाटिका ।

‘विद्वांसो वसुधातले परवचःश्लाघासु’ वाच्यमा’
उक्तवैतद्विमुखीभवामि न मनागालोचनावर्त्मनः ।
ते हि स्वर्णपरीक्षणेकनिकषा निष्पक्षपातां दृशं
प्रक्षिप्यात्मगुणोचितादरभुवे कुपुंभमेमां कृतिम् ॥ ३ ॥
छिद्रान्वेषणमात्रसज्जघिषणानप्यत्र दोषान् बहून्
ग्रन्थे दर्शयती न मत्सरितया निन्दामि किन्त्वर्थये ।
निर्दोषेण पथा प्रशस्तरचनां निर्माय काञ्चित् कृतिं
लोकेभ्यः समुपाहरन्तु भविता भूयो यशोज्जेन वः ॥ ४ ॥
मान्यान्यानहमाद्रिये नतशिरास्ते ते सखायश्च मे
येषामाग्रहतो विदन्मपि निजां शक्तिं प्रवृत्तोऽभवम् ।
व्याख्यानेऽत्र न तैरियं सम कृतिः कार्यान्यथा दृक्पदं
सर्वानिन्दितकीर्तिलाभसुभगं भाग्यं कुतोऽस्मादृशाम् ॥ ५ ॥

इति मुजफ्फरपुरमण्डलान्तःपाति-‘पकडी’ ग्रामवासिना धर्मसमाजसंस्कृतमहा-
विद्यालये वेदान्तदर्शनाध्यापकेन व्याकरणवेदान्तसाहित्याचार्याद्युपाधिप्रसाधिना
मेथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रधर्मणा विरचितायां ‘रत्नावली’ नाटिकायाः
प्रकाशाभिधायां व्याख्यायां चतुर्थाङ्कप्रकाशः ॥

तृप्ति करें, सज्जनोका सुखप्रद संगम सृष्ट्यन्ततक होता रहे, और वज्रलेप समान
दुर्जय वृज्जन वाणीका अन्त हो ॥ २२ ॥

इति चतुर्थं अङ्क

रत्नावली, नाटिकाका हिन्दी अनुवाद
समाप्त

विशेषविवरण (नोट्स)

प्रथम अङ्क

पृष्ठ १. रत्नावली—रत्नों की अवली (पंक्ति) को रत्नावली कहते हैं। फलतः 'मणिमयमाला' रत्नावली शब्द का अर्थ हुआ। मणिमाला-सादृश्यसे नायिकाको 'रत्नावली' नामसे व्यवहृत किया जाता है। 'रत्नावली' को अधिकृत करके रचे गये ग्रन्थ को भी रत्नावली कहते हैं। रत्नावली शब्दसे 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इस सूत्र से अण् प्रत्यय। उसका 'लुवाख्यायिकाभ्यो बहुलम्' इस वार्तिकसे लृप्। लुवावधायक वार्तिक में आख्यायिका पद सामान्यतः गद्यपद्यमय-काव्यपरक माना जाता है, इसीलिए यहाँ उसकी प्रवृत्ति हुई। 'न लुमताङ्गस्य' इस सूत्रसे प्रत्ययलक्षणका निषेध हो गया, अतः वृद्ध्यादि आज्ञाकार्य नहीं हुए। नाटिकारूप विशेष्य के साथ अमेदान्वय होता है, अतः स्त्रीत्व उपपन्न हुआ। नाटिका उपरूपक है, लक्षण २१८ पृष्ठमें देखें।

पृष्ठ ६. भारतीय नाट्याचार्यगणके मतानुसार प्रत्येक नाटकमें नाटक आरम्भ करनेके पहले कुछ प्रारम्भिक कार्य करने पड़ते हैं। जैसे पूर्वरङ्ग, सभापूजा, कवि तथा नाटक का परिचय और आमुख। इसी आमुख को प्रस्तावना भी कहते हैं। पूर्वरङ्गके प्रत्याहारादि चाईस अङ्क होते हैं। उन्हींमें से नान्दी भी एक अङ्क है, यह नाटकोंमें किये जाने वाले मंगलाचरणका पर्याय है। इसमें देवद्विजनृपगुरु-स्तुति के साथ नाटकीय घटनाओंकी ओर सङ्केत भी रहता है। प्रकृत नाटिकाकी नान्दीमें गिरिजा शब्दसे सागरिका तथा पुष्पाञ्जलि चेषसे सागरिका द्वारा की गई कामपूजाकी सूचना दी गई है। नान्दी आठ या बारह पदोंकी होती है। पद शब्दसे यहाँ क्या लिया जाता है इस विषयमें मतभेद है। कुछ लोग सुबन्त-तिङन्त को पद कहते हैं। अन्य लोग श्लोकपाद को पद कहते हैं। तीसरा मत है कि पद्यके अवान्तर वाक्य पद कहे जाते हैं। एक मत यह भी है कि पदादि नियम अमान्य है। इस नाटक में अन्तिम मतानुसार ४ श्लोक का मङ्गलाचरण किया गया है।

नान्दीपाठ के विषय में नाटकों में दो शैलियाँ दिखाई देती हैं कुछ नाटकोंमें 'नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः' लिखकर मङ्गल पद्य दिया रहता है। कुछ में मङ्गल पद्योंके बाद 'नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः' लिखा रहता है। भासकविके नाटकोंमें प्रथम शैलीका अनुसरण किया गया है और अधिकतर नाटककारोंने द्वितीय शैलीको ही अपनाया है। प्रकृत नाटिकामें भी द्वितीय शैलीका ही समाचार देखते हैं।

नान्दीपाठ कौन करे इस विषयमें नाटकोंमें कोई सूचना नहीं दी रहती है। भरत मुनिके मतानुसार सूत्रधारको नान्दीपाठ करना चाहिये, 'सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रितः'। संस्कृत नाटकोंमें नान्दी पद्यके बाद मिलनेवाले 'नान्द्यन्ते सूत्रधारः' इस लेखका यही अभिप्राय है कि जिस सूत्रधारने नान्दीपाठ किया वही सूत्रधार नान्दी पद लेनेके बाद आस्थापक-कर्त्तव्य कथावतार-भाषण

करता है। यदि उपर्युक्त लेखका यह अर्थ होता है कि नान्दीपः करनेवाले पात्रके चले जाने पर सूत्रधार प्रवेश करता है, तो 'नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः' यही लिखनेकी प्रथा होती। पूर्वरङ्ग अथवा तदङ्गभूत नान्दीपाठ करके सूत्रधार चला जाय और उसके बाद आस्थापक नामका पात्र प्रवेश करके आगेका कार्य करे, यह प्रथा अब लुप्त सी हो चली है। इसी बातको दृष्टिकोणमें रखकर साहित्य-दर्पणमें लिखा है—'इदानीं पूर्वरङ्गस्य सम्यक् प्रयोगाभावादेक एव सूत्रधारः सर्व प्रयोजयति' इति व्यवहारः। रङ्गशालाके व्यवस्थापकको सूत्रधार कहते हैं।

'नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते।

सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो निगद्यते॥

पृ० १३. 'भरतपुत्र', यह सूत्रधारका सम्बोधन है। भरत नाट्यकलाके आचार्य माने जाते हैं, उनका पुत्र होना नाट्यकलाकी स्वाभाविकता बताता है। स्वाभाविक नाट्यकला होनेसे सूत्रधारका गौरव बढ़ जाता है। इसीलिये यह पद उसकी प्रतिष्ठाका द्योतक है। 'सरस्वतीपुत्र' कहकर जिस तरह 'भवभूति' का सम्मान प्रकट किया जाता है, 'भरतपुत्र' कहकर उसी भाँति सूत्रधारको आदर किया गया है।

पृ० १४. सिंहल—एक द्वीप। यह लङ्काके समीप था। सिंहल लङ्का ही है यह समझना भ्रम है। भागवतमें लिखा है—'जम्बूद्वीपस्य च राजन्नुपद्वीपनाष्टौ द्वेक उपदिशन्ति, तद्यथा—स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल आवत्तनो रमणको मन्दरहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्केति'। इसमें आठ द्वीप गिना दिये गये हैं। अगर लङ्का, सिंहल ही होता तो आठ द्वीपोंका उपक्रम करना असङ्गत होता।

पृ० १५. कौशाम्बी—यह नगर प्राचीन समयमें आधुनिक इलाहाबादके समीप कहीं पड़ता था। वह 'कुश' के पुत्र द्वारा बसाया गया था। दक्षिण पाञ्चलकी राजधानी दुपदके बाद हस्तिनापुर में मिल गई। महाभारत-अश्वमेधपर्व में कौशाम्बी का नाम आया है। 'यो गङ्गायाऽपहृते हस्तिनापुरे कौशाम्ब्यां निवस्यति' १४।२।१३ मालूम पड़ता है पाञ्चालों की राजधानी हस्तिनापुर के बाद कौशाम्बी हुई, जो आज-कल इलाहाबाद से ३० मील पर 'कोसम' नाम से अवस्थित है। कुछ इटालियन पण्डितों ने रामायण के पाठ में 'कुशव' लिखकर कुशाश्व का रूप विकृत कर दिया है। परन्तु वामन तथा काशिकाकार ने 'कुशाश्वेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी' यही पाठ माना है। 'जनरल फनिङ्गम' साहब के शोधक सिलसिले में प्रस्तरशिला मिली थी जिसपर कौशाम्बी का उल्लेख था। कथासरित्सागर के निम्नलिखित अवतरण से पता चलता है कि कौशाम्बी वत्सदेश के मध्य में थी।

अस्ति वत्स इति ख्यातो देशो दर्पोपशान्तये।

स्वर्गस्य निर्मितो धान्य प्रतिमाद्यन्वयः सितो ॥

कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी ।
लक्ष्मीविलासवसतिर्भूतलस्येव कर्णिका ॥
तस्यां राजा शतानीकः पाण्डवान्वयसम्भवः ।
जनमेजयपुत्रोऽभूत्पौत्रो राज्ञः परीक्षितः ॥

कथासरित्सागरः । १।४।६

इसी उपपत्ति के आधार पर उसे वरसपत्तन भी कहते थे, जैसा कि हेमचन्द्र ने अपने कोश में लिखा है ।

‘कौशाम्बी वरसपत्तनम्’ इति ।

पृ० २१. प्रद्योत को इस नाटक में वासवदत्ता का पिता माना है ‘प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति’ । कथासरित्सागरमें वासवदत्ता के पिता का नाम ‘उज्जयिनीश्वर चन्द्रमहासेन’ लिखा है । कथासरित्सागर का आधार गुणादय की बृहत्कथा मानी जाती है । बृहत्कथा लोककथाओं का संग्रह है । अतः हो सकता है कि उसमें वैसी ही कथा हो । इस कथा को वास्तविक बताकर यहाँ के ग्रन्थ को दूषित करना अनुचित होगा । कालिदासने भी मेघदूत में वासवदत्ता के पिता के रूप में प्रद्योत का ही उल्लेख किया है ‘प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽग्र जहे’ ।

पृ० २६. संस्मरयति—स्मृ धातु से णिच् प्रत्यय । उत्कण्ठा अर्थ में स्मृ धातुको घटादि माना गया है । घटादि होने से स्मरयति में ह्रस्वता करके स्मरयति बन जाता है । यहाँ पाताल विषयक उत्कण्ठा का कारण समर्थन करने के लिये घौरा-णिक कथा आधार है । उदयन को वात्स्यावस्था में किसी सर्प ने पाताल लोक में पहुँचा दिया था, वहाँ से उन्हें किसी मान्त्रिक की कृपासे मुक्ति प्राप्त हुई थी । इसीलिये उन्हें पाताल लोक का प्रत्यक्ष दर्शनावसर मिला था । यह बात रत्नावली की विधुभूषण गोस्वामी वाली टीका में लिखी है ।

पृ० २७. मुकुलायित—मुकुल शब्दका पाठ भृशादि में नहीं है, इसको लोहि-तादि या अब्दादि भी नहीं माना गया है, ऐसी दशा में क्यङ् अथवा क्यप् प्रत्यय प्राप्त नहीं है, अतः यह पद असाधु है ऐसा कहा जाता है । परन्तु मैं इस पद की साधुता का इस प्रकार उपपादन करता हूँ—मुकुल से मतुप् प्रत्यय ‘मुकुलवत्’ । इससे ‘मुकुलवत् इव आचरन्ति’ इस विग्रह में ‘कर्तुः क्यङ् सलोपश्च’ । ‘विन्मतो लुक्’ से मतुव लुक् रह गया मुकुल + य । ‘अकृत्सावधातुकयोर्दीर्घः’ से दीर्घ । मुकुलाय से कप्रत्ययान्मुकुलायित । यद्यपि ‘मुकुलाय’ अकर्मक है तथापि उससे णिच् प्रत्यय करके तब क्त प्रत्ययसे सकर्मकता भी समर्थित की जा सकती है ।

पृ० ३७. मूले इत्यादि । इस श्लोक में कुछ कविसमय को मानकर कल्पना की गई है । संस्कृत साहित्य की कुछ मान्यतायें हैं जिन्हें (convention) कहा जा सकता है । उनके विषय में कविगणों की कविताओं के आधार पर कुछ नियम

बन गये हैं जिन्हें नहीं मानने पर प्रसिद्धि-विरोध का अपराधी बनना पड़ता है। 'स्त्रियों के स्पर्श से प्रियकुलता फूलती है, मधकी कुल्ली से बकुल फूल प्रकट करता है, पादाघात से अशोक की कलियाँ प्रकट होती हैं, क्रोध का वर्ण रक्त होता है, वियोग की पीड़ा से युवकों की छाती फट जाती है' इत्यादि इत्यादि इसी तरह की मान्यताएँ हैं। कविसमय के विषय में इयत्तापरिच्छेद नहीं किया जा सका है। प्राचीन परम्परा की रक्षा के लिये ही इनको मानते आना कर्तव्य हो गया है। इनकी विशेष जानकारी के लिये रीति ग्रन्थ देखें।

पृ० ४१. मदनमहोत्सव। यह एक प्रकार का उत्सव है जो प्रेम के देवता 'काम' की आराधनामें मनाया जाता था। इसका समय वसन्तागमन ही था। अब इस उत्सव का स्थान 'होली' को मिल गया है। मदनमहोत्सव का प्रचार पुराने जमाने में भारत में ही नहीं यूरप में भी था। राजाओं की विलासिता का यह एक प्रकार भेद ही माना जा सकता है। राजागण की देखा-देखी आम जनता में भी कुछ दूर तक इस तरह के उत्सवका प्रचार रहता था।

पृ० ४२. कुसुमावचय। अत्र उपसर्ग 'चि' धातुसे अच् प्रत्यय। चि-धातु से बञ् प्रत्ययके लिये एक खास सूत्र है—'हस्तादाने चेरस्तेये'। जहाँ अवचाय पदका प्रयोग होगा, वहाँ इतना अर्थ व्यङ्ग्य होगा कि फूल हाथ से ही तोड़ लेने की योग्यता में है। उन्हें पाने के लिये पेड़ पर चढ़ना या और कोई उपायान्तर नहीं करना पड़ता है और चोरी नहीं है। जैसे 'अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि' ऐसी स्थिति में यहाँ 'अवचय' पदका प्रयोग वैवाकरणोंको खटकेगा, अतः यही मानना पड़ेगा कि सागरिका कुछ ऊँचे वृक्षों पर चढ़कर फूल लेती थी या लगी की सहायता लेती थी। ऐसा मान लेनेके बाद कोई आपत्ति नहीं रहेगी, चोरी से फूल लेकर अपने प्रेमी की पूजा कर रही थी यह बात भी इस पक्ष में सहायक ही होगी।

पृ० ४५. विभ्राजसे। इस श्लोक में अलङ्कार दोष है। 'लता इव त्वं विभ्राजसे' इसमें सामान्य धर्म-समर्पक क्रिया मध्यमपुरुष की है, उसका अन्वय त्वं के साथ होगा किन्तु लता के साथ उसका अन्वय बिना पुरुषन्यत्ययके नहीं होगा। यही हुआ अलङ्कारगत भ्रमप्रक्रमता दोष। यदि यह दोष हटाना हो तो प्रिये—इस सम्बोधन पदके बाद 'भवती' इसका अध्याहार करके श्लोकमें विभ्राजते यही पाठ कर देना चाहिए। वैसा कर देनेसे किसी प्रकारका दोष नहीं रहेगा।

द्वितीय अङ्क

पृ० ५३. श्रीपर्वत—श्रीपर्वत शिवजीका एक प्रसिद्ध मन्दिर है जो डेक्कन (Deccan) प्रान्तमें अवस्थित है। इसकी बड़ी प्रशंसा है। लोग इसे द्वादश ज्योतिर्लिंगमेंसे एक मानते हैं। मालतीमाधवमें भवभूतिने इसका उल्लेख किया है। ध्वन्यालोककी लोचन नामक टीकामें आचार्य अभिनवगुप्तने 'श्रीपर्वतादयोऽपि नैवविधां सिद्धिं विदधुः' लिखा है, जिससे उस स्थानकी सिद्धिचेत्रता प्रकाशित होती है।

पृ० ६९. दोहद—गर्भावस्थामें स्त्रियोंके अभिलाषको दोहद कहा गया है। दोहद के देनेसे सन्तानमें गुणाधिक्य होता है ऐसा आयुर्वेदवाले मानते हैं।

‘दोहदस्याप्रदानेन गर्भा दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं करणं वापि यस्मात्कार्यं प्रियं । स्त्रियाः ॥’

कवियोंने दोहद शब्दका कुछ व्यापक अर्थ मानकर ‘पुष्पोद्गमकमौषधम्’ ‘क्रिया विशेषो वा येनकाले स्यात्कुसुमोद्गमः’ के अभिप्रायमें प्रयोग किया है, लिखा है—

‘महीरहा दोहदसेकशक्तेराकालिकं कोरकमुद्गिरन्ति’ ।

‘कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति’ ।

दोहदशब्द पर ‘हौर्नले’ साहच ने लिखा है कि— It means certain peculiar appliances such as drugs etc by virtue of which trees and creepes put forth untimely flowers’ (दोहद उस मदादि को कहते हैं जिसके प्रभावसे द्रुम-लता असमयमें फूलते हैं) ।

पृ० ७८. कुरकुरायते—पश्चिर्वक्त्रा अनुकरण कुर हुआ, उससे डाच् प्रत्यय करने पर द्वित्व हो जानेसे कुरकुरा हुआ, अब ‘लोहितादिडाजभ्यः क्यप्’ करने से उभय-पद होता है, कुरकुरायति, कुरकुरायते । कुछ लोगोंने ‘कुरकुरायति’ यह पाठ भी माना है । ‘डाचि बहुलं द्वे भवतः’ इसी वार्तिकके बलपर द्वित्व होता है । पटपटायते’ इत्यादि प्रयोगोंके समान यहाँ भी व्यवस्था जाननी चाहिये ।

पृ० ९३. तावकम्—तव इदं तावकम् । एकवचनान्त युष्मद् से अण् प्रत्यय, ‘तवकममकावेकवचने’ इससे तवकादेश । यदि ‘युष्माकमिदम्’ ऐसा चित्रह रहेगा तो यौष्माक रूप होगा । युष्मद् शब्द एकवचनान्त से खञ् प्रत्यय होने पर तावकीन रूप होगा । बहुवचनान्त युष्मद् से खञ् प्रत्यय करने पर ‘यौष्माकीण’ होगा । इसी तरह की व्यवस्था ‘मामक’ ‘मामकीन’ ‘अस्माक’ ‘आस्माकीन’ के बारे में भी होगी । युष्मद् और अस्मद् शब्द से छ् प्रत्यय करने पर ‘त्वदीय’ ‘मदीय’ ‘युष्मदीय’ ‘अस्मदीय’ रूप होते हैं, यहाँ भी एकवचनान्त तथा बहु-वचनान्त प्रकृतिकृत ही अर्थभेदसे रूपभेद होता है ।

पृ० १०६. घुणाचर—लकड़ीमें घुन लग जाता है, उसके काटनेसे कमी-कमी कोई अचराकार चिह्न बन जाता है । उस चिह्नके देखनेसे किसी अचर की प्रतीति

हो जाती है। घुन की इच्छा अक्षर लिखने की नहीं रहने पर भी जिस तरह अक्षर बन जाते हैं, उसी तरह अकस्मात् कुछ से कुछ हो जाने पर घुणाक्षर रीति कही जाती है। इसे अंग्रेजी में Accidental coincidence कहते हैं। इसका व्यवहार 'घुणाक्षर न्याय' शब्दसे भी होता है।

—: ० :—

तृतीय अङ्क

पृ० ११६. कुसुमधन्वन—'कुसुमं धनुः यस्य' इस विग्रहमें बहुव्रीहिसमास होनेसे 'कुसुमधनुष्' ऐसा रूप हुआ, उसमें 'धनुषश्च' इस सूत्रसे समासान्त अनङ् होता है। यह वैकल्पिक है, अतः 'कुसुमधन्वा' और 'कुसुमधनुः' दोनों रूप होते हैं।

पृ० ११६. विप्रतीपम्—'विप्रतिगता आपो यस्मिन्' इस विग्रहमें समासान्त 'अ' प्रत्यय होगा। अप् शब्दगत अकार 'द्वयन्तरूपसर्गोभ्योऽप ईत्' इस सूत्रसे ईकारके रूपमें बदल गया। समीप, द्वीप, इत्यादिवत्। विप्रतीपका अर्थ होता है 'विरुद्ध'।

पृ० ११६. पञ्चताम्—पञ्च शब्दसे भाव में तल् प्रत्यय होकर अर्थ हुआ एक का पञ्च होना। इस शब्दसे मृत्युरूप अर्थ प्रकट होता है। यह संसार चित्ति, जल, पावक, गगन, समीर या Earth, air, fire, water, ether नामक पाँच तत्वोंके समन्वय से बना हुआ है, इनका एक होना ही इसका जन्म तथा इनका पाँच होना, अलग-अलग होना, मृत्यु है। इसीलिए पञ्चता या पञ्चत्व मृत्युपर्याय बन गया है। 'पञ्चत्वं तनुरेतु भूतनिवहाः स्वांशे विशन्तु ध्रुवं, धातारं प्रणिपत्य नम्रशिरसा तत्रापि याचे वरम्। तद्वापीषु पयस्तदीयमुकुरे ज्योतिस्तदीयाङ्गण—व्योम्नि व्योम तदीयवर्त्मसु धरा तत्तालवृन्तेऽनिलः' ॥ इस पद्यमें भी इस पञ्चभूत विलयनके आधार पर ही कल्पना की दीवार खड़ी की गई है।

पृ० १२३. प्रत्यायनाम्—यहाँ प्रत्यायना शब्द का अर्थ है प्रतीति कराना, बुझाना, तसल्ली देना या आश्वासन। इसीलिये यहाँ इण् धातु को गम् आदेश नहीं हुआ। 'प्रति + इण् + णिच् + युच्' यही इसकी साधन-प्रक्रिया है। इण् धातु से णिच् प्रत्यय करने पर गम् आदेश होता है। किन्तु अवोधन बुझानेसे भिन्न अर्थमें। 'जौ गमिरबोधने' यही सूत्र है।

पृ० १२३. सरोरुहिण्याः—'सरसि रुहन्ति' इस विग्रहमें 'रुह' धातुसे इगन्तरक् प्रयुक्त कप्रत्यय। 'सरोरुह' से तद्धित इन्प्रत्यय। जैसे कमलिनी वैसे सरोरुहिणी।

पृ० १३३. प्रावृषि—प्रकर्षेण वर्धन्ति यत्र सा प्रावृट्। अधिकरणे क्तिप्। प्र + वृष + क्तिप्। 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ' इससे प्र में अको दीर्घ ॥ जैसे—उपानत्, नीवृत् इत्यादि।

चतुर्थ अङ्क

पृ० १५६. लज्जावति—किसी किसी पुस्तकमें 'लज्जालुके' ऐसा पाठ है। उसकी साधनाके लिये लज्जा उपपद ला धातुसे औणादिक कुप्रत्यय करना होगा। इसी कष्टकल्पना को देखकर हमने उस पाठका आवर नहीं किया।

पृ० १७०. हास्तिक—हस्तिनां समूहो हास्तिकम्। 'अचित्तहस्तिघेनोष्ठक्' इससे ठक्। इन् भागका टिलोप।

पृ० १७७. ऐन्द्रजालिक—इन्द्राणाम् इन्द्रियाणाम् जालम् आवरकम् कर्म इन्द्रजालम्, 'इन्द्रजालेन दीन्यति' इस विग्रहमें ठकप्रत्यय। आजकल इन्द्रजालको Magic और ऐन्द्रजालिकको Magician कहते हैं। पुराने जमानेमें भी इस विद्याका बहुत ही प्रचार था, इसके द्वारा मनोरञ्जनका काम अच्छी तरह होता था। इस विषय पर संस्कृतसाहित्यमें बहुत लिखा गया है, इसके द्वारा सभी तरह के तन्त्र-मन्त्रके कार्य होते थे, ऐसा पुस्तकोंमें लिखा गया है। आजकल भी कुछ पढ़े-लिखे लोग इस कार्यमें सफलता पा रहे हैं, परन्तु अब इसका उपयोग केवल हस्तलाघव तथा कुछ ग्यायामिक अभ्यासके ऊपर निर्भर करता है। तन्त्र-मन्त्र वाली बात अब Magic में नहीं रह गई है।

पृ० १७९ त्रिदश—त्रिदश शब्दका अर्थ है देवता। देवोंकी वेदोक्त संख्या ३३ है, इसीलिये 'त्रिरावृत्ता त्र्यधिका च संख्या येषाम्' इस रूपमें उन्हें त्रिदश कहते हैं। समासान्त अच् प्रत्यय हुआ है, अतः यह अदन्त शब्द है। कुछ लोग 'तिस्रः दशाः येषाम्' ऐसा अर्थ करते हैं, उनके मतमें देवोंकी तीन ही अवस्थायें—वास्य, कैशोर, यौवन—होती हैं। उनका चार्द्वक्य नहीं होता है, इस बातको कालिदासने भी कहा है—'वित्तेशानां न च खलु वयो यौवनादन्यदस्ति'।

पृ० १८९. लावाणक—लावाणक एक स्थानका नाम है, वह वत्सकी राजधानीके आस-पासमें था। उस स्थानमें उदयन शृगयाविहार और मनोविनोदके लिये यदा कदा रहा करते थे। एक बार ऐसी ही स्थितिमें योगन्धरायणने अफवाह फैला दी थी कि उदयनकी पटरानी वासवदत्ता आवासमें आग लग जानेसे जल गई। इस कथाका विस्तृत रूप कथासरित्सागरमें है।

पृ० २०७. त्रैविष्टप—त्रिविष्टपे भवाः त्रैविष्टपाः=देवगण। त्रिविष्टप का अर्थ हुआ तृतीय लोक=स्वर्ग। उसे तृतीय लोक इसलिये कहते हैं कि पाताल हुआ १, मार्यलोक २, स्वर्गलोक ३। पुराने जमानेमें लोग स्वर्गके साथ सम्बन्ध रखते थे। अनेक राजा-महाराजा स्वर्गसे यातायात कायम रखते थे। इन बातोंको तथा आर्योंके आदिवास-प्रभृति विषयोंको लक्ष्यमें रखकर विद्वानोंने आधुनिक तिब्बतको ही प्राचीन स्वर्गलोक माना है।

रत्नावली—नाटिका—गतानि च्छन्दांसि सलक्षणानि

१ अनुष्टुप्—‘श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र पञ्चमम् ।

द्विचतुःपादयोह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः’ ॥

(१ मे अङ्के २२ शः श्लोक उदाहरणम्)

२ आर्या—‘यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽर्या’ ॥

(१ मे अङ्के ६ श्रुः श्लोक उदाहरणम्)

३ इन्द्रवज्रा—‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि ती जगौ गः’ ।

४ उपेन्द्रवज्रा—‘उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गो’ ।

५ उपजातिः—‘अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः’ ।

(द्वितीये अङ्के १५ शः श्लोकस्त्रयाणामेषामुदाहरणम्)

६ पुष्पिताग्रा—‘अयुजिनयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा’

(यथा प्रथमेऽङ्के चतुर्थः श्लोकः)

७ पृथ्वी—‘जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः’

(यथा द्वितीये अङ्के षोडशः श्लोकः)

८ प्रह्विणी—‘मनौ जौ गच्छिदशयतिः प्रह्विणीयम्’

(यथा द्वितीयेऽङ्के षष्ठमः श्लोकः)

९ मालिनी—‘ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकेः’

(यथा द्वितीयेऽङ्के चतुर्दशः श्लोकः)

१० वसन्ततिलका—‘उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ गः’

(यथा प्रथमेऽङ्के विंशः श्लोकः)

११ शार्दूलविक्रीडितम्—‘सुयश्विर्मंसजास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्’

(अस्या नाटिकाया आद्यः श्लोक उदाहरणम्)

१२ शालिनी—‘मातौ गो चेच्छालिनी वेदलोकैः’

(यथा द्वितीयेऽङ्के त्रयोदशः श्लोकः)

१३ खग्धरा—‘भ्रम्नेर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता खग्धरा कीर्तितेयम्’ ।

(यथा प्रथमेऽङ्के तृतीयः श्लोकः)

१४ हरिणी—‘नसमरसलागः षड्वेदेह्येहृरिणी मता’

(यथा तृतीयेऽङ्के नवमः श्लोकः)

१५ शिखरिणी—‘रसे रुद्रेच्छिन्ना यमनसमलागः शिखरिणी’

(यथा द्वितीयेऽङ्के त्रयोदशः श्लोकः)

रत्नावली-नार्त्तिकागताः सूक्तयः

१ द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिर्घेदिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥

२ कष्टोऽयं खलु भृत्यभावः ।

३ नं कमलाकरं वर्जयित्वा राजहंस्यन्यत्राभिरमते ।

४ अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः ।

५ दुर्वारां कुसुमशरव्यथां वहन्त्या

कामिन्या यदभिहितं पुरः सखीनाम् ।

तद्भूयः शुकशिशुसारिकाभिस्तं

धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति ॥

६ इयमनभ्रा वृष्टिः ।

७ किं पुनः साहसिकानां पुष्पाणां न सम्भाव्यते ।

८ घुणाक्षरमपि कदापि सम्भवत्येव ।

९ प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्खलितमविषह्यं हि भवति ।

१० मनश्चलं प्रकृत्येव ।

११ तीव्रः स्मरसन्तापो न तथादौ बाधते यथासन्ने ।

तपति प्रावृषि नितरामभ्यर्णजलागमो दिवसः ॥

सलक्षणा नाटकीया विषयाः

स्वगतम् (आत्मगतम्)— 'अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम्' ।

प्रकाशम्— 'सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्' ।

अपवार्य— ..... 'तद् भवेदपवारितम् ।

रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ।

त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम्' ।

जनान्तिकम्—

'अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम्'

नेपथ्यम्—

'नटानां वेषपरिग्रहस्थानम्' ।

नाटिका—

'नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका ।

प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥

स्यादन्तःपुरसम्बद्धा सङ्गीतव्यापृताऽथवा

नवानुरागा कन्याऽत्र नायिका नृपवंशजा ॥

सम्प्रवर्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।

देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥

पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः ।

वृत्तिः स्यात् केशिकी स्वल्पविमर्षाः सन्धयः पुनः' ॥

अङ्कः—

'प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः ।

भवेदगूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥

नानेकदिननिर्वर्त्यकथया सम्प्रयोजितः ।

आवश्यकानां कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः ॥

प्रत्यक्षचित्रचरितेयुक्तो भावरसोद्भवेः ।

अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तितः' ॥

नान्दी—

'आशीर्वाचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते ।

देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥

मङ्गल्यशङ्खचन्द्राब्जकोककैरवशसिनी ।

पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदेस्त' ॥

- सूत्रधारः— 'नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते ।
सूत्रं धारयते यस्तु सूत्रधारः स उच्यते' ॥
- प्रस्तावना— 'नटी विदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥
चित्रैर्विक्रियेः स्वकार्येत्येः प्रस्तुताक्षेपिर्मिथः ।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा' ॥
- विष्कम्भकः— 'वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः' ॥
- प्रवेशकः— 'प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।
अङ्कद्वयान्तविज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा' ॥
- नायकः— 'स्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।
दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान्नेता' ॥
- विदूषकः— 'कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वैषभाषाद्येः ।
हास्यकरा कलहरतिविदूषकः स्यात्स्वकर्मज्ञः' ॥
- काव्यस्थापना— 'पूर्वरङ्ग' विधायैव सूत्रधारो निवर्तते ।
प्रविश्य स्थापकस्तद्वत्काव्यमास्थापयेत्ततः ।
दिव्यमर्त्ये स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।
सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा' ।
- अत्र बीजम्— 'द्वीपादन्यस्मादपि' इति ।
- स्थापककार्यम्— 'रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।
रूपकस्य कवेराख्यां गोत्राद्यपि स कीर्तयेद् ॥
ऋतुं च कञ्चित् प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः' ।
अत्र प्रायेणेति कथनादत्र नाटिकायां नत्तुं कीर्तनम् ।
- भारती वृत्तिः— 'भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः' ।
- भारत्यङ्गानि— 'तस्याः प्ररोचना बीधी तथा प्रहसनामुखे ।
अङ्गान्यत्रोन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना' ।
- अत्र प्ररोचना— 'श्रीहर्षो निपुणः कविः' इत्यत्र ।
- प्रस्तावनाभेदाः— 'उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा ।
प्रवर्तकावलगते पञ्च प्रस्तावना-भेदाः' ।

अत्र कथोद्घातः ।

कथोद्घातः—

‘सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा ।

भवेत्तान्नप्रवेशश्चेद कथोद्घातः स उच्यते’ ।

अत्र ‘द्वीपादन्यस्मादपि’ इति सूत्रधारवाक्यमादाय योगन्धरायणप्रवेशः ।

पताकास्थानकम्—

‘यत्रार्थं चिन्तितेऽन्यास्मिस्तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत्’ ॥

तद्भेदेऽत्र चतुर्थं घटते ।

चतुर्थपताकास्थानम्—‘द्वयर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम्’ ।

अत्र ‘उद्दामोत्कलिकाम्’ इत्यादिपद्ये भाव्यर्थसूचना ।

बीजम्—

‘अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधां यद्विस्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतुर्बीजमित्यभिधीयते’ ॥

अत्र वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तौ हेतुयोगन्धरायणव्यापारो बीजम् ।

बिन्दुः—

‘अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम्’ ॥

यथानानङ्गपूजासमाप्तौ कथार्थविच्छेदे सति ‘उदयनस्येन्दोरिवोद्दीक्षते’

इति श्रुत्वा सागरिका—‘कथमेष स उदयनः’ इत्यादि भवान्तरार्थं स्मरयति ।

कार्यम्—

‘अपेक्षितं तु यत्साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ।

समापनं तु यत्सिद्धये तत्कार्यमिति सम्मतम्’ ॥

कार्यावस्थाः—

‘अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भ-यत्न-प्राप्त्याशा-नियताप्ति-फलागमाः’ ॥

आरम्भः—

‘भवेदारम्भ आत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये’ ।

अत्र रत्नावल्याभिन्नाङ्कनादिर्वत्सराजसङ्गमोपायो यत्नः ।

प्रयत्नः—

‘प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः’ ।

अत्र रत्नावल्याभिन्नाङ्कनादिर्वत्सराजसङ्गमोपायो यत्नः ।

प्राप्त्याशा—

‘उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशाप्राप्तिसम्भवः’ ।

अत्र वेषपरिवर्तनाभिसरणे उपायो, वासवदत्ताभयमपायस्ततश्च सङ्गमाशाऽनिश्चयः ।

प्राप्तिः—

‘अपायाभावतः प्राप्तिनियताप्तिस्तु निश्चिता’ ।

अत्र देवीलक्षणापायस्य तत्प्रसादनेन निवारणान्नियता फलस्य प्राप्तिः ।

फलागमः— 'सावस्था फलयोगः स्याद्यः समग्रफलोदयः ॥'
 अत्र रत्नावलीलाभयक्रवत्तत्त्वलक्षणफलान्तरसहितः ।
 सन्धिः— 'अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति' ।
 पञ्च सन्धयः— 'मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः ।
 इति पञ्चास्य भेदाः स्युः' ।
 मुखम्— 'यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नार्थरससम्भवा ।
 प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम्' ।

अत्र प्रथमेऽङ्के ।
 प्रतिमुखम्— 'फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः ।
 लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखश्च तत्' ॥

अत्र द्वितीयेऽङ्के ।
 गर्भः— 'फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।
 गर्भो यत्र समुद्भेदो ह्लासान्वेषणवान् मुहुः' ।

अत्र द्वितीयेऽङ्के एव ।
 विमर्शः— 'यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।
 शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्श इति स्मृतः' ॥

अत्र तृतीयेऽङ्के, नाटिका स्वल्पविमर्शेति कृत्वा नास्य स्फुटता ।
 निर्वहणम्— 'बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।
 एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत्' ॥

अत्र चतुर्थेऽङ्के ।
 एषामङ्गानि वान्यत्र प्रकाशे समागतानि तानि लक्षणनिर्देशपु-

परिकरः— यदुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरस्तु सः ।
 युक्तिः— सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिरित्यभिधीयते ।
 समाधानम्— बीजार्थस्योपगमनं तत्समाधानमुच्यते ।
 परिभाषा— कुतूहलोत्तरा वाचः प्रोक्ता तु परिभाषा ।
 करणम्— करणं पुनः प्रकृतार्थसमारम्भः ।
 विलोभनम्— गुणनिर्वर्णनञ्चैव विलोभनमिति स्मृतम् ।
 उद्भेदः— बीजार्थस्य प्राप्तेऽपि यः स उद्भेद इति स्मृतः ।

प्राप्तिः—	प्राप्तिः सुखागमः ।
तापनम्—	उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत् ।
प्रगमनम्—	प्रगमनं वाक्य स्यादुत्तरोत्तरम् ।
उपन्यासः—	उपन्यासः प्रसादनम् ।
परिसर्पः—	इष्टनष्टानुसरणं पारिसर्पश्च कथ्यते ।
विरोधनम्—	कार्यान्त्ययोपगमनं विरोधनमिति स्मृतम् ।
वज्रम्—	प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रम् ।
उदाहरणम्—	यत्सातिशयवद्वाक्यं तदुदाहरणं स्मृतम् ।
मार्गः—	यत्स्वार्थकयनञ्चैव मार्गं इत्यभिधीयते ।
संग्रहः—	सामदानार्थसंयुक्तः संग्रहः परिकीर्तितः ।
अधिवलम्—	कपटेनाभिसन्धानं ब्रुवतेऽधिवलं बुधाः ।
क्रमः—	क्रमः सञ्चित्यमानाप्तिः ।
	‘भावज्ञानं क्रमः’ इत्यपरे ।
अनुमानम्—	लिङ्गाद्बुद्धौऽनुमानता ।
त्रोटकम्—	त्रोटकं पुनः संरब्धवाक् ।
उद्वेगः—	नृपादिजनिता भौतिकुद्वेगः परिकीर्तितः ।
अपवादः—	दोषप्रख्यापवादः स्यात् ।
शक्तिः—	विरोधप्रशमो यस्तु सा शक्तिः परिकीर्तिता ।
छलम्—	प्रियाभैरप्रियेर्वाक्येर्विलोभ्यच्छलनाच्छलम् ।
व्यवसायः—	व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः ।
ग्रथनम्—	उपन्यासस्तु कार्याणां ग्रथनम् ।
निर्णयः—	निर्णयः पुनः, अनुसूतार्थकयनम् ।
पूर्वभावः—	यथोक्तार्थोपदर्शनम् ।
भाषणम्—	सामदानादिभाषणम् ।
आशीः—	आशीरिष्टजनाशंसा ।
इतोऽन्यानि सन्ध्यङ्गानि जिज्ञासमानैराकरा अनुशीलनीयाः ।	

रत्नावली-शब्दकोष

शब्दाः	अर्थाः	शब्दाः	अर्थाः
अग्रहस्त	हाथ का अग्रभाग ।	आतङ्क	मय ।
अतिवाहयति	विताता है ।	आत्त	गृहीत ।
अस्याहित	अनर्थ ।	आपीडबन्ध	व्यूहाकार रचना ।
अभ्यवसित	कार्य, चेष्टा ।	आबन्ध	गाढ़ता ।
अनञ्ज	मेघ के बिना ।	आभिजात्य	भद्रता ।
अनवरत	सदा ।	आभिमुख्य	सम्मुखीभाव ।
अनुबन्ध	सम्बन्ध ।	आमोद	सुगन्ध ।
अनुभाव	कृपा प्रभाव ।	आयासयति	दुःख देता है ।
अनुरणन	गूँज, पीछे होनेवाला शब्द ।	आलि	सखी ।
अनुवृत्ति	सरोकार ।	आलेख्य	चित्र ।
अनुहरन्ति	अनुकरण करते हैं ।	आवर्जित	आकृष्ट ।
अन्तिक	समीप ।	आवहति	उत्पन्न करता है ।
अपेक्षा	प्रतीक्षा, आवश्यकता ।	आवास	घर-डोरा ।
अभिजात	सुशील, सुन्दर, भद्र ।	आस्थानी	समा, दरबार ।
अभिसरति	अपने से छिपकर प्रेमी के पास जानी है ।	इद्ध	प्रदीप्त ।
अभ्यर्ण	समीप ।	इन्द्रजाल	माया, एक प्रकारका मैजिक
अर	गाड़ी के पहिये में लगा	ईहते	चाहता है ।
	दण्ड Spoke	ईहति	इच्छित ।
अरण्यरुदित	निरर्थक निवेदन ।	उच्छ्रित्ति	विनाश, विजय ।
अलीक	मिथ्या ।	उज्जति	त्याग करता है ।
अवगुण्ठन	धूँघट ।	उडुपति	तारों का स्वामी, चन्द्रमा ।
अवचय	चुनना ।	उडुन	उड़ा ।
अवधारित	निश्चित ।	उत्कलिका	उत्कण्ठा, कोरकित ।
अवष्टम्भ	रोककर ।	उरकृत	काटा गया ।
अवष्टम्भ	तैयारी, गर्व ।	उत्तिष्ठ	वेकाव, फेंका गया, पराधीन ।
अश्वपाल	घोड़ोंकी रक्षापर निरुक्त ।	उत्ताम्यति	परेशान होता है ।
आजि	शुद्ध ।	उत्तमाङ्ग	शिर ।
		उत्तरीय	चादर ।

उत्तान	चित्त, ऊपर की ओर उठा हुआ
उत्सृष्ट	छोड़ा गया, त्यक्त ।
उदात्त	निर्मल, महान् ।
उद्धाटयति	खोलता है, प्रकट करता है ।
उद्दाम	उच्छृङ्खल, बढ़ा चढ़ा, अदम्य ।
उद्देश	प्रदेश, उपपादन ।
उद्बन्धन	फाँसी लगाना ।
उद्धलत्	निकला हुआ ।
उद्बहसि	धारण करते हो ।
उद्वेग	भय, पीड़ा, उत्कण्ठा ।
उद्वेलत्	चलता-हुआ, कम्पमान ।
उपकरण	सामग्री ।
उपचय	वृद्धि ।
उपरत	समाप्त, निवृत्त, मृत ।
उपराग	ग्रहण, संपर्क ।
उपसर्ग	उपद्रव, बाधा, सम्बन्ध ।
उपालभते	कोसता है ।
उष्णीष	पगड़ी ।
ऊष्मा	गर्मी ।
ऋजु, ऋजुक	सरल, सीधा ।
कच्चा	कोठरी, वर्ग ।
कच	बगल, काँख ।
कञ्चुक	लबादा (एकप्रकारकापहनाव)
कटक	भूषण विशेष, सेना ।
कटुकित	दुखाया गया ।
कण्ठग्रह	गले लगाना, आलिङ्गन ।
कनीयान्	छोटा ।
कमलाकर	कमलोंकी उत्पत्ति का स्थान ।
कलयति	जानता है, पाता है, देखता है । (कलतिः कामधेनुः)
कषण	सङ्घर्ष, टकराना, जोतना ।
किङ्किणी	धुधरु, क्षुद्रघण्टिका ।
किरात	वनमातुल्य, मील ।

कुटिल	टेढ़ा-मेढ़ा ।
कुट्टिम	फर्श, गचकी जमीन ।
कुञ्ज	कुबड़ा ।
कुरकुरायते	कुछ शब्द करता है ।
कुल	वंश, समुदाय ।
कैङ्किरात	किङ्किरातसम्बन्धी, किङ्किरात = अशोक ।
कोटि	सीमा, हद ।
कौसुम्भ	केसरिया रङ्गमें रंगा ।
क्षत	आहत, कटा हुआ ।
क्षितिभृत्	राजा, पहाड़ ।
क्षीब	मतवाला ।
क्षोद	चूर्ण, धुकनी ।
खण्ड	टुकड़ा, खोंड़ ।
खेल	क्रीड़ा, विलास ।
गण्डूप	कुछी, मुँहमें रखकर फेंका गया ।
गद्गद	अस्पष्ट शब्द ।
गर्भदासी	जन्मसे दासी वृत्ति करनेवाली (निन्दा में)
गाथा	एक प्रकार का छन्द ।
गुल्म	शाही ।
गोचर	विषय, प्रत्यक्ष ।
गोष्ठी	सभा, बैठक ।
ग्लपन	ग्लान करना ।
घटयति	जोड़ता है, घटित करता है, बनाता है ।
घटा	हाथियों का दल ।
घन	पुष्पीभूत, निविड़, कसा हुआ
घुणाक्षर	घुनके काटनेसे खुदा हुआ
चक्र	अक्षर, आकास्मिक ।
चक्रवात	पहिया ।

चतुर्वेदिन्	चारों वेदों का ज्ञाता ।	दुर्धार	जो रोका न जाय ।
चर्चरी	एक प्रकारका बाजा, हाथ की ताली ।	दुर्बिनीत	अविनयी ।
चर्चिका	छेप, खौर ।	दुष्कर	कठिन ।
चापयष्टि	धनुष ।	देवराज	इन्द्र ।
चित्रशालिका	चित्र बनानेका घर ।	दोहद	अभिलाष, गर्भवारण करवाने का उपाय ।
चिरयति	विलम्ब करता है ।	द्विपदी	ताल, लय, छन्द ।
चेटी	नौकरानी, सहेली ।	धाता	ब्रह्मा ।
छद्म	बहाना, व्याज ।	धारायन्त्र	पिचकारी ।
छोटिका	चुटकी बजाना ।	धृति	सन्तोष, धैर्य ।
जम्भ	जैभाई, विकास ।	नागर	चतुर, शहरो ।
झटिति	शीघ्र ।	निगड	वेदी ।
झपकेतन	समुद्र, कामदेव ।	निचय	समूह ।
तनु	शरीर, कृश ।	निदर्शन	दृष्टान्त ।
तपस्वी	तपस्या करने वाला ।	नियोग	क्यूटी, कर्त्तव्य ।
तावक	तुम्हारा ।	निरनुरोध	बेमुरौअत ।
तिरयति	छिपाता है ।	निरन्तर	सदा ।
तुला	तुलना, तराजू ।	निरपेक्ष	बेसरोकार ।
तूष्णीक	मौन, चुपचाप ।	निर्भर	आश्रित, अवलम्बित ।
तोरण	बाहर का दरवाजा ।	निर्वर्ण्य	देखकर ।
त्रिवली	पेटपरकी रेखा ।	निर्वाप्य	शीतल करो, बुलाओ ।
त्रैविष्टप	देवता, स्वर्गिय ।	निर्वृति	चैन ।
त्विष्	कान्ति ।	निर्हादि	गूँजने वाला, अनतिस्फुट ।
दक्षिण	दहिना, दक्षिण दिशा, होशियार, दयालु ।	निशानाथ	चन्द्रमा ।
दण्डकाष्ठ	डंडा ।	निष्पन्न	सिद्ध ।
दधिभक्त	दही का लोभी ।	निःस्पन्द	स्थिर, अचञ्चल ।
दाक्षिण्य	चतुरता ।	निह्नूयते	छिपाया जाता है ।
दाम	रस्सी, सीकड़ ।	नेपथ्य	पर्दे के अन्दर ।
दास्याः पुत्र	दासी का लड़का (निन्दामें)	पञ्चता	मृत्यु, पञ्चत्व ।
दिवसमुख	प्रातः, प्रत्यूष ।	पटल	समुदाय, प्रकार ।
दीर्घिका	छोटा जलाशय ।	पटवास	अबीर, गुलाब ।
दुरवगाह	दुष्प्रवेश ।	पट्टांशुक	रेशमी वस्त्र ।
दुर्नय	अनीति ।	पतङ्ग	शलभ, फतिला ।
		पत्ति	पैदल सेना, पदाति ।

परिकर	तैयारी, समूह ।	प्रतीप	विरुद्ध ।
परिणत	पका हुआ, समाप्त ।	प्रतीच्छति	सहता है, रोकता है ।
परिच्छद्व	आवरण, सामान, पहनावा ।	प्रत्यग्र	नवीन ।
परिणाह	विशालता ।	प्रत्यभिज्ञा	पहचान ।
परिदधाति	पहनता है ।	प्रत्यभिज्ञान	जिसके द्वारा पहचाने
परिभव	अनादर ।		स्मारक ।
परिभावी	अनादर करने वाला ।	प्रत्यय	विश्वास ।
भरिभूत	अनादृत ।	प्रत्यायन्ति	स्वामाधिक स्थिति में
परिमिलन	मली-भाँति संयोग, सटना ।		आना ।
परिहास	दिछगी ।	प्रत्यायन	आश्वासन, तसल्ली ।
पाणिग्रहण	विवाह ।	प्रयोग	अभिनय, इन्तजाम, जाल ।
पाद	किरण, चरण ।	प्रवाद	अफवाह ।
पादाग्र	पैरका अग्रभाग, अंगुलियाँ ।	प्रश्रय	विनय, नम्रता ।
पारित	सका ।	प्रस्ताव	मौका ।
पाली	पात, झुण्ड ।	प्रस्तुयताम्	आरम्भ करो ।
पिच्छिका	मयूरपुच्छका पंखा ।	प्रहरण	अस्त्र ।
पिञ्जरित	पीतवर्ण ।	प्राङ्गण	आँगन, कम्पाउण्ड ।
पिण्डीकृत	एकत्रित, पुञ्जीभूत ।	प्लोष	दाह ।
पिशुन	खल, सूचक ।	फलक	लकड़ी का टुकड़ा, तख्ता ।
पिशुनित	सूचित, प्रकटित, अनुमा- पित ।	बहल	अधिक ।
पिष्टातक	अवीर ।	ब्रह्मसूत्र	यज्ञोपवीत ।
पीवर	मांसल स्थूल, भारी ।	भरतपुत्र	नट, अभिनेता ।
पुरुषकार	पराक्रम, बहादुरी ।	भागधेय	भाग्य ।
पुलक	रोमाञ्च ।	भागिनेय	भाजा ।
पृतना	सेना ।	भूमिका	वेश बनाया गया रूप ।
प्रकृष्ट	उत्तम ।	मकरकेतन	} कामदेव
प्रजापति	ब्रह्मा ।	मकरकेतु	
प्रतिपादयति	देता है, सौंपता है ।	मकरध्वज	} बीचमें पड़नेवाला ।
प्रतिपालयति	प्रतिष्ठा करता है, इन्तजार करता है ।	मध्यस्थ	
प्रतिभाति	मालूम पड़ता है ।	मन्त्रयति	बातें करता है, बोलता है ।
प्रतिवचन	जवाब, उत्तर ।	मन्दुरा	वाजिशाला, अस्तबल ।
प्रतिष्ठापयति	स्थापित करता है	मरकत	एक मणि, नीलम ।
		मदल	मृदङ्ग, एक बाजा ।
		मसण	चिक्कन
		मह	उत्सव ।

महाब्राह्मण	बड़ा ब्राह्मण (निन्दामें) ।	वर्म	कवच, जिरहवरुतर ।
महीध्र	पर्वत ।	वर्षवर	नपुंसक ।
महीयस्	बहुत बड़ा ।	वलन	चलना ।
मानयति	आदर करता है ।	वलभी	छज्जा, छत ।
मानस	मानसरोवर, हृदय ।	घातावली	आंधी, हवा का झोंका ।
मार्गण	बाण ।	वामन	बौना, छोटे कदका मनुष्य ।
मुकुलायित	मञ्जरित, कोरकित ।	वारविलासिनी	वेश्या ।
मुखर	सशब्द, वाचाल ।	वास्यते	सुगन्धित किया जाता है ।
मुधा	व्यर्थ, मिथ्या ।	वासव	इन्द्र ।
मुषित	चुराया गया ।	वासित	सुगन्धीकृत ।
मृगालाञ्छन	} चन्द्रमा ।	विग्रह	शरीर, शगडा ।
मृगाङ्क		विच्छाय	उदास, स्थान ।
मृणालिका	कमलदण्ड	विजनीकृत	एकान्त, जनशून्य ।
मृदुल	कोमल ।	विज्ञान	बुद्धिमत्ता, कला ।
मृष्ट	पोंछा गया, मार्जित,	विटप	वृक्षशाखा ।
	हटाया गया ।	विटपी	वृक्ष ।
मेधावी	जिसकी स्मरणशक्ति	वितान	चँदोवा, फैलाव, विस्तार ।
	मली हो वह ।	वितेश	कुवेर ।
मेलक	मिलाने वाला ।	विदग्ध	चतुर, रसिक ।
मोदक	मिठाई, लड्डू ।	विद्रुम	मूँगा ।
ग्लापित	मुरझाया हुआ ।	विधुर	दुःखी ।
यान	सवारी ।	विपाटल	रक्तवर्ण, तमतयाया हुआ
रतिमान्	अनुरागी, रतिसे युक्त ।	विप्रतीप	उलटा, विरुद्ध ।
रथ्या	गली ।	विप्रलब्ध	ठगाया हुआ, वञ्चित ।
रभस	वेग, उत्साह ।	विभ्राजसे	शोभा पाती हो ।
रुच	रुखड़ा ।	विमर्द	मसला जाना ।
ललाम	रमणीय ।	विलच	लज्जित, अपमानित ।
लाचा	लाह ।	विलेपन	चन्दन ।
लालित	दुलारा, पोसा गया ।	विविक्त	पवित्र, स्वच्छ, एकान्त ।
लीयन्ते	छिपते हैं, लीन होते हैं ।	विशद	स्फुट ।
वज्रलेप	जो नहीं भिट सके ऐसी	विश्रब्ध	विश्वस्त, अव्यग्र, इतमी-
	लिखावट ।		नान से ।
वर्तिका	वृक्षी, वृक्षी	विसंगत	विना कसके, गलत, असंगत ।
वर्धयति	बढ़ाता है ।	विस्फारित	फैला हुआ, विस्तारित ।

वीथिका	} गली, पॉत ।	सज्ज	तैयार ।
वीथी		सन्धि	मेल ।
वृषभ	बैल, प्रशंसा (उत्तरपद में रहने पर) ।	सन्निवेश	पड़ाव, स्थापन ।
वेदिका	वेदी ।	समावेशयितुम्	स्थापित करने के लिए ।
वेधस्	विधाता ।	समुद्रक	बक्सा ।
वैतालिक	दरबारी बन्दी, चारण ।	सम्पतत्	एक साथ आता हुआ ।
वैदग्ध्य	चातुरी, रसिकता ।	सम्भावन	पा लेना, आश्वासन देना ।
वैलक्ष्य	लज्जा, अपमान ।	सरोरुहिणी	कमलिनी ।
व्यग्र	बेचैन ।	सश्रीकता	शोभायुक्तता, रमणीयता ।
व्यपदेश	छल, बहाना ।	सहन	बरदास्त करना ।
व्यलीक	दुःख, आपत्ति ।	सहभू	स्वामाविक, जन्मजात ।
व्याज	बहाना ।	सामाजिक	नाटक देखने के लिये उपस्थित जन ।
व्याहार	वक्ति ।	सारिका	मैना ।
शपे	शपथ करती हूँ ।	सार्थ	दल, समुदाय ।
शरण	रक्षक, आश्रय, घर ।	सावष्टम्भ	गर्व के साथ ।
शातकुम्भ	सोना, सुवर्ण ।	साहसिक	साहसवाला, दृढकर्मी ।
शिष्य	सिखा दो ।	सिद्ध	जिसे अणिमादि आठों सिद्धियों प्राप्त हों वह महात्मा ।
शिरस्त्र	जंगी टोपी ।	सैन्दूर	सिन्दूर से रंगा या सिन्दूर-निर्मित ।
शिलीमुख	बाण, अमर ।	स्थगयति	व्याप्त करता है ।
शृङ्गक	पिचकारी ।	स्मेर	विकसित, मुस्कुराता हुआ ।
शेखर	शिरोभूषण ।	स्वयंप्राह	अपनेसे पकड़ना, आलिङ्गन ।
श्यामल	काला ।	स्वस्तिवाचन	आशीर्वाद प्राप्त करने के लिए दिया गया ब्राह्मणोपहार ।
श्रद्धालु	विश्वासी, आदरकरनेवाला ।	हताश	मुआ, (क्रोधपूर्वक निन्दा में) मनोहर ।
श्री	लक्ष्मी, शोभा ।	हारि	हाथियों का झुण्ड ।
संरम्भ	क्रोध, वेग ।	हास्तिक	अग्नि ।
संवाद	सन्देश ।	हुतबह	तिरस्कार, अतस्परता ।
संसक्त	सटा हुआ, आसक्त ।	हेला	
संगीत	नाच, गान और वाद्य मिलित रूप में ।		
संघटना	योजना, मिलाना ।		

नोट—इस कोष में शब्दों के अर्थ वही दिये गये हैं जिससे प्रकरण का समन्वय हो जाय । इसका उपयोग सभी कर सकते हैं । अति प्रसिद्ध शब्द छोड़ दिये गये हैं ।

2202-11-20

LIBRARY

SHRI JAGADGURU VISHWABHADRA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR

Jangamawadi Math, Varanasi
Acc. No. 5083

नाट्य-नाटक ग्रन्थाः

अभिज्ञानशाकुन्तलम् । पं नवकिशोरकर शर्मा कृत 'किशोरकेलि'	
संस्कृत तथा पं० रामतेज पाण्डेय कृत 'रुचिरा' हिन्दी व्याख्या,	
पं० कान्तानाथ शास्त्री कृत परीक्षोपयोगीयानालोचन, भूमिका-	
नोट्स विमूषित	१००
स्वप्नवासवदत्तम् । मासकृतम् । पं० अनन्तरामशास्त्री वेतालकृत	
'प्रबोधिनी' सं० तथा पं० जगन्नाथ शास्त्री होंसिंग कृत 'प्रकाश'	
हिन्दी टीका सहित भूमिका लेखक-प्रो० कान्तानाथ शास्त्री	१००
वेणीसंहारनाटकम् । प्रबोधिनी-प्रकाश संस्कृत हिन्दी टीका सहित	१००
श्रीरामदेव झा	
उत्तररामचरितम् । 'चन्द्रकला'-विद्योती' संस्कृत-हिन्दी टीका	१००
	षष्ठ्यांक (१००)
विक्रमोर्वशीयम् । 'प्रकाश' सं० हि० टीकासहित । आ० रामचन्द्र मिश्र	१००
मृच्छकटिकम् । प्रबोधिनी' संस्कृत तथा 'प्रकाश' हिन्दी टीका सहित	३००
हनुमन्नाटकम् । 'विमा' संस्कृत-हिन्दी टीकासहित । श्रीजगदीशमिश्र	१५०
विक्रान्तकौरवम् । कविवर हस्तिमल्लविरचितम् । 'प्रकाश' हिन्दी	
व्याख्या सहित । श्री पन्नालाल जैन	१००
गौरीदिगम्बरप्रहसनम् । 'प्रकाश' हिन्दी व्याख्या सहित ।	
श्रीतारिणीश झा	२००
प्रचण्डपाण्डवनाटकम् । श्रीराजशेखरकृतं । सटिप्पण 'प्रकाश' हिन्दी	
टीका सहित । श्री हरिदत्तशास्त्री	४००
प्रभावतीपरिणयः । 'प्रकाश' हिन्दी टीका सहित । आचार्य रामचन्द्र	
मिश्र	१००
घटकर्पूरकाव्यम् । महाकविकालिदासविरचितम् । 'मनोरमा' हिन्दी	
व्याख्या सहित	२००

अपरं च प्राप्तस्थानम्

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय

कचौडी गली, वाराणसी-२२१००१